

КАРЕЛ ЧАПЕК

**ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ**

KAREL ČAPEK

SPISY VE DVOU DÍLECH

DRUHÝ DÍL

HORDUBAL

•
HRY

•
POVÍDKY

•
AFORISMY

A BAJKY

КАРЕЛ ЧАПЕК

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ГОРДУБАЛ
РОМАН

•
П'ЄСИ

•
ОПОВІДАННЯ

•
АФОРИЗМИ
ТА БАЄЧКИ

*Переклали з чеської
Дмитро Ангрухів та Юрій Лісняк*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1987

84.4Че
Ч-19

Во второй том
двухтомника сочинений Карела Чапека
вошли социально-философский роман «Гордубал»,
пьесы «Белая болезнь», «Мать»,
а также юмористические рассказы,
афоризмы и побасенки.

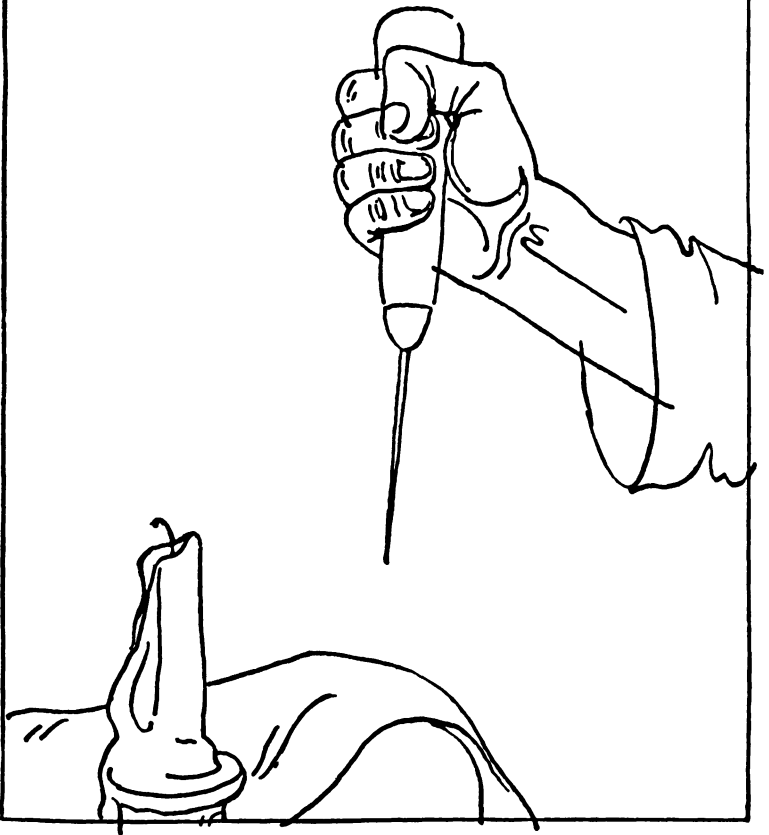
Коментарі
О. МАЛЕВИЧА

Художне оформлення
Г. КОВПАНЕНКА

Ч $\frac{4703000000-176}{M205(04)-87}$ 176.87

© Український переклад, художнє оформлення
Видавництво «Дніпро», 1987 р.
Переклад творів, позначених у змісті*.
Видавництво «Дніпро», 1978 р.

ГОРДУБАЛ

Хоч ця історія в окремих деталях і відбиває дійсний факт, однак у цілому її вигадано й вона аж ніяк не претендує на зображення конкретних подій і людей.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Он той другий від вікна пасажир, той, що в пом'ятому костюмі, — хто сказав би, що він американець? Дурниці, американці не їздять у пасажирських поїздах — вони їздять тільки в швидких, та й то їм ще здається повільно; в Америці, мовляв, поїзди куди кращі за наші, вагони там ого які довгі, і в них білий вейтер¹ розносить воду з льодом та айскріми². Уявляєте? «Хело, бой!»³ — гукає його американець. — Принеси-но пива, всім по кухлю, хай навіть це коштуватиме цілих п'ять доларів, демн!⁴» Та що там довго розводитись, в Америці — отам життя, можете мені повірити!

Другий від вікна пасажир куняє, розтуливши рота, спітнілий, стомлений, і голова в нього хилитається, наче нежива. «Ох, боже, боже, отак уже одинадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять днів; п'ятнадцять днів і ночей то сидиш на валізі, то спиш на підлозі або на лаві, липкий від поту й задерев'янілий, оглушений гуркотом машин; отак уже п'ятнадцятий день... Коби хоч ноги випростати, підстелити під голову сіна й спати, спати, спати...»

Опасиста єврейка біля вікна бридливо відсувається в куток. «Чого доброго, ще засне й звалиться на мене, як лантух; хто знає, що він за один — вигляд у нього такий, ніби він качався в одежі по землі, і я б рада пересісти кудись інде, ох, боже, аби вже скорше доїхати!»

А другий від вікна пасажир хилиться, падає вперед і, здригнувшись, прокидається.

— Ну й спека, — несміло озивається до нього дідок, схожий на крамаря. — Далеко їдете?

¹ Waiter — офіціант (англ.).

² Ice-cream — морозиво (англ.).

³ Hallo, boy! — Гей, хлопче! (англ.)

⁴ Damn! — Чорт забирай! (англ.)

— До Кривого,— насилу витискає з себе пасажир.

— До Кривого,— порозуміло й добродушно киває головою крамар.— А здалека, здалека, га?

Другий від вікна пасажир не відповідає й широкою брудною долонею витирає вогке від поту чоло; йому млосно від слабості й паморочиться в голові. Крамар ображено сопе й відвертається до вікна. А той уже не наважується визирнути в вікно, вступився в запльовану підлогу й чекає, чи його запитують ще раз. І тоді він їм розповідь: «Так, здалека. Аж із самісінької Америки, коли хочете знати». — «Та невже? Аж із самісінької Америки, кажете? І в такий далекий світ їдете в гості?» — «Ні, я вертаю домів. До Кривого. Там у мене жінка й дочечка, Гафією звати. Гафією. Їй було всього три рочки, коли я поїхав». — «Значиться, аж із самісінької Америки! І скільки ж ви там прожили?» — «Вісім років. Так, відтоді минуло вже вісім років. І всі ті роки в мене був джоб¹ на одному місці. Я робив майнером². У Джонстауні. Там зі мною був один краєнин — Михайло Бобок його звали. Михайло Бобок із Таламаша. Його вбило, тому вже п'ять років, як убило. Відтоді мені й поговорити не було з ким, коли хочете знати, бо з ними хіба порозумієшся? Бобок — той навчився по-їхньому, але, знаєте, коли в тебе є жінка, то ти думаєш тільки про те, якби їй усе розповісти по порядку, а чужою мовою, знаєте, так не вийде. Звуть її Полана». — «А як же ви там працювали, якщо не могли з ними порозумітися?» — «Ну, як: мені гукали тільки: «Хело, Гордубал!» — і показували на мій джоб. Щоб ви знали, я аж по сім доларів одержував. Севен³. Але в Америці все дорого, панове. Навіть двох доларів на харчі замало. За нічліг — п'ять доларів на тиждень». Тут озветься пасажир навпроти: «Але ви, пане Гордубал, певно, наскладали там кругленьку суму, га?» — «Та воно, звичайно, можна було б, тільки я посилав їх додому жінці. Я вам уже казав, що звати її Полана? Кождий місяць, панове, по п'ятдесят, шістдесят, а то й по дев'яност доларів. Та то доки був живий Бобок,— він умів писати. Головатий був чоловік, скажу я вам, але його вбило ще п'ять років тому — на нього звалилися підпори. З того часу я вже не мав як по-

¹ Job — робота (англ.).

² Miner — шахтар (англ.).

³ Seven — сім (англ.).

силати гроші жінці й відносив їх у бенк ¹. Зверх три тисячі доларів наскладав я, повірите, а потім їх у мене вкрали». — «Не може бути, пане Гордубал! Що ви таке розкажете?» — «Єс, сер ², зверх три тисячі доларів». — «І ви не поскаржилися до суду?» — «Ет, як ви тут поскаржитесь? Наш формен ³ водив мене до якогось лойера ⁴, той поплескав мене по плечу: «О'кей, о'кей» ⁵, але треба заплатити едванс ⁶; а формен йому на те: «Юресвейн» ⁷, — і повів мене назад. Отак-то воно в Америці, люди добрі, що й казати». — «О боже, пане Гордубал, три тисячі доларів? Таж то величезні гроші, цілий масток! Боже небесний, яке нещастя! Три тисячі доларів — кільки ж то буде на наші гроші?»

Юрай Гордубал відчуває неабияке задоволення: «О, як би ви всі тут на мене видивилися, коли б я почав вам розповідати! З цілого трейну ⁸ позбігалися б подивитись на того, у кого в Америці вкрали три тисячі доларів. Єс, сер, то я». Юрай Гордубал підводить очі й окидає поглядом своїх попутників. Опасиста єврейка шулиться в кутку, крамар ображено дивиться у вікно й щось жує беззубим ротом, тітка з кошиком на колінах дивиться на Гордубала так, ніби в чомусь з ним рішуче не згодна.

Юрай Гордубал знову замикається в собі. «Ну й добре, я вам не набиваюся; п'ять років ні з ким не розмовляв — і якось прожив» — «Виходить, пане Гордубал, ви вертаєте з тієї Америки без гроша в кишені?» — «Ну що ви, у мене там був файний джоб, але гроші я більше до бенку не віддавав, ю бет ⁹! У валізу, любий мій, ключик на шию під сорочку — і по всьому! Сімсот доларів везу додому. Вел, сер ¹⁰, я був би там іще трохи побув, але втратив імплімент ¹¹. Після восьми років, любий мій! Локаут, сер ¹². Гейбито забагато вугілля. З нашого

¹ Bank — банк (англ.).

² Yes, sir — так, пане (англ.).

³ Foreman — старший (англ.).

⁴ Lawyer — адвокат (англ.).

⁵ Okey — гаразд (англ.).

⁶ Advance — аванс (англ.).

⁷ You are a swine — ви свиня (англ.).

⁸ Train — поїзд (англ.).

⁹ You bet — будьте певні (англ.).

¹⁰ Well, sir — добре, сер (англ.).

¹¹ Employment — робота (англ.).

¹² Lock out — букв. зачиняти двері перед кимось; тут — закриття капіталістом підприємства і звільнення з роботи робітників.

піта ¹ шістсот чоловік дістали лів ², голубе мій. І всюди, ну просто таки всюди, звільняють людей. Роботи нема ніде. Тому я й вертаюся. Додому, розумієте? До Кривого. Там у мене жінка й трохи землиці. А Гафія тоді мала три рочки. Сімсот доларів під сорочкою везу й знову почну газдувати... Або на якусь фекторі ³ наймуся. Чи ліс рубати». — «А за жінкою й за дочкою ви, пане Гордубал, не банували?» — «Банував, ще й як банував; але я їм, знаєте, посилав гроші й думав: «То на корову, то на латку землі, а то Полані на що сама схоче». Кожний долар на щось призначався. А коли я клав гроші до бенку, то мені здавалося, що я вже бачу цілу череду корів. Єс, сер, а їх у мене вкрали». — «А чи писала вам бодай іноді ваша жінка?» — «Ні, не писала. Бо не вміє». — «А ви їй писали?» — «Ноу, сер. Кент райт, сер» ⁴. З того часу, як помер Михайло Бобок, я не посилав їй ані цента, — все відкладав». — «Але бодай телеграму, що приїдете, ви їй послали?» — «Де там, нащо гроші дурно викидати? Та й вона, певно, налякалася б, якби прийшов поштар. А мене не злякається. Ха-ха! Де там!» — «А може, вона думає, що ви померли, пане Гордубал: стільки років від вас не було жодної вісточки». — «Помер? Такий моцак, як я, та щоб помер? — Юрай Гордубал дивиться на свої жилаві руки. — Такий моцак, ну й вигадаете! Моя Полана — мудра жінка, вона знає, що я повернуся». — «Та воно-то так, але всі ми смертні; що, коли вашої Полани вже й на світі нема?» — «Шат ап, сер» ⁵; їй було двадцять три, коли я від'їздив, і вона була міцна, голубе мій, як криця. Ні, ви не знаєте моєї Полани; з такими грішми, з тими доларами, які я їй посилав, щоб вона взяла та й померла? Ноу, сенк'ю» ⁶.

Розкислий крамар біля вікна синьою хустинкою витирає піт. Може, він знову скаже: «Ну й спека!» — «Спека, кажете? І ви називаєте це спекою? Побували б ви на ловердеку ⁷; або в антрацитовій шахті... Туди посила-

¹ Pit — шахта (англ.).

² Leave — звільнення (англ.).

³ Factory — фабрика (англ.).

⁴ No, sir. Can't write, sir — Ні, сер. Я не вмю писати, сер (англ.).

⁵ Shut up, sir — Мовчить, сер (англ.).

⁶ No, thank you — Ні, дякую (англ.).

⁷ Lower deck — нижня палуба (англ.).

ють самих ніггерів¹, але я там теж витримав, ес, сер. За сім доларів. Хело, Гордубал! Хело, ю нігаз!² Так, голубе мій, людина багато може витримати. А от кінь — ні. Туди, в шахту, вже не можна було спускати коней, щоб тягали вагонетки. Там була страшна спека, голубе мій. Або взяти ловердек на пароплаві... Людина здатна витримати дуже багато, аби лиш вона могла порозумітися. Від тебе щось хочуть, а що... ти не розумієш; а тобі кричать, сердяться, знизують плечима... Ну, приміром, як мені було в Гамбурзі допитатися про дорогу до Кривого? Їм вільно кричати, а мені — ні. До Америки поїхати — то в вас піде як по маслу: один посадить вас на пароплав, другий зустріне там на місці, а от назад, голубе мій... дістатися назад вам не допоможе ніхто. Ноу, сер. Тяжка дорога додому, голубе мій, дуже тяжка».

І Юрай Гордубал хитає головою. Тепер вона вже хитається в нього сама — хилиться то до одного плеча, то до другого, мов нежива,— і Юрай засинає. Опасиста єврейка біля вікна невдоволено стискає губи; тітка з кошиком на колінах і ображений крамар промовисто презираються: мовляв, отакі тепер люди! Гірші за худобу!

II

Що то за один іде по той бік долини? Якийсь пан у черевиках, машиніст чи що? В руках чорна валізка, і він підіймається на гору; якби не так далеко, приклав би долоні до рота й гукнув би: «Слава Ісусу Христу, пане, котра зараз година?» — «Друга пополудні, пастушку. Якби не так далеко, я спитав би тебе: «А чиїх то ти корів пасеш?» А ти, може, відповів би: «Он ті — Лиска, Рябуха, Зірка, Ягідка і та ялівка — то Полани Гордубалової». — «Так, так, легіню, красні корівки, там трава кисла й вода гірка. То, кажеш, Полани Гордубалової? Так, так, а раніше в неї було тільки дві корівки... А що, легіню, може, в неї ще й воли є?» — «Ой, боже мій, ще й які — подільські, роги — як розставлені руки; пара волів, пане». — «Ну, а вівці?» — «І барани, і вівці, пане, але вони пасуться вище, на Дурній Полонині. Розумна й багата

¹ Nigger — негр (англ.).

² Hallo, you niggers! — Гей, ви, негри! (Англ.)

Полана». — «А чоловіка в неї нема? Чого рукою махаш? Хіба нема в Полани газди? Гляньте на цього дурника, — не впізнає своїх; заслонив очі долонею від сонця й вилупився на мене, як сич на сову».

Серце Юрая Гордубала калатає аж десь у горлі; треба спинитися й звести дух: «Ох-ох-ох!» Чого то воно так сильно й раптово забилося? Юрай захлинається, як потопаючий: нарешті! Нарешті він дома, тільки ступнув у кам'янистий ізвір — і вже наринали на нього з усіх боків спогади: так, ізвір був тут завжди, і тернина й тоді була обсмалена пастушими ватрами: як і колись, на кам'янистому осипищі цвіте дивина, стежка губиться в сухій траві й сухому чебреці, ось і камінь, зарослий чорниціями, і тирлич, і ялівець, й узлісся, і сухі коров'яки, і занедбана колиба; нема вже Америки й нема вісьмох років; усе, як було колись — блискучий жук на квітці будяка, слизька трава, далеке подзенькування дзвіночків на шиях у корів, сідловина над Кривим, бурі зарості осоки й дорога додому...

Дорога — й легка хода верховинця в постолах, який ніколи не бував в Америці, дорога, що пахне коровами й лісом, нагріта сонцем, наче хлібна піч, дорога в долину, дорога кам'яниста і втоптана худобою, подекуди розкисла від джерелець, що дзюрчать по камінню... ох, боже ж ти мій, яка чудова стежина, бистра, мов потічок, поросла м'якою травицею; вона шурхотить рінню, чвакає в трясовині й в'ється попід кронами дерев; ні, сер, це тобі не шлаковий хідник, що рипить під ногами, як у Джонстауні, нема тут ні рейлінгів¹, ні людської юрби, яка пливе до майни² — ніде ані духа, ані духа довкола, тільки стежка вниз, струмок і дзвіночки на шиях у корів... Дорога додому, поривання додому, дзвіночки на шиях у телят і синій борець понад потоком...

Юрай Гордубал іде сягнистим кроком, — що йому валізка, що йому вісім років! Ось дорога додому, й ноги самі несуть його; так само в сутінках вертається череда корів з повними вим'ями, бім-бом! — видзвонюють дзвіночки на шиях у корів і в телят; може, сісти тут і дочекатися сутінків, увійти до села під передзвін череди о тій порі, коли жінки виходять на поріг, а чоловіки

¹ Railing — поруччя (англ.).

² Mine — шахта (англ.).

стоять, обпершись на пліт: дивіться, дивіться, а що то за один такий іде? «А я — немов череда з паші — прямісінько у відчинені ворота. «Добрий вечір, Полано Я теж вертаю до тебе не голіруч».

Або ні, зачекати аж до темряви, поки пройде божа худібка й усі заснуть; а потім запукати в вікно: «Полано! Полано!» — «Ісусе Христе, хто там?» — «То я, Полано, щоб ти перша побачила мене». — «Слава тобі господи!» — «А де Гафія?» — «Гафія спить. Збудити її?» — «Ні, най спить. Ну, слава богу!»

І Гордубал прошкує ще швидше. Ох, як легко йти, коли так квапляться думки! Тобі за ними не встигнути, хоч би ти як поспішав; думки випереджають тебе, вони вже біля горобин на околиці села, — гиля, гуси, гиля!.. — і ти вже дома. Закричати б зараз, що є сили. «Гей, люди, де ви? Дивіться, хто йде, який американець: трам-та-та, дивіться, бой, гело!» А тепер — тихо, ти вже дома, Полана тре на подвір'ї льон. Підкрастися ззаду й затулити їй очі». — «Юрай!» — «Як ти мене впізнала, Полано?» — «Отаке вигадеш: як би я могла не впізнати твої руки, Юраю!»

Гордубал біжить долиною й не відчуває в руці валізки, в якій лежить уся Америка: сині сорочки, вельветове вбрання й теді-бер¹ для Гафії. «А це, Полано, тобі матерія на сукню, — такі носять тепер в Америці, — пахуче мило, гендбег² з ланцюжком, а це, Гафіє, флешлайт³, натиснеш на отсей гудзик — і він світить, а отут я привіз тобі картинки, вирізані з газет, ох, донечко, скільки їх у мене було — я цілих вісім років збирав їх для тебе, де тільки міг, але довелося залишити — вони всі не помістилися в сюткейсі⁴. Пожди, там, у валізі, є й ще щось!»

«Слава богу вже й потік. Ніякого тобі залізного місточка, тільки каміння у воді, треба скакати з одного на другий, розкинувши для рівноваги руки. Під он тим вільшиновим корінням ми, хлопчаки, мокрі аж по вуха, підкотивши ногавиці, ловили раків; цікаво, чи й досі на закруті дороги стоїть хрест? Хвалити бога, він тут, похилився над дорогою, м'якою від теплої пилу, що пах-

¹ Teddy-bear — плюшевий ведмедик (англ.).

² Handbag — сумочка (англ.).

³ Flashlight — кишеньковий ліхтарик (англ.).

⁴ Suitcase — валіза (англ.).

не худобою, соломою й житом; зараз уже мав би бути пліт довкола Михальчукового саду; от і він, зарослий бузком та ліщиною, такий самий похилений, як і вісім років тому; слава тобі господи, ми вже в селі: «Здорові повернулися, Юраю Гордубал!» — І Юрай Гордубал зупиняється — нечистий його знає, чому валіза раптом стала така важка, — він тільки витре піт і... — Пресвятая діво Маріє, чому я не вмився в потоці, чому не вийняв бритву й дзеркальце та не поголився коло води? Певно, вигляд у мене, як у цигана, волоцюги чи розбійника; може, все-таки вернутися і вмитись, перше ніж покажуся на очі Полані? Ба ні, вже запізно, Гордубал, тебе вже завважили; з-за Михальчукового плоту, з-за порослого лопухами рову на тебе визирилося хлоп'я. Ти гукнеш його, Гордубал? Спитаєш: «Ти часом, не Михальчуків?» Але хлоп'я, залопотівши босими ніжками, кинеться навтьоки.

«А якщо обійти село, — думає Гордубал, — і дістатися додому задами? Ну ні, не вистачало ще, щоб повибігали сусіди й накинулися на мене: «Гей ти, куди лізеш? Зараз же вертай на дорогу, а то вперіщу батогом!» Нічого не вдієш, доведеться-таки йти селом; ой, боже, хоч би та валіза не відтягувала так руку! Обличчя якоїсь жінки у вікні з геранню, биячені очі соняшників, бабуся на подвір'ї виливає щось, наче оглядається на свій зад, дітваки зупиняються й витріщають очі: «Глянь, глянь: якийсь чужинець іде!» Дід Кирило плямкає порожнім ротом і навіть очей не підводить; іще одна колька в серце, і — боже поможи!» — Юрай, нахиливши голову, входить у хвіртку свого обійстя.

«Дурню, дурню, як ти міг так помилитися? Хіба ж то Гордубалова дерев'яна халабуда, дерев'яний хлів і комора в зруб? Таж то справжня садиба — кам'яниця під черепицею, у дворі колодязь із залізною помпою, залізний плуг і борони залізні — панський фільварок, та й годі; хутчій, Гордубал, хутчій забирайся звідси разом зі своєю чорною валізкою, заки не вийшов газда й не сказав: «Чого очі витріщив?» — «Здорові були, газдо! Чи не мешкала тут раніше Полана Гордубалова? Вибачте, видно, я помилився...»

На ганок виходить Полана й зупиняється, мов закам'яніла; очі широко розкриті, руки міцно притиснула до грудей, з яких виривається швидкий, свистячий віддих.

А тепер Юрай Гордубал не знає, що сказати: стільки придумав початків розмови — і жоден не підходить? Не затулив він долонями Полані очі, не постукав уночі в шибку, не вернувся зі словами благословення під передзвін череди, а вдерся сюди зарослий і брудний, то чого ж дивуватися, що жінка так перелякалася? «І голос мій, певно, був би чужий і здушений — на-поум, господи, що можна сказати таким нелюдським голосом».

Полана задкує з ганку, аж занадто далеко задкує («Ох, Полано, я пройшов би й так») і каже голосом, який навряд чи можна назвати голосом, а тим паче її, Поланиним:

— Проходь, я... покличу Гафію.

«Гафію? Дуже добре, але спершу я хотів би покласти тобі на плечі руки й сказати: «Вибач, Полано, я не хотів тебе налякати; хвалити бога, я нарешті дома. Як тут у тебе файно! Нове ліжко з горою подушок, новий дебелий стіл, на стіні святі образи — навіть у самій Америці, повір мені, не краще. Дощана підлога, на вікнах герань — файно, ти, Полано, бачу, газдувала!»

Юрай Гордубал тихенько всідається на свою валізку. Розумна в нього жінка і вміє дати собі раду; судячи з усього, в неї не менш як дванадцять корів, а може, й більше... «Хвалити бога, я не марно працював; але яка спека в шахті, душко, якби ти тільки знала, яке там пекло!»

Полана не вертається. Юрай Гордубал почувується ніяково, як людина, залишена сама в чужій хаті.

«Зачекаю на подвір'ї,— каже він собі,— й, може, поки вмиюся. Ех, зняти б із себе сорочку та пустити струмінь холодної води на плечі, на голову, на волосся, бризкати нею на всі боки й закричати від задоволення: «Е-гей!» Але ні, так не підходить, іще рано, ще не час; поки що напампую трохи води. Раніше тут були дерев'яні цямрини, і цебро з журавлем, і глибока пітьма вниз, а яким холодом і вогкістю дихало на тебе, коли ти нахилився над цямриною; а тепер — як в Америці: у тамтешніх фермерів теж є такі помпи... Піти б зараз із повним відром до хліва — й напувати корів, аж поки в них вогко заблищать ніздрі й вони голосно зафоркають.— Краплею води Юрай змочує

заяложено хустинку й витирає лоб, руки, потилицю.— Ох-ох-ох, як приємно холодить!— Він викручує хустинку й шукає очима, куди б її повісити.— Але ні, ми ще не дома».— І ховає мокру хустинку в кишеню.

— Твій тато, Гафіє,— чує Гордубал, і Полана підштовхує до нього одинадцятирічне дівча з переляканими голубими очима.

— Так ось ти яка, Гафіє,— збентежено мимрить Гордубал («Ну й утяв — такій великій дівчині — теді-берал!») і хоче погладити її по голові: «Лише одним пальцем, Гафіє!»

Але дівча відхиляється, горнеться до матері й не спускає очей із цього зайди.

— Поздоровайся, Гафіє,— суворо велить дочці Полана й підштовхує її в спину.

— Ах, Полано, дай дитині спокій — нічого дивного, що вона перелякалася.

— Добрий день,—шепоче Гафія і відвертається.

Щось дивне діється з Юраєм: очі йому раптом застилають сльози, доччине обличчя тремтить і розпливається. «Нічого, минеться, то від того, що я вже стільки років не чув «добрий день».

— Ходи побачиш, Гафіє, що я тобі привіз,— квапливо мовить він.

— Іди, дурненька,— підштовхує дочку Полана.

Гордубал стоїть навколішках біля валізи,— мати божа, як усе пом'ялося в дорозі,— й шукає електричний ліхтарик. Ото здивується Гафія!

— Дивись, Гафіє, натиснеш отут, і воно засвітиться. О, чого воно не хоче світити? — Гордубал натискає на кнопку, крутить ліхтарик на всі боки й хмуриться.— Що з ним сталося? Ага, певно, висохло всередині, там, де та електрика, знаєш, спека була на нижній палубі... А він так ясно світив, Гафіє, як сонечко. Але зажди-но, я привіз тобі картинки, зараз ти побачиш таке... — Гордубал виймає з валізи журнальні та газетні вирізки, якими перекидав свій убогий гардероб.— Ходи сюди, Гафіє, побач, яка Америка.

Дівча нерішуче мнеться й озирається на матір. Полана сухо й суворо киває їй головою: «Іди!» Дівча не сміло й неохоче підходить до цього високого чужого пана — ох, гайнути б зараз стрілою за двері й бігти, бігти до Маріки, до Жофки, до дівчат, які на загумінку загортають у перинку таке гарненьке цуценя...

— Дивись, Гафіє, які дами. А отут, бачиш, як б'ються, ха-ха! Бачиш? То футбол, розумієш? Така гра, в неї гуляють в Америці. А ото... ото високі будинки...

Гафія вже торкається його плеча і несміливо шепоче:

— А то що?

Гордубала поймає радісне зворушення: «От бачиш, дитина вже звекає до тебе!»

— То... то Фелікс зе кет¹.

— Та то ж кицька! — протестує Гафія.

— Ха-ха, ну певно, що кицька! Ти моя розумниця! Твоя правда, то такий... американський кіт, ол райт².

— А що він робить?

— Вилизує тін, розумієш? Бляшанку з-під консервів. То едвертісмент³ консервів, розумієш?

— А що тут написано?

— То... то по-американському, Гафіє, ти все одно не зрозумієш. А ось тут, дивися — пароплави,— швидко змінює Гордубал тему розмови.— На одному з таких і я плив.

— А то що?

— То комини, розумієш? Усередині пароплава є парова машина, а ззаду такий... такий гвинт...

— А що тут написано?

— То ти прочитаєш колись іншим разом, адже ти вмієш читати, га? — викручується Гордубал.— А ось тут, дивись, тут зіткнулися два кари...⁴

Полана стоїть на ганку, руки склала на грудях і сухими очима пильно обводить подвір'я. Позад неї, в кімнаті, дві голови нахилились одна до одної, й неквапливий чоловічий голос намагається щось розтлумачити: «Таке виробляють в Америці, Гафіє, отаке, дивись, я сам якось бачив»,— а потім цей голос раптом уривається й бурмоче: «Іди, Гафіє, іди подивись, де мамка».

Гафія вискакує на ганок, наче вирвалася з полону.

— Зажди,— зупиняє її Полана,— спитай його, може, він хоче їсти... або пити.

— Не треба, душко, не треба! — відгукується Гордубал і виходить на поріг.— Красенько тобі дякую, що

¹ Felix the cat — кіт Фелікс — герой американських коміксів (англ.).

² All right — правильно (англ.).

³ Advertisement — реклама (англ.).

⁴ Car — автомобіль (англ.).

згадала про мене, але поки не треба. Ти, певно, маєш якусь роботу...

— Роботи завжди вистачає,— невпевнено озивається Полана.

— От бачиш, Полано, бачиш, не буду тобі заважати, роби своє, а я тим часом... що ж я...

Полана зводить на нього очі, ніби хоче щось сказати, ніби хоче сказати раптом щось дуже важливе, щось таке, від чого в неї губи аж сіпаються, але вона ковтає це і йде до роботи, бо їй завжди є до чого докласти свої руки.

Гордубал стоїть на дверях і дивиться їй услід: «Може, піти за нею до дровітні?.. Ще ні, поки що ні, в дровітні темно і якось не той... Вісім років, братку, вісім років! Полана — розумна жінка, не кидається тобі на шию, як дівчисько; хотілось би розпитати її про те, про се, про поле, про худобу, та бог із нею, якщо в неї так багато роботи. Вона завжди така була — беручка до роботи, спритна, розумна.— Замисленим поглядом Гордубал обводить подвір'я.— Двір чистий, порослий перстачем і рум'янком, ніде ані знаку гноївки. Піти оглянути газдівство чи що? Ні, поки що не треба, Полана скаже сама: «Ходи побачиш, Юраю, як я газдувала: все цегляне й залізне. Все нове, коштувало стільки й стільки». А я відповім: «Добре, Полано. Я теж приніс тобі дещо на газдівство». У Полани все до ладу; і струнка вона, струнка, як дівка, боже, яка пряма в неї спина! Вона завжди так високо тримала голову, ще коли була дівкою... — Гордубал зітхнув і почухав потилицю.— Що ж, Полано, хай буде по-твоєму; вісім років ти була сама собі газдиня, так швидко того не переламаєш; сама потім скажеш: «Добре, що в мене тепер є чоловік».

Гордубал замислено оглядає подвір'ячко. Усе тут змінилося, все нове, видно, що Полана газдує з головою. «А отой гній, голубе, отой гній мені не подобається. Він не з хліва, а зі стайні. На стіні два хомути, на подвір'ї кінські балабушки. Полана й словом не обмовилася, що тримає коней; послухай, Полано, коні — то не жіноча справа. У стайні чоловік потрібний, от що.— Гордубал заклопотано морщить лоба.— Так, то удар копита в дощану перегородку; кінь б'є копитом, певно, хоче пити; може, віднести йому води в брезентовому відрі?.. Але ні, почекаю, коли Полана мені скаже: «Ходи, Юраю, побачиш наше газдівство». В Джонстауні теж були коні

внизу, в штольнях; я ходив погладити їх по морді — знаєш, Полано, корів там не було; схопити б таку корову за ріг і потермосити їй голову — ого-го-го, старенька! А от кінь... Ну, слава богу, тепер у тебе в домі буде чоловік».

І раптом на подвір'ї запахло чимось знайомим і давнім, чимось таким, що пахло тут ще з дитинства. Гордубал довго, з насолодою принюхується: та це ж дрова, живичний запах дров, запах смерекових полін, що лежать на сонці. Юрая так і вабить до стосу полін з товстою корою; вони якраз до його огрубілої руки! А он і ковбиця з вгородженою в неї сокирою, дерев'яні козли й пила, його стара пила, відполірована його долонями. Гордубал глибоко зітхає: «Ласкаво просимо, здорові вернулися!» — скидає піджак і кладе поліно на міцні плечі козел.

Спітнілий і щасливий, Юрай пиляє дрова на зиму.

IV

Юрай випростується й витирає з чола піт. Що правда, то правда — не та робота, що в шахті, і запах не той; файні, смолисті дрова в Полани — ні пеньків, ні сушняку. Закрякали качки, з гелготом кинулися врозтіч гуси, у вуличку з гуркотом звернув чийсь віз. Полана вискакує з дровітні й біжить, біжить, («Ого, Полано, та ти, бачу, ще бігаєш, як дівка!»), розчиняє навстіж ворота. «Що ж то за один? Хто то до нас приїхав?» Лусь батогом, «но!», високо здіймається золотиста тепла курява, і в двір влітає запряг; деренчить драбиняк, а на ньому гордо по-угорському, стоїть парубок; міцно напинає віжки, тягне високим голосом «тпр-р-рр!», сплигує з воза й пласкою долонею ляскає коней по мокрих шиях.

Від воріт вертається Полана, бліда й сповнена якоїсь рішучості:

— То Штефан, Юраю. Штефан Манья.

Парубок, який схилився над посторонками, швидко випростується і обертається до Юрая. «Щось ти занадто чорний, — дивується подумки Гордубал, — чорний, як ворон, хай бог простить!»

— Був у мене за наймита, — докидає Полана твердо й недвозначно.

Парубок щось промимрив і знову нахилився до посторонків; відчепивши стельваги, він виводить коней, тримаючи обох однією рукою, а другу раптом подає Гордубалові.

— Здорові приїхали, газдо!

Гордубал квапливо витирає долоню об штани й простягає її Штефанові; він збентежений і водночас пошестений, червоніє, щось мимрить і ще раз смикає Штефанову руку — по-американському. Штефан невисокий, проте міцний; сягає Юраєві лише до плеча, але дивиться йому прямо в вічі — зухвало й виклично.

— Красні коні,— бурмоче Гордубал і хоче погладити їм ніздрі; але коні зводяться дибки й починають гарцювати.

— Обережно, газдо! — застерігає його Манья, глузливо блиснувши очима.— Коні малярські.

«Ах ти, цигане чорний, ти гадаєш, я не розуміюся на конях? Твоя правда, я таки не розуміюся на них, але вони звикнуть до газди».

Коні смикають головами, ладні от-от вирватися від Манї. «Руки в кишені, Гордубал, й ані руш з місця, найциган не думає, що ти боїшся!»

— Йому три роки,— каже Манья,— від кавалерійського жеребця.— Він смикає коня за вуздечку.— Тпру, стій, кажу! Не кінь, а вогонь!

Жеребець смикає ним, але Штефан тільки сміється. Полана підходить до жеребця й простягає йому скибку хліба. Штефан блискає на неї очима, щирить зуби й притримує жеребця за вуздечку.

— Гей, ти! Ану, стій!

Здається, що він хоче увігнати жеребця в землю, так міцно стискує від зусилля зуби; жеребець стоїть, гарно вигнувши шию, й бере губами хліб з Поланиної долоні.

— Тпру! — кричить Манья й, повиснувши в коней на шиях, веде їх до стайні.

Полана дивиться йому вслід.

— Чотири тисячі дають за жеребця,— жваво озивається вона,— але я не продам. Штефан каже, що він вартий і вісьмох. А лошицю будемо на осінь крити... — Нечистий її знає, чого вона раптом збентежилася й прикусила язика.— Треба дати їм обрік,— каже вона нерішуче, не знаючи, як піти від Юрая.

— Так, так, обрік,— схвально киває головою Юрай.— Красний коник, Полано. А як він у запрягу?

— Такого шкода запрягати,— роздратовано відповідає Полана.— То не сільський битюг!

— Та, мабуть,— погоджується Гордубал.— Воно й справді шкода такого красеня. Файних коней маєш, душко, любо й глянути.

Манья тим часом виходить уже зі стайні з двома брезентовими відрами в руках.

— Вісім тисяч дадуть за жеребця, газдо,— упевнено каже він.— А лошицю до осені треба покрити. Ех, і жеребця для неї я підшукав — чистісінький сатана!

— Брут чи Хегюс? — обертається Полана з півдороги.

— Хегюс. Брут для неї заважкий.— Манья вищиряє зуби під чорними вусиками.— Не знаю, як ви, газдо, а я за важкого коня багато не дам. Сила є, а от кров нікудишня. Так, нікудишня, скажу я вам.

— Та, мабуть,— невпевнено мовить Гордубал.— Кров — воно й справді... Ну, а корови як, Штефане?

— Корови? — дивується Манья.— Ах, ви про корів. Та газдиня тримає дві корови, каже, молока треба. А ви ще не були в стайні, газдо?

— Ні... Бачиш, я... тільки повернувся,— відповідає Гордубал і ніяковіє, бо цю купу напиляних дров уже не приховати; і все ж таки він задоволений, що так легко перейшов із Штефаном на «ти», як і належить між газдою і наймитом.— Так,— веде він далі,— я саме збирався туди.

Штефан набирає у відра води й послужливо веде його до стайні.

— Там у нас... у газдині там жеребчик, тритижневий, і жеребна кобила; два місяці, як покрили її. Сюди, пане. А коня, вважайте, вже продано, за дві з половиною тисячі. Кінь файний, але я мушу запрягати трирічного жеребця, щоб об'їздити. Дуже вже він норовистий.— Манья знову щирить зуби.— Коня візьмуть до війська. Наших коней завжди брали до війська.

— Так, так,— киває головою Юрай.— У тебе тут чисто. А ти сам уже служив у війську, Штефане?

— При кавалерії, пане,— посміхається Манья й поїть із відра трирічного жеребця.— Погляньте, газдо, яка худа голова і який круп — ех! Но-но! Обережно, пане! Ти ба, який розбійник! — І б'є жеребця кулаком по шиї.— Не кінь, а вогонь, газдо!

Гордубал ледве не чманіє від різкого запаху стайні;

куди приємніше в хліві — там стоїть запах гною, молока, пасовища й домівки...

— А де жеребчик? — питає він.

Жеребчик, іще кошлатий, саме ссе матку; здається, в нього нема ні тіла, ні голови, а тільки ноги. Кобила повертає голову й розумними очима дивиться на Гордубала: «Ну, а ти що за один?» Зворушений Юрай гладить її по теплому й гладенькому, мов оксамит, крупу.

— Файна кобила, — каже Штефан, — але заважка. Газдиня хоче її продати. Знаєте, газдо, селянин її не купить, а до війська беруть лиш коней з гарячою кров'ю. З холодною кров'ю коні їм ні до чого. Там потрібна порода, — розмірковує він. — Не знаю, як ви на те дивитесь, пане...

— Ну, я бачу, що Полана на тому розуміється сама, — нерішуче мимрить Гордубал. — А як воли? Волів у неї нема?

— А нащо вони, пане? — щирить зуби Манья. — Для поля вистачить кобили й коня. А м'ясо нині платиться погано. Свиной годувати ще якось оплачується... Бачили, якого газдиня вгодувала кабана? Та шість льох, пане, та сорок пацят. На пацят завжди є попит, за ними приїздять сюди аж бозна-звідки. Свині в нас, як слони — чорні рийки, чорні ратиці...

Гордубал замислено притакує.

— Ну, а молоко... де ви берете для пацят молоко?

— У селян, зрозуміла річ, — сміється Манья. — «То ти кажеш, що хочеш нашого кнура для своєї нікчемної льохи? Такого надійного кнурця не знайдеш у цілому околі. А кілька відер молока, кілька мішків картоплі даси?» Повірте, пане, не варто надриватися на такій роботі. До міста далеко, а тут продати щось дуже важко. Дурний народ, пане. Розводять усе тільки для себе. То най віддають нам, коли не вміють продавати.

Гордубал невпевнено киває головою. «Так, так, торгівля тут завжди йшла кепсько, гуси й кури — ще сяк-так. Тут якийсь зовсім інший світ. А Полана вміє дати собі ради, що правда, то правда».

— Товар можна продати й десь далі, — розмірковує Штефан, — але тільки такий, що ціниться. Ну, скажіть мені, хто піде на ринок з грудкою масла? Та вже по самому твоєму носі видно, що за душею в тебе нема нічого, тож скидай ціну або забирайся до дідькової матері!

— А ти сам звідкіля? — дивується Юрай.

— З долини, з Рибарів, знаєте?

Гордубал не знає, але киває головою: так, так, з Рибарів; бо як то газда може такого не знати?

— У нас інший край, пане, багатий. А рівнина яка! Взяти для прикладу бодай рибарський мочар — весь тутешній окіл поміститься в ньому, як цизорик у кишені; а трава, пане, трава аж по самісінькі груди. — Манья махає рукою. — Ех, вошивий тут край, ореш — і вивертаєш саме каміння. А в нас копаєш криницю — й аж до самісінької води чорнозем.

Гордубал похмурнів.

«Що ти знаєш, татарине... я, я тут орав і вивертав каміння; зате ліси які, боже ти мій, а пасовиська! — Похмурий Юрай виходить із стайні. — Вошивий край, кажеш? Тоді якого дідька ти сюди лізеш? А хіба погано тут худобі? Ну, слава богу, вона вже вертається додому».

На околиці вже дзеленчать-видзвонюють дзвіночки, тихі й неквапливі, як і коров'яча хода; хіба тонкоголосі дзвіночки на шиях у телят заливаються, наче кудись поспішають. «Ну-ну, ви теж станете коровами й будете ступати повагом і важко, як уся череда. Як і ми». Дзвіночки дедалі наближаються, і Юрай ладен скинути капелюха, наче то дзвонять до вечерні. «Отче наш, іже еси на небесі...» Дзенькіт наближається, наче ріка, розбивається на великі бризки, розливається по всьому селу; корови одна за одною відокремлюються від череди і — бім-бам! бім-бам! — завертають кожна до свого хліва, запах куряви й молока, бім-бам у воротах — і дві корівчини, киваючи головами, заходять до Гордубалового двору. Яка ж то розумна й лагідна живина! Корови неквапливо прямують до дверей хліва. Гордубал глибоко переводить дух: «Ну, нарешті я дома, слава тобі господи; ось воно — моє повернення додому».

Передзвін череди котиться селом і змовкає; кажан зигзагами гасає слідом за худобою — полює на мух. «Добрий вечір, газдо!» — протяжно мукає в хліві корова. «Ну, ну, вже йди!» — Юрай заходить до темного хліва, обмацує роги, твердий кошлатий лоб, мокрі губи й ніздрі, зморшки на шиї. Потім знаходить навпомацки бляшану дійницю і триніжок, сідає до повного вим'я й починає видоювати дійку за дійкою; молоко тонко дзюрчить у дійницю; Юрай тихо, півголосом починає співати.

На порозі вимальовується темна постать. Гордубал уриває свій спів.

— То я, Полано,— провинно мимрить він.— Хочу, щоб до мене швидше звикла худоба.

— Вечеряти будеш? — питає Полана.

— Спершу подою,— озивається з темряви Гордубал.— Штефан най теж сідає з нами.

V

Юрай Гордубал усідається на чільному місці за столом, складає долоні й проказує молитву. Так треба, бо він тепер газда. Полана стискає губи й згортає руки на грудях, Гафія витріщає очі й не знає, що їй робити, Штефан похмуро втупився в підлогу... «Ех ви, бачу, вже давно не молитесь, га, Полано? Ну, Штефан, мабуть, іншої віри, але за столом треба молитися. Ти тільки глянь, як усі трое набурмосились!»

Усі їдять швидко й мовчки, лиш Гафія знехотя копирсається в тарілці.

— Їж, Гафіє,— сухо велить дочці Полана, хоч самій їй теж ніщо не лізе в рот; лише Штефан гучно сьорбає, нахилившись над тарілкою.

По вечері Манья хоче встати й піти.

— Посидь іще, Штефане,— зупиняє його Гордубал.— Щось хотів у тебе запитати... Ага, який цього року врожай?

— Отава буде непогана,— ухильно відповідає Манья.

— А жита?

Полана кидає швидкий погляд на Штефана.

— Жита...— нерішуче відповідає той.— Газдиня продала те поле, що нагорі. Шкода було праці, пане — там саме каміння.

У Гордубала аж серце тьохнуло.

— Саме каміння,— мимрить він.— Твоя правда, там саме каміння; але ж поле... то всьому основа, Полано...

Штефан самовпевнено щирить зуби.

— Вигоди з нього не було ніякої, газдо. Луки над річкою набагато ліпші. Кукурудза вигнала там у людський зріст.

— Над річкою, кажеш? — дивується Гордубал.— Ти купила, Полано, поле на рівнині?

Полана хотіла щось відповісти, але вчасно стрималася.

— Панські луки, газдо,— пояснює Манья.— Земля там масна, глибока, хоч буряки сади... Але за буряки нині мало платять. І все інше теж не оплачується, щоб садити, пане. Краще вже поставити на коней: виплекаєш гарного коня — і одержиш більше грошей, ніж за рік тяжкої праці. Якби ще прикупити шмат рівнини й поставити там стайню... — У Штефана спалахують очі.— Кінь хоче рівнини, пане. Кінь — не коза.

— Граф продав би ті луки,— замислено мовить Полана і вголос підраховує, скільки довелось б за них викласти; але Гордубал не слухає, Гордубал думає про житню й картопляну ниви, які продала Полана. «То правда, що там було саме каміння, але ж воно було там споконвіку! Нічого не вдієш, голубе, така вже наша доля! За два роки до від'їзду я зорав ниву під пар... Ет, та що ти тямиш у нашій роботі!»

Гафія підкралася до Штефана й сперлася ліктем на його плече.

— Вуйку Штефане,— шепоче вона.

— Ну, чого тобі? — сміється Манья.

Дівча несміливо мнеться.

— Нічого, я просто так.

Штефан садовить її собі на коліна й починає гойдати.

— Ну, слухаю тебе, Гафіє: що ти хотіла мені сказати?

Гафія шепоче йому на вухо:

— Вуйку Штефане, а я сьогодні бачила такого гарного цуцика!

— Та невже? — вдавано дивується Манья.— А я бачив зайчиху з трьома зайчатками.

— Йой! — захоплено вигукує Гафія.— А де?

— В конюшині.

— А ти будеш їх восени полювати?

Штефан скоса зиркає на Гордубала:

— Та ще не знаю.

«Добра душа в цього парубка,— з полегкістю зітхає Гордубал.— Дитина його любить; до мене вона так не підійшла б. Та нічого, звикне; а про ті картинки, які я привіз їй з Америки, навіть не згадала. Треба б щось дати й Штефанові»,— спадає йому на думку, і він шукає очима свою дерев'яну валізку.

— Усі твої речі я склала на лаві,— каже Полана.

«Бона завжди була така доайлива»,— думає Юрай і повагом підходить до свого американського скарбу.

— То тобі, Гафіє, картинки. А ось Тедді-бер...

— Що то, вуйку? — питає Гафійка в Штефана.

— То ведмідь,— пояснює їй той.— Ти бачила коли-небудь живого ведмедя? Вони водяться в горах.

— А ти їх бачив? — допитується Гафія.

— Певно, що бачив. Вони бурчать отак: брум-брум!

— То, Полано, тобі,— нерішуче мимрить Гордубал.— Самі дрібнички, я не знав, що...— Він відвертається і порпається в речах, шукаючи щось для Манї.— Штефане,— мовить він трохи розгублено,— то, гадаю, згодиться тобі. Американський ніж й американська лялька...

— Ох ти! — приглушено скрикує Полана, очі її наповнюються слізьми, і вона вибігає надвір. «Що з тобою, Полано?»

— Красенько дякую, газдо,— вклоняється Манья і, блиснувши в усмішці зубами, подає Юраєві руку.

«Ого, яка дужа в тебе рука! Може, давай помірємося силою?..» — «Ну, слава богу,— зігхає подумки Гордубал,— нарешті пороздавав».

— А покажи-но мені свого ножика, вуйку,— каючить Гафія.

— На, дивись,— хвалиться Штефан,— він аж із самісінької Америки. Я виріжу тобі ним американську ляльку, хочеш?

— Хочу, вуйку,— аж пищить від радості Гафія,— а ти не обдуриш?

Юраєве обличчя розпливається в широкій, щасливій усмішці.

VI

Однак то ще не все. Юрай знає, що йому ще належить зробити. Коли хтось вертається з Америки, він повинен показатись у корчмі, привітатися з сусідами й почастувати їх горілкою. Аби кожний побачив, що не з порожніми кишенями й не з ганьбою повернувся Гордубал. «Гей, корчмарю! Кожному по чарці, та швидше, ти що, не знаєш Гордубала, майнера з Америки? Най по всьому селу рознесеться: «Знаєте, хто повернувся? Ходімо подивимось на Гордубала. Жінко, а подай-но мені гуню та крисаню...»

— Я скоро повернуся, Полано, а ти лягай і не чекай на мене,— каже Юрай і темним селом бадьоро крокує до корчми. Чим тільки не пахне в селі — деревом і коровами, соломою і сіном. А ось запахло гусьми, а ото — тирличем і кропивою.

В корчмі вже нема старого Сало Берковича — якийсь рудий єврей підводиться з-за шинквасу й недовірливо питає:

— Що бажаєте, пане?

В кутку сидить усього один чоловік. Хто б то міг бути? Здається, Пйоса, ну звичайно ж, Андрей Пйоса, на прізвисько Гусар, дивиться на Юрая такими очима, ніби хоче закричати: «То ти, Юраю?» — «Та я, Андрею Гусаре, як видиш, я».

Ні, не закричав Пйоса, тільки пильно дивиться; а Гордубал, аби показати, що він тутешній, питає:

— Чи живий іще старий Беркович, корчмарю?

Веснянкуватий єврей ставить перед ним на стіл чарку горілки.

— Уже шість років, як поховали.

«Шість років? Ох, Пйосо, то таки немало; що може статися з людиною за шість років? А за вісім? Вісім років, корчмарю, не пив я горілки; іноді, бігме, мені так кортіло випити, залити свою біду, начхати на чужину, розумієш, тільки горілку в Америці заборонено. Зате я більше доларів посилав Полані; бачиш, коня купила, а поле продала. Саме, мовляв, каміння. А ти, Гусаре... ти своє поле не продав? Та що тут дивуватися — ти в Америці не був».

Корчмар стоїть біля шинквасу й позирає на Юрая. «Заговорити до нього чи що? — вагається він.— Видно, гість не балакучий, дивиться якимось чудно, краще дати йому спокій. Хто то може бути? Матея Пагурка син десь у світах. Може, то він? А може, Гордубал, чоловік Полани Гордубалової, той, що в Америці?..»

Юрай примружився. Корчмар відвертається й переставляє чарки на шинквасі.

«А чого ти, Пйосо, очі ховаєш? Хочеш, аби я назвав тебе на ім'я? От як воно буває, Андрею Пйосо: за вісім років відвикаєш говорити, язик у тебе дерев'яніє, а... Так, навіть кінь і корова раді почути людське слово. Полана завжди була мовчазна, то правда, а вісім років розлуки не зробили її балакучою, самотність говорити не навчить; і сам не знаю, з чого почати: вона

мене ні про що не питає — я мовчу, вона мовчить — мені теж не хочеться її питати. Ет, та що там — Штефан файний робітник, він і поговорить зі мною замість газдині. А газдиня... що газдиня — продала поле, купила землю на рівнині — ото тобі й усе».

Гордубал прикладається до чарки й покивує головою.

«Ну й пекуче ж, бісове зілля! Та людина до всього звикає. Штефан, здається, парубок добрий, розуміється на конях і Гафію любить; ну, а Полана... вона звикне, і те, що має прийти... прийде само. Ех, Пйосо! А на твою жінку іноді не знаходить? Ну, ти всиплеш їй, скільки влізе — і по всьому, а моя Полана — як графиня, отак-то воно, Андрею. Розумна, роботяща й охайна, хвалити бога! А те, що вона якась трохи чудна, то правда. Зате яка в неї хода, брате мій! Жодна інша жінка в селі так не ходить! Не вмю я з нею, Гусаре. Мені треба було вдертися додому, як вихор, і закрутити її, щоб аж дух забило. От як мені треба було зробити, Андрею. А я... у мене, як бачиш, не вийшло; вона перелякалася, наче побачила перед собою якусь мару. І Гафія теж, здається, перелякалась. І ти, Пйосо, по-моему, теж. Та я приїхав, і нічого тут уже не зміниш. Якщо крига не скресне зразу, то вона розтопиться поволі. За твоє здоров'я, Андрею!»

Андрей Пйоса, на прізвисько Гусар, підводиться і йде до дверей, наче зовсім не бачить Гордубала; на порозі він раптом обертається, стріляє в нього очима й каже:

— Здоров повернувся, Юраю!

«Дивак ти, Гусаре! Чому не присядеш до мого столу? Може, ти думаєш, що я повернувся жебраком? О, ні, я привіз кілька сотень доларів, про які навіть Полана ще не знає. Отже, Пйосо, ти таки впізнав мене. Не зразу, правда, але впізнав. Помалу-помалу владається і все інше».

Гордубал повеселів:

— Налий-но мені ще одну, корчмарю!

Двері раптом розчахнулися, і до корчми, наче повінь, вдерся якийсь чоловік. О, та ж то Василь Герич!

— Василю!

— Друже вірний!

Побачив Юрая — і відразу ж до столу.

— Василю!

— Юраю!

Колючий чоловічий поцілунок; тютюном смердить, зате ж радість яка!

— Василю!

— Друже!

— Здоров був, Юраю! — вітається Герич якось наче стурбовано. — Вернувся, значить?

— А по-твоєму, я мав там померти, дурна твоя голова? — регоче Гордубал.

— Ну, — мимрить ухильно Герич, — нині нелегко жити на світі. Ти здоровий? Ну, дякувати богові й за те.

«Чудний ти якийсь, Василю: сів скраєчку на лаві й мерщій перевертаєш чарку денцем догори».

— Що нового?

— Ну, що нового, першого тижня після великодня помер старий Кекерчук, дай йому боже царство небесне, а в неділю молодий Гороленко побрався з Михальчуковою дочкою. Торік нам лихий ящура наслав... А мене, Юраю, тут старостою обрали. Певне, на зло. Я тепер тут велике начальство...

Розмова уривається, Василь не знає, про що б ще розповісти Гордубалові, тому за хвилину підводиться й подає йому руку:

— Най тобі бог помагає, Юраю. Я вже мушу йти.

Юрай усміхається й крутить чарку в обважнілих пальцях.

«Не той уже Василь, що був колись! Ах, царю небесний, як він умів пити — аж шибки деренчали! Але прийшов і обійняв — ото товариш! «Най тобі бог помагає, Юраю»... Та чи в мене на лобі написано, що вдома мене зустріли не так, як треба? Не велика біда — якось уладнається, помаленьку, помаленьку, потрошку, потрошку, дивись — і я знову стану вдома своїм. У мене є гроші, Василю; я й поля можу прикупити, і корів хоч дванадцять, як тільки захочу; сам пожену їх на пашу, аж на самісінький Воловий Хребет, дванадцять дзвіночків увечері задзеленчать, і Полана швидко, мов дівчина, кинеться відчиняти ворота...»

В корчмі тихо, корчмар дрімає за шинквасом.

«Що ж, іноді корисно й на самоті побути; у голові паморочиться, але від того, брате мій, тільки краще вкладаються в ній думки. Додому я піду поволі, крок за кроком, як вертається череда з паші; а може, примчати, як цуговий запряг, вихорем удертися на подвір'я,

щоб аж іскри посипалися, випростатись на весь зріст, гордо напнувши віжки, й зіскочити на землю: «А ось і я, Полано, тепер я вже тебе не відпущу. А підніму високо на руки, віднесу до хати й пригорну так міцно, що тобі аж дух заб'є... Яка ж бо ти м'яка, Полано. Вісім років... вісім років я думав про свою Полану й ось тепер нарешті піду до неї».

Гордубал зціплює зуби, аж під вилицями випинаються жовна. «Вйо, вороні, вйо! Най побачить нас Полана, най коліна затремтять у неї з переляку і з радості; най зрозуміє нарешті, що вернувся її чоловік!»

VII

Місячної ночі вертається п'яний Гордубал додому; вертається п'яний, бо відвик від горілки, відвик від таких думок, бо вертається до жінки. «Чого хмуришся, місяцю? Хіба я не йду тихенько, не ступаю так легко, що навіть росу з трави не збиваю? А собаки розбрехалися по всьому селу,— мовляв, Юрай Гордубал іде, вертається додому, де не був цілих вісім років, розставив руки й поспішає обняти жінку. Нарешті! Нарешті я обійняв тебе, Полано; але мені того замало, я хочу відчутти тебе губами й стиснути колінками, торкнутися пальцями, Полано, Полано! Чого ж ти хмуришся, місяцю? Твоя правда, я п'яний, бо випив для хоробрості, бо хочу вдертися додому, як вихор, заплащити очі, змахнути руками й підбігти до жінки — я тут, Полано, я тут, біля тебе, я скрізь, де твої руки, твої ноги, твої уста... Яка ж ти велика і скільки в тобі розкоші! Коли ти нарешті будеш моя вся, до решти...»

Іде Гордубал місячної ночі й весь аж тремтить.

«Ні, ти не гукнеш її, не промовиш і слова, не потривожиш її спокою; ввійдеш тихо, нишком; он та світла тінь — то ти. Не називай мене на ім'я — то я. Так тихенько обійму тебе, як росте дерево. Я не потривожу твого спокою, не промовлю ані словечка й навіть не дихну; ах, Полано, ти зможеш навіть почути, як падає з неба зірка...»

Але ні, місяць світить не нам, і не на нас він хмуриться; він світить над чорним лісом, а в нас дома п'ятьма, така п'ятьма, що, здається, наче аж дихає, як жива; доведеться в потемках мацати руками, щоб знайти

кінку; чи спить вона, чи не спить — тобі не видно, але нею тут усе заповнено, вона нишком сміється з тебе й посувається, даючи тобі місце, але хіба його вистачить для такого здоров'я? Нічого не вдієш, доведеться втиснутись у її обійми; а вона шепоче щось тобі на вухо, а що — ти й сам не розумієш, бо слова холодні, а шепіт теплий і приглушений, до того ж темрява тут дедалі гущішає, вона вже зробилася така густа й важка, що до неї можна доторкнутись. О, то вже не темрява, то — Полана, ось її волосся, плечі, вона уривчасто, з присвистом дихає, дихає тобі просто в обличчя».

— Ох, Полано,— зітхає Гордубал,— Полано!

Він тихо відчиняє хвіртку й здригається. На ганку, залита місячним сяйвом, сидить Полана й чекає.

— Ти, Полано? — мимрить Гордубал, і серце в нього завмирає.— Чому не спиш?

Полана тремтить, наче від холоду.

— На тебе чекаю. Хотіла спитати тебе: торік ми взяли за пару коней сім тисяч: то як ти... як ти думаєш...

— Ах... он воно що,— нерішуче озивається Гордубал,— ну, добре, ми поговоримо про те завтра...

— Ні, я хочу зараз,— наполягає Полана.— Заради того я й чекала тебе. Я не хочу більше тримати корів... і тяжко гарувати в полі... ні, не хочу!

— А ти більше й не будеш,— каже Гордубал і дивиться на її руки, які біліють при місячному світлі.— Я вернувся додому, і тепер гарувати буду я.

— А Штефан?

Юрай мовчки зітхає. Нащо саме зараз говорити про нього?

— Ну,— бурмоче він,— для нас двох роботи тут не буде.

— А як же коні? — швидко заперечує Полана.— Хтось же мусить коло них ходити, а ти на конях не розумієшся...

— Твоя правда,— погоджується з нею Гордубал.— Та нічого, якось буде.

— Я хочу зараз знати,— наполягає Полана й стискує кулаки.

«Овва, яка швидка!»

— Як хочеш, Полано, як хочеш,— ледве чує Гордубал свій голос,— Штефан може лишитися тут, душко... Хочу тобі сказати, що я привіз гроші... Я зроблю для тебе все.

— Штефан уміє ходити коло коней,— каже Полана,— другого такого наймита не знайдеш. Він уже цілих п'ять років служить у мене...— Вона підводиться, якась чудна й бліда при місячному світлі.— Добраніч. Іди тихіше, бо Гафія спить.

— А... а ти... куди? — здивовано питає Гордубал.

— На горище спати. Ти спи в кімнаті, бо ти — газда.— У виразі Поланиного обличчя з'являється щось уперте й колюче.— Штефан спить у стайні.

Гордубал непорушно сидить на ганку й дивиться в місячну ніч.

«Так, так. Голова не варить, зовсім отупіла: щось застрягло мені в горлі й не дає проковтнути слину. «Ти спи в кімнаті, бо ти — газда». Отак!»

Десь далеко дзвяволить цуценя, в хліві дзенькнула ланцюгом корова. «Ти спи в кімнаті». Ех, Юраю, дурна твоя голова! Можеш крутити нею, кілька хочеш, а вона нічого, лиш іще дужче тупіє. Ти, мовляв, газда. Усе довкола твоє — білі стіни, двір — усе; ось який ти пан, ціла кімната для тебе, можеш сам розлягтися на ліжку, бо ти — газда! Але чому я ніяк не можу встати, чому в мене така тупа голова? Мабуть, від горілки — рудий корчмар підлив мені деревного спирту. Але хіба я не йшов з корчми пританцьовуючи?.. Значиться, в кімнаті. Значиться, Полана хоче вшанувати газду,— він буде спати, як гість...— Безмежна втома огортає Гордубала.— А й справді: Полана хоче, аби я відпочив, аби набрався сили після дороги; ба, я ніяк не можу встати, що за лиха година, ноги в мене, наче з холодцю... А місяць уже зайшов за дах.

«Вибила одинадцята го-ди-на, помолімося, люди, до бо-жо-го си-на!» — кричить нічний сторож.

«В Америці так не кричать. Дивна вона все ж таки, та Америка. Коби тільки не побачив мене сторож,— недобре якось,— злякався раптом Гордубал і тихо, наче злодій, крадеться до кімнати. Скидає піджак і чує тихе дихання.— Слава богу, Полана тільки пожартувала й спить тут; ох, який я дурень, що й досі стовбичу, наче пень посеред двору!» — Юрай тихенько підкрадається до ліжка й мацає: м'якенькі кіски, тоненькі й худі ручки... Гафія!

Дитина щось промимрила спросоння й уткнулася обличчям у подушку. Так, це справді Гафія. Юрай тихо сідає скраєчку на постелі, накриває Гафіїні ноги. «Ох,

боже, як же я тут ляжу? Ще дитину розбуджу. Мабуть, Полана хоче, аби дитина звикла до батька. Так, так, батько й донечка в кімнаті, а вона — на горищі».

Якась нова думка зринула Юраєві в голові і вперто не дає йому спокою.

«Вона сказала: «Я йду спати на горище». А може, вона сказала так навмисно: «Дурненький, ти можеш прийти до мене. Адже ти знаєш, де я — йду спати на горище». На горищі нема Гафії.— Гордубал стоїть у потемках, наче стовп, і серце мало не вискочить у нього з грудей,— Полана — горда, вона не скаже: «Я твоя». Її треба домагатися, як дівчини, шукати поночі, а вона тихенько засміється: «Ох, Юраю, Юраю, який же ти дурненький! Та я вісім років чекала на тебе».

Тихо-тихо підіймається Юрай на горище.

«Ох, як тут темно, Полано, де ти, я чую, як б'ється твоє серце».

— Полано, Полано,— шепоче Гордубал і навпомацки шукає дружину.

— Іди геть, геть...— озивається з темряви чи то стогін, чи то плач.— Я не хочу тебе! Прошу тебе, Юраю, прошу тебе, прошу...

— Та я нічого, Полано,— мимрить розгублений Гордубал.— Я лише... запитати хотів, чи добре тут тобі спати...

— Прошу тебе, іди геть, іди,— тремтить у темряві сповнений жаху голос.

— Я хотів лише сказати тобі,— белькоче Гордубал,— усе буде, як ти забажаєш, душко... І тієї луки вниз, над річкою, можеш прикупити...

— Іди геть! Іди! — не тямлячи себе, кричить Полана, і Юрай не може навіть збагнути, як опинився вниз — немовби сторчма полетів у прірву.

Але ні — він не впав, він сидить на останньому щаблі драбини... й усе-таки падає в прірву. «Так глибоко падати, боже ти мій, так глибоко!.. А хто тут стогне? То ти, ти! Ні, я не стогну, я тільки хочу дихати і я не винен, що так голосно застогнав. О, знов, знов! Ну, стогни, не соромся — ти дома, ти тут газда!..»

Нарешті Гордубал перестав падати, сидить на щаблі й дивиться в темряву. «Ти маєш спати в кімнаті,— сказала вона,— бо ти — газда». Ах, он воно що, Полано: вісім років ти була сама собі пані й тепер сердитися, що мусиш мати над собою газду. Ох, душко, поба-

чила б ти зараз, який то газда: сидить на драбині й пхикає, мов мала дитина, і нема кому витерти йому носа фартухом. Газда! Ха-ха-ха! — Гордубал ніби щось відчуває на своїх губах, торкається їх і... — О боже! Таж то усміх! — Гордубал усміхається в темряві. — Який там газда — наймит! Наймит прийшов до корів, пані моя, а ти, Полано, житимеш, як графиня. Ось побачиш, усе владнається: будуть у тебе й коні, і корови, і Штефан, і Юрай. Корів я тобі виплекаю, Полано, таких, що на них любо буде глянути, і овець — теж; усе в тебе буде, і ти всім будеш орудувати.

О, вже не хрипить у грудях, і дихати стало легше; можна набрати в себе повітря, мов ковальський міх. Де там, газдине, наймитові не місце в кімнаті; він піде спати до корів — у хліві його місце. Там людина принаймні не така самотня — вона чує поруч себе дихання якоїсь живини; буває, ненароком заговориш уголос і сам себе злякаєшся, а до корови можна заговорити й нічого не боятися: вона поверне голову й вислухає тебе... В хліві спить ся цілком добре.

Тихо-тихо дигає Юрай до хліва; його обдає теплим коров'ячим запахом; дзенькнув ланцюг об драбину.

«Не бійтеся, корівки, то я; хвалити бога, соломи тут вистачає, є на чому лягти людині».

«Вибила дванадцята година,
Помолімося, люди, до божого сина...»

Ні, в Америці такого не було!

«З вогнем і світлом не жартуйте,
добра свого й дітей пильнуйте...»

«Туу-туу-туу!» — сурмить десь далеко риг нічного сторожа, а Гордубалові здається, що то реве корова.

VIII

Штефан запрягає у воза коней.

— Добрий день, газдо! — гукає він. — Чи не хочете поглянути на луки?

Юрай трохи хмуриться: «Хіба я панський управитель, щоб їздити возом оглядати поля? А втім, робити дома все одно нема чого, нікуди навіть з косою вийти, то чому б не подивитися на Поланіні маєтки?»

Штефан у широких полотняних штанях і синьому фартусі — зразу видно, що він із долини; і чорний, як циган. Цмокнув на коней — і віз уже з гуркотом та брязкотом мчить дорогою. Юрай мусить триматися за полудрабок; але Штефан стоїть, збивши капелюха на потилицю, й розмахує батогом над кінськими гривами, високо піднявши віжки.

«Ну, ну, помалу, нема чого так гнати!»

— Послухай, парубче,— бурчить Юрай,— нащо ти так віжки натягуєш? Поглянь, як коні мелють губами — їм же болить!

Штефан обертається й щирить зуби:

— Так треба, газдо, аби високо тримали голови.

— А для чого? — протестує Гордубал.— Хай тримають, як звикли.

— То високо ціниться, газдо,— пояснює Штефан.— Кожний купець щонайперше дивиться, як кінь тримає голову. Гляньте, гляньте — як гарно вони зараз біжать — самими задніми ногами, а передніми лем торкаються землі. Но-но!

— Та не гони ти їх так! — сердиться Гордубал.

— Хай учаться бігати,— байдуже відповідає Манья.— Бо який, пане, хосен від млявого коня?

«Чи возить Штефан отак Полану? — думає Гордубал.— Певно, все село оглядається: «То Гордубалова жінка їде, чистісінько тобі пані графиня; руки склала на грудях, їде й пишається». А чого б їй не пишати-ся? — думає Юрай.— Слава богу, Полана не така, як інші жінки. Міцна й рівна, як смерека, садиба — як панський замок, сім тисяч за пару коней взяла, то має чого високо нести голову. Що правда, то правда!»

— Ось вона, та рівнина,— показує Штефан батогом.— Аж до отих акацій усе належить газдині.

Гордубал злазить з воза, наче побитий.

«Розтрусив мене, диявол! Так ото вона, та рівнина? Справді, трава аж до пояса, але суха й тверда; ні, не кажи, така земля не під буряки, то — степ».

Манья чуває потилицю.

— Прикупити б аж до он того куща, газдо, й тоді хоч тридцятро коней можна випасати.

— Ну-у,— заперечує Гордубал,— трава тут суха, як дріт, жиру й краплі нема.

— А нащо він? — щириться Манья.— Кінь, пане,

має бути сухорлявий. Ви що, на заріз хочете його годувати?

Гордубал не відповідає. Підійшовши до коней, гладить їх по храпах.

— Ну-ну, малий, не бійся, ти ще молодий. Чого стрижеш вухами? Овва, який ти розумник! Ну чого б'єш копитом, чого хочеш?

Штефан розпрягає коней, випростується й різко зауважує:

— З кіньми розмовляти не можна, бо зм'якнуть.

Гордубал швидко обертається.

«Чого ти вказуєш газді, нахабо? Але ні, то він, певно, просто так, щоб коні не звалили до мене. Та я до твоїх коней не буду й підходити, дурню; ну-ну, можеш не хмуритись!»

Штефан пускає коней пастися й бере косу — накопити сіна. «От дурень — ну чого було не взяти з собою й другу косу? — Юрай зігхає й переводить погляд на гори, що над Кривим.— От де справжнє поле! Правда, там багато каміння, але, що не кажи, то таки поле, росте картопля, овес, жито — подекуди воно ще стоїть, а подекуди вже в'яжуть снопи».

— А хто, Штефане, купив наше поле там, нагорі?

— Якийсь Пйоса.

«Ти ба, Пйоса! Андрей Пйоса — Гусар. Так от чому він у корчмі не підійшов до мене, видно, соромно було, що видурих поле в жінки».

Юрай дивиться вгору. Дивно: Гордубалове поле мовби спустилося з гір і розляглося тут, на рівнині...

— А Рибари де? Тут, у долині? — питає Юрай.

— Так, — відповідає Штефан. — Он у тому боці, три години їхати звідси.

Три години їхати. Не близько. Гордубал знічев'я зриває билинку й жує її; билинка якась кисла й скрипуча; там, нагорі, на полонинах, трава зовсім інша на смак, пряна й чебрецем пахне. Юрай бреде луками все далі й далі; ну й рівнина — ніде нічого, лишень небо над головою: але й воно теж не таке, як там, нагорі, а якесь закурене. А ось кукурудзяний лан; кукурудза й справді висока, в людський зріст; а яка з неї користь? Хіба що свиней пустити, ото б рохкали від задоволення! Інша річ житня нива, вона — як кожух. Акації? Юрай не любить акацій; там, нагорі, терен і брусниця, скорушина і ялівець, і ніяких тобі дурних акацій. Маньї

в фартусі й високих чоботях уже не видно. Як то — не заговорити до коня? Кінь теж мудре створіння, незгірш корови; від слів стає сумірнішим.

Перед Юраєм розстеляється рівнина, наганяючи на нього сум; як море — куди не глянь! Він обертається до гір. Гори! І вас рівнина поїдає, робить маленькими й нікчемними; а ти спробуй зійти на гору, приятелю, тоді зрозумієш, що це за край! І Юрай, не витримавши, біжить пішки до села, махнувши рукою на Штефана разом з його кіньми й возом. «Погляну дорогою на жита, — думає він, проте йде вже цілу годину, а гори все ще далеко. — Ну й спека тут — вітерець ані дихне — отака вона, та твоя рівнина. Хто б міг подумати, що Штефан так далеко мене завіз? Тільки цмокнув на коней — і ми вже опинилися на краю світу. Прудкі коні в Полани. «Яка користь, газдо, від млявого коня?»

Гордубал іде вже добрих дві години; ось нарешті околиця села. Злидений циганський табір розкинувся серед блекоти та дурману; а ось і кузня при дорозі.. Гордубал зупиняється — йому раптом спадає щось на думку. «Зажди, Полано, я тебе подивую!» — І він швидко звертає до кузні.

— Агов, майстре, зробіть-но мені гака!

— Що? Якого гака?

— Та звичайного гака до дверей, щоб заціпати. Я зачекаю.

Коваль не впізнає Гордубала, бо в кузні темно, й горно спіпить очі.

— Що ж, гака, то й гака. — І він кує гака, аж гуде.

— А що, ковалю, чи добрих коней має Гордубалова?

— О, то не коні, а дияволи. Тільки вони не для роботи, а хіба панів возити, вуйку. Але щоб підкувати їх — ого-го! — двоє челядників мусять тримати таку потвору.

Гордубал дивиться на розпечену залізяку. «Я тобі щось принесу, Полано, щось на газдівство».

— А кілька може коштувати такий кінь, ковалю, га?

— Скарай мене господь, якщо брешу! — спльовує коваль. — Кажуть, ніби за нього хочуть вісім тисяч! Такі гроші за коня! Скалічіє такий дикун — і пропали грошики! Ліпше вже гуцульський коник або ломовик: круп, як вітвар, а груди — як орган! Ех, колись...

ото були коні! А нині — трактор! Кажуть, граф луки продає — нащо коні — тепер скрізь машини...

Гордубал киває головою.

«То правда, машин тут — як в Америці. Треба припильнувати, щоб Полана не зробила яку дурницю. Приїдуть машини — що тоді робити з кіньми? Отож-бо й є! Ні-ні, Полано, я не віддам свої долари на луки. Поле й корови — то інша річ, а машинами ситий не будеш. Кажеш, із них малий хосен? Ну, може, й малий, зате в тебе є молоко й хліб. Отак!»

Гордубал вертається додому й несе ще не захололу залізяку. Полана, певно, вже варить полуденок; Юрай крадеться по драбині на горище й прибиває гак на ляді ізсередины.

«Так, а тепер іще кільце...»

Драбиною підіймається Полана й, насупивши брови, дивиться, що там таке майструє Юрай. Спитає чи ні? Ні, не питає, тільки пильно дивиться.

— Готово, Полано, — мимрить Гордубал. — Я прибав тут тобі гака, щоб ти могла заціпатися зсередины.

ІХ

«Негарно воно якось, Юро, Юраю, в тебе виходить; тиняєшся по двору, роздивляєшся на всі боки і не знаєш, до чого взятися. Капусту вирощувати? Ну ні. То робота не для чоловіка. Годувати курей? Свиной? Що ви, то теж бабська справа. Всі дрова вже попиляні й порубані, ти полагодив пліт, змайстрував щось із дощок, а тепер байдикуєш, як старий Кирило, що жує порожнім ротом там, на подвір'ї в Михайла Герпака. А сусідки обмовляють тебе: «Нівроку собі газда; руки в кишені й позіхає. Гляди щелепу не звихни!»

Там, унизу на луках, Манья. Ну то й що? «Не годиться з кіньми розмовляти» — і все. Ну й лишайся там один, нащо мені твоя рівнина? Бачили такого — наймит прийшов хтозна-звідки, а повчає: «Ви б зробили те й те, газдо». Не тобі мене вчити; та якщо треба зробити щось із дерева, то я зроблю. Раніше ліс рубали, а тепер, кажуть, дерево вже ніхто не купує, воно гние на пні, а тартаки стоять...

Боже мій, от якби знову корів пасти! Не двох корівок — мене засміяли б люди, а цілих дванадцять. Погнати б їх аж на Воловий Хребет, у руці сокира — на

ведмедів... І ніхто не заборонить тобі — не розмовляй з коровами. На худібку часом треба й крикнути.

Але Полана й слухати не хоче — мовляв, різник дасть тобі за корову вісім сотень, та ще й скривиться, наче робить хтозна-яку ласку. Ну що ти, різник та різник — я тримав би худобу й для себе, але якщо не хочеш, то й не треба. А в твою рівнину гроші вкладати не буду!

Або запрягти корів у воза — і в поле по снопи! Ідеш собі, йдеш, одну руку поклав на ярмо — ворушися, гей, гей! Нема куди спішитися — ступай собі в ногу з коровами. Навіть в Америці я не навчився ходити інакше. А як накладеш повний віз снопів, мусиш коесо за спиці пригальмовувати, і здається тобі, наче всього воза у руках тримаєш. Слава богу, принаймі знаєш, нащо в тебе руки. Ото, Полано, чоловіча робота! Ох, боже, змилуйся, яке неподобство — руки без роботи розм'якають, та ще які руки — міцні, американські!

Тобі-то нічого, Полано, — в тебе робота аж кипить, ти й хвилинки не дармуєш — то курям, то свиням, то до комори чогось треба, а от чоловікові встид стояти коло плоту. Аби ти бодай сказала: «Юраю, зроби те й те», а то літаєш, як стріла, з тобою й словом не перемовишся. Я міг би тобі багато чого розповісти, ну, хоч про таке: в Америці, Полано, чоловікові можна й підмітати, і начиння мити, і підлогу витирати, і йому зовсім не соромно; добре живеться жінкам в Америці. А от ти хмуришся, як тільки я візьму щось у руки — мовляв, не годиться, з мене сміятимуться люди. Ну й нехай сміються, якщо вони такі дурні. Візьмуся до якоїсь роботи в стайні, коней нагодую й напою — Штефан дметься; не можна, каже, з кіньми розмовляти — і край. Чи видів хто такого? І взагалі ходить злющий — здається, так і зжер би мене тими очиськами. До газдині й словом не озветься, буркає крізь зуби й тільки бликає на всіх спідлоба... Лютує, весь пожовк від злості, сам себе з'їдає... І Полана його боїться, велить дочці: «Піди, Гафіє, скажи Штефанові, щоб зробив оте й оте, спитай Штефана про те й про те». Гафія його не боїться. «Вуйку», — защебече вона до нього, а він погойдає її на колінах: «Отак, Гафіє, скаче жеребець, а отак трюхикає кобила», — і заспіває. Але як тільки когось побачить, відразу наче води в рота набрав, і ховається до стайні».

Гордубал чухає потилицю.

«Чорти його батька знають, чого мене боїться Гафія. Сама грається, грається, а прийду я — кінець, очей з мене не спускає і все втекти хоче. Та тікай, тікай. Ех, Гафіє, я вирізав би тобі іграшки, тільки ти притиснися до мого плеча й дивись: а що ж то таке буде? А кілько всього я міг би розповісти тобі про Америку, донечко: там негри і багато-багато машин... Ну, та бог з тобою, Гафіє, йди до свого Штефана. Не бий її, Полано, биттям нікого не навчиш; а от якби ти бодай іноді сіла коло мене, якби ми разом погуторили — прийшла би й Гафія послухати, сперлася б ліктем на моє коліно — а я вже потрапив би розповісти вам щось таке, від чого дитина аж рота розкрила б. Ну, та, може, взимку, коло грубки...»

Знизу, з села, долинає гелгіт сполоханих гусей і гуркотіння воза — це вертається з долини Манья. Юрай махнув рукою й побрів за стодолу.

«Чого я буду тут стовбичити сам-на-сам із ним! Везе оберемок сіна, а гамору наробив такого, наче везе бозна-що. А тут тихо, тут ти як у бога за пазухою. Сад зовсім постарів, раніше тут груші й сливи родили, а тепер — нічого. Давно треба було вирубати старі дерева, а восени посадити молоді. Від того, що тут було колись, не лишилося вже нічого, хіба що старі, безплідні дерева. Що ж, бог з ними! Колись тут буяв тінистий садок, а тепер риються свині; а кропива яка вибуяла — господи боже мій!

Ти не думай, Полано, я в Америці всякого надивився; дививсь і думав: оте й оте добре було б запровадити і в нас. У них там багато непоганих, зручних речей, а надто різного знаряддя! Або, скажімо, яку там вирощують городину. Чи кролів. Найліпше би кролів, бо в нас лишається багато всякої гички. Так, так, у нас усе пішло би на лад, я все влаштував би, аби ти, Полано, тільки захотіла, аби тільки глянула одним оком: що ж там Юрай майструє? «Що то буде, Юраю?» — «Клітка для кролів, знаєш, як Гафія радітиме, та й кожушок зможеш їй пошити». Або, приміром, голубник. А бджілок, Полано, не хочеш? Я міг би зробити вулики, не колоди, ні, а вулики зі скельцями ззаду, щоб видно було всередині рій. У Джонстауні в нас був один майнер, поляк, великий бджоляр; так він, знаєш, навіть дротяну сітку мав на обличчя. Людина

багато чого може навчитися. Аби ти тільки захотіла, Полано, аби тільки глянула на мою роботу. Чи принаймні запитала б: «А як оте й оте роблять в Америці?» Але ні, ти не питаєш, тобі тяжко й слово сказати. А людині сором робити щось тільки собі на радість; коли робиш сам для себе, то все одно, що чимось граєшся; а от коли треба щось для когось іншого — поплюєш у долоні, та ще й присвиснеш. Отак-то воно, Полано!

Слава тобі, боже, вже череда вертається, вже вечір; зараз придуть і наші корівки, треба їх припнути, напоїти, погладити. Гафія покличе: «Штефане, татку — вечеряти!» Штефан гучно сьорбатиме, а Гафія шепотітиметься з вуйком Штефаном. Ну що ти з ними зробиш, добраніч усім. Гафія в кімнаті, Полана на горіщі, Штефан у стайні... Ще раз обійти двір — і спати до хліва з корівками. А там — руки під голову і можна розмовляти самому з собою вголос: «Можна було б зробити оте й оте, могло б бути отак і отак».

А корівки неначе все розуміють — повернуть до тебе голови й дивляться, дивляться...

Х

— Скажи мамці, Гафіє, що я повернусь аж увечері.

Так, шматок хліба з салом — і гайда в гори. В Гордубала легко й водночас трохи тоскно на душі. Як у дитини, що втекла від матері. Він стоїть над селом, і йому здається, ніби тут щось змінилося. Але що саме? Раніше тут було Гордубалове поле? Справді, було, але кажуть, там було саме каміння. Проте Пйоса зібрав з нього жито, є тут у нього й картопля, й смужка льону; дивись, як зійшлося Пйосине поле з Гордубаловим. А от звідси, згори, видно вже ціле село. Тут є чого подивуватися божій премудрості: село називається Криве — і справді, воно криве, згорнулося каблуком, наче корова лежить. Дах за дахом — усі однакові, як отара овець; а он та біла кам'яниця — Поланина. «Вона тут ніби зовсім чужа, — думає Юрай. — Дах червоний, новий — так і хочеться спитати: «А хто тут поселився? Мабуть, хтось із рівнини, там у них немає дерева, от вони й будують із цегли...»

«Рівнина. Звідси видно й рівнину. Синя, рівна — як море, справжнісінька пустеля. Через те вони і їздять

так швидко, що нудна їм дорога — ідеш, ідеш, а наче топчешся на місці. Я нізащо не пішов би на рівнину просто так, тільки подивитися; а тут — ніби свято, можеш іти, куди очі дивляться, і тебе весь час вабить уперед — спершу за он той закрут стежки, за потік, потім до тієї ялиці, через вигін угору, а звідти вже просто в ліс; до полудня, дивись, дійдеш до узлісся, перед тобою самі буки зі світло-сірими стовбурами, немовби на них упав туман; тут і там — скрізь, наче вогники, цвітуть гірські фіалки. А он, диви, який великий гриб підіймає сухе листя! Ой, яка міцна й біла в нього ніжка! А знаєш що, грибе? Я не чіпатиму тебе, грибе, грибище. Не рватиму я й зозулинцю та дзвіночків, хіба що пучечок суниць для Гафії, там, на узліссі, де вони найсолодші».

Гордубал раптом зупиняється й затамовує віддих: сарна! Навпроти на схилі стоїть сарна, світло-руда, як торішне листя; стоїть у папороті й дослухається: «Хто там — людина чи пень?» — «Я пень, я стовбур, я всохла гілляка, тільки не тікай! Невже й ти мене боїшся, звірино дика?» Ні, не боїться: скубне листок і дивиться, меле губою, як коза. «Бе-бе», — бекає вона і, тупнувши копитцями, мчить далі. А Юрай раптом відчуває себе безмежно щасливим, бадьоро крокує нагору й ні про що не думає. Тільки йде, йде, і йому так гарно на душі. «Я бачив сарну», — скаже він увечері Гафії. «Справді? А де?» — «Та там, у горах... На рівнині, Гафіє, сарни не водяться».

А ось і... ніхто не знає, що це насправді таке: якийсь розвалений зруб, розкидані колоди, але які колоди, боже ти мій! Дзвіницю з них можна було б збудувати; заросли пасльоном і воронцем, дикими лілеями, чемерицею, папороттю і журавельником; справді, дивовижне місце й немовби зачароване: ліс тут дивиться на північ — чорний, зарослий мохом; чорна тут і болотиста земля. Кажуть, тут водиться й нечиста сила; а гриби якісь білясті, прозорі, наче драгли; заяча конюшина й сутінь, постійна сутінь; ні вивірки тут не чути, ні мушки — тільки чорний ліс довкола; діти бояться сюди заходити, та й дорослий перехреститься, як увійде. Ось уже й узлісся, — Гордубал по коліна брєде в чорницях і підіймає віти. А скільки тут лишайників! Колюча ожина хапає його за ноги. Ой, нелегко ліс відпускає тебе на полонину, треба продиратися крізь

гущавину, як тому дикові; і раптом тобою наче вистрелили з лісу, наче ліс сам виплюнув тебе — ти стоїш на полонині. Хвала тобі, боже, нарешті вибрався!

Полонина широка, лише подекуди височать смереки, великі й міцні, мов божий храм. Аж хочеться зняти капелюха й голосно привітатися з ними; а трава гладенька, слизька, коротка, й ступати по ній м'яко, наче по килиму; довга й гола полонина розкинулася серед лісу, небо над собою й ліс відсунула набік, — ніби легінь розхристав груди й лежить собі, лежить і дивиться у вікна божих палат... Ох, як легко тут дихати! І Юрай Гордубал став раптом зовсім маленьким, наче мурашка, й біжить по широкій полонині. «Куди ти, куди, мурашко?» — «Та туди, нагору, аж на вершечок — бачиш, там пасуться маленькі червоні мурахи? Туди і я кваплюся». Широка полонина, ой, яка широка, боже мій! Ну хіба ти скажеш, що оті червоні цяточки — то череда волів? Добре всевишньому: дивиться собі вниз і думає: «Он та чорна цяточка — то Гордубал, а он та світла цяточка — то Полана; подивимось, чи зійдуться вони, чи, може, їх треба підштовхнути пальцем одну одній назустріч?»

А он зі схилю мчить щось чорне; біжить, котиться додола — і просто сюди. «Що ж то таке? Ах ти, чорний собацюго! Не гавкай так, бо роздереш собі морду. Чого дзяволиш? Хіба я схожий на розбійника? Ходи сюди, файненький мій цуцику. Я йду нагору до пастуха. Чуєш, як видзвонює череда?»

— Егей! — кричить він пастухові.

Воли великими спокійними очима дивляться на Юрая й, помахаючи хвостами, пасуться далі; пастух стоїть непорушно, мов кущ ялівцю, й дивиться, хто ж то такий до нього йде.

— Егей! — гукає Юрай. — То ти, Мішку? Ну, слава богу!

Мішко — ні пари з уст, тільки дивиться.

— Ти мене не впізнаєш? Я — Гордубал.

— А, Гордубал, — каже Мішко, нітрохи не дивуючись; бо й справді: чого тут дивуватися?

— Я з Америки вернувся.

— Га?

— З Америки, кажу, вернувся.

— А, з Америки.

— А чиї ти воли пасеш, Мішку?

— Га?

— Чиї то воли, питаю?

— А, чиї воли. З Кривого.

— Так, так, з Кривого. Красні волики. А ти як, Мішку, здоровий? Я прийшов тебе відвідати.

— Га?

— Відвідати тебе прийшов, кажу.

Мішко — ні слова, тільки глипає на нього; тут, на полонині, людина швидко відвикає говорити. Гордубал лягає в траву, спирається на лікоть і жує билину; тут зовсім інший світ, можна й не говорити. З квітня й аж до вересня пасе Мішко череду, тижнями душі живої не бачить...

— Скажи, Мішку, ти був коли-небудь унизу, на рівнині?

— Га?

— Чи був ти коли-небудь на рівнині, питаю?

— А, на рівнині. Ні, не був.

— А нагорі, на Дурному, був?

— Був.

— А он за тією горою був?

— Ні. Тамка не був.

— От видиш, а я — аж до самісінької Америки; а що мені з того. Навіть свою жінку — і ту не можу зрозуміти...

— Там... там не такі пасовища, як у нас,— каже Мішко.

— Послухай,— питає Юрай, як допитувався, коли ще був малим хлопцем,— що було там, де отой зруб у лісі?

— Га?

— Що було там, де отой зруб у лісі, питаю.

— А, зруб.— Мішко замислено попахкує люлькою.— Та бог його знає. Кажуть, ніби опришки замок хотіли збудувати. Але ніхто нічого певного не знає...

— А то правда, що там нечистий водиться?

— А, то...— Мішко невпевнено махає рукою.

Гордубал перевертається горілиць.

«Як тут любо,— думає він.— А що там, унизу, й сам не знаєш. Люди метушаться по дворах, заважають одне одному, от-от зчепляться, як ті півні; аж до болю зціплюєш зуби, щоб не закричати...»

— Жінка в тебе, Мішку, є?

— Га?

— Чи маєш жінку, питаю?

— Ні. Не маю.

Над рівниною не плывуть такі хмари, як тут; там небо чисте, а тут їх — як тих корів на вигоні; лежиш собі горілиць і пасеш їх. Вони немовби плывуть, і ти немовби плывеш разом з ними, аж якось дивно, що ти такий легкий і можеш підійматися разом з хмарами. Куди ж плывуть ці хмари? Куди вони подінуться ввечері? Либонь, розтануть. Але хіба може щось зникнути просто так?

Гордубал спирається на лікоть.

— Я хочу спитати тебе, Мішку... Ти часом не знаєш якогось привороту?

— Га?

— Приворот-зілля, щоб жінка в тебе залюбилася.

— А, — мимрить Мішко, — мені те ні до чого.

— Тобі те ні до чого, а комусь, може, й треба.

— Нащо воно? — сердиться Мішко. — Ні до чого.

— А все-таки ти знаєш таке зілля?

— Не знаю, — спльовує Мішко. — Хіба я циганка?

— Але лікувати, Мішку, ти вмієш, правда?

Мішко — ані слова, тільки очима кліпає.

— А ти хіба відаєш, від чого помреш? — раптом озивається він.

Серце в Гордубала трохи не вискочить з грудей, і він сідає.

— Вуйку Мішку, ти гадаєш, що... скоро?

Мішко замислено кліпає очима.

— Тільки один господь відає, кільки визначено людині віку.

— А кільки тобі років, Мішку?

— Га?

— Кільки тобі років, питаю.

— А, не знаю. Та й нащо мені те знати?

«Так, нащо знати, — зітхає Юрай. — Нащо знати... приміром, про що думає Полана? Там, унизу, людина від того мучиться; а тут... та думай собі, душко, що хочеш; якби ти була щаслива, то не думала б. Просто дивно, як усе звідси далеко, так далеко, аж на серці тоскно. Коли людина лишається одна, то вона наче з величезної висоти дивиться на себе й бачить, як бігає по двір'ям, сердиться, за все хапається. А тим часом вона всього лиш маленька невдоволена мурашка, яка не знає, куди їй подітися».

Великий спокій зіходить на Юрая, такий великий, аж у грудях боляче. Гляньте — такий крем'язень, а зітхає, зітхає під тягарем спокою.

«Ох, як мені ще не хочеться вставати й вертатися додому, та що там не хочеться — просто сили немає. Лежати б отак тишком-нишком, щоб на серці все вляглося і вгамувалося; лежати так, може, дні й тижні і чекати, аж поки все само заспокоїться; най угорі пливе небо, най віл нахилиє над тобою голову й пирхає тобі в лице, най придивляється бабак — чи то, бува, не камінь лежить? Камінь, звичайно, і бабак плиг на тебе, щоб звестися на задніх лапках та понюхати повітря». Гордубал розкинув руки й лежить горілиць; нема зараз ні Гордубала, ні Полани — тільки небо й земля, вітер і дзеленчання дзвіночків на шиях у волів. Хмари тануть, і від них не лишається й сліду, як від подиху на склі. Волик, либонь, думає собі: «Скільки я мушу знаходитися за день», а насправді він тільки пасеться, подзенькуючи дзвіночком. Нащо знати? Дивися — і все. Бог теж дивиться. Яке в нього велике й спокійне око — мов у корови. А вітер гуде так, наче то гуде й плине сам час. І звідки його так багато береться? А втім, нащо про те знати?..

Скоро настане вечір, і Юрай вертається вниз, іде полониною, пірнає в ліс, крокує легко й сягисто; на душі в нього мир і благодать, ніщо його вже не тривожить.

«Добре, Полано, добре, я більше не буду муляти тобі очі, затісне наше подвір'я для двох. Для моїх рук у когось та знайдеться робота, а як ні, то сяду десь тут нагорі й сидітиму аж до вечора. Бо хіба такий уже довгий людський вік? Нащо, скажи, прошу тебе, двом мурахам заважати одна одній? Адже місця тут вистачає, важко навіть зрозуміти, звідки його стільки взялося. А я.. я й звіддалеки можу дивитися. Слава богу, верхів тут аж занадто, звідки можна дивитися на своє гніздо. Можна забратись аж за самісінький комір творцеві й дивитися вниз на самого себе. Піднятися високо-високо, аж туди, куди підіймаються хмари... й тануть, мов та пара».

Вже чути, як дзвонять череди, а Гордубал усе ще сидить на порослій чебрецем межі з пучечком суниць у руці й дивиться вниз на новий червоний дах. Подвір'я видно, мов на долоні; взяти б сюди Гафію й показати

їй: «Дивись, Гафіє, не дім, а іграшка». На подвір'я виходить маленька світла фігурка й, зупинившись, довго стоїть на місці. А он, дивись, зі стайні виходить ще одна фігурка — темна, йде до неї й завмирає поряд. Вони не воруються — наче іграшкові. Мурашки ворують б вусиками, бігали б то сюди, то туди, а люди... чудні якісь: стоять одне навпроти одного й більш нічого. «Нащо знати? — думає Гордубал. — І все ж таки дивно, чому вони так довго й непорушно стоять; аж страшно дивитись, що вони так заціпеніли. Де ж той мир, Юраю, який ти ніс у собі з полонини? Де той тягар, який гнітить тебе? Ти взяв там аж занадто багато, взяв аж занадто багато смутку; розкинув руки й несеш тепер свій хрест. А ті двоє там, унизу, стоять і не воруються... О, боже, хай би вже вони поворухилися!» Раптом світла фігурка зірвалася з місця й кудись щезла. А темна все стоїть і не ворухиться... Ну, слава богу, нарешті і її не стало.

З пучечком суниць повертається Гордубал додому. Він більш нічого не приніс, тільки цей пучечок, але й його забув на ганку.

Четверо людей знову сидять за столом і вечеряють. «Я бачив сарну, Гафіє», — кортить сказати Гордубалові, але він ніяк не може вимовити ці слова — вони застрягають йому в горлі, наче величезні непережовані шматки; Полана не їсть, сидить бліда, ніби вирізана з кості; Штефан насупився над тарілкою, кривить рот, мне в пальцях хліб і раптом, кинувши ножа, вибігає надвір, наче подавився.

— Що з вуйком Штефаном? — злякано питає Гафія.

Полана — ні пари з уст, збирає зі столу тарілки, вся посиніла, й цокоче зубами.

А Гордубал іде до корівок. Лиска повертає до нього голову, бряжчить ланцюг. «Що з тобою, газдо? Чому ти так тяжко дихаєш?» — «Ох, Лиско, нащо тобі то знати, нащо знати... Як тяжко, яке все мені тяжке — ще тяжче, ніж тобі ланцюг. Там, нагорі, ми б разом з тобою видзвонювали дзвіночками, ти і я — як багато там місця, навіть господові його вистачає; а між людьми тісно: зійдуться двоє-трое, Лиско, — і вже так тісно їм! Що, хіба не чути, як бряжчать їхні ланцюги?»

Тієї ночі Манья напився, напився, як свиня. Не тут, у Кривому, а аж у Толчемеші в корчмаря-єврея; побився з парубками, кажуть, навіть до ножів у них дійшло, хто їх там знає? Повернувся аж над ранок, запухлий, побитий і тепер відсипається в стайні. «Треба б коней напоїти,— думає Юрай,— але я не полізу в твої справи. Якщо мені не можна з кіньми розмовляти, то най так і буде, порай їх сам. А Полана — як тїнь, краще би й не видіти. Ох-хо-хо,— хмуриться Гордубал.— Що ж мені робити?»

А душно, душно як — наче перед грозою, мухи кусають, мов скажені. Ох, який поганий день! Юрай поволі бредє в сад, за стодолу; але й тут йому недобре. Та й що тут робити? Довкола кропива, як гай, і ціла гора черепків — біс його знає, звідки вони тут узялися... А Полана — наче тїнь: сховалася собі в коморі й ані словечка... «Бог з тобою, Полано, ти навіть не уявляєш собі, як мені тут тяжко.— Гордубал старанно розтирає спітнілу потилицю.— Напевне, буде громовиця. Треба, щоб Штефан сховав до стодоли сіно...»

Гордубал перелазить через тин і обходить село за дами, дивиться на небо — як там?

Село ззаду — наче стїл — коли дивитися на нього знизу: самі колоди та зруби; і ніхто наче не бачить тебе, наче ти граєшся в хованки з цілим світом; довкола — тільки ти й лопухи, капуста, об'їдена гусїнню, а ось тут якийсь смітник, блекота, дурман і цигани, циганські халупи за селом... Юрай нерішуче зупиняється:

«Куди це я забрів, до лиха? Полана замкнулася в коморі, Штефан сам не свій спить у стайні...— Серце в нього раптом закалатало.— Чорти б ухопили ту циганку! Сидить просто на голій землі, стара, страшна, й ськає в голові циганові».

— Чого тобі, чоловіче?..— каркає вона.

— Циганко, циганко, чи не можеш ти зварити мені приворот-зілля? — питає Юрай тремтячим голосом.

— Певно, що можу,— скалить зуби циганка.— А що ти мені за те даси?

— Долар, американський долар,— хрипить Гордубал,— два долари...

— Ич, падло! — лається циганка.— Та за два долари,

щоб ти знав, навіть суку не злучиш! За два долари, щоб ти знав, навіть корову не причаруєш...

— Десять доларів,— схвильовано шепоче Гордубал,— десять, циганко!

Циганка відразу вгамовується й простягає брудну долоню:

— Давай сюди!

В Юрая тремтять пальці, коли він гарячково нишпорить у кишені.

— Тільки звари міцних чарів, циганко, не на одну ніч, не на місяць, не на рік... Щоб серце її зм'якло, щоб розв'язався язик, щоб вона раділа, коли бачить мене...

— Гей, Ільку,— бурмоче циганка,— розклади-но вогонь! — І зморшкуватими, пазуристими руками порпається в мішку.

«Ох, який сором! Небо затягують хмари, от-от ударить грім. Вари, циганко, вари хутчій... Ех, Полано, поглянь, до чого ти мене довела!»

Циганка щось бубонить і кидає в казанок жмутки якихось трав із мішка. Який гидкий запах! А від циганчиного бубоніння, від того, що вона трусить головою й чаклує руками, Юрасві стає моторошно. «Ліпше б я під землю запався! А все через тебе, Полано, тільки ти одна винна... Боже, який гріх!»

Юрай біжить додому, затиснувши в руках приворот-зілля, біжить-поспішає, бо ось-ось почнеться гроза. Трюхикають корови, запряжені в вози зі снопами, ховаються по хатах діти, здіймаючи клуби куряви. Засапаний Гордубал відчиняє хвіртку й на хвилинку спирається на неї, бо серце калатає йому аж десь у горлі. «То через тебе, Полано!»

Зненацька зі стайні вискакує трирічний жеребець, зупиняється й, заіржавши, мчить чвалом до воріт.

— Тпру-у-у! — кричить Юрай і махає перед ним руками.

З хати вибігає Полана.

Жеребець звівся дибки, гасає по двору, високо підкидає передні ноги, дугою вигинає хребет, оре копитами землю.

Раптом де не візьмись Гафія, кидається через подвір'я до матері, вищить від жаху і падає. Зойкнула Полана, дико заревів Гордубал. «Ох, ноги мої як дерев'яні, не вже не стрибну?..» Та зі стайні вже, метеляючи білими рукавами, вибігає Манья... Жеребець зіп'явся дибки,

але парубок уже вчепився йому в гриву; жеребець хоче його струснути, ба ні, не струснеш — Штефан повис у нього на шиї, наче дикий кіт. Жеребець шарахається вбік, мотає головою, підкидає задом; бабах! — Манья падає на землю, але гриву з рук не випускає, стоїть навколішках і щосили стримує жеребця. Лише тепер наче хто розв'язав Гордубалові ноги, — він біжить до Гафії. Жеребець волочить Манью по подвір'ї, та парубок раптом уперся п'ятами в землю й тягне, тягне його за гриву. Гордубал підіймає дочку на руки, хоче віднести її до хати, але раптом завмирає на місці. Такий дивогляд: людина змагається з твариною! Полана притисла руки до грудей... Мить — і Манья голосно засміявся, заіржав, наче кінь, і чвалом, стрибками веде приборканого жеребця до стайні.

— На, візьми дитину, — каже Гордубал, але Полана не чує. — Полано, ти чуєш, Полано! — І він уперше кладе їй на плече руку. — Візьми Гафію, Полано!

Полана звела на нього очі... «Ох, невже в тебе й раніше були такі очі? Невже ти й раніше так часто дихала напіврозтуленим ротом? Як ти розчервонілася, Полано?...» І раптом вона вся наче згасла.

— Нічого з нею не сталося, — мимрить Полана й несе до хати дочку, яка тихо схлипує.

Зі стайні виходить Манья, витирає рукавом заюшеного кров'ю носа, спльовує криваву слину.

— Вже все добре, — каже він.

— Ходімо, — бурмоче Гордубал, — ходімо, Штефане, я поллю тобі на голову.

Штефан пирхає від задоволення під струменем холодної води й весело бризкає нею на всі боки.

— Злякались, га? — жваво торохтить він. — Вигулявся огир, газдо, через те й дикий такий став. — Манья щирить зуби, мокрий і розкуйовджений. — Ех, і славний буде огир!

Юрай хоче сказати: «Молодець, Штефане: зразу приборкав жеребця». Але між чоловіками такі розмови ні до чого.

— Буде гроза, — бурмоче він і плентається за столу.

Небо на півдні аж чорне. То недобрий знак — туча йде з рівнини. Жеребець розігрався, а тебе вже й ноги не тримають, не годен навіть дитину на руки підняти. Мабуть, я вже старий, Полано. А може, тут щось

інше? Аж дивно — ноги задерев'яніли, наче їх хто за-
ворожив.

Боже, яка темінь! О, уже й гримить... Циганка чарів
дала, а тут, бач, жеребець розігрався. А я не вчепився
йому в гриву, тільки заціпенів на місці й очі вилупив.
Не я, а Штефан скочив на нього. Зрештою, що тут див-
ного — він молодий!.. Ох, Полано, Полано, чому ти так
дивилася на нього, чого так раптом зачервонілася?

А буря вже тут, уже мчить, мов той сполоханий кінь,
ірже, іскри летять з-під копит.

«А ти вже не скочиш коневі на шию, не вчепишся
йому в гриву, не тримають тебе ноги, дрижать під то-
бою. Не скочиш, не тпрукнеш... А Штефан... Тьху, які
бридкі циганчині чари: жеребець збісився від них, а ти
приніс їх для Полани. Чому ж ти не скочив до жеребця?
Полана дивилася б на тебе, притиснувши руки до гру-
дей, і очі... очі в неї сяяли б, як ніколи».

Юрай кліпає й не відчуває теплих крапель на шії.
Небо розколюється навпіл, тріщить і гуркоче. Гордубал
похапцем хреститься й зривається з місця. Ще ні, ще
рано, це циганське чар-зілля треба вилити в кропиву.
А потім бігцем під дровітню й дивитись, як шаленіє
громовиця.

ХІІ

Де ж Юраєві ще бути? Сховався за стодолу й думає.

«Ну, добре, най буде, що я вже старий, але скажи,
прошу тебе, як до того дійшлося? Живеш собі, нічого
не відчуваєш, сьогодні ти такий самий, як був учора,
і раптом — старий. Наче тебе хто зурочив. Ти вже не
вчепишся в гриву сполоханому жеребцеві, не поб'єш-
ся в корчмі; замість того щоб ловити жеребця, береш
на руки дитину. А раніше ти напевно кинувся б ловити
жеребця. Колись я і бився, Полано, в корчмі, ще й як
бився, з самим Геричем Василем, можеш його запита-
ти, як не віриш. І раптом — старий. А Полана — не
стара.

Ну що ж, може, й старий. І дитину на руки теж при-
ємно підняти. Ех, Полано, я міг би показати тобі, на-
приклад, який я газда. Жила б ти зі мною, як графін-
ня,— наймичок найняла б на роботу і тільки наказува-
ла б їм: «Гей, Маріко, посип курям зерна, та швидше!
А ти, Ксеню, напій корів!» Правда, три тисячі доларів у

мене вкрали, але сімсот ще є і з ними можна би щось почати. Я, душко, недарма до Америки подався: молодий я чи старий, але принаймі побачив, що і як нині на світі ведеться. Кажуть, не виплачується корів тримати і таке інше. Я так не думаю — треба вміти ними торгувати. В Америці, приміром, газда не чекає, коли прийде різник, а сам їде до нього до міста й укладає з ним угоду; стільки й стільки штук на рік, стільки й стільки весельців¹ молока на день, ол райт. Отак робиться! Чому скажи, прошу тебе, не можна було б зробити так само й тут? Купити візок і коника... Продай своїх коней, Полано: я хочу коника, з яким міг би розмовляти — і до міста поїхати. «Диви,— скажуть люди,— наш американець на всьому знається, недарма у світі побував; додому привіз повний кашпук грошей». Гляди, й сусіди придуть: «Чи не продав би ти, Юраю, в місті пару гусей?» — «Чому ж не продати, продам, тільки не понесу я твоїх гусей під пахвою й не буду гукати: «Кому гусей!» Ні, п'ятдесят або й сто гусей на тиждень: змайструвати на них клітки — й гайда до міста! Отак, сусіди, робиться бізнес. Або дрова — п'ятдесят возів дров. Картоплю — то вагонами. «Ви тільки гляньте, якого розуму наш Гордубал набрався в Америці!» Та й ти, Полано, теж скажеш тоді, що твій Юрай розумний — першого-ліпшого молодика за пояс заткне. «Гей, Маріко, Ксеню, роззуйте-но газду, він з торговиці вернувся!» — «А що ти робила цілий день, душко?» — «Газдівство пантрувала, з челяддю сварилася, ну і ще... ще тебе чекала, Юраю».

Гордубал сидить на пні й не ворухиться.

«Може, й справді спробувати, га? Людина доти молода, поки щось робить. Як не те, то інше. Купити б, скажімо, скелю під Менчулом — там камінь, як мрамур, — і возити плити до міста; хіба там, на рівнині, є такий камінь? Лише болото та пилюка. Небо в них — і те закурене. А камінь я сам буду ламати — хіба мало наламав я його в Америці? І з динамітом, брате мій, умію поводитись. Видовбав дірку, заклав туди катріж². Швидко тікайте всі геть! — і бабах! То чоловіча робота! Правда ж, Полано? Що супроти неї — впіймати жеребця? Ходитиму з червоним прапорцем у руці — гей, стережись, підриваю! Славно буду бухкати, а ти, зайдо...

¹ Vessel — бідон (англ.).

² Cartridge — патрон (англ.).

лови й далі в полі своїх коней. Та хіба мало яке тут можна знайти собі діло! А що у вас, на рівнині? Нічого — рівнина є рівнина. А тут, біля Кислого джерела — залізо, вода аж бура від іржі. Під Татарукою якийсь камінь у землі блищить, наче смола. Баби кажуть, що в горах скарби закопані. Походити б по тих верхах — аж за Дурний, за Чорногору, за Татинську, за Тупу, — хто знає, що там можна знайти. Нині, брате мій, навіть під землею шукають. А дома — ні словечка. «Завтра, Полано, я поїду до Праги, з панамі треба поговорити», — і більше нічого. А потім приїдуть пани — і просто до Гордубалів: «Добридень, чи дома пан Гордубал? О, пане Гордубал, добридень, ви знайшли скарб — мінерал, який ми шукаємо вже п'ятдесят років». Чому б ні? От тобі й саме каміння! А ти знаєш, що в тому камінні? Як не знаєш, то помовч».

Гордубал аж зників від цих думок.

«Усе то дурниці, мабуть. Але камінь під Менчулом — не дурниця. Тільки волів треба, пару або й дві — ну хоча б отих подільських, сивих, з рогами, як розставлені руки. Ох, які то воли! Навантажив би повний віз каміння — і в долину — ступаєш попереду волів і тільки соб та цабе! Ворушіться! А ти зі своїми кіньми — дай волам дорогу! А чиї воли? Та Гордубалові ж! Ні в кого в цілій околиці немає таких волів!»

Гордубал виймає з-за пазухи капшук і перелічує гроші.

«Сімсот доларів — то зверх двадцятьох тисяч нашими грошима. Кругленька сума, Полано! З нею можна розпочати нове життя. Ти сама побачиш, молодець твій Юрай. Розум — то сила. Дорого коштує кінь, який високо тримає голову, але ти глянь на вола: похитує головою, несе ярмо на хребті, а користі від нього набагато більше».

Юрай киває головою й плентається на подвір'я. На подвір'ї Полана лущить горох; тільки брови зсунула, як забачила його, струснула з подолу лущиння й пішла до хати.

XIII

Трохи повеселілий Гордубал сидить у корчмі. Слава богу, сьогодні тут гамірно, не те, що минулого разу. Тут Михальчук і Варварин, Подерейчук, Михайлів син,

Герпак на прізвисько «Кобила», Михай Феделеш і Геза Феделеш, Федюк, Гриц, Олекса, Григорій і Додя-лісник — самі сусіди, гомонять про те, що треба б постріляти диків, бо роблять шкоду в полі. «Скеля під Менчулом належить Григорієві, тож не завадило б поговорити з ним, почати здалеку й обережно: наприклад, що хочу підсипати камінням дорогу до поля. Ех,— гірко зітхає Юрай,— шкода, поля в мене вже нема, на ньому тепер газдує Пйоса, он який сидить напринджений. Нема вже в мене поля, то що мені до їхніх диків? Най самі їх гонять; мені до того байдуже,— хмуриться Гордубал.— У вас свої клопоти, а в мене свої».

Чоловіки тим часом радяться про те, коли й звідки їм вирушати на полювання. Юрай неквапливо потягує з келишка й думає про своє. «Тільки брови зсунула й — до хати. Добре, Полано; колись і ти, може, захочеш зі мною поговорити, мовляв, а що, Юраю, може б, ми отак і отак, а я зсуну брови й піду до корчми. Аби ти відчула, як то воно болить. Та чи в мене пика бридка, чи з очей гній тече, чи рот кривий, як у жебрака Ласло? Так, я постарів, бо вугілля витягло з мене всі сили, самі жили та хребет лишилися. Коби ти тільки знала, як я нарачкувався в майні; самі руки й коліна лишилися... А з яких дір доводилося добувати вугілля, ох-хо-хо! Я ще й досі вихаркую чорне мокротиння, Полано. Твоя правда — мало чим я вже можу тобі сподобатися; зате я вмію працювати, душко, і ти ще побачиш...»

— Агов, американцю,— щирить зуби Геза Феделеш,— чого боїшся розщедритись? Я гадаю, ти прийшов сюди пригостити своїх сусідів, га?

Гордубал киває головою:

— Прийшов, прийшов, і я пригощу вас, але по-американському. Гей, корчмарю, подай-но Гезі кухоль води! А як буде замало, Гезо, то візьми ціле відро, хоч пику собі вмиєш.

— А тобі що до моєї пики? — сміється Геза.— Аби вона подобалася моїй жінці.

Юрай хмуриться: «Що мені до твоєї жінки? От і частуй такого! Я, може, й почастував би. Бігме, сусіди, я радо б з вами й випив, міцно обняв би вас за шиї й співав би, співав, заплющивши очі. Але свої долари я хочу пустити на інше; є в мене один добрий задум, сусіди мої, американський. Трохи почекайте — скоро я почну ламати каміння... «Здурів наш Гордубал чи що? — зди-

вуетесь ви.— Та хіба в нас мало свого каміння? — А по якимсь часі: — Еге, та наш американець і зі скелі вмє сметану добувати».

Міхай Феделеш заводить пісню, решта підтягують.

«Ох, як добре посидіти в чоловічій компанії! Давно вже не чув чоловічого співу — так давно то було...» — Юрай заплющує очі й починає півголосом підспівувати:

— Тара-ра... тара-ра... тара-ра! — І раптом,— біс його знає, чого він так розкокошився, що заспівав на повний голос, ще й похитуючись у такт усім тілом?

— Гей ти! — крикнув Геза Феделеш.— Хто з нами не п'є, той най і не співає. Співай собі дома, Гордубал!

— Або пришли сюди Штефана,— докинув Юра Федюк.— Він, кажуть, співає ліпше, ніж ти.

Гордубал підводиться — високий, мало не під стелю.

— Співай собі, Гезо, співай,— мирно мовить він,— а я вже все одно додому зібрався.

— А що тобі вдома робити? — посміхається Міхай Феделеш.— Там у тебе наймит.

— Ич, пан який великий! — ущипливо кидає Геза.— Наймита для жінки тримає.

Гордубал рвучко обертається.

— Ти про кого, Гезо? — цідить він крізь зуби.

Геза глузливо похитується на ногах.

— Про кого, питаєш? Та в нас тут лем один такий газда.

Чоловіки підводяться з лав.

— Облиш його, Гезо,— вмовляє Феделеша Варварин. Хтось бере Гордубала за плече й по-дружньому тягне з корчми.

Гордубал виривається — і до Феделеша, стає з ним ніс у ніс.

— Ти про кого? — хрипить він.

— Такий бевзь у нас тут лиш один,— виразно повторює Геза Феделеш і раптом навідліг шмагає його: — Але таких хвойд, як Полана, вистачає.

— Вийдімо! — хрипить Гордубал і проштовхується поміж чоловіків до дверей.

Геза поспішає за ним і розкриває в кишені ножа. Сте-режись, Гордубал, стережись удару в спину! Але Гордубал нічого не підозрює й пробирається до дверей, а Геза за ним, так міцно затиснувши в кулаці ножа, що аж рука спітніла.

Всі вибігають із корчми. Юрай обертається до Федеша.

— Ти! — сичить він.— Ану, підходь!

Геза сховав руку з ножем за спину, важко дихає й готується стрибнути; але Гордубал довгими, як колодязні журавлі, руками хапає його під боки, підіймає, обертається й хряпає ним об землю. Геза падає на ноги й аж сичить від люті. Гордубал знову підіймає його вгору — і об землю, ніби ринь ним утрамбовує. Зненацька в Гези підламуються коліна, він падає на землю, розкинувши руки, бах! — б'ється головою об якесь цебро, і перед Гордубалом лежить уже не людина, а купка якогось лахміття.

Гордубал важко сопе і обводить людей налитими кров'ю очима.

— Я не видів, що там цебро,— провинно бурмоче він.

І враз його б'ють дошкою по голові, потім знов і знов. Двоє, троє, четверо чоловіків мовчки молотять Гордубала по голові, аж гуде.

— Відчепіться! — реве він, розмахуючи в темряві руками, заціджує когось у ніс, падає на землю, силкується підвестись, але марно.

— Б'ються! — верещить хтось.

Гордубал підводиться, однак знов падає під ударами, стогне, ще раз силкується підвестись...

— Що ви тут таке не поділили? — кричить хтось раптом задиханим голосом і шмагає батогом по сопучому клубку тіл. І по головах!

Хтось заревів від люті. Бережись ножа! Василь Герич важко зводить дух і помахує батогом над розпростертим Гордубалом. Юрай силкується підвестись.

— Зараз мені розійдіться! — лютує староста, ляскаючи батогом.

Ех, якби ти не був старостою... Та що там староста — й раніше всі знали, що Василю Геричу під гарячу руч краще не попадати! Ось уже й жінки наважились вийти на вулицю й, склавши руки на грудях, поглядають у бік корчми.

Юрай Гордубал намагається підвестись, голова його лежить на колінах у Василя, хтось обмиває йому обличчя; о, таж то Пйоса!

— То був нечесний файт ¹, Василю,— мимрить «аме-

¹ Fight — бійка (англ).

риканець». — Вони напали на мене ззаду, двоє на одного...

— Ех, Юраю, тих негідників було аж шестеро і всі з дошками з паркану. В тебе, видно, дубова голова, коли вона не луснула, як горіх.

— А що з Гезою? — турбується побитий.

— Геза своє дістав — його понесли, — каже староста.

Юрай заспокоєно зводить дух.

— Більше не буде пащекувати, паскуда така, — бурчить він і силкується встати. Слава богу, йому це на решті вдається, він уже стоїть на ногах і тримається за голову. — За що вони так на мене? — дивується він. — Ходімо вип'ємо, Василю. Не дозволили мені поспівати, падлюки!

— Іди додому, Юро, — вмовляє його староста. — Я проведу тебе, щоб, боронь боже, на тебе знов не напали.

— Стану я їх боятися! — храбрується Гордубал і бредє додому.

«Я не п'яний, Полано, але мене побили в корчмі. За що побили, питаєш? Та просто так, душко, ми з Гезою Феделешем жартома помірялися силою».

— А знаєш, Василю, — починає Юрай, трохи повеселішавши, — я і в Америці витримав «файт»: на мене з молотком пішов був один майнер. Німець, здається. Але товариші відібрали в нього молоток і оточили нас колом, мовляв, тепер файтуйте, тільки голими руками. Ех, Василю, мені тоді здорово перепало по писку, але того німця я таки поклав. І ніхто між нас не втручався.

— Послухай, Юро, — суворо мовить Герич, — не приходь більше до корчми, бо знов буде бійка.

— Але ж чому? — дивується Гордубал. — Я їх не зачіпаю.

— Ну, — ухильно відповідає староста, — їм же треба з кимось битися... Іди спати, Юраю. А завтра... розрахуй свого наймита.

Гордубал нахмурився.

— Що ти мелеш, Герич? Чого й ти пхаєш носа до моїх справ?

— А нащо тримати в своєму домі чужу людину? — ухильно натякає староста. — Іди, йди спати. Ех, Юраю, твоя Полана не варта того, щоб ти за неї бився.

Гордубал зупиняється як укопаний і спідлоба зиркає на товариша.

— Ти такий самий... негідник, як і вони! — витискує

він нарешті з себе.— Ти не знаєш моєї Полани, ти... Тільки я один її знаю, а ти... Ти не смій...

Василь по-дружньому кладе йому руку на плече.

— Юраю! За тих вісім років ми аж занадто надивилися на її вибрики...

Гордубал рвучко виривається від нього.

— Іди, йди, а то я... Герич, поки я живий... Бог мені свідок, я не хочу тебе більше й знати. А ти був найліпшим моїм другом...— І, не обертаючись, Гордубал поплентав додому.

Герич тільки пирхнув у відповідь і ще довго тихо лаявся в темряві.

XIV

Уранці Штефан запрягає коней — збирається їхати на рівнину. З хліва виходить Гордубал — запухлий, страшний, очі налиті кров'ю.

— Я поїду з тобою, Штефане,— коротко кидає він.

Вйю! Віз мчить селом, але Юрай не дивиться ні на людей, ні на коней. А як тільки виїхали за село, велить:

— Зупини й злазь з воза, маю тобі щось сказати.

Штефан зухвало, ба навіть зловтішно розглядає побите господареве обличчя: ну, що ти, мовляв, хочеш мені сказати?

— Послухай, Манья,— невпевнено починає Гордубал,— по селу ходять різні плітки про Полану... і про тебе. Я знаю, то брехня... але їй треба покласти край. Ти зрозумів?

Штефан знизує плечима.

— Ні, не зрозумів.

— Ти мусиш піти від нас, Штефане. Заради Полани. Заткнути людям писки. Так треба, розумієш?

Штефан з викликом дивиться на Юрая. Той відводить очі.

— Розумію.

Юрай махає рукою.

— Так. А тепер їдь.

Манья стоїть, стиснувши кулаки,— здається, от-от кинеться до бійки.

— Їдь до роботи, Штефане,— мимрить Гордубал.

— Ну добре! — просичав Штефан, скочив на воза, змахнув батою і — ляс! — уперіщив коней по головах.

Коні позадкували, звелися дибки й помчали вперед скаженим галопом. Віз покотився з брязкотом, здається, ще мить, і він розсиплеться на тисячу шматків.

Гордубал якусь хвилину ще стоїть на дорозі, ковтаючи куряву, потім поволі обертається й, похиливши голову, бреде додому. Ех, Юраю, Юраю, так ходять старі діди!

XV

За цей тиждень Гордубал так змарнів, що, здавалось, аж кістками торохтів. Та й як тут не змарніти, скажіть, прошу вас: хіба то жарти — вранці все попорати, свиней нагодувати, коней почистити, вигнати корів на пашу, вичистити в хліві й вирядити дочку до школи; потому на конях униз, на рівнину — пора збирати кукурудзу, а опівдні — додому, зварити щось дочці на обід, напоїти коней, посипати курям зерна — і знов на рівнину, знов до праці, а під вечір — хутко додому, зварити вечерю, обійти худобу та ще й невмілими руками зашити Гафії спідничку; бо росте дитина, то ж чи довго їй порвати десь одежину? Нелегко встигати скрізь, важко чогось не забути. Як колода, падає ввечері Гордубал на солому, але ще довго не може заснути від тривоги, чи не забув чогось. «Ах, боже ж ти мій, ну, звичайно, забув: герань на вікні не полив!» І, кречучи, встає Гордубал полити квіти.

А Полана — її наче й немає; замкнулася в коморі на зло чоловікові. «Нічого не вдієш, — розгублено думає Гордубал. — Гнівається газдиня, що не порадився з нею: «Як ти гадаєш, Полано, я хочу розрахувати нашого наймита». Ех, жінко, та май розум: хіба міг я сказати тобі: «Полано, про тебе пліткують, що ти так і так». Та й чого тут довго розводитися? Ну, взяв і прогнав, можеш сердитися, скільки влізе; дрючком гнати тебе до роботи не буду!»

Ох-хо-хо, як тепер не вистачає скрізь Поланиних рук; тільки тиждень минув, а як усе занедбалось; хто б міг подумати, скільки роботи годна переробити одна жінка; чоловік і половини не переробить. Та нічого, вона й сама те побачить, злість у неї пройде, й вона засміється: «Ну й нездара ж ти в мене, Юраю: ні прибрати, ні зварити не вмієш. Але що хотіти від чоловіка!»

А якось він побачив її: вернувся по щось у двір, а вона стоїть на дверях. Наче тінь. Під очима підкови, лоб протнула прямовисна зморшка. Гордубал відвернувся: «Я нічого, душко, я тебе не видів». І вона зчезла, мов тінь.

А вночі, коли Гордубал залізе в солону, йому чути, як тихенько відчиняються десь двері Це Полана виходить на подвір'я й довго стоїть, як закам'яніла. А Юрай — руки під головою — дивиться в темряву, й серце в нього ціпеніє.

Корови, коні, Гафія, кури, свині, поле, квіти — боже, скільки тієї роботи на одні руки! Але найважче вдавати з себе спокійного, щоб людські язики не плескали, ніби в Гордубалів щось не гаразд. У Юрая є заміжня сестра, вона допомогла б, обід зварила би, але ні, красненько дякую, ліпше не треба. Сусідка киває через пліт: «Присилайте, Гордубал, до мене Гафію через день, я подбаю про неї». — «Дякую, сусідко, красненько дякую, але не турбуйтеся; Полана лиш трохи занемогла й лежить, але я з радістю її підміню». Чого ви всі за мною пасете?.. Зустрів Герича — бачу по ньому: хоче зі мною привітатися. Йди собі, я тебе не знаю. А Гафія й досі боїться мене; дивиться й оком не змигне — видно, їй бракує Штефана. Нічого не вдієш, дитинко моя, але люди таке плескали... їм рота не закриєш.

Корови, коні, кукурудза, поросята, а потім ще саж вичистити і свиней напоїти. А тут треба прочистити рівчачок, щоб гноївка стікала. Гордубал береться до роботи й аж крекче, так старається; ніби для нього зараз нема нічого важливішого, крім саж; почекай, Полано, ти аж здивуєшся, коли прийдеш сюди: саж — як світлиця. А тепер іще свіжої води принести...» — І Гордубал іде з цеберком до помпи.

На подвір'ї, на дишлі воза, сидить Манья, гойдає на колінах Гафію й щось їй розказує.

Юрай ставить цеберко на землю й, застромивши руки в кишені, йде просто до нього.

Манья однією рукою відстороняє Гафію, а другою сьгає в кишеню; зіниці його звузилися, стали маленькі, мов зеренця кмину, і в його стиснутій руці щось стирчить, націлене Юраєві просто в живіт.

Гордубал посміхнувся: «Голубчику, я ще в Америці бачив, як стріляють з револьвера. Ось тобі!» — Він виймає з кишені складений ніж і кидає ним об землю.

Манья ховає руку назад у кишеню, не спускаючи очей із господаря.

Гордубал сперся рукою на воза й дивиться згори на наймита. «Що мені з тобою робити? — думає він. — О боже, що мені з ним робити?»

Гафія теж не знає, чим усе скінчиться, й здивовано переводить погляд з батька на Штефана, а зі Штефана на батька.

— Ну, Гафіє, — мимрить Гордубал, — ти рада, що до тебе знов прийшов Штефан?

Дівчинка — ні слова, тільки скошує очі на Манью.

Гордубал нерішуче погладжує потилицю.

— Чого розсівся? — неквапливо мовить він. — Іди коней напій.

XVI

І — прямісінько до комори, стукає в двері:

— Отвори, Полано!

Двері відчиняються, й на поріг виходить Полана, бліда як тінь.

Гордубал сідає на скриню, спирається долонями на коліна, очі втуплює в землю.

— Вернувся Манья, — повідомляє він.

Полана — ні пари з уст, тільки часто-часто дихає.

— Тут ходили різні плітки, — мимрить Юрай. — Про тебе... й про нього. Через те я й відмовив йому. — Гордубал невдоволено сопе. — А він повернувся, чортяка! Так далі тривати не може!

— Чому? — швидко питає Полана. — Через ті дурні розмови?

Гордубал понуро киває головою.

— Через ті дурні розмови, Полано. Ми з тобою не в лісі живемо. Штефан — парубок, то хай сам захищає себе від злих людських язиків. Але ти... Ех, Полано, я ж усе-таки твій чоловік... бодай перед людьми. Так?

Полана стоїть мовчки, спершить на одвірок, бо ноги під нею підгинаються.

— Мені здається, — мурмоче Гордубал, — мені здається, що Гафія звикла до Штефана... Та й він такий лагідний з нею. І коні — їм теж не вистачає Маньї. Хоч він і жорстокий з ними, вони все одно звикли до нього. — Юрай підводить очі. — Що б ти сказала, Полано... якби ми... якби ми заручили Гафію зі Штефаном?

Полана вся аж стрепенулася.

— Але ж то... не можна,— злякано виривається в неї.

— Так, твоя правда, Гафія наша ще мала,— вголос міркує Гордубал.— Але заручити ще не значить віддати. За давніх часів, Полано, заручали навіть дітей у колісці.

— Але ж Штефан... Гафія на п'ятнадцять років молодша від нього,— протестує Полана.

Юрай киває головою.

— Як і ти, душко, від мене. Буває. Але Манья не може більше залишатися в нас як чужа людина. Як Гафії наречений — інша річ: він вважатиметься мовби свій, жінку буде собі заробляти...

В голові в Полани починає потроху прояснюватися.

— І тоді він зможе зостатися в нас? — питає вона, вся напружившись, мов тятива лука.

— А певно, що зможе, чому б ні? Штефан житиме в нас як свій. Бо відтепер він буде нам не чужа людина, а зять. І ми нарешті заткаємо людям роти. Побачать, що... плескали всякі дурниці. Я роблю все заради тебе, Полано. А крім того... ну, мені все-таки здається, що він любить Гафію... та й на конях знається. До роботи не дуже охочий, то правда, але хіба з мозолів своїх рук хтось коли-небудь розбагатів?

Полана напружено думає, зморщивши лоба.

— А ти гадаєш, що Штефан захоче?

— Захоче, душко. В мене є гроші... значить, вони можуть дістатися йому. Ну скажи, прошу тебе, нащо вони мені? А Штефан захланний — луки хоче купити, коней, рівнини, скільки зір сягає... В нього аж очі засвітяться, коли він почує про таке, от побачиш! Буде жити в нас, як у бога за дверима, то чого йому ще хотіти?

Але Поланине обличчя знову стає непроникним.

— Як хочеш, Юраю. Але я йому нічого не буду казати..

Юрай підводиться.

— Я скажу сам. Не турбуйся. Я й з адвокатом пораджуся, що й до чого... Треба буде, гадаю, скласти якийсь там папір. Я й про те подбаю...

Гордубал не поспішає — мабуть, сподівається, що Полана ще щось скаже. Але Полана раптом захапалася-заметушилася:

— Ой, треба щось зварити на вечерю.

І Юрай, як звично, бреде за стодолу.

Манья везе газду до Рибарів — домовлятися з батьками. Вйо, вйо! І коні — голови догори, любо й глянути.

— Значиться, в тебе, Штефане,— замислено каже Гордубал,— один старший брат, один менший і сестра віддана. Гм, немало вас, немало. А правда, що в вас там довкола сама рівнина?

— Рівнина! — охоче відгукується Штефан, блиснувши зубами.— У нас переважно буйволів розводять і коней. Буйволи люблять мочар, газдо.

— Мочар, кажеш? — міркує Юрай.— А ти не міг би його висушити? Я бачив, так роблять в Америці.

— А для чого його висушувати? — сміється Штефан.— Землі, пане, в нас і так аж задосить. А мочара було би шкода — там лоза росте; в нас із неї взимі кошики плетуть. Замість дощок у нас теж лоза. Віз — плетений з лози, тини, хліви — все з лози. Он бачите, кошара стоїть?

Юраєві не подобається рівнина — ні кінця, ні краю їй не видно, але що поробиш!..

— А отець живий, кажеш?

— Живий. Ото здивується, як побачить, кого я привіз! — гордо й аж наче з якимсь молодецтвом вигукує Манья.— А от і Рибари, приїхали!

Штефан збиває капелюх на потилицю, ляскає батогом, і, наче якого барона, мчить Юрая селом просто до свого двору.

З хати виходить невисокий, але міцний парубчак.

— Гей, Дюло! — гукає йому Штефан.— Постав коней під шопу, дай їм оброку й води. Сюди, газдо!

Гордубал мимохить оглядає обійстя: стодола розвалена, по двору бродять свині, булькочуть індики; в одвірку стирчить якесь величезне шило...

— Цим шилом, газдо, в нас плетуть кошики,— пояснює Штефан.— А нову стодолу будемо ставити навесні.

На порозі стоїть старий довговусий Манья.

— Привіз вам, тату, газду з Кривого,— якоесь урочисто повідомляє Штефан.— Хоче з вами про щось поговорити.

Старий Манья веде гостя до хати й насторожено чекає, що буде далі. Гордубал з гідністю сідає скраєчку на лаві, аби показати, як мовляв, щось не так, то він зі своїм і назад, і велить Штефанові:

— Ну, кажи, що й до чого.

Штефан щирить зуби й викладає велику новину: газда віддасть за нього свою одиначку Гафію, коли та стане на порі, і хоче про все з татом домовитись...

Гордубал киває головою: мовляв, так і є.

Старий Манья пожвавішав.

— Агов, Дюло, принеси-но нам горілки! Раді вас бачити в себе, Гордубал. Як доїхали?

— Добре.

— Ну й слава богу. А врожай у вас цього року гарний?

— О, врожай незгірший!

— Дома всі здорові?

— Красенько дякую, здорові.

Коли поговорили про все, як належить, старий Манья питає:

— Значить, у вас лише одна дочка, Гордубал?

— Так, лиш одна. Більше господь не послав.

Старий хихоче, обмацуючи гостя допитливим поглядом.

— Не ремствуйте, Гордубал, у вас іще може народитися й синок. Відпочила нива добре родить.

Юрай смикнув рукою, ніби хотів відмахнутися.

— Може, у вас іще знайдеться синок, спадкоємець, — посміхається старий, не спускаючи очей з гостя. — Виглядаєте нівроку, Гордубал, років п'ятдесят ще спокійно будете газдувати.

Гордубал неквапливо розтирає собі потилицю.

— Ну, то вже як бог дасть. Але Гафії чекати отчини не доведеться. Хвалити бога, віно для неї я вже маю.

У старого Маньї спалахують очиці.

— Так, так, чув, чув. В Америці, кажуть, гроші можна лопатою загібати. То правда?

— Я не сказав би, що там так легко, — зітхнувши, відказує Гордубал. — Самі розумієте, Манья, гроші є гроші. Тримаєш їх дома — вкрадуть; покладеш у банк — так само вкрадуть. То найліпше укласти їх у газдівство.

— Свята правда! — киває головою старий Манья.

— Дивлюся, — розважливо веде далі Гордубал, — тут ваша земля багато людей не прогодує. Самий мочар та вигони. Я гадаю, що такої землі треба кілька десятків моргів, аби сяк-так прожити одному газді.

— Правду кажете,— обережно погоджується з ним старий Манья.— Тут важко поділити отчину. Мій найстарший, Міхай, успадкує все газдівство, а решта — тільки частки грішми.

— А по скільки? — випалює Юрай.

Старий Манья здивовано закліпав очицями: «Овва, який швидкий, не дасть і подумати!»

— По три тисячі,— буркає він, сердито глипнувши на Штефана.

Гордубал швидко прикидає:

— Три рази по три — дев'ять. Значиться, всьому вашому газдівству ціна десять тисяч?

— Як то — три рази по три? — сердиться старий.— А донька? Вона теж має дістати свою частку.

— Ваша правда,— погоджується з ним Гордубал.— Тоді, скажімо, тринадцять тисяч.

— О, ні, тринадцять ні! — крутить головою старий.— Ви, Гордубал, певно, жартуєте?

— Які там жарти? — стоїть на своєму Гордубал.— Просто я хотів би знати, Манья, скільки приблизно варте середнє газдівство тут у вас, на рівнині.

Старий Манья збентежився, Штефан витріщив очі: чи не збирається, бува, цей багач Гордубал купити їхнє газдівство?

— Таке газдівство, як наше, ви не купили б і за двадцять тисяч,— невпевнено мовить старий.

— Геть з усім, що є в обійсті?

Старий захихотів:

— А ви, бачу, хитрий, Гордубал! В нас у стайні четверо... ні, п'ятеро коней.

— Я коней не рахував.

Старий Манья відразу споважнів.

— А чого ви, властиво, до нас приїхали, Гордубал? Газдівство купувати чи свою доньку з моїм сином заручити?

Гордубал почервонів.

— Газдівство купувати?.. Щоб я та купував газдівство тут, на рівнині? Отой мочар, га? Лозу на пищики, га? Красенько дякую, Манья, але я вже скажу вам відверто: якщо ми з вами домовимось і ваш Штефан заручиться з моєю Гафією, то ви запишете своє газдівство на нього, а по весіллі я виплачу вашому Міхаю його частку. І Дюлі також.

— А Марії? — не втримався Штефан.

— І Марії... Більше у вас нікого нема? Хай Штефан газдує тут, у Рибарах.

— А Михай куди ж? — не розуміє старий.

— Ну, він дістане свою частку й хай іде собі з богом. Парубок він молодий і радніше візьме гроші, ніж землю.

Старий Манья хитає головою.

— Ні, ні,— мимрить він,— так не піде.

— А то чому, тату? — з запалом вигукує Штефан.

— А ти пріч звідси! — гримає на нього старий.— Чого пхаєш носа до нашої бесіди?

Штефан, щось ображено бурмочучи, виходить на двір.

Дюла зрозуміла річ, крутиться біля коней.

— Ну що, Дюло? — плече його Штефан по плечу.

— Файний коник,— каже парубок.— Можна проїхатися на ньому?

— Завелика честь для твоєї задниці,— цідить Штефан крізь зуби й киває головою на хату.— Наш старий...

— Що?

— Та нічого. Аж із шкури пнеться, щоб загубити моє щастя.

— Яке щастя?

— Ет, ніяке. Що ти розумієш...

На подвір'ї тихо, тільки льоха порохкує, наче сама до себе; з мочара долинають спів деркача та кумкання жаб.

— А ти зостанешся в Кривому, Штефане?

— Можливо... Я ще не вирішив,— копилить губи Штефан.

— А газдиня?

— А тобі що до того? — присікає його Штефан.

Ну й комарі! А ластівки трохи не черкають черевцями по землі. Штефан позіхає — мало щелепу не звихнув. Цікаво, що ті старі там, у хаті... Чого доброго, ще відкусять один одному носа!

Штефан зі злості й нудьги висмикує з одвірка шило й щосили заганяє його в двері.

— Ану, витягни,— пропонує він Дюлі.

Дюла витягує.

— Ану, давай — хто глибше?

Якусь хвилину вони розважаються, заганяючи шило в двері так, що аж тріски летять.

— Ну що ж,— каже нарешті Дюла,— піду до дівчат.
З тобою нецікаво.

Поволі сутеніє, обрій над рівниною затягує бузкова імла. «Зазирнути до хати чи що? — міркує Штефан.— Ні, на зло не піду! «Пріч звідси! — гримне старий.— Чого пхаєш носа до нашої бесіди?» Цікаво, за кого «американець» Гордубал сватає свою доньку — за нього чи за мене? Я міг би й сам за себе постояти, а він — «пріч звідси!» А чого ви маєте мене виганяти? — дратується Штефан.— Я вже не ваш!»

Нарешті захмелілий Гордубал виходить із хати. Таки, видно, домовилися; Манья проводить гостя й поплескує його по спині. Штефан уже стоїть біля коней і тримає їх за вуздечки; Гордубал схвально киває головою.

— Отже, у неділю в вароші! ¹ — кричить старий Манья.

Вйо! — і віз рушає з обійстя.

— Щасливої дороги!

Штефан крадькома позирає на газду й ні про що його не питає; чень той сам почне...

— Он наша річка,— показує він батогом.

— Мгм.

— А он той віз з палахом ² — то, певно, наш Міхай іде. Ми стелемо худобі палах замість соломи.

— Мгм.

І більше ані словечка. Штефан править кіньми, старається з усієї сили, але газда тільки головою похитує. Нарешті Манья не витримав:

— То що, газдо, по скільки ви їм дали?

Гордубал звів брови.

— Що?

— По скільки ви їм пообіцяли, питаю?

Гордубал — ні слова. І тільки за хвилину знехотя кидає:

— По п'ять тисяч кожному.

Штефан мовчки прикидає в думці, а тоді цідить кризь зуби:

— Ошукали вас, газдо. Вистачило б і по три.

— Мгм,— мимрить Гордубал.— Твій отець — як той пень дубовий.

¹ В а р о ш — місто (угор.).

² П а л а х — очерет (угор).

«Ех ти,— думає Штефан,— іншим роздаєш, а зі мною розмовляєш так, ніби беру тільки я».

— І тобі теж п'ять тисяч,— додає Гордубал.— На початок газдівства.

«Гаразд,— думає Штефан.— Але тепер, коли я йому вже майже як син... як буде з платнею? Тепер він уже не може платити мені, як наймитові. Може, хай би віддав мені жеребця? Мовляв, продай його, Штефане, а гроші візьми собі: адже ти тепер у нас як свій».

— Ідь як слід! — наказує Гордубал.

— Слухаю, пане.

XVIII

І ось вони вже вертаються з міста. Справу залагоджено, в єврея-адвоката складено детальну угоду, але вона обійшлася Гордубалові в двісті крон: «І те запишіть, пане адвокатє, і те не забудьте туди внести... Так, так: селянин обережний у всьому, що стосується майна, він, любий мій, не дасть себе ошукати; ага, ще ось про що треба не забути: половину газдівства в Рибарах записати на Гафію...» — «Добре,— погоджується адвокат,— запишемо вам і таку клау-зу-лу. Ну ось, клаузула теж тут є». А потім усі під цим підписалися: Юрай Гордубал поставив три хрестики, в ім'я отця, і сина, і святого духа; старий Манья — три хрестики, а Міхай Манья з квіткою на капелюсі, надувши щоки, поважно підписується повним ім'ям. За ними Марія, по чоловікові Янош, у шовковій хустці, й Штефан — увесь святковий... Ще хтось підписуватиметься? Ні, ні, Дюла мусив залишитися коло коней, та й до того ж він іще неповнолітній. «Ну, тоді готово, панове, бажаю вам щастя». Довелося викласти цілих дві сотні; зате робота сумлінна, і клау-зу-ла там є.

А потім усі до корчми — запити могорич. Тепер уже, хочеш чи ні, а Юрай Гордубал мусить бути на «ти» зі старим Маньею; вони вже встигли навіть посперечатись, як водиться між сватами.

— Ну, вйо, Штефане!

Штефан радий би поговорити з ним, наче з рідним батьком, але яка з ним розмова? Сидить у коробі, схопився за краї обома руками, брови насурмив і насилу видушує з себе слово по слову. «Дивні якісь

заручини, — зітхає в думці Штефан, — наймит газді ніколи не буде рівнею. Вйо!»

Ще трохи — і вони вже на повному чвалі влітають до Кривого, лишаючи позаду тільки цокіт підків. Юрай Гордубал глянув з-під брів довкола й раптом змахнув над головою рукою, ляснув пальцями і заспівав, заухкав, наче на масницю. «Певно, п'яний, — озираються на нього люди. — І чого б то так повеселів наш «американець?»»

На майдані повно дівчат і парубків, тож доводиться їхати ступою; Юрай підводиться, обіймає Штефана за плечі й кричить на весь майдан:

— Абисте, люди, знали — я везу зятя! Гей! Ого-го!

Штефан намагається струснути з плеча його руку й сичить:

— Тихіше, газдо!

Та Гордубал так міцно стиснув його плече, що він мало не скрикнув від болю.

— Чуєте, люди! — горлає Гордубал. — Я везу зятя для своєї Гафії! Ми справляємо заручини...

Штефан стьобає батогом коней, хмуриться й мало не до крові кусає губи.

— Отямтеся, газдо! Ви п'яні!

Віз з гуркотом завертає на Гордубалове подвір'я. Юрай відпускає Штефана й раптом стає тихий і поважний.

— Поводи трохи коней, — сухо наказує йому. — Ба-чиш, вони в милі.

XIX

А Полана не знає, що й думати про Юрая: тягне Штефана до корчми, мовляв, той уже не наймит, а наче їхній рідний син. І замість того щоб ховатися за столодолю, ходить селом, зупиняється й гуторить з жінками: отак і отак, я заручив свою Гафію, щоправда, вона ще дитина, але дуже звикла до Штефана, поки мене не було дома; а Штефан, сусідко, ну просто молиться на неї, ох, яка то радість — мати таких дітей! Штефаном він теж не нахвалиться — і роботящий, і добрий газда з нього вийде, а після батькової смерті успадкує в Рибарах увесь маєток. У селі в Гордубала розв'язується язик, але дома він мовчить, як риба. «Оте й оте зроби, Штефане», — і більш ані словечка.

Юрай тиняється селом і шукає, кого ще зачепити; навіть Гезі Феделешеві махнув рукою, тільки від Герича відвернувся. А той уже хотів був простягти йому руку. «Доки живий буду, не хочу тебе й знати; не хочу й чути, що ти там собі думаєш».

А жінки сміються: «Ну й заручини! Наречений на-супився, як відлюдько, мовчить, слова з нього не витягнеш, злий, як чорт. Наречена на потічку з дітьми грається, спідничку закасала аж до пояса, не тямить іще, що таке встид. А Гордубал розмахує руками на майдані, хвалиться своїм майбутнім зятем. І тільки Полана — хоч вона й дивна якась — хмуриться, бо бачить, що вся ця витівка — людям на сміх, і навіть носа не потикає на вулицю. Отак-то, людоньки, і не кажіть мені, що тут усе гаразд!»

Невже Гордубал не бачить, що Штефан дметься? Може, й бачить, але бокує від нього. кине через плече, що й де зробити, — і до воріт. А Штефан дивиться йому вслід такими очима, наче ладен з'їсти.

Та сьогодні Манья вже не витримав — чекає на газду, зуби зціпив так, що аж жовна ходять під вилицями. Газда йде подвір'ям.

— Пора, Штефане, їхати на рівнину.

І вже хоче вислизнути за ворота.

Але Манья заступає йому дорогу.

— Мені з вами, газдо, треба поговорити.

— А в чому річ? — ухиляється Гордубал. — У тебе що, роботи нема?

Штефан аж посірів від люті. Дивно — адже він завжди був смаглявий, як циган.

— Що ви розповідаєте про мене й Гафію? — випалює він раптом.

Гордубал зводить брови.

— А що я такого розповідаю? Тільки то, що заручив доньку з наймитом.

Манья аж сичить від злості.

— А нащо? Нащо ви... Люди тепер скрізь сміються з мене. «Чи скоро хрестини, Штефане? Біжи, Штефане, за твоєю нареченою гусак женеться...»

Гордубал розтирає потилицю.

— Ну й хай сміються. Скоро їм то набридне.

— Мені вже набридло, газдо, — цідить крізь зуби Манья. — Я... я не хочу бути посміховищем для людей. Гордубал тяжко зітхає.

— І я теж не хочу бути посміховищем для людей. Тому й заручив тебе. Ну, то що?

— Я не хочу,— рипить зубами Манья.— Я... я не буду тут на посміховище цілого села вдавати з себе нареченого для шмаркатога дівчиська!

Гордубал — рука ще на потилиці — міряє його поглядом з голови до п'ят.

— Пожди-но: як ти сказав? Не будеш?

Манья трохи не плаче з розпачу.

— Не буду! Не хочу! Робіть зі мною, що хочете, але я...

— Не будеш?

— Не буду!

Гордубал важко засопів.

— Тоді постій тут!

Манья задихається від люті, йому соромно бути посміховищем для цілого села; краще вже забратися звідси геть, аніж...

Гордубал виходить з хліва й несамовито шматує якийсь папір; рве його на все менші клаптики й, глянувши на Манью, кидає їх йому в вічі.

— Отак. Ти більше не наречений! Можеш сказати своєму татові, що я розірвав угоду.— Рука в білому рукаві різко злітає вгору й показує на ворота: — А тепер виносься звідси!

Манья швидко дихає, очі його звужуються, зіниці стають маленькими, як зеренця кмину.

— Я не піду, газдо!

— Підеш. А коли ще раз повернешся — в мене є рушниця!

Штефанове обличчя наливається кров'ю.

— А що буде, як не піду?

Випнувши груди, Гордубал наступає на нього. Штефан задкує.

— Обережніше! — сичить він.

— Не підеш?

— Доки не скаже газдиня — не піду!

Гордубал заревів як звір і зненацька вдарив Манью коліном у живіт. Манья скорчився від болю, але враз величезне ручисько хапає його за комір, друге — за штани, підіймають угору, мить — і він уже летить через пліт сторчма в кропиву.

— Отак,— переводить віддих Гордубал.— Не захотів у хвіртку, то лети через пліт.

І бреде назад, розтираючи собі потилицю: від чого б то таке дивне тепло в карку?..

А за сусідським плотом хтось тихо хихоче.

XX

Полана, звісна річ, зачинилася в коморі й принишкла, наче її й немає.

Гордубал рано-вранці запрягає у воза трирічного жеребця й важкого коня. Нерівний запряг: кінь киває головою, а жеребець високо задирає її вгору... Ну й пара!

— Скажи мамці, Гафіє, що я їду до міста й повернуся аж увечері, як дасть бог.

Хай корови ревуть з голоду, хай коні б'ють копитами, хай свині рохкають, а підсвинки вищать — може, Полана перестане нарешті впиратися, не витримає, адже вона, як-не-як, сільська жінка, вийде й нагодує худібку; бо хіба можна сердитись на божі творіння?

Кінь киває головою, а жеребець високо задирає її вгору.

«І Штефан теж так високо задирає голову. Трирічного жеребця він запрягав разом з лошицею — мовляв, вони добре ходять у парі. Ну-ну, чого кусаєш коня, ти, драбе? Полана все ж таки, певно, вийде з комори, поки мене нема, нагодує худобу й помилується на неї. От бачиш, і не женучи можна доїхати до міста».

Найперше — до адвоката.

— Пане адвокате, я хотів би, щоб ви записали мою останню волю. Ніхто не знає, коли прийде його смертна година. А остання моя воля така: я маю жінку, звать її Полана; треба, щоб жінка успадкувала все після свого чоловіка.

— І що ж ви їй відписуєте, пане Гордубал? Садибу, гроші, цінні папери?

Гордубал недовіжливо зиркає на адвоката: «Нащо тобі то знати? Напиши: «Все, що маю»,— і крапка!»

— Ну, тоді запишемо так: усе майно, рухоме й нерухоме...

Гордубал киває головою:

— Так, так, пане адвокате, дуже добре сказано: «Усе майно, рухоме й нерухоме, за її вірність і любов подружню».

Лишилося тільки підписати — в ім'я отця, і сина, і святого духа. Та Гордубал іще чогось мнеться.

— А що, пане адвокате, чи не можна би мені знов поїхати до Америки?

— Ну що ви, пане Гордубал, в Америці й своїх робітників аж занадто, тепер туди не пускають нікого...

— Гм! Так. А чи нема тут, у місті, якої фекторії?

— А, фабрики! Є фабрики, але вони стоять, не працюють. Тяжкі часи нині стали, пане Гордубал, — зітхає адвокат, немовби і йому самому доводиться нести на собі тягар цих тяжких часів.

Гордубал киває головою. Нічого не вдієш, люди вже ніде не потрібні. Не потрібний нікому й він, Гордубал, і його роботящі руки. Але коні, може, потрібні, коні, які високо тримають голови.

Юрай Гордубал шукає командира ескадрону драгунів. Он там він, кажуть, йому, в казармах.

— Що, газдо, сина прийшли відвідати?

— Ні, не сина, я хотів би продати вам жеребця, пане драгуне.

— Тут коней не купують, — пояснює солдат, але руки його вже самі тягнуться до жеребця, обмацують ноги й шию. — Сарна, а не кінь, газдо.

До них підходить якийсь пан офіцер і хитає головою:

— Продасте коня, кажете? О, це не так просто, скажу я вам. Тепер коней до війська не беруть. Кажете, вашого жеребчика оглядали ще навесні? Гарний коник. А він уже об'їжджений? Ні? Кажете, ще ні разу не був під сідлом? На ньому тільки охляп їздив ваш наймит?

А тим часом довкола вже зібралося душ із п'ять офіцерів.

— А що, газдо, ви дозволите випробувати вашого жеребчика?

— А чого ж, — відповідає Гордубал, — тільки вважайте, панове, мій жеребчик дуже норовистий.

— Ну, то й що, як норовистий! Хлопці, надіньте-но на нього вуздечку й сідло. Побачимо, чи скине він Тоника.

Не встиг Гордубал і оком змигнути, як один із панів офіцерів уже опинився на його жеребці. Жеребець підстрибнув, звився дибки, і пан офіцер тільки беркиць додолу! Щоправда, вдало впав на сідниці й сміється:

— Ану, хлопці, зловіть мені цього коника ще раз!

Огрядний пан командир регоче так, що аж черевце гойдається.

— Ну, газдо, ваш жеребчик і справді славний. Але ви поки що потримайте його дома, бо ми повинні подати рапорт, щоб нам дозволили його у вас купити...

Гордубал хмуриться й запрягає жеребця назад у воза.

— Що ж діяти, пане. Тоді я продам його циганові... або різникові.

Командир чухає потилицю.

— Послухайте, шкода такого жеребця. Ви що, справді хочете його позбутися?

— Так, хочу,— бурмоче Гордубал.— Мені його не треба.

— Що ж, тоді залишайте,— зважується нарешті командир,— а ми вам дамо... дамо папірця, що ваш жеребець у нас. А згодом напишемо, скільки вам за нього належиться. Підходить?

— Підходить, чому б не підходило,— погоджується Юрай.— Жеребець, як вогонь, пане, голову тримає високо. За нього вісім тисяч давали...

— Тоді забирайте додому,— швидко вриває його командир.

— Ну, можна би й за п'ять,— поступається Гордубал.

Якийсь огрядний військовий, що стоїть поруч командира, ледь помітно киває головою.

— За п'ять тисяч можна,— погоджується командир.— Отже, ми вам напишемо. А якщо передумаєте, то зможете забрати свого жеребця назад. Згодні? Ну а зараз ми дамо вам папірця.

Гордубал їде додому, за пазухою в нього розписка з печаткою й капшук із доларами. Кінь біжить клусом, киваючи головою. А жеребця вже нема! Гордубалові здається, ніби Штефан удруте пішов від нього. І лошицю краще б продати, і кобилу з лошам...

«Вйю, гнідий! Лиш полоскочу тебе віжками по спині — і ти вже біжиш. Як же ж то — не говорити з конем? Заговориш до нього — він поверне голову й змахне хвостом; значиться, розуміє. І головою киває, значиться, думає. Дорога ще далека, любий мій, але нагору бігти приємно. Ну-ну, не бійся, то тільки струмок перетнув нам дорогу. Не мотай головою, я сам зжену того гедзя. Вйю!»

І Юрай починає навіть мугикати якусь протяжну пісню.

Кінь скошує на газду велике око: чого б то він розспівався? А Гордубал похитує головою й співає:

Ех, Полано, Полано,
Невірна Полано,
Хай господь тебе розсудить,
Полано, Полано...

XXI

Гордубал місця собі не знаходить, рано-вранці йде з двору, кидає газдівство на господа бога й валасається невідь-де. Аж до Тибави загнався:

— А що, Гелетей, чи не треба тобі часом наймита до худоби або в поле?

— Нащо мені наймит, Гордубал, коли я маю двох синів? А для кого ти, брате, шукаєш місця?

А потім у Татинському лісництві, в лісника Стоя:

— Чи не треба вам помічника ліс рубати?

— Ні, братику, не треба, тисячі кубометрів дров і так гниють у лісі.

— Жаль, тоді лишайтесь з паном богом. А чи не будують де тут залізницю або шлях? Чи не рвуть де поблизу скелі?

— Що ви, вуйку, за нас усі забули! Та й для кого тут будувати?

«Нічого не вдієш, сяду десь і почекаю до сутінків».

Звіддалеки вже чути дзенькіт дзвіночків — то череда вертається додому; пастух ляскає батогом, наче стріляє, й десь гавкає вівчарів собака. В полі хтось співає. А Юрай сидить і слухає, як дзижчить мушва; заплющивши очі, він може слухати годинами; ніде нема цілковитої тиші — весь час чути життя: то жук загуде, то вивірка зацокоче, і з усіх боків до неба здіймається мирний дзвін божої худібки.

А коли настає вечір, Гордубал поволі вертається додому. Гафія принесе щось попоїсти — ет, що то за їда? Пес — і той не їв би; але йому байдужісінько — все одно ніщо не лізе в горло. Правда, Полана тут не винна — їй нема коли возитися з вечерею.

Уже ніч, село обляглося на спочинок, а Гордубал ходить з ліхтарем і робить усе, що може: то в хліві вичистить, то гній викидає, то води принесе... Тихо, щоб нікого не розбудити, порається Юрай біля всього, що потребує чоловічих рук.

«Вибила одинадцята година, помолімося, люди, до божого сина».

І Юрай тихенько прослизає до хліва.

«Ну, корівки, що міг, те зробив, аби Полані менше лишилося на завтра».

А вранці знов аж до Волового Поля. Шукати роботи.

— Агов, Гарчар, робітника вам не треба?

— Ти що, здурів чи тебе в криміналу випустили? Тепер, по жнивах, роботи шукаєш?

«Чого кричиш? — думає Гордубал. — У моєму капшуку вистачить грошей на те, щоби купити половину твого обійстя! І нема чого так кирпу дерти».

Гордубал поволі плентається додому. А чого? Може, ліпше пройтися по горах, поглянути, що діється в чужих краях?

Юрай сидить на узліссі над Варвариним полем. Дзенькіт дзвіночків долинає аж сюди — певно, з Леготського вигону. Що цікаво, робить Мішко там, нагорі, на полонині? Внизу — потік, а над потоком стоїть якась жінка. Юрай примружується, аби краще бачити. Чи не Полана, бува? Та ні, ні! Звідки їй тут узятися? З такої далечі, певно, кожна жінка здаватиметься Поланою. З лісу раптом вибігає якийсь чорнявий чоловік. «Та ні, то не Манья, — запевняє себе в думці Юрай, — бо чого б то він приходив аж із того боку?» Чорнявий чоловік зупиняється біля жінки. Стоять і розмовляють. «І про що вони так довго говорять? — дивується Гордубал. — Напевно, якась дівка і її любко — не тутешній, а з Леготи чи з Волового Поля. Сходяться тайкома, щоб його не відлтали наші парубки».

А ті двоє внизу стоять і говорять, говорять. «Говоріть собі на здоров'ячко, я не дивлюся». Сонце вже над Менчулом, скоро вечір, а ті двоє все стоять унизу й ніяк не наговоряться. «Куди б мені ще податися? Може, в соляних копальнях потрібний майнер? Щоправда, трохи задалеко, але то пусте...» А ті двоє внизу все стоять і говорять. «Ні, напевно, не варто питати в копальнях...»

О, тих двох уже нема. Стоїть тільки одна постать і якось наче хитається. Ба ні, їх там двоє, й вони хитаються вдвох, наче борюкаються. Так міцно притислися одне до одного, що здаються однією постаттю. Серце в Гордубала завмирає.

«Побіжу вниз! Ні, ліпше додому, побачу, чи Полана дома. Напевно, дома, бо де б вона ще могла бути? О бо-

же, що сталося з моїми ногами? Наче з олова! — Гордубал підводиться й біжить попід лісом, а відтак стежинкою через поле до села. — О-ох, як коле в боці, наче хтось шпигає там шилом, яким плетуть кошики. — Гордубал задихається, але й далі біжить щодуху. — Слава тобі господи, от уже й село! — Юрай іде шпаркою ходою. — І що воно так шпигає в боці, о боже, допоможи мені дійти! Ще трошки — он уже ворота...» — Він міцно притискає руку до ребер, щоб не так боляче кололо, й підбігає до воріт...

Засапавшись, Гордубал спирається на стовп; голова в нього йде обертом; він важко зводить дух. На подвір'ї — нікого; Полана, певно, в коморі чи десь-інде. Юраєві раптом усе стає до смерті байдуже... Хіба не все одно, де вона — він і так не дійде до комори, не видобуде з себе голосу; він тільки хрипко дихає й щосили тримається за стовп, щоб під ним не підломилися ноги.

Хвiртка прочиняється, і на подвір'я прослизав Полана — задихана, рум'яна; побачивши Юрая, здивовано зупиняється й поспіхом мовить:

— Я на хвильку бігала до сусідки, Юраю, до... до Герпакової... На дитину хотіла подивитися...

Юрай випростується на весь зріст і зводить брови:

— А я й не питав тебе, Полано, де ти була.

XXII

Йому хотілося б за звичкою піти за стодолу, але він не може — колька стала під серцем і не дає й кроку ступити. І він удає, ніби йому хочеться посидіти саме тут, на цьому камені біля воріт, і роззирнутися по подвір'ї.

Полана раптом хапається за роботу: силе курям зерна, підмітає ганок, метушиться, як ошпарена.

— Герпакова народила дівчинку, — озивається вона до чоловіка.

«Овва, Полано, чого ти раптом стала така балакуча?»

— М-м, — розгублено мимрить Юрай.

Сутеніє, й Полана відчиняє ворота — незабаром із паші повернуться їхні корівки.

— Послухай, Юраю, — починає вона нерішуче, — ти казав, що хотів би прикупити ще кілька корівок...

— Не треба, — мимрить Гордубал.

Похитуючи головами, корови йдуть до стійла, — бім-бом! бім-бом! Юрай підводиться. Слава богу, трохи попустило.

— Добраніч, Полано, — каже він.

— А ти що — вечеряти не будеш?

— Ні.

Полана заступає йому дорогу.

— Юраю, я постелю тобі в кімнаті. Що скажуть люди? Ти — газда, а спиш коло корів!

— Дай людям спокій, — тихо озивається Гордубал. — Вони що завгодно можуть сказати. — І заходить до хліва.

Полана похмуро дивиться йому вслід. Яка згорблена в нього спина!

Гордубал лягає на солому. В боці більше не коле, але на серце навалився якийсь тягар. Двір збентежено затихає, навіть Гафія щечече півголосом, немовби на неї нагрімали: «Тихо, не галасуй!» Немовби в хаті лежав тяжкохворий.

Довкола тиша, обійстя спить; спить усе село. Крекучи, Гордубал вилазить із соломи, засвічує ліхтар і йде подивитися, чи в газдівстві все попорано. В боці знов гостро шпигає, хай йому біс! Треба б вичистити стайню й підстелити коням свіжої соломи, треба б зробити ще оте й оте, але Юраєві сьогодні щось не хочеться. Він зазирає до курника, до сажа, до стодоли, вилазить по драбині на сінник подивитись, чи не зігрілося сіно. Ох, як коле в боці! Він обходить подвір'я й заглядає навіть до саду. Чого й туди? Та просто так, поглянути, чи не заліз хто чужий. Але хто міг би туди залізити? Ніхто, звичайно. А втім — хто знає. А горище?.. Полана вже не спить на горищі, там тепер кукурудза; Полана перебралася до комори. Затамувавши віддих, щоб не застогнати, Гордубал підіймається й на горище; силкується відчинити ляду, але вона не піддається, чути, як щось із шумом сиплеться, коли він на неї налягає. Напевно, це завалилася купа кукурудзи й придавила ляду. Отже, там теж нікого нема. А втім, хто б там міг ховатися? Що за дурниці лізуть йому в голову!

Гордубал стоїть посеред двору, мов чорний стовп, і збентежено розтирає собі потилицю. «А чого, властиво, чого я тут бігаю? Манья прожив тут уже п'ять років, але я не стеріг його, не бігав з ліхтарем. То нащо я роблю те зараз? — І Гордубала раптом охоплює якась

тупа байдужість.— А якби я зараз лежав у хліві й почув чийсь ходу... встав би чи ні? Напевно, ні. Чи крикнув би: «Хто там?» Ні, не крикнув би, а тільки затамував би дух. О боже, чому я повинен слідкувати за дорослими людьми? Ну так, я слідкував, то правда, але вдавав, ніби роблю щось потемки. Та хіба можна встеретти чиесь серце? Дурний ти, дурний!»

Що ж, нехай Манья вертається — яка різниця? Тепер уже однаково, однаковісінько. Все переболіло. Як згоріла хата, то дірявий дах уже не полатаєш.

У Герпаків заплакала дитина. От бачиш, може, й правда, що Полана ходила глянути на сусідчине дитятко. Чому би й ні? Всі жінки схиблені на дітях. Зараз Герпакова, напевно, дає маленькій грудь. «А чи пам'ятаєш, Полано, як ти годувала Гафію? Тільки ворухнеш, було, плечем — і грудь уже знов ховається в пазуху. Одинадцять років минуло відтоді. А ти... до Америки... Дурний ти, дурний...»

Гордубал дивиться на зорі.

«Боже, скільки ж то їх! Скільки ж то їх прибуло тут за ті роки! Раніше їх так багато не було... Аж страх бере. Все стало байдужим, все спадає з тебе, як шкаралапа, одне за одним. Була Америка, було повернення додому. Був Герич, Феделеш, Манья — багато чого було; а тепер нема вже нічого. Все стало таким байдужим... Ну, хвалити бога, трохи відлягло від серця».

— Ту-гу-у! — сурмить десь далеко нічний сторож. А зірок стільки, що аж у дрозж укидає.

«Добраніч, добраніч, Полано, добраніч!»

XXIII

Рано-вранці ще всі сплять, а Юрай уже вийшов за село й простує в гори. До Мішка. А чого? Та просто так, погомоніти з живою душею. Гір ще не видно, вони повиті туманом. Юрая трохи морозить, але в грудях уже не коле; тільки дихати важко, — певно, через туман. Він підіймається вгору, повз своє колишнє поле й мусять зупинитися, щоб звести віддих; Пйоса вже все зорав — от тобі й саме каміння! Видно, йому таки виплачується обробляти це поле.

Важко дихаючи, Гордубал дереться дедалі вище. Туман піднявся й перевалив через ліс. Ще трохи й почнеться осінь. Гордубал притискає руку до боку; в боці

знову коле, коле весь час — на гору він іде чи вниз. Ні, то вже не туман — то хмари, тут уже нюхом можна відчути, які вони просочені вологою. Обережно, щоб не зачепився за них головою! Нарешті Гордубал пірнув у них; за три кроки попереду нічого не видно, і доводиться йти навмання, пробиватися крізь густий туман, не знаючи, де ти. Хрипко дихаючи, Гордубал повільно й важко пробивається хмарами.

Замжичив холодний дощ. Нагорі, на полонині, пастух Мішко накинув на голову мішок і, лясаючи батогом — соб, цабе! — зганяє волів до колиби. Не розбереш, чи то тварина, куц, а чи, може, камінь; ну й мудрий той пес Чувай! Сам оббіжить череду й сам зганяє волів, тільки дзенькання дзвіночків долинає з туману.

Мішко сидить на порозі колиби й дивиться в туман; туман іноді рідшає, й видно, як воли туляться один до одного; потім усе знов повиває туман, і чути тільки, як шурхотить дощ. Котра зараз може бути година? Полудня, певно, ще немає. Нараз Чувай зривається, нюшить носом туман і тихо гарчить.

З туману вигулькує людська тінь.

— Ти тут, Мішку? — питає хрипкий голос.

— Тут.

— Ну, слава богу!

Гордубал змок до нитки й цокотить від холоду зубами; з капелюха, як із ринви, цівкою стікає вода.

— Чого валандаєшся під дощем? — бурчить Мішко.

— Рано... дощу не було... — хрипить Юрай. — Така ясна була ніч... Але добре, що йде дощ — землі треба вологи.

Мішко замислено кліпає очима.

— Почекай, зараз розкладу ватру. .

Гордубал сидить на сні й дивиться на вогонь; дрова потріскують і димлять. Його обдає теплом, та ще Мішко накинув на спину мішок; ти ба, аж гаряче стало, як унизу в майні. Юрай цокоче зубами й гладить мокрого Чувая. Від Чувая гостро пахне псиною. «Ет, не страшно, я сам, певно, зараз пахну, як мокрий пес».

— Мішку, — цокоче зубами Юрай, — а що то за зруб там, у лісі?

Мішко кип'ятить у казанку воду й кидає в неї якесь зілля.

— Я знаю, тобі зле, — бурмоче він. — І чого ти валандаєшся під дощем, дурню?

— В нас у майні була штольня,— гарячково розповідає Юрай,— так там весь час капала вода, весь час. Кап-кап-кап — ніби годинник цокав. А ти знаєш, Герпакова народила дитину, Полана ходила подивитись... І ніде нема роботи, Мішку, кажуть, люди вже нікому не потрібні.

— А тим часом родяться нові й нові,— бурчить Мішко.

— Аякже! Треба, щоб родилися! — дрижить Юрай.— На те господь сотворив жінок. Ти нежонатий, а тому не знаєш, ти нічого не знаєш, Мішку... Ну що ти можеш знати, коли в тебе нема жінки? А треба, брате, про все подумати. Треба, щоб там було записано: «За її любов і вірність подружню», інакше люди, бог відає, що можуть потім понавигадувати. Ех, шкода, що в мене вкрали тих три тисячі доларів! З ними Полана зажила би, як пані графиня, правда ж, Мішку? Ну скажи, правда чи ні?

— Та правда,— мимрить Мішко, роздмухуючи вогонь.

— От бачиш. А мене обзивають дурнем. Завидки беруть, що маю таку жінку. Голову тримає високо, як кінь у панській кареті. Отакі вони, люди: кождий хоче тебе образити. А тим часом вона ходила тільки до сусідки — на дитину подивитися. А люди плещуть язиками бог відає що, Мішку. Скажи їм, що я сам бачив, як вона виходила від сусідки.

Мішко поважно киває головою.

— Скажу, все скажу.

Юрай важко зводить дух.

— Я тому й прийшов до тебе, розумієш? Ти нежонатий, і тобі нема за що мстити. А мені вони не повірили б. Ти їм усе розтовмач, Мішку, добре? Що ж тут такого дивного, що вона найняла Штефана, коли газди не було вдома? Але сама зачинялася на горищі на отакений гак — я сам бачив. А якийсь там Герич верзе всякі нісенітниці! Мовляв, вісім років і таке інше. Скажи, хто знає Полану ліпше — я чи Герич? Тільки плечем поворухне — і грудь уже знову в пазусі... А той парубок, що був там, унизу, біля потоку... він з Леготи, я сам бачив, як він прийшов із того боку. А люди — зразу язиками молоти.

Мішко хитає головою.

— На, випий, воно допомагає.

Юрай сьорбає гарячий відвар і дивиться у вогонь.

— Файно тут у тебе, Мішку. Ти їм усе розтовмач, вони тобі повірять. Кажуть, люди тебе поважають. Скажи, що вона була чесна й вірна дружина...

Дим щипає в очі, і по Юраєвих щоках котяться сльози; ніс якось дивно загострився.

— Тільки я, я один знаю, яка вона! Ех, Мішку! Я б і нині поїхав до Америки, а гроші залишив би їй...

— Випий усе нараз,— примушує його Мішко.— То тебе зогріє!

На лобі в Гордубала виступає рясний піт, його огортає приемна слабкість.

— Я міг би стільки всього розповісти про Америку, Мішку,— каже він.— Багато вже позабував, але зажди, я пригадаю...

Мішко мовчки підкладає у вогонь дров; Гордубал часто дихає й бурмоче щось крізь сон. Дощ перестав, і тільки зі смerek за колибою падають важкі краплі; але туман клубочиться й далі. Вряди-годи мукає віл, і Чувай біжить подивитися, чи з чередою все гаразд.

Мішко відчуває на своїй спині Гордубалів погляд. Юрай уже кілька хвилин не спить і дивиться на нього запалими очима.

— Мішку! — хрипить він.— Скажи, чи сміє чоловік сам укоротити собі віку?

— Га?

— Чи сміє чоловік сам накласти на себе руки, питаю.

— А для чого?

— Аби врятуватися від власних думок. Бо є такі думки, Мішку... ну, якісь наче не твої. Ти думаєш, приміром, що вона збрехала, що не була в сусідки...— В кутиках Юраєвих уст залягає гірка складка.— Мішку,— хрипить він,— як мені їх позбутися?

Мішко зосереджено мовчить.

— Ну, то не так легко. Обдумай усе до кінця.

— А якщо в кінці... тільки кінець? Чи може потім чоловік сам зробити собі кінець?

— Не треба,— повільно мовить Мішко.— Нащо? Ти й так помреш.

— А... скоро?

— Коли хочеш знати — скоро.

Мішко підводиться й виходить з колиби.

— А тепер спи,— обертається він з порога й зникає, наче розтає в тумані.

Гордубал силкується встати. Хвалити бога, йому вже ліпше, тільки голова чогось не тримається на в'язах і тіло якесь дивно, обм'якле — наче ганчір'яне.

Похитуючись, Юрай виходить з колиби. Довкола все тоне в тумані, нічого не видно, тільки чути дзенькіт дзвіночків; тисячі волів пасуться в хмарах і подзенькують дзвіночками. Юрай бреде, не знаючи куди. «Я мушу вернутися додому», — думає він і ледве дигає. Іде й не знає куди — вгору чи вниз; певно, вниз, бо в нього таке відчуття, ніби він падає, а може, він весь час дереться на гору, бо йти неймовірно важко, і він насилу дихає. Ет, один біс, аби тільки додому! І Юрай Гордубал занурюється в хмари.

XXIV

Гафія знайшла його в хліві. Корови неспокійно мукали, і Полана послала її подивитись, що там таке. Юрай лежав на соломі й харчав.

І вже не опирався, коли Полана відвела його до кімнати, тільки спробував звести брови, — певно, від подиву. Вона роздягла його й поклала в ліжку.

— Може, тобі щось дати?

— Ні, — промимрив він і знову поринув у сон. Йому щось снилося, а його розбудили. Але що то йому верзлося? Герич в Америці не був, Полана все переплутала, доведеться починати все з самого початку. Якби тільки не давило так на груди. Мабуть, це той псище Чувай улігся йому на груди й спить. Юрай тремтячою рукою гладить свої волохаті груди: «Спи, спи, кудлатий. Як у тебе б'ється сердечко! Ах, ти, лотре, який ти тяжкий!»

Гордубал на хвилину задрімав, а коли знову розплющив очі, то побачив, що Полана стоїть на порозі й пильно дивиться на нього.

— Ну, як тобі, Юраю?

— Вже ліпше, душко...

Він боявся говорити далі, щоб усе довкола знов не обернулося на його комірчину в Джонстауні. Бо тут справді все як дома: мальована скриня, дубовий стіл, дубові стільці... В Гордубала радісно забилося серце: «Нарешті я вернувся додому! Боже, яка довга була дорога — чотирнадцять днів на ловердеці і в поїзді —

все тіло наче поламане. Але ворухитися не можна, а то все знову щезне; радше заплющити очі й знати тільки, що я вже вдома, вдома...»

А потім усе знов перемішалось: майнери в Джонстауні, Гарчар б'є Гордубала; Юрай тікає штольною, ухляється, хапається руками за драбину й дереться нагору; а згори падає кліть, вона розіб'є йому голову, от-от розіб'є, й Гордубал прокидається від власного зойку. Ні, радше не спати; широко розплющеними очима Юрай розглядає меблі в кімнаті. Тут ліпше. Гордубал водить пальцем у повітрі й розповідає Мішкові про Америку. «Мене, брате, весь час посилали на найтяжчу роботу, тільки крикнуть: «Еллоу, Гордубал!» — і я вже йду. А одного разу засипало штольною, й навіть теслярі не хотіли туди лізти. Двадцять доларів заробив я тоді, сам інженер потис мені руку, отак, Мішку, взяв і потис...»

А зараз Гордубалові здається, що він спускається в кліті в шахту, весь час падає вниз. У кліті сидять опастиста єврейка, якийсь дідок і суворо дивляться на нього. «Сто вісімдесят один, сто вісімдесят два, сто вісімдесят три,— рахує Юрай і кричить: — Досить, досить! Далі вже нема куди! Вже дно шахти!» Але кліть мчить усе глибше й глибше, спека така, що не продишнеш, ці свині, видно, їдуть аж у самісіньке пекло. Юраєві здається, що він от-от задихнеться, і раптом прокидається.

Світає. На дверях стоїть Полана й пильно дивиться на нього.

— Мені вже легше,— мимрить Гордубал, і погляд його теплішає.— Не сердься, Полано, я скоро встану.

— Лежи, лежи,— каже Полана й підходить ближче.— Тебе щось болить?

— Ні, не болить. В Америці зі мною теж якось таке було. Лікар казав — флу¹. Флу. Через два дні я буду здоровий, як риба. Завтра встану, душко. Завдав тобі трохи клопоту, га?

— Може, ти чогось хочеш?

Гордубал крутить головою.

— Мені вже зовсім добре. Тільки... якби водиці з відра; та я й сам зможу...

— Зараз принесу.

І Полана виходить.

Гордубал підмощує собі під спину подушки й поправ-

¹ Flu e — грип (англ.).

ляє на грудях сорочку. «Хай Полана не бачить мене таким розхристаним,— думає він.— Якби ще можна було вмитися і поголитися! Полана зараз принесе воду. Може, й на ліжко сяде, поки я буду пити.— Юрай посувається, щоб їй було де сісти, й чекає.— Певно, забула про мене. В бідолахи стільки роботи... Хоч би Штефан повернувся! Скажу їй, як прийде: «А що, Полано, може, хай би вернувся Манья?»

До кімнати входить Гафія й несе кухоль води, несе його так обережно, що аж язичка вистромила.

— Дякую, Гафіє,— зігхає Гордубал.— А що, вуйка Штефана нема?

— Нема.

— А що робить мамка?

— Стоїть на подвір'ї.

Гордубал не знає вже, що й сказати, навіть про воду забув.

— Ну, йди собі,— мимрить він, і Гафія вискакує за двері.

Юрай лежить тихо й наслухає. Коні в стайні стукають копитами.

«Чи напоїла їх Полана? Ні, зараз, вона, певно, дає їсти свиням, бо чути аж сюди, як вони задоволено порохкують. Скільки накрутиться за день бідолаха! — дивується Гордубал.— Треба би повернути Штефана; поїду в Рибари й скажу йому: «Ану, неробо, марш до коней! Полана сама не годна всьому дати ради». Пополудні й поїду»,— думає Юрай. Перед очима в нього пливуть темні кола, і все щезає.

Двері прочиняє Гафія, хвилинку мнеться біля порога, а тоді знову зникає.

— Спить,— шепоче вона матері.

Полана мовчки стоїть посеред подвір'я й зосереджено думає про щось своє.

Ополудні Гафія знов навшпиньки заходить до кімнати. Гордубал лежить, заклавши руки за голову, й дивиться в стелю.

— Мамка прислала спитати, може, ви чогось хочете? — раптом одним духом випалює дочка.

— Я гадаю, Полано,— каже Юрай,— що Штефан міг би знов повернутися до нас.

Гафія здивовано розтуляє рот.

— А як вам, уже легше?

— Красенько дякую, легше.

Гафія вибігає.

— Каже, що йому вже легше! — доповідає вона Полані.

— Зовсім добре?

Дівча невпевнено знизує плечима.

А пополудні в дворі стало тихо, хоч мак сій. Гафія не знає, що їй робити. Мама веліла сидіти дома, може, газда чогось попросить. Гафія грається на призьбі з лялькою, яку їй вирізав Штефан.

— Нікуди мені ані руш! — наказує вона ляльці.— Газда лежить, і ти мусиш стерегти двір. І не плач, бо відлупцюю.

Гафія йде навшпиньки подивитись, що діється в кімнаті. Гордубал сидить на ліжку й похитує головою.

— Що робить мамка, Гафіє?

— Кудись пішла.

Гордубал киває головою.

— Скажи їй, хай вернеться Штефан. А жеребця він може забрати назад. Ти хотіла би мати кролів?

— Хотіла би.

— Я зроблю тобі клітку на кролі, таку, яка була в майнера Єнсена. Ех, Полано, в Америці стільки гарних речей... Я все зроблю.— Гордубал киває головою.— Я візьму тебе на гору, на полонину, Гафіє. Там є такий дивний зруб, навіть Мішко не знає, що там колись було. Іди, йди скажи мамці, що Штефан може вернутися до нас.

Гордубал відчуває якесь задоволення, лягає й заплющує очі. «Темно, ніби в штольні. Бух-бух — то хтось гупає молотом по скелі. А Штефан посміхається, — мовляв, саме каміння. Атож, каміння. Зате ти, дурнику, не знаєш, що таке робота. По роботі судять про чоловіка. А які дрова в тебе, душко, на подвір'ї? Полінця гладенькі, одне в одне. А я, бувало, пні колов. Ото чоловіча робота — пні колоти. Або викопувати з-під землі каміння.— Гордубал задоволений.— Я доста потрудився, Полано, бігме, доста, та добре, все навіть дуже добре...» — І Юрай, склавши руки на грудях, спокійно засинає.

Прокинувся він уже за сутінків, які облягли його з усіх боків.

— Гафіє! — покликав він.— Гафіє, де Полана?

Тиша, тільки здалеку долинає дзеленчання дзвіночків; це з паші вертається череда. Гордубал підхопився

з ліжка й починає натягувати штани, бо треба відчинити коровам ворота. Голова в нього йде обертом — певно, від лежання. Юрай навпомацки видибує надвір і розчиняє навстіж ворота. Якось чудно йому — він засапався, але хвалити бога, вже надворі. Дзенькіт дзвіночків наближається, розливається, мов ріка: здається, ніби все довкола виповнилося цим дзвоном дзвіночків на шиях у корів і телят. Юраю хочеться стати навколішки, бо він іще ніколи не чув такого великого й славного благовісту. Похитуючи головами, на подвір'я розмірено входять дві корівки з повними світлими вим'ями. Юрай спирається на ворота, і йому так добре, так спокійно, ніби під час молитви.

У ворота вбігає захекана Полана.

— Ти вже встав? — дивується вона. — А де Гафія?

— Так, устав, — виправдується Юрай. — Мені вже легше.

— Іди, йди, тобі ще треба полежати, — наполягає Полана. — На ранок ти будеш... зовсім здоровий.

— Як хочеш, душко, як хочеш, — слухняно й привітно озивається Гордубал. — Тут я тобі все одно тільки заважав би.

Він іще зачиняє ворота, заціпає гачок і поволі чалапає до будинку.

Коли йому нарешті принесли вечерю, він уже спав.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

— Юрая Гордубала вбили!

Староста Герич швидко натягує сорочку.

— Біжи, хлопче, до жандармів, — квапливо велить він. — Скажи, щоб ішли до Гордубалів.

Гордубаловим подвір'ям, заламуючи руки, бігає Полана.

— Ой, боже ж мій, боже! — голосить вона. — Хто ж то таке міг зробити? Убили газду, вбили!

Перелякана Гафія забилася в куток; через тин у двір заглядають сусідки, кілька чоловіків юрмиться біля

хвіртки. Староста йде просто до Полани й кладе їй на плече руку.

— Годі, газдине. Що з ним сталося? Куди його вда-рили?

Полана вся аж труситься:

— Не... не... не знаю, я там не була, я не могла...

Староста пильно подивився на неї. Полана була бліда й уся напружена, мов струна; вона тільки примушувала себе метушитися по двору й голосити.

— А хто його бачив?

Полана у відповідь тільки губи стиснула. А в цей час до двору вже заходять жандарми й зачиняють хвіртку перед самісіньким носом у цікавих. Їх двоє — старий товстун Гельнай, розхристаний і без рушниці, і Бігл, новий жандарм; новісінький мундир так і сєє на ньому, а сам він аж горить від запопадливості.

— Де він? — тихо питає Гельнай.

Полана показує на будинок і знову починає голосити.

«Американець» Гордубал лежить на ліжку й, здається, спить. Гельнай скинув каску й трохи збентежено витирає піт. Похмурий Герич стоїть на дверях. Тільки Бігл рішуче підходить до ліжка й нахиляється над небіжчиком.

— Гляньте ось сюди, на груди, — каже він. — Крові зовсім мало. Схоже, що його чимось закололи.

— Хтось із своїх! — бурчить староста.

Гельнай неквапливо обертається до нього.

— Що ви хочете цим сказати, Герич?

— Нічого, — хитає головою староста. «Сердешний Юрай», — зітхає він подумки.

Гельнай чує потилицю.

— Дивіться, Карлічеку, тут розбита шибка!

Але Карлічек Бігл уже розстібає сорочку на грудях у небіжчика й заглядає під неї.

— Дивно, — цідить він крізь зуби, — рана явно не ножова. До того ж так мало крові...

— Подивіться на вікно, Бігл, — повторює Гельнай. — Це повинно вас зацікавити.

Бігл обертається до вікна. Воно зачинене, тільки в самому низу видушено шибку.

— Так! — зраділо вигукує він. — Отже, сюди... Тільки через цю дірку ніхто не пролізе, Гельнай. А от на склі подряпини від алмаза, тільки їх зроблено зсередини. Це цікаво!

Герич навшпиньки підходить до ліжка.

«Сердешний Юрай, як у нього загострився ніс! А очі заплющені, наче спить...»

Бігл обережно відчиняє вікно й визирає надвір.

— Так я й думав! — задоволено вигукує він.— Скалки з того боку, Гельнай.

Гельнай засопів.

— Отже, ви, старосто, вважаєте, — неквапливо мовить він, — що це зробив хтось із своїх, так? А де Штефан Манья? Щось я його тут не бачу.

— Він, напевно, дома, в Рибарах, — якось неохоче озивається староста.

Бігл тим часом нишпорить по всіх закутках.

— Усе на місці, ніщо не перекинуто, не розбито...

— Мені це не подобається, Карлічеку, — хитає головою Гельнай.

Бігл посміхається.

— Виглядає надто по-дурному, правда? Дайте мені трохи часу, і я все проясню. Я, Гельнай, люблю такі випадки.

Огрядний і поважний Гельнай викочується на подвір'я.

— Підійдіть-но сюди, Гордубалова. Хто був цієї ночі в хаті?

— Тільки я... і ось Гафія, донька.

— Де ви спали?

— В коморі, з Гафією...

— А надвірні двері були замкнені, так?

— Замкнені, з вашої ласки.

— А вранці... вони теж були замкнені? Хто їх відчинив?

— Я... коли почало розвиднятися.

— А хто перший побачив небіжчика?

Полана мовчить, міцно стиснувши губи.

— Де ваш наймит? — питає раптом Бігл.

— Дома, з вашої ласки, в Рибарах.

— А ви звідки це знаєте?

— Ну... я так думаю...

— Я вас не питаю, що ви думаєте. Звідки вам відомо, що він у Рибарах?

— Я... не знаю.

— Коли він був тут останній раз?

— Днів десять тому... Чоловік його вигнав.

— Коли ви бачили його востаннє?

- Десять днів тому.
- Брешете! — різко осікає її Бігл.— Ви бачилися з ним учора, ми все знаємо.
- Неправда! — злякано видихує Полана.
- Признайтеся, Гордубалова,— вмовляє її Гельнай.
- Ні... Так... Учора він перейняв мене...
- Де? — допитується Бігл.
- Не тут.
- А де?
- Полана ховає очі:
- За селом.
- Що ви там робили? Ну, швидше!
- Полана мовчить.
- Ви мали там з ним сходини? — знову втручається Гельнай.
- Ні, бог мені свідок, що ні! Він перейняв мене зненацька...
- Де? — доскіпується Бігл.
- Полана зупиняє зацькований погляд на Гельнаї.
- Він перейняв мене зненацька... Спитав, коли йому можна прийти по свої речі. Тут у нього лишилося дещо з одежі... он там, у стайні.
- Виходить, газда вигнав його на зламану голову, так? А через що, скажіть?
- Вони посварилися.
- А коли він повинен був прийти по свої речі?
- Нині... Нині вранці.
- Ну й що, приходив?
- Ні, не приходив.
- Бо він був тут уночі! — не стримався Бігл.
- Ні, його тут не було! Він ночував удома!
- А ви звідки знаєте?
- Полана кусає губи.
- Я не знаю.
- Ходімо, Гордубалова,— різко наказує їй Бігл.— Там, коло вбитого, ви розкажете нам багато більше.
- Полана похитнулася.
- Дайте їй спокій,— гуде Василь Герич.— Вона вагітна.

Гельнай сидить на подвір'ї, дозволивши Біглові обшукати всю садибу. Той нишпорить, нишпорить, і очі в нього аж горять від запопадливості. Він обшукав стайню й хліви, обнюхав усе й тепер нишпорить навіть на горищі; весь ожив й аж сяє від задоволення.

«Ще тільки цього бракувало,— зітхає Гельнай,— з мене вистачить циганів і нагляду за громадським порядком... А Карлічек хай трохи потішиться».

З будинку виходить лікар і простує до помпи помити руки. Бігл уже тут і нетерпляче питає його:

— Ну що? Ну як?

— Все з'ясується під час розтину,— відповідає той.— Але, як на мене, його вбили якимсь цвяхом чи чимось подібним. Усього кілька краплин крові... Аж дивно...

Полана подає йому рушника.

— Дякую, газдине. Послухайте, а ваш чоловік часом нічим не хворів?

— Учора він лежав — мав гарячку.

— Ага. А ви чекаєте дитину, так?

Поланине лице заливає рум'янець.

— Аж навесні, ласкавий пане.

— Аж навесні, кажете? Ба ні, газдине, не навесні, а десь відразу ж по Новім році, наскільки я на цьому розуміюся.

Бігл пильно дивиться вслід Полані.

— От вам і мотив, Гельнай. Гордубал повернувся з Америки допіру в липні.

Гельнай невдоволено засопів.

— Гордубалова вважає, що це зробив хтось чужий. Мовляв, десь із тиждень тому її чоловік побився в корчмі й добряче відмолотив Феделеша Гезу. Розбив йому голову чи що. А Геза — відомий забіяка, він, мовляв, і помстився. От вам, Карлічеку, ще один поважний мотив.

Лікар теж дивиться Полані вслід і з жалем зітхає:

— Дуже шкода, що ви її заарештуєте і я не зможу прийняти в неї пологи. Тут мені вкрай рідко доводиться бувати при пологах — тутешні жінки народжують, як ті кішки... А в цієї пологи будуть, по-моєму, нелегкі.

— Чому?

— Бо вона стара й худа. Їй років сорок, га?

— Ну що ви! — заперечує Гельнай.— Щонайбільше

тридцять. Так ви кажете, Гордубал перед смертю хворів? Як це можна визначити по мерцеві?

— Лікарська таємниця, Гельнай, але вам я її відкрию. Під ліжком був повний нічний горщик.

— А я й не помітив,— з задрістю зітхнув Бігл.

— Ну, бувайте, панове,— сказав лікар, погойдуючись на носках черевиків.— А про день розтину ви дасте мені знати, гаразд?

— Піду ще раз огляну будинок,— пробурчав Бігл,— а тоді можна й до Рибарів.

— Що ви, Карлічеку, так уперто шукаєте? Ще якийсь мотив?

— Докази,— сухо відказав Бігл.— А також знаряддя злочину.

— Он як? Що ж; зичу успіху.

Гельнай неквапливо підходить до плота й заводить розмову з сусідкою; він так довго щирить до неї зуби, що зрештою дістає ганчіркою по голові й — квіточку на згадку.

У кутку під дровітнею шуляться перелякана Гафія. Гельнай корчить їй гримасу й так грізно шкириться, що Гафія спершу жахається, а потім починає його перекривляти.

Коли трохи перегодя звідкись із-за стодоли вигулькнув Бігл, Гафія вже сиділа в Гейнала на колінах і розповідала, що в неї буде клітка на кролі.

— Нічого не знайшов! — з прикрістю зітхає Бігл.— Але я ще сюди повернуся. Такого не може бути, щоб я... Ви сказали Геричеві, щоб він приготував нам воза до Рибарів?

— Уже чекає,— відповів Гельнай і, легко плеснувши Гафію по задку, відпустив її.

— Ну й що ви, Гельнай, про все це думаєте?

— Знаєте, Бігл,— поважно відповідає Гельнай,— я взагалі не збираюся про це щось думати. За двадцять п'ять років я ситий цим по зав'язку. Мені це вже остобісіло.

— Воно то так, але вбивство — не жарт,— авторитетно вирікає Бігл.

— Ще б пак, Карлічеку,— погоджується з ним Гельнай, киваючи головою.— Тільки, знаєте, вбивство на селі... тут потрібний зовсім інший підхід. Ви людина міська й бачите все цілком інакше. Якби це було вбивство з метою грабунку, то я, хай йому біс, ходив би скрізь

і винюхував, як і ви. Але вбивство в родині... Скажу вам: я нітрохи не дивуюся, що Гордубала вбили.

— А то чому?

— Бо таку вже нещасливу він мав долю. Це було написано в нього на носі, голубчику.

— Дідька лисого було написано! — посміхнувся Бігл. — У його постелі спав молодий наймит, ото й уся його доля. В цій історії все настільки ясно, любий Гельнай, що...

— Ну що ви, Карлічеку, родинні вбивства ніколи не бувають ясні, — невдоволено перериває його Гельнай. — Та ви ще й самі в цьому пересвідчитесь. Вбити заради грошей — справа ясна, — раз-два — і нема людини. Але щоб тижнями носити це в собі, дні й ночі обдумувати до найменшої подробиці — по-моєму, Бігл, це все одно, що зазирнути в пекло. Вам усе ясно, бо ви тут новачок; а я знав їх усіх, Карлічеку, всіх трьох... Та чого тут довго розводитись — їдьмо до Рибарів!

III

— Штефан дома?

— Нема, пішов до міста.

Бігл відштовхує Міхала Манью і кидається до хати. Гельнай тим часом заводить зі старим Маньєю і Міхаєм розмову про погоду, про зайців і закидає їм, що в них на дорогу тече гноївка.

Бігл вертається, за ним — Штефан, блідий, упирається, весь у сні.

— Чому ви збрехали, що його нема дома? — напускається Бігл на Міхая.

— Рано він сказав, що піде до міста, — мимрить Міхай. — Хіба я його стережу чи що?

— А він тим часом сховався в сні! Чому ви там сховалися?

— Я не ховався, — нахмурившись, відповідає Штефан. — Чого б я мав ховатись? Я спав.

— Певно, не виспалися вночі, га?

— Виспався. Чого б я мав не виспатися?

— То чому ви спали аж досі?

— Бо... немаю що тут робити. Я доволі наробився по наймах.

— Учора він працював, ласкавий пане, цілісінький

день орав поле,— квапливо заступається за сина старий Манья.

— Я вас не питаю! — уриває його Бігл.— Ідїть до хати, швидко, і ви, Міхаю, теж.

— Ох-хо-хо,— зітхає Гельнай.— Ну, що ви, Штефане, скажете на те, що сталося з Гордубалом?

— Я його не вбивав! — вихоплюється в Штефана.

— То ви вже знаєте, що його вбито? — переможно вигукує Бігл.— А хто вам сказав?

— Ніхто. Просто коли я побачив жандармів, то зразу здогадався: напевно, щось сталося з Гордубалом.

— А чому акурат з Гордубалом?

— Бо... бо ми з ним посварилися.— Штефан зціплює зуби й стискає кулаки.— Вигнав мене з дому, пес такий!

Бігл трохи розчарований.

— Отже, Манья, ви зізнаєтесь, що розсталися з Гордубалом у сварці?

Штефан злісно блискає зубами.

— То відомо всім.

— І ви хотіли йому відомстити?

Штефан люто пирхає.

— Якби я його десь зустрів... не знаю, що б я з ним зробив!

Бігл на хвилинку замислюється: Штефана голими руками не візьмеш!

— Де ви були минулої ночі? — раптом б'є він на відліг.

— Дома був, тут. Я спав.

— Ми це ще перевіримо. Хтось може підтвердити ваші слова?

— Може. Міхай... Дюла... наш старий... Запитайтеся їх.

— Обійдуся й без ваших порад,— обриває його Бігл.— Учора пополудні ви розмовляли з Гордубаловою. Про що?

— Не говорив я з нею,— рішуче й категорично заперечує Штефан.— Я й на очі не бачив її.

— Брешете! Вона сама призналася, що мала з вами сходуни... й що ви її питали, коли можна прийти по свої речі...

— Я не бачив її вже десять днів,— наполягає на своєму Штефан.— Як пішов від них, так більше й не був у Кривому і не бачив газдині.

Бігл лютує:

— Ну постривайте, я вас таки припру до стіни! Ану, ходім покажете, де ви спали вночі.

Штефан знизує плечима й веде Бігла до хати. Гельнай стукає у віконце:

— Агов, діду, а вийдіть-но сюди!

Старий Манья видибує надвір і недовіжливо кліпає очима.

— Що сталося, шановний пане?

Гельнай махає рукою:

— Та вночі побили Гордубала, добре розмалювали йому пику. Послухайте, діду, це часом не вашого Штефана робота?

Старий хитає головою.

— О, то вже ні, з вашої ласки. Штефан такого не міг, бо він був удома й спав. Гей, Міхаю, ходи-но сюди! Скажи шановному панові жандармові, де був Штефан минулої ночі?

Міхай на мить замислюється, а потім неквапливо відповідає:

— А де ж йому бути? Спав нагорі — зі мною й Дюлою.

— Так, так,— киває головою Гельнай,— я так і думав. А Гордубала не любили в селі, га? Вернувся багачем з Америки, а сусідів так ні разу й не почастивав.

Старий Манья здіймає руки.

— Ще й яким багачем! На шиї носить капшук із самими доларами...

— Ви їх бачили?

— Бачив, аякже. Гордубал приїздив сюди купувати садибу й показував гроші. Більше як сімсот доларів, з вашої ласки. А що в селі його не любили, то таки правда. Коли хочете знати, ласкавий пане, то гордїй приятелів не має.

Гельнай повагом притакує.

— А чого то у вас, Манья, так двері поколоті?

— Та то від шила, яким плетуть кошики. Цілий рік воно стирчить тут.

— А покажіть-но мені, як воно виглядає,— цікавиться Гельнай.— Я й не здогадувався, що кошики плетуть шилом.

— З вашої ласки, лозу перекидають шилом, ось так.— І старий показує рукою в повітрі.— Ще вчора те шило було тут,— сердиться він.— Ти не знаєш, Міхаю, куди воно поділося?

— Та нехай,— байдуже махає Гельнай рукою.— Колись буду їхати мимо, то заверну до вас і побачу. А от та гноївка, Манья, не сміє витікати на дорогу. Дорога державна.

— Даруйте, шановний пане. Як будемо вивозити гній на поле, то вивеземо й гноївку...

— Треба, щоб у вас була справжня яма, цементована. Певно, грошей на все не стає, га?

— Ох, ще й як не стає! — хихикає старий.— Треба би поставити нову стодолу... Але з Міхаєм ні в тин, ні в ворота. В Штефана більше кебети до господарки. З нього вийшов би добрий газда!

З поля вертається Дюла. Везе на возі оберемок сіна, але гармидеру наробив такого, наче грім гримить.

— Підійди-но сюди, сину,— по-батьківському кличе його Гельнай.— Задля порядку допитаю й тебе. Де був сьогодні вночі Штефан?

Дюла розтулив рота, запитально подивився на батька й на Міхая; але ніхто з них навіть не кліпнув.

— Тут був,— мимрить Дюла.— Зі мною й з Міхаєм спав на горищі.

— Молодець! — похвалив його Гельнай.— Може, підеш служити в кавалерію?

Підліток блиснув зубами:

— А піду!

З хати виходить Бігл і тихо лається:

— Ходіть сюди, Гельнай. Штефан дістав від мене кілька разів по писку, і я замкнув його в хаті.

— Того вам не слід було робити,— докоряє йому Гельнай.— Зазіхання на свободу особи і так далі.

Бігл зневажливо посміхається:

— Чхати я хотів на свободу його особи. Гірше те, що я нічого не знайшов. А як ви?

— Стопроцентне алібі, Карлічеку: цілу ніч спав на сіні, як слухняний хлопчик.

— Брешуть! — сердито вигукнув Бігл.

— Ну звичайно, брешуть. То в них, колего, вже в крові.

— На суді вони заспівають іншої! — лютує Бігл.

— О, ви їх ще не знаєте! Вони або відмовляться свідчити, або ж удадуться до кривоприсяги. Ніби нічого й не було. В селі, Карлічеку, це щось на зразок народного звичаю.

— То що ж мені робити? — хмуриться Бігл.— Як ви

гадаєте, Гельнай, може, нам слід негайно заарештувати Штефана, га? Ручаюся власною головою, що це його робота.

Гельнай згідно киває.

— Я теж не сумніваюсь. Але будьте обережні, Бігл...— Він не докінчив, бо в цю мить десь слабо дзенькнуло скло.

— Стий! — закричав Бігл і кинувся за ріг хати. Гельнай не кваплячись подався слідом за ним і побачив, що на землі борюкаються двоє. Зрештою Бігл опинився зверху.

— Давайте я вам його потримаю, Карлічеку,— запропонував Гельнай.

Бігл підвівся і підняв Штефана, боляче вивернувши йому руку.

— Ану, ворущися! — просичав він, віддихуючись.— Я тобі покажу, як тікати!

Штефан скривився від болю.

— Пустіть,— прохрипів він.— Я... я хотів тільки до Кривого... по свої речі...

Дюла кинувся до жандармів.

— Пустіть його! — закричав він.— Пустіть, а то... я...

Гельнай узяв його за плече.

— Спокійно, хлопче, спокійно. А ви, Міхаю, не втручайтеся не в своє діло. Штефане Манья, іменем закону ви заарештовані. А тепер уперед, йолопе!

Штефана Манью везуть до міста; його вже не везе жеребець, високо задерши голову, але люди все ж таки зупиняються й оглядаються. З обох боків — жандарми з рушницями між коліннями, а Штефан — посередині; капелюх збитий, як завжди, на потилицю, і він не роздивляється по рівнині: отам — річка, он пасуться коні, а в очереті блищить болото; Штефан мовчки втупився в руду потилицю візника...

Гельнай розстібає мундир і починає з ним дружню розмову. Про Гордубала — ані словечка, тільки про господарство, про садибу в Рибарах, про коней. Штефан спершу відповідає знехотя, але поступово розбалакується.

— Так, славний був жеребець, даремно газда його продав, невідомо кому й нащо. Вісім тисяч можна було за нього взяти, продати на кінний завод, але перед тим

треба було пустити його на ту чорну лошицю... Ех, пане, хотів би я на них подивитися! — В Манї спалахують очі.— І такого жеребця газда продав! Гріх та й тільки. Коня треба було продати або кобилу з лошам, але не жеребця....

Штефан так розхвилювався, що аж піна виступила в кутиках його уст. А Бігл з прикрістю думає про те, що з заарештованим отак розмовляти не годиться, хіба що цілком офіційно.

— Ех, пане,— каже Штефан скоріше сам до себе,— якби нас зараз віз той жеребець... я сам узяв би в руки віжки... Ото прокаталися б ми з вами!

IV

— Дивіться, Гельнай— сказав увечері Бігл.— Це зробив хтось із своїх. Скло видушено зсередини, щоб скидалося на крадіжку зі зломом. Дверима потрапити до будинку він не міг — двері були на засуві. Отже, вбивця дістався туди ще звечора...

— Ні,— заперечив Гельнай.— Гафія сказала мені, що вуйко Штефан у них увечері не був.

— Гаразд. Тоді, виходить, його впустив уночі хтось із домашніх; але в такому разі це знов-таки не міг зробити хтось сторонній. Штефан п'ять років тут наймитував. Ціле село знає, що весь той час він перебував з Гордубаловою в любовному зв'язку...

— Зачекайте, по-перше, тільки чотири роки. Перший раз до цього між ними дійшлося в stodолі на соломі. Потому господиня приходила до нього щоночі до стайні. Я, Карлічеку, вивідав усе в Гафії.

— Щось та ваша Гафія забагато знає,— посміхнувся Бігл.

— Так, погодився з ним Гельнай,— усі сільські діти такі...

— Тепер далі: Гордубалова вагітна і, зрозуміла річ, від Штефана, бо «американець» Гордубал повернувся тільки в липні. Вона знала, що все викриється й що Гордубал ні з ким не захоче її ділити...

Гельнай похитав головою.

— Гадаю, що це не так, Бігл. Він спав у хліві, а вона — на горищі або в коморі. Я вивідав у сусідки.

— ...Але вона й далі ходила до найми́та.

— Якраз цього я не можу стверджувати, — замислено мовив Гельнай. — Гафія думає, що не ходила. Щоправда, останніми днями Полана часто зникала з дому. Сусідка бачила, що вона бігала кудись за село.

— Ну, знаєте! — здивувався Бігл. — Ви назбирали стільки різних пліток... як стара дама! А я хочу логічно вибудувати картину.

— Он як? А чи не краще було б, Карлічеку, щоб ви робили це мовчки?

— Ні, я хочу поміркувати вголос. Отже, той тюхтій Гордубал так довіряв Штефанові, що навіть заручив з ним малолітню Гафію. Погодьтеся, Гельнай: це ж справжнє середньовіччя — заручати дітей!

Гельнай знизав плечима.

— Але потім Гордубал, видно, якось здогадався, що жінка наставляє йому роги, і вигнав Штефана.

Гельнай невдоволено засопів.

— Що ви мені розкажете, Бігл! Спершу Штефан пішов від Гордубалів, а вже потому газда заручив його з Гафією. Спитайте в перщої-ліпшої баби на селі.

Бігл збентежено почухав потилицю:

— То як же, по-вашому, все це пов'язати?

— Не знаю, Карлічеку. Я не складаю... як ви це називаєте? — логічної картини. Сталася родинна трагедія, і цей випадок для мене поки що не ясний. Та він і не може бути ясним. Ви неодружений, Бігл, у цьому й уся штука.

— Але ж тут усе ясно, Гельнай, як двічі по два: Полана хоче здихатися чоловіка; Штефан не від того, щоб пристати до неї й посісти її господарство. Вони змовляються — і по всьому. Вчора Полана збігала по Штефана...

Гельнай похитав головою.

— Знову не те. Мені Гафія сказала, що вчора посилав її сам Гордубал: «Іди приведи Штефана, я дозволяю йому повернутися». А зрештою, що мені до цього? Послухайте, Бігл: у небіжчика часом не було на шиї капшука з грішми?

Бігл здивувався:

— Якого капшука? Ні, наче не було.

— От бачите! — зрадів Гельнай. — А в тому капшуку, кажуть, лежало понад сімсот доларів. Пошукайте їх, Карлічеку.

— Ви думаєте... це вбивство з метою грабунку?

— Я нічого не думаю, але гроші зникли. Старий Манья якось бачив їх у Гордубала. А Маньям треба грошей на нову стодолу...

Бігл тихо свиснув.

— Он як! Виходить, справжній мотив — гроші?

— Цілком можливо,— кивнув головою Гельнай.— Здебільшого так воно й буває. Або помста, Бігл. Це теж мотив поважний. Гордубал викинув Штефана через пліт у кропиву. За таке, Карлічеку, в селі квітаються ножом. Можете вибирати, який мотив вам більше до вподоби.

— Навіщо ви мені це говорите? — насупився Бігл.

— Ну, просто хочу допомогти вам вибудувати логічну картину,— невинно відповів Гельнай.— А ще можливо, що Манья вбив його через жеребця.

— Ну, це вже зовсім дурниця!

— Саме так. У родинних справах часто якраз і вбивають через звичайнісіньку дурницю, любий мій.

Бігл ображено мовчав.

— Не сердьтеся, Карлічеку,— промимрив Гельнай.— А я вам за те розкажу, чим убили Гордубала. Шилом, яким плетуть кошики.

— А ви звідки знаєте?

— Бо вчора в Манї десь пропало шило. Шукайте його, Бігл.

— А як воно хоч виглядає?

— Не знаю. Думаю, звичайнісіньке шило, тільки велике. Це все, що мені відомо,— закінчив Гельнай і заходився ретельно вичищати свою люльку.— Хіба ще те, що Манї збираються вивозити на поле гній.

V

Гельнай і Бігл сидять за склянкою вина й чекають, коли лікар закінчить розтин трупа.

— А де ви знайшли той алмаз для різання скла, Бігл?

— У коморі в Гордубалів. Ну, що ви на те скажете?

— Отакі вони всі, селюки,— обурено зітхає Гель-

най.— Їм шкода викинути якусь річ, навіть якщо це й *corpus delicti*¹. Вони думають собі, що колись це може ще знадобитися...— Гельнай сердито сплюнув.— Скнари!

— Гордубалова запевняла, що цей алмаз лежав там у них давно, ще до від'їзду чоловіка до Америки. Але скляр Фаркаш згадав, що Штефан купив його в нього з місяць тому.

Гельнай свиснув.

— З місяць тому? От бачите, Бігл, які дива: вони задумали це ще місяць тому. Вбити когось зопалу, мабуть, зміг би й я; але щоб отак продумано... А ті долари ви так і не знайшли?

— Ні. Але там, у коморі, крім того алмаза, я знайшов ще електричного ліхтарика. Тепер з'ясовую, де й коли Штефан його купив. Теж речовий доказ, га? По-моєму, доказів уже цілком достатньо, щоб начальство видало ордер на арешт і тієї жінки. Однак воно вимагає, щоб ми пошукали ще якісь солідні докази...

Гельнай засовався на стільці.

— Знаєте, Карлічеку... я теж дещо вивідав. Штефанів швагер, якийсь Янош, розповідав, буцімто десь із тиждень тому Штефан прийшов до нього в поле й сказав: «Послухай, Яноше, ти міг би добре заробити, якби захотів, ну, приміром, пару волів. Ти сам міг би вибрати їх собі на торговиці, але за це тобі треба порішити Юрая Гордубала».

— Здорово! — вражено вигукнув Бігл.— А Янош що йому на те?

— «Іди ти знаєш куди! — начебто обурився той.— Звідки в тебе такі гроші, Штефане?» — «У мене їх нема, зате вони є в моєї газдині, ми домовилися з нею побратись, як тільки здихаємось Гордубала».

— Ну, нарешті! — глибоко зітхнув Бігл.— Виходить, вони обоє в цьому замішані.

Гельнай кивнув головою.

І в цю хвилину вийшов лікар. Він нарешті закінчив розтин трупа й дріботить своїми коротенькими ніжками, роздивляючись на всі боки короткозорими очима.

— Пане докторе! — гукає його Гельнай.— Чи не бу-

¹ Речовий доказ злочину (латин.).

Дете такі ласкаві й не зупинитесь біля нас на хвилинку?

— А! — коротко озивається лікар.— Чого ж, можна. Налийте мені сливовиці. Він, бідолаха, вже трохи тхнув. Робота не з приємних. Ох-хо-хо,— зітхає він і, вихиливши чарку, ставить її на стіл. А ви знаєте, панове, що його вбили вже мертвого?

Бігл витріщив очі:

— Тобто як?

— Ну, майже мертвого. Він уже доходив. Коматозний стан. Запалення легенів у найгострішій формі. Права легеня вся набрякла гноєм і жовта, як печінка.. Він не дотяг би й до ранку.

— Отже, вбивство було надаремне? — повільно запитав Гельнай.

— Так. А, крім того, на аорті розширення завбільшки з кулак. Навіть якби не було запалення легенів, то вистачило б невеликого хвилювання — і кінець. Сердешний!

Обидва жандарми пригнічено мовчать. Нарешті Бігл, відкашлявшись, питає:

— І яка ж усе-таки причина смерті, пане докторе?

— Вбивство, звичайно. Прокол лівого шлуночка серця. Та оскільки наставала вже агонія, то крові витекло зовсім мало.

— А чим, по-вашому...

— Не знаю. Цвяхом, шилом, голкою, якою шиють мішки — одне слово, якимсь тонким шпичастим металевим предметом завдовжки близько десяти сантиметрів, круглого перерізу... З вас вистачить?

Гельнай розгублено крутить склянку в товстих пальцях.

— А скажіть, пане докторе... чи не можна було б визнати, що... що Гордубал помер на запалення легенів? Бачите, якщо вже він однаково мусив умерти... то чи варто здіймати такий гармидер?..

— Е ні, так не піде, Гельнай! — обурюється Бігл.— Хоч як там було, а це все ж таки вбивство!

Лікар блиснув окулярами.

— Мені було б дуже шкода, панове. Вельми цікавий випадок. Рідко доводиться бачити вбивство голкою або чимось подібним. Серце вбитого я заспиртую й відішлю,— він весь аж просяяв,— одному відомому екс-

пертові. Ви одержите авторитетний висновок, панове. Нічого не вдієш — це вбивство, так каже закон. Але яке воно безглузде, боже мій!

— Ну що ж,— промимрив Гельнай.— А один осел вважає, що тут усе цілком ясно!..

VI

Але слоїк з Гордубаловим серцем тріснув дорогою, весь спирт витік, і до лабораторії вченого мужа серце Юрая Гордубала прибуло в дуже поганому стані.

— Що це вони знов мені прислали? — розсердився експерт, сивоголовий пан.— Що написано в супроводі? Що виявлено колоту рану? Ох, ці мені сільські доктори! — Авторитет зітхнув, здалеку дивлячись на серце Юрая Гордубала.— Пишіть: «Колота рана виключається — отвір надто маленький... Серцевий м'яз прострелено з вогнепальної зброї малого калібру... найімовірніше, з монтекристо». І заберіть це вже геть!

— Нарешті прийшов висновок із Праги,— привітав Гельнай Бігла, який повернувся з Рибарів.— Щоб ви знали, Карлічеку: Гордубала не заколото — його застрелено з монтекристо. Отак!

У Бігла й руки опустилися, коли він почув це.

— А що на те каже наш пан доктор?

— А що йому казати? Лається. Хіба ж ви його не знаєте? І каже, що наполягає на своєму. Отже, монтекристо. Кулю хоч і не знайшли, та нічого не вдієш. Шукайте того, в кого є монтекристо.

Бігл пошпурив у куток свою каску.

— Я цього так не залишу, Гельнай,— погрозив він.— Я нікому не дозволю заплутувати цю справу. Святий боже, все було вже майже закінчено, все сходилося — і ось маєш! Хіба можна з цим іти до суду?.. Де ми, чоловіче, візьмемо монтекристо?

Гельнай знизує плечима.

— От бачите, а все це тому, що ви не дозволили сердешному Гордубалові спокійно померти на запалення легенів. Це на вашому сумлінні й на сумлінні доктора.

Розлючений Бігл сідає на стілець.

— Цей висновок, Гельнай, зіпсував мені всю радість. Найбільшу радість, яку я будь-коли відчував у житті.

— А точніше?

— Я знайшов долари. Сім сотень з лишком. І з капшуком. Вони лежали за бантиною на горіщі в Рибарах.

Приголомшений Гельнай виймає з рота люльку.

— Ну, це вже щось, Карлічеку,— схвально каже він.

— Але довелося добряче попошукати.— Бігл переводить подих.— Знаєте, як довго я шукав у Рибарах? Я підрахував: щонайменше сорок шість годин! Жодне стебельце соломи не лишилося непереверненим. Тепер Штефана не врятує ніяке алібі. Як ви гадаєте, Гельнай: для присяжних цього вистачить? Гроші знайшлися, алмаз, якого купив Штефан,— теж непоганий доказ, а крім того, є суперечності в свідченнях. Отже, цей мотив прийнятний цілком.

— Чотири мотиви,— уточнює Гельнай.

Бігл махає рукою.

— Ну що ви, які там чотири! Це було звичайнісіньке, просте, мерзенне вбивство заради грошей. Я вам розповім, як усе сталося. Гордубал знав, що Манья — коханець його жінки, й боявся його. Через те він носив свої долари на шиї, чере те заручив Манью з Гафією, через те врешті вигнав його, а сам зачинявся в хліві. Цілком ясний випадок, Гельнай.

Гельнай замислено кліпає очима.

— А я весь час вертаюся думкою до коней. Штефан любив коней. Він, кажуть, тільки й говорив, що про те, якби прикупити лук, щоб розводити там коней. А тут якраз продавався шмат рівнини поруч з Гордубаловими луками. Манья, певно, хотів, щоб Гордубал його купив, а той уперся й гроші носив за пазухою... Я б нітрохи не здивувався, Карлічеку, якби це виявилось справжнім мотивом.

— Хоч кием, хоч палицею, а все одно виходить, що через гроші. Тільки не з любові до Полани — це напевно.

— Хтозна...

— Ні. Ви, Гельнай, старий жандарм і знаєте село, а я молодий і трохи знаюся на жінках, хай йому біс! Я ба-

чив цю Полану: негарна, кістлява тітка та ще й стара до всього; щоправда, зв'язок у них таки був... Але я гадаю, що це коштувало їй немалих грошей. За неї, Гельнай, Гордубал не дав би себе вбити, заради неї Штефан не вбивав би. А от заради грошей — поза всяким сумнівом. Гордубал був сільський скупар. Полані кортіло якомога швидше заволодіти його спадком, аби мати за що утримувати любаса, а Штефан був дуже ласий до грошей — от вам і вся історія. Тут не було й натяку на любов, можете мені повірити, Гельнай.— Бігл ляснув пальцями.— То брудна історія, друже мій, зате ясна, як білий день.

— Систематизовано непогано,— похвалив його старий Гельнай.— Не згірш, як у пана прокурора. У вас все виходить так просто...

Обличчя полегшеного Бігла розпливається в усмішці.

— ...Але, по-моєму, Карлічеку, було б іще простіше, якби Юрая Гордубала забрав до себе сам господь. Запалення легенів — і амінь. А вдова по якимсь часі побралася б з наймитом, у них народилося б дитя. Але вам, Бігл, така проста версія не до вподоби.

— Ні. Мені до вподоби дошукуватись істини. Це, Гельнай, заняття, гідне справжнього чоловіка.

Гельнай замислено кліпає очима.

— А ви певні, Карлічеку, що знайшли її, ту істину?

— Мені б іще тільки знайти оте шило...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

— Судовий розгляд справи Штефана Маньї, двадцятишестирічного наймита, неодруженого, віровизнання реформатського; і Полани Гордубалової, уродженої Дурколової, вдови тридцяти одного року, віровизнання греко-католицького, обвинувачених як співучасників у зловмисному вбивстві Юрая Гордубала, газди села Кривого, оголошується відкритим.

Обвинувачений, устаньте. Ви щойно вислухали обвинувальний акт. Чи визнаєте ви себе винним?

Обвинувачений винним себе не визнає. Юрая Гордубала він не вбивав, тієї ночі спав дома, в Рибарах. Ті гроші, що їх знайшли за бантиною, він одержав від газ-

ди як віно за Гафією. Алмаз у скляра він не купував. З газдинею в інтимному зв'язку не перебував. Більше йому нема чого сказати.

Обвинувачена винною себе не визнає. Про вбивство не знала нічого, аж уранці... На запитання, звідки вона довідалася про вбивство Юрая Гордубала, відповідає, що бачила тільки розбиту шибку. З наймитом в інтимному зв'язку не перебувала. Той алмаз кілька років тому купив сам чоловік. Убивця заліз, напевно, через вікно, бо надвірні двері цілу ніч були на засуві.

Обвинувачена сідає — бліда й змарніла; вона — на останньому періоді вагітності; через те суд був змушений прискорити розгляд справи.

Підкоряючись неблаганній рутині юриспруденції, процес триває далі. Зачитуються протоколи й висновки, шелестить папір, присяжні засідателі вдають, ніби зі святобливою увагою вислуховують кожне слово, записане на офіційному папері. Обвинувачена сидить непорушно, мов маріонетка, тільки очі її неспокійно бігають. Штефан Манья час від часу витирає лоб і намагається збагнути те, що тут зачитують, бо хто знає, яка в усьому цьому заковика і як повернуть справу ці великоможні панове? Шанобливо схиливши голову, він слухає й ворухить губами, ніби повторює кожне слово.

Суд переходить до допиту свідків.

Викликано Василя Герича, старосту села Кривого; високий, плечистий чоловік повільно й урочисто повторює слова присяги. Він один із перших побачив труп. Правда, він тоді так і сказав: «Це зробив хтось із своїх».

— А чому?

— Бо так мені підказав мій розум, з вашої ласки.

— А чи відомо вам, Герич, що Полана Гордубалова була в любовному зв'язку зі Штефаном Маньєю?

— Відомо. Я сам дорікав їй у цьому ще до того, як повернувся Юрай.

— А чи сварився Гордубал зі своєю дружиною?

— Їй треба було добряче всипати, пане голово! — спалахнув Василь Герич. — Вибити з неї всі дурощі! Вона навіть їсти чоловікові не давала...

— А чи скаржився Гордубал на свою дружину?

— Ні, не скаржився, тільки уникав людей і танув з жалю, наче свічка.

Полана сидить випростана, втупившись перед собою невидючими очима.

Жандармський вахмістр Гельнай швидше обвинувачує, ніж свідчить. Він наголошує на речових доказах:

— Ось шибка з Гордубалової хати, подряпана зсередини алмазом. Того дня йшов дощ, і під вікном стояла калюжа води, але в кімнаті не виявлено й сліду болота, до того ж пил на віконній рамі лишився неторкнутим.

— Чи може доросла людина пролізти в той отвір?

— Ні, не може, бо спершу мусила б пролізти голова, а вона не пролізе.

Свідчить жандарм-стажист Бігл. Він виструнчився, наче під час рапорту, й весь аж випромінює запопадливність. Його свідчення точно відповідають офіційному обвинуваченню. Алмаз він знайшов у замкненій скрині. Гордубалова не хотіла давати від неї ключа, казала, що загубила його. Скриню довелося зламати, а ключ від неї він згодом знайшов на дні відра з вівсом. Свідок також знайшов у Рибарах Гордубалові долари.

— А крім того, пане голову, я дозволив собі ще дещо принести сюди, — підвищує голос Бігл і розгортає носову хустинку. — Я знайшов це тільки вчора, коли Маньї вивозили на поле гній. Річ лежала на дні вигрібної ями.

Бігл кладе на стіл перед головою суду тонкий, сантиметрів п'ятнадцять завдовжки, шпичастий предмет овального перерізу.

— Що це таке?

— Шило, пане голову. Шило, яким плетуть кошики. Воно стирчало в дверях у Маньїв і зникло звідти в день убивства.

Бігл тримається незворушно, але в душі тріумфує і втішається загальним зацікавленням. Цілих п'ять тижнів шукав він оте нікчемне шило, й нарешті ось воно!

— Обвинувачений, вам знайоме це шило?

— Ні, незнайоме. — І Манья сідає, похмурий і впертий.

Свідчить лікар. Він наполягає на тому, що вбивство вчинено тонким шпичастим предметом овального перерізу. Якби Гордубала застрелили, куля застряла б у тілі, а тим часом її там не виявлено. І лікар докладно пояснює різницю між вогнестрільною і колотою ранами;

крім того, при такому малому калібрі постріл мусили б зробити майже впритул, внаслідок чого було б пропалено сорочку, а також обпечено шкіру на грудях.

— Чи могли завдати рану оцим-от предметом?

— Так. Могли. Сказати з певністю, що саме цим предметом, не можна, але він досить гострий, аби завдати таку рану. Він дуже підійшов би для цього,— оцінює лікар.— Так, і смерть настала вмить.

І запальний лікар швидко дріботить на своє місце.

Свідчення дає тюремний лікар. Полана Гордубалова, за всіма ознаками, на восьмому місяці вагітності.

— Обвинувачена! — звертається до неї голова суду.— Можете не вставати. Хто батько дитини, яку ви носите під серцем?

— Юрай,— шепоче Полана й опускає очі.

— Гордубал повернувся п'ять місяців тому. То від кого все ж таки у вас дитина?

Полана мовчить.

Старий Манья відмовляється свідчити; Штефан затулив обличчя долонями, батько витирає сльози червоною хустинкою.

— До речі, Манья, вам знайомий цей предмет?

Старий Манья киває головою:

— Ну певно! То наше шило, ним ми плетемо кошики.— І вже хоче заховати шило в кишеню.

— Ні, ні, діду, воно має лишитися тут.

Міхай і Дюла теж відмовляються свідчити. Викликають Марію Янош.

— Хочете свідчити?

— Хочу.

— То правда, що ваш брат Штефан підмовляв вашого чоловіка вбити Юрая Гордубала?

— Правда, пане судія. Але мій чоловік сказав, що не зробить такого й за сто пар волів.

— Чи мав Штефан любовний зв'язок з газдинею?

— Так, мав,— він сам хвалився тим дома. Штефан зла людина, достойний суде. Недобре зробив небіжчик, що заручив його зі своєю дитиною. І слава богу, що з того нічого не вийшло.

— А що, свідко, дуже гнівався ваш брат, коли Гордубал його вигнав?

Марія хреститься:

— О боже, та він ходив лютий, як сто чортів, не їв, не пив і навіть курити кинув...

Свідка виходить, але на порозі ще обертається зі слізьми на очах:

— Мені дуже жаль мого брата Штефана, достойний суде. Чи дозволить ваша ласка лишити йому хоч трохи грошей на харчі?

— Ні, ні, газдине, не треба йому ваших грошей. Ідїть з богом.

Викликають Яноша.

— Будете свідчити?

— Як накажуть панове.

— То правда, що Штефан підбивав вас порішити Гордубала?

Свідок розгублено кліпає очима.

— Правда, щось таке він мені казав. Мовляв, ти жебрак, Янош, а міг би заробити цілу купу грошей...

— А яким саме способом?

— Звідки я знаю, великоможний пане? Дурні балачки та й годі.

— Він намовляв вас убити Гордубала?

— Та, мабуть, ні, великоможний пане. То було вже давно. Він і справді говорив про якісь гроші, але тільки так, між іншим... Штефанові завжди гроші на гадці. А мені без потреби носити в голові такі дурниці. «Ти бевзь»,— сказав він мені тоді. Може, й бевзь; але на шибеницю, брате мій, мене за то не потягнуть.

— А ви не п'яний, свідку?

— П'яний, пане голово. Перехилив келишок для сміливості, бо знаєте, як страшно говорити з панами?

Засідання суду переноситься на завтра. Штефан намагається зустрітися очима з Поланою, але Гордубалова вдова дивиться на нього, ніби статуя, вирізьблена з кості, й ніби не бачить його — іде худа, бридка, незграбна. На Штефана ніхто й не гляне, тільки на неї. Бо що Штефан? Чорнявий парубок і більш нічого. Хіба то таке велике диво, що чоловік убив чоловіка? А от коли власна жінка... І що воно нині за життя пішло, коли не можна вірити навіть власній жінці? Навіть удома, в своєму ліжку, не можеш бути спокійним — тебе заколють, як того кабана.

Гордубалова вдова проходить коридором ненависті, що змикається за нею, наче вода.

— Ех, дурний небіжчик, дурний: сокирою треба було зарубати її, як того вовка, що попався в пастку!

— Повісити її! — докидають жінки. — Нема на світі справедливості, якщо її не повісять.

— Та ну вас, сороки! — бурчать чоловіки. — Бабів не вішають, щоб ви знали. Її треба навіки запакувати до тюрми, от що!

— Якби судили жінки, вони повісили б цю паскуду.

— Чуєте, людоньки, я сама накинула б їй на шию зашморга.

— Агій на тебе, Марійко, то не бабська робота. А от Штефку, їй-богу, поведуть на шибеницю!

— Ая, ая, поведуть! А за що? Тільки за то, що забив чужого чоловіка? Ні, як не повісять Полану, то, я вам кажу, всі баби почнуть убивати своїх чоловіків! Першій-ліпшій з нас таке може шибнути в голову — в ридині, людоньки, різно буває. Ні, ні, тільки повісити її, повісити — і по всьому!

— Та як ти її повісиш, коли вона дитину носить?

— Та яку там дитину? Чорта вона виплодить, а не дитину!

Суд викликає свідка Шимона Фазекаша, на прізвисько Леца. Того дня, коли сталося вбивство, він бачив Полану і Штефана над потоком.

— Штефане Манья! Ви й далі заперечуєте, що були того дня в Кривому й бачилися з Поланою Гордубаловою?

— Не був я там, пане судія.

— Обвинувачена, чи говорив з вами Манья коло потоку?

— Ні, не говорив.

— Але жандармам ви сказали, що так.

— Бо вони мене примусили.

Свідчить Юліана Варварінова, сусідка Гордубалів.

— Так, я не раз виділа небіжчика — він ходив, як тіло без душі. Полана перестала йому навіть їсти давати, коли він вигнав Штефана, а наймитові, бувало, курей пекла і поросят. Щоночі ходила до стайні спати з ним. Хай скарає її господь! — спльовує сусідка. — А от де вона сходилася зі своїм любасом після того, як вернувся Гордубал, я не знаю. До стайні до нього вона більше не бігала. Останнім часом Гордубал навіть уночі обходив обійстя з ліхтарем, — певно, стеріг її.

— Послухайте, свідко, а ви бачили, як Гордубал пере-

кинув Штефана через пліт? Чи мав тоді Манья на собі піджак?

— Ні, не мав, на ньому були тільки гачі і сорочка.

— І він так і пішов без піджака?

— Так, прошу пана судію.

— Отже, цей піджак, який зараз на ньому, залишився разом з іншими його речами в Гордубалів? Штефане Манья, коли ви ходили по свій піджак до Кривого?

Штефан підводиться й розгублено кліпає.

— Ви забрали його тієї ночі, коли було вбито Юрая Гордубала! Можете сісти.

І прокурор з переможним виглядом щось записує в паперах.

— Виведіть обох обвинувачених,— велить голова суду.— Хай увійде свідка Гафія Гордубалова.

Вводять синьооке гарненьке дівча. В залі тиша, ніхто ані дихне.

— Не бійся, мала, й підійди сюди,— по-батьківському лагідно звертається до неї голова.— Якщо не хочеш, можеш не свідчити. Ну то як, будеш відповідати?

Дівча вражено дивиться на поважних панів у мантиях.

— Хочеш посвідчити?

Гафія слухняно киває головою:

— Так.

— Чи ходила твоя мама до стайні, коли там спав Штефан?

— Так, щоночі.

— А ти бачила їх коли-небудь разом?

— Бачила. Одного разу вуйко Штефан обняв її й повалив на солому.

— А газду, свого татка, ти бачила коли-небудь з мамкою?

— Ні, татка не бачила, тільки вуйка Штефана.

— А коли татко вернувся з Америки, мама все одно ходила до вуйка?

Гафія крутить головою.

— А ти звідки знаєш?

— Таж газда був дома,— переконливо і впевнено заявила вона.— Вуйко Штефан тоді сказав, що більше не залишиться в нас, бо тепер усе змінилося...

— Газда був добрий чоловік?

Гафія розгублено знизує пленима.

— А Штефан?

— О, Штефан так.

— А мамка була добра до газди?

— Ні.

— А до тебе? Вона тебе любила?

— Ні. Вона любила тільки вуйка Штефана.

— Вона смачно йому варила?

— Смачно. Він і мені деколи давав.

— А кого ти любила найбільше?

Дівча ніяково мнеться:

— Вуйка Штефу...

— А як було тієї останньої ночі, коли помер твій татко, Гафіє? Де ти спала?

— З мамкою, в коморі.

— І тебе ніщо не розбудило?

— Розбудило. Хтось задукав у вікно, а мамка сиділа на ліжку.

— Ну, а далі що?

— А далі нічого. Мамка сказала: «Спи, а то дістанеш».

— І ти спала?

— Так, спала.

— І вже більше нічого не чула?

— Ні. Нічого. Хіба хтось пройшов попід вікнами, але мамки коло мене вже не було.

— А хто то був, ти не знаєш?

Дівча здивовано розтуляє рота:

— Як то хто? Таж вуйко Штефан. До кого би ще могла вийти мамка надвір?

В залі запала така грізна тиша, що аж дух перехоплює.

— Оголошую перерву,— квапливо каже голова суду й сам виводить Гафію за руку.— Ти славна дівчинка,— бурмоче він,— славна і розумна. Але твоє щастя, що ти ще нічого не розумієш...

Присяжні мацають по кишенях, що б дати Гафії, обступили її з усіх боків, аби хоч погладити по голівці.

— А де ж вуйко Штефан? — питається дівча срібним голосочком.

Огрядний Гельнай, важко сопучи, пробирається до неї.

— Ходімо, мала, ходімо, я відведу тебе додому.

Але в коридорах повно людей, і вони тичуть Гафії хто яблуко, хто яечко, хто шматок солодкої булки, розчулено сякаються в хустинки, жінки цілують її й голосно схлипують. Гафія судомно вчепилася в товстий палець Гельная й, здається, от-от розплачеться й собі.

Але Гельнай заспокоює її:

— Не плач, я куплю тобі цукерок.

І дівча аж підскакує з радості.

Розгляд справи триває далі. Іноді вона здається хитро зав'язаним вузлом, який мусять розплутувати кілька рук одночасно.

Свідчить Пйоса, на прізвисько Гусар, Олекса Воробець, син Митра, і його дружина Анна, а відтак — дружина Кобили-Герпака. Всі вони свідчать проти цієї жінки — проти Полани Гордубалової. Ох, боже милий, і чого тільки люди не знають одне про одного! Просто жах — не треба й божого суду — люди самі себе судять.

Проситься посвідчити якийсь пастух Мішко.

— Підійдіть, свідку, ближче. Можете не присягати.

— Га?

— Можете не присягати, кажу. Скільки вам років?

— Га?

— Скільки вам років, Мішку?

— А, не знаю. Та й нащо воно мені? Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Передає вам Юрай Гордубал, що Полана була йому доброю і вірною жоною.

— Зачекайте, Мішку — себто як передає? Коли він вам таке сказав?

— Га?

— Коли він вам таке сказав, Мішку?

— А, коли... Я вже не пригадую. Тоді якраз був дощ. Він попросив мене: «Скажи їм то ти, Мішку, тобі вони повірять».

— Бог з вами, діду, і ви з тим прийшли сюди аж із Кривого?

— Га?

— Можете йти, Мішку, ви нам більше непотрібні.

— А, красенько дякую. Слава Ісусу Христу.

Свідчить скляр Фаркаш.

— Той алмаз купив у мене Штефан Манья.

— Ви його впізнасте?

— Як не впізнати — он він, отой пожовклий.

— Устаньте, Манья. Ви визнаєте, що купили цей алмаз у скляра Фаркаша?

— Ні, не визнаю.

— Можете сісти, Манья, але так ви собі не допоможете.

Свідчать Баранова, Грицова, дружина Федора Бобали. Ох, Полано, яка ж то ганьба! Вони показують на тебе пальцями, засуджують твій перелюб, кожна з них кидає камінь у невірну дружину. Ніхто вже не дивиться на Штефана Манью. Ти марно затуляєш руками свій круглий живіт — свого гріха ти вже не заховаш! Штефан убив, але ти грішила. Подивіться, людоньки, на цю безстидницю: навіть голови не схилить, не заплаче, не впаде крижем; дивиться на нас так, ніби хоче сказати: «Говоріть, говоріть, мені все байдуже».

— Обвинувачена, ви можете чимось заперечити проти свідчення Марти Бобалової?

— Ні.

І не схиляє голови, не червоніє від сорому, не падається крізь землю від ганьби — сидить, наче статуя.

— Більше свідків нема? Тоді оголошується перерва до завтра.

— Але ж і гарно відповідала нам та мала, правда, пане колего? Ще зовсім дитя, а все вже бачило!

— Жахливо, жахливо. Її розповідь — як чистий потічок. Така щирість у всьому, наче в тому, про що вона розказувала, не було нічого поганого.

— Зате усе село тепер проти Полани. Кепські її справи. Штефанові, звичайно, теж, але що Штефан — він тут другорядна особа. Так, так, пане колего, село зрозуміло, що справа тут у моралі. Можна б сказати, що Криве мстить їм за зневажену мораль. Дивна річ — люди, як правило, не судять так суворо за чужолозтво, га? Полана, здається, завинила не тільки в чужолозтві, а й у чомусь набагато страшнішому. В чому, питаєте? Ну, своїм вчинком вона підбурила проти себе громаду, викликала ненависть цілого села.

— Будь проклята, Полано! Всі бачили, як високо тримала вона голову? І як їй не встид! Ще й посміхнулася, коли Бобалиха сказала, що жінки хотіли їй вікна повибивати за блуд. Так, так, вона ще вище задерла голову й посміхнулася, ніби пишалася тим.

— Та що ви кажете, сусіде? Шкода, що я не побачив її на власні очі. А вона хоч ладна?

— Чи ладна, питаєте? Боронь боже! Кажу вам, що вона мусила приворожити Штефана, мусила йому засліпити очі. Худа, кажу я вам, як тріска, а очі — як ті колючки; певно, зла, як відьма, скажу я вам. Але та дитина — подумати тільки! Як писанка! Ми всі плакали над тією сиріткою! Хвойда навіть дитини не повстидалася — розпутничала на очах у рідної дочки. Відьма, а не жінка, кажу я вам.

— О, тоді й мені, сусіде, треба на неї глянути!

— Пустіть нас, пустіть досередини! Ми хочемо подивитися на ту безвстидницю! Потісніться трохи, ми будемо стояти тихо, як у церкві, тільки пустіть нас досередини.

— Люди добрі, не пхайтесь, бо від ваших кожухів так смердить, що панове судді можуть задихнутись! Ану, геть від дверей!

— Дивіться, он вона, ота худа, що сидить так штивоно, — то вона.

— І справді — хто б міг на неї таке подумати? Звичайна собі жінка. А де Штефан? Ага, он, видно лише його плечі. А той, що встає, високий, у мантиї, — то сам пан прокурор. Тихо, тихо, зараз ви щось почувете.

— Панове присяжні засідателі! Я відтворив перед вами всі обставини цієї справи, які пощастило з'ясувати завдяки блискучій праці поліційних органів (Бігл у залі штовхає під бік Гельная), а також завдяки свідченням свідків. Я хотів би подякувати тим і тим. Панове присяжні засідателі! За всю свою довгорічну суддівську практику я ще не бачив процесу, на якому свідчення були б пройняті таким глибоким і таким пристрасним прагненням допомогти справі перемоги справедливості, як у даному випадку. Все село, вся громада Кривого — чоловіки, жінки й діти — виступали тут перед вами, щоб не тільки посвідчити, але й викрити перед богом і перед людьми цю розпусну жінку. Не я іменем закону, а сам народ обвинувачує її. За скоєний злочин ви будете її судити згідно з буквою закону. Але я просив би вас судити її за цей тяжкий гріх так, як того вимагає сумління цих людей.

Твердо впевнений у власній правоті, прокурор раптом на мить завагався. «Чого це я заговорив про гріх? Ми судимо душу людини чи тільки її вчинки? Ну зви-

чайно, тільки вчинки, але хіба не в душі народжуються вони?.. Обережніше, бо так легко збитися на манівці. Справа ця, зрештою, досить ясна...»

— Шановні панове присяжні засідателі! Випадок, у якому ви повинні розібратися,— ясний, ба навіть страхотливо ясний у своїй простоті. Перед вами лише три особи. Перша з них — газда Юрай Гордубал, людина простої, доброї душі, але, видно, трохи тугодум. Він їде до Америки, тяжко гарує там за п'ять-шість доларів на день, чотири з яких посилає додому своїй родині, своїй дружині, щоб їй краще жилося.— Прокурорів голос набирає дивної, горлової різкості.— І цими грішми, цією кривавицею його дружина платить... молодому наймитові-коханцеві, який не гидує бути на утриманні в підстаркуватій газдині. Що тільки не готовий зробити Штефан Манья заради грошей! Він зруйнує домашнє гніздо емігранта, відірве матір від дитини, а відтак за намовою своєї коханки вб'є сонного газду заради кількох сотень доларів. Який злочин, який гріх захланності! — Прокурор на мить замовкає. «Що це я знову? Злочин і гріх — різні речі. Тут не суд божий». — А друга особа,— ви бачите її перед собою,— оця жінка. Вона холодна, жорстока, обачна. Між нею й молодим наймитом не може бути любові, навіть гріховної любові, а тільки блуд, тільки гріх і гріх... Вона утримує його як знаряддя своєї хтивості, пестить його, забувши про все на світі, навіть про рідну дочку. Бог тяжко покарав її за це: в своєму блуді вона завагітніла. І тут з Америки вертається її чоловік. Сам всевишній посилає його покласти край чужолозству в своєму домі. Але Юрай Гордубал — людина слабодуха. Я гадаю, ніхто з нас, ніхто з присутніх тут чоловіків, не стерпів би того, що мовчки зносив цей терплячий і слабодухий чоловік, для якого, мабуть, найголовнішим був спокій у родині. Та з його поверненням припинився приплив доларів, блудниця вже немає на що утримувати далі молодого дармоїда, і Штефан Манья кидає служити гріхові. І тоді незбагненно слабодухий Гордубал, явно під тиском дружини, сам пропонує йому руку своєї донечки, обіцяє гроші й будинок, аби тільки той повернувся... — Прокурор відчуває в горлі спазм огиди.— Проте й цього ще замало. Видно, Штефан шантажує газду, погрожує, і тоді навіть цей терплячий сердега не витримує й виганяє зухвалого дармоїда. Однак із цієї хвилини він

починає потерпати за своє життя, шукає праці аж за горами, обходить уночі з ліхтарем двір. Та злочинний план убивства вже обмірковано до найменшої подробиці. Старий чоловік стає на заваді розпусній жінці й захланному наймитові; блуд і захланність об'єднуються проти нього. Гордубал занедужав, він не може більше стерігти своє гніздо, не може захищатися. І вранці його знаходять з проштрикнутим серцем. Його вбили вночі, коли він спав.

«І це вже кінець?» — Прокурор аж сам дивується. Він приготував таке блискуче й переконливе закінчення, але воно чомусь застрягло в горлі, і ось — кінець. Він сідає, сам не розуміючи, як це сталося, і запитливо дивиться на голову суду. Той, здається, схвально йому кивнув. Присяжні про щось шепечуться, шморгають носами, а двоє явно-таки схлипують. Прокурор з полегкістю зітхає.

Підводиться адвокат Маньї, дебелий чолов'яга, славетний юрист.

— Пан прокурор наприкінці своєї ефектної промови згадав про серце Юрая Гордубала. Дозвольте мені, шановні панове присяжні засідателі, вдатися до цього серця на захист мого клієнта...

І далі все пішло як по-писаному... Мовляв, навіть обвинувачення визнає суперечність у висновках судової експертизи. Проколото чи прострелено серце Гордубала? Що було справжнім знаряддям злочину — от нікчемне шило з господарства Маньї чи вогнепальна зброя невідомого вбивці?

— Я особисто вважав би за доречне схилитися до думки видатного наукового авторитету, який з цілковитою ясністю заявляє про вогнестрільну рану зі зброї дрібного калібру. Отже, панове, якщо Юрая Гордубала було застрелено, то вбивця — не Штефан Манья.

І так далі. Крок за кроком, помахуючи в такт пухкою рукою, славетний юрист розбиває докази обвинувачення.

— Нема жодного прямого доказу вини мого клієнта, є тільки припущення. Я зовсім не апелюю до почуттів шановних панів присяжних; я переконаний, що на підставі обвинувального акту й матеріалів слідства панове присяжні засідателі не можуть визнати Штефана Манью винним. — І славетний юрист із переможним виглядом важко сідає на стілець.

Тієї ж миті, немовби хтось натиснув якогось гудзика, вискакує нова чорна фігурка — адвокат Полани Гордубалової, молодий і вродливий панок.

Нема жодного прямого доказу співучасті його підзахисної у вбивстві Юрая Гордубала; всі докази — тільки припущення на підставі другорядних обставин, гіпотетичного зв'язку, виснуваного обвинуваченням...

— Панове присяжні засідателі! Припущення, буцім Полана Гордубалова була зацікавлена у смерті свого чоловіка або що вона була йому невірна, не має під собою ніякого ґрунту. Я міг би тут цілком авторитетно заявити: якби подружжя невірність була достатнім мотивом для вбивства, то скільки чоловіків, скільки жінок тут, у місті, і в селі, в самому тільки Кривому, лишилося б нині живих? Отож давайте краще відкладемо цей аргумент набік. Але питається: звідки нам відомо про чужолозтво Полани Гордубалової? Правда, перед нами тут продефілювало ціле село й посвідчило проти обвинуваченої жінки. Панове, задумайтесь: хто з нас упевнений у своїх ближніх і сусідах? Хто з вас знає, що говорять про нього довколишні? Може, вони говорять ще жахливіші речі, ніж про цю нещасну жінку. Навіть найбездоганніша поведінка не вбереже вас від пліток і брудних обмов. Обвинувачення не пропустило жодного свідка, який знайшов у собі відвагу огудити цю беззахисну жінку...

— Я протестую проти образи свідків! — обурюється прокурор.

— Так, це й справді зовсім недоречно, — зауважує голова суду. — Прошу вас не повторювати більше таких випадів.

Красунчик-адвокат поквапливо й шанобливо вклоняється:

— Добре. Отже, суд вислухав усіх свідків, які мали що посвідчити проти Полани Гордубалової. Але він забув покликати ще одного свідка, я сказав би, свідка коронного. Цей свідок — то сам убитий Юрай Гордубал. — Привабливий панок розмахує в повітрі аркушем паперу. — Панове присяжні засідателі! За десять днів до своєї смерті Юрай Гордубал, газда з Кривого, попросив записати його останню волю. І, немовби передчуваючи, що з'явиться потреба вислухати і його голос, звелів записати в тестаменті таке. — Молодий адвокат читає

високим, схвильованим голосом: — «Усе своє майно, рухоме й нерухоме, я заповідаю моїй дружині Полані, уродженій Дурколові, за її вірність і любов подружню». Ви чули, панове? «За її вірність і любов подружню!». Така остання воля Юрая Гордубала, таке його свідчення в цій справі. Ви чули тут сьогодні розповідь пастуха Мішка? «Газда Гордубал переказує вам, що Полана була йому доброю і вірною жоною». Признаюся, я був приголомшений цими словами. Вони пролунали для мене, ніби голос із тогo світу. А оце свідчення писане, свідчення єдиного чоловіка, який справді знав Полану. Наймит Манья хвалився перед своєю сестрою, що має любовний зв'язок з газдинею. Так патякав наймит, а ось так,— він плеснув долонею по тестаменту,— говорив її чоловік перед самим господом, і ви, панове присяжні засідателі, маєте вирішити, кому з цих двох вірити...

Молодий адвокат замислено схиляє голову.

— Отже, якщо відпадає версія про чужолозство моєї підзахисної, то тим самим відпадає й будь-яка спонукка позбутися свого чоловіка. Ви можете мені заперечити, що вона на восьмому місяці вагітності. Але ж, панове, я можу навести вам свідчення багатьох лікарських авторитетів, яким помилковим буває іноді визначення термінів вагітності.— І меткий панок перераховує цілу низку авторитетів та вчених думок.

Бувалий адвокат Манья хитає головою: «Ну й дурень! Цим ти зіпсував усю справу! Панове присяжні засідателі не люблять наукових аргументів. Але хід із цим тестаментом був таки блискучий!»

— Уявіть собі, панове присяжні засідателі, що ви засудите Полану Гордубалову. Тоді дитина Юрая Гордубала, живий доказ вірності й любові подружньої, народиться за ґратами й буде затаврована як дитя розпусниці... Ім'ям усього, що нам святе, застерігаю вас, панове присяжні засідателі: не припустіться помилки, яка покладе тавро на ще ненароджене дитя.

Вродливий адвокат сідає й витирає з чола піт напахченою хустинкою.

— Вітаю, пане колего,— гуде йому в вухо досвідчений судовий вовк.— Непогано, справді непогано.

Але тут підводиться для репліки прокурор. Він весь почервонів від обурення, руки в нього тремтять.

— Дитя — так дитя! — хрипко вигукує він.— Колего

захиснику! Тут свідчила дитина Юрая Гордубала — Гафія. Сподіваюсь, ви не назвете її розповідь, — він грюкає кулаком по столу, — наклепом? У всякому разі, я так сподіваюся.

Гарненький адвокат уклоняється йому й знизує плечима.

— А втім, дякую вам за тестамент Юрая Гордубала. Це єдине, чого нам тут бракувало, — прокурор випрошується на весь зріст, — щоб домалювати натуру цієї жінки, натуру просто демонічну, яка, вже обміркувавши план убивства свого тупого й добродушного, але слабовольного чоловіка, вигадує ще й останній, витончений штришок у своїй інтризі: примусити сердегу тільки їй, чуєте, тільки їй одній! — заповісти все своє майно та ще й видати їй щось на зразок морального алібі: «За її вірність і любов подружню!» І добряга-чоловік слухняно йде на те, щоб жоден гелер не дістався малій Гафії, а тільки їй, цій Іезавелі¹, щоб вона мала за що утримувати коханця й задовольняти свою гріховну хіть.

Прокурор аж задихається від глибокого обурення. Це вже не процес — це вже справжній божий суд над людськими гріхами! Чути, як важко й напружено дихає в залі богобоязливий люд.

— І ось тепер упав промінь сліпучого світла на справу Юрая Гордубала. Та цинічна, корислива, бездушна воля, яка примусила руку «неписьменного Юрая поставити три хрестики під своїм страшним і викривальним тестаментом — та ж сама страхітлива воля, панове, спрямовувала руку вбивці — Штефана Маньї. Цей нікчемний провінційний альфонс був не лише знаряддям чужолозства — він став також знаряддям убивства. Ця жінка — винна! — кричить прокурор і рвучко показує пальцем на Полану. — Її викрив цей тестамент, бо тільки сам диявол міг вигадати таке пекельне знуцання: «За її вірність і любов подружню!» Іезавель Гордубалова, ви нарешті зізнаєтесь, що вбили Юрая Гордубала?

Полана підводиться, бліда, аж синя, спотворена вагітністю, й беззвучно ворухить губами.

¹ Іезавель — ізраїльська цариця, дружина Ахава, вбита за наказом царя Ііуї; тут — підступна, жорстока й зрадлива жінка.

— Мовчіть, газдине! — озивається зненацька хрипкий, уриваний голос.— Я їм сам скажу! — Штефан Манья стоїть і посміхається від душевного напруження.— Дост... достойний суде,— белькоче він і раптом заходиться невтримним риданням.

Прокурор, трохи здивований таким поворотом справи, обертається в його бік.

— Прошу вас, заспокойтеся, Манья. Суд радо вас вислухає.

— То я... я,— схлипує Штефан.— Я... я хотів помститися йому... за те... за те... що він викинув мене через пліт... З мене сміялися люди! Я не міг навіть спати... я мусив йому якось віддячити... мусив... помститися... От я й пішов...

— І газдиня відчинила вам двері? — перебиває його голова суду.

— Ні... газдиня нічого... нічого не знала. Я ввечері... мене ніхто не бачив... газда лежав у кімнаті... Я прокрався на горище... й сховався там...

Бігл обурено штовхає під бік Гельная.

— Брехня! — лютує він.— Манья не міг дістатися на горище, бо ляда була завале́на кукурудзою! Я був там другого дня вранці, Гельнай! Я зараз устану й скажу їм про це...

— Сиди! — хмуриться Гельнай і смикає Бігла за полу мундира.— Тільки спробуй мені!

— А вночі...— белькоче Штефан, витираючи очі й ніс,— уночі я звідти зліз і... до кімнати... Газда спав... і я тим шилом... Воно ніяк не... не... хотіло лізти... а він лежав і не ворухився... Так, не ворухився...— Штефан хитається, і конвоїр подає йому склянку води зі столу голови суду. Штефан жадібно п'є, аж захлинається й витирає з чола піт.— А потім... я вирізав шибку... і забрав у газди гроші... щоб це схоже було на крадіж... і... назад на горище... а звідти через віконце вниз.— Штефан зводить віддих.— І тільки після того... я постукав у вікно... до газдині... мовляв, прийшов по свій піджак.

— Полано Гордубалова, це правда?

Полана підводиться, міцно стуливши губи.

— Ні. Неправда. Він не стукав.

— Газдиня нічого не знала,— гарячково запевняє Штефан.— І то неправда, що між нами щось було. Одного разу... так, одного разу я хотів повалити її на соло-

му, але вона не давалася... а тут прийшла Гафія. А потім уже нічого, бігме, нічого...

— Чудово, Штефане,— каже прокурор і весь подається вперед.— Але одне запитання я залишив собі аж насамкінець. Досі в ньому не було потреби. Пола-но Гордубалова, то правда, що ще до цього коханця, який стоїть зараз перед нами, тобто до Штефана Маньї, ви мали іншого любаса — наймита Павла Дре-воту?

Полана гучно видихнула повітря й схопилася рукою за голову. Конвоїр напіввыводить-напіввиносить її з зали.

— Судове засідання переривається! — оголошує голова.— З огляду на нові факти, які з'ясувалися внаслідок зізнання Штефана Маньї, суд завтра виїде на місце злочину.

Бігл чекає на приїзд достойного суду на Гордубаловому подвір'ї. Нарешті ці панове приїхали! Бігл весь виструнчився й віддає честь; люди стоять на дорозі й заглядають через пліт у Гордубалів двір, наче ждуть там бозна-якого чуда. Для Бігла сьогодні великий день.

Він веде шановних панів присяжних засідателів на горище.

— Прошу. Горище, як і було: ніхто сюди не підіймався з дня вбивства. Ще тоді ляда була завалена купою кукурудзи, і якби хтось спробував її відчинити, кукурудза посипалася б на драбину.— Бігл натискає на ляду, й додолу сиплеться град кукурудзяного зерна.— Може, панове присяжні будуть такі ласкаві і піднімуться нагору? — шанобливо запрошує він.

На горищі — всі божі дари, зібрані на рівнині,— купи золотистої кукурудзи,— так і хочеться бродити й стрибати по ній. А ось і віконце, через яке нібито виліз Манья.

— Але ж воно взяте зсередини на засувку,— конста-тує один із присяжних і пильно роззирається по гори-щі.— Якщо тут і справді нікого не було з дня вбивства, то Манья не міг вилізти через нього.

— Ну правда, що не міг. На підвіконні стоять запи-лені пляшки й бляшанки, яких ніхто не торкався вже

роками. Що тільки не зберігають ті селяни! Якби Манья вилазив через віконце, то йому довелося б спершу познімати весь цей мотлох, так чи ні?

— Та так. А що внизу, під цим віконцем?

— Під нами кімната, де вбито Гордубала, а перед будинком — садок. Прошу вас, панове, ходім поглянемо й туди.

Достойний суд поважно прямує в садок. В одному з вікон вибито шибку.

— Ось тут, з вашої ласки, вирізано отвір у шибці. Якраз над нами віконце на горищі, через яке нібито виліз Манья. Я пильно оглянув тут усе відразу ж після вбивства, — скромно провадить Бігл, — але не виявив під вікном жодного сліду. Грядка була скопана, і напередодні пройшов дощ...

Голова суду схвально киває.

— Манья явно бреше. Але ви повинні були зразу ж після вбивства зазирнути на горище.

Бігл клацає підборами.

— Пане голово, я не хотів розсипати оту кукурудзу. Але для певності я негайно забив ляду цвяхами, щоб туди ніхто не зміг дістатися. І тільки сьогодні вранці я повитягував їх, а на ляду почепив шматок нитки...

— Добре, добре, — задоволено мимрить голова. — Я бачу, ви все завбачили, пане... пане...

Бігл випинає груди:

— Жандарм-статист Бігл!

Ще один милостивий кивок.

— Між нами кажучи, панове, нема анінайменшого сумніву, що Штефан Манья брехав. Та якщо ми вже тут, то вам, напевно, цікаво буде зазирнути й до хати?

З-за столу підводиться високий, кремезний, незграбний селянин; тут саме обідають.

— Це, прошу вас, небіжчиків брат, Михайло Гордубал. Тимчасово тут газдує він.

Михайло Гордубал низько вклоняється панам суддям.

— Оксеню, Гафіє, ану, живо подайте панам стільці.

— Не треба, газдо, не треба. А чому ви й досі не вставили нової рами? З вікна тягне холодом.

— А нащо нову? Рама ж у суді, шкода купувати другу.

— Так, гм... Я бачу, ви піклуєтесь про Гафію. Це розумна дитина, не дайте скривдити сирітку. А це... ваша дружина, так?

— Так, з вашої ласки, Деметра, Івана Вариводюка дочка, з Магуриці.

— Бачу, ви чекаєте поповнення родини?

— Та чекаємо, якщо дасть пан біг, най святиться ім'я його.

— А... вам подобається в Кривому?

— Ще й як,— відповідає Михайло і махає рукою.— А скажіть, панове судді, чи не можна би мені поїхати на роботу до Америки?

— Як Юрай?

— Так, як наш Юрай, дай йому, господи, царство небесне.

І газда Михайло проводить поважне панство до воріт.

Достойний суд повертається до міста. Вйо, коники, вйо! Ви везете поважних персон.

Голова суду нахиляється до прокурора.

— Ще не пізно, колего. Ми ще до вечора могли б покінчити з цією справою. Гадаю, сьогодні не буде стільки порожньої балаканини, як учора...

Прокурор злегенька почервонів.

— І сам не знаю, що зі мною вчора сталося. Я промовляв, наче в якомусь трансі. Наче я не службовець, а месник. Мені хотілося проповідувати, вергати громами.

— А мені чомусь здавалося, що я в храмі,— задумливо каже голова суду.— Всі в залі аж дух затамували. Дивний народ. І я теж відчував, що ми судимо щось більше, аніж простий злочин,— судимо гріх... Хвалити бога, сьогодні в залі буде порожньо; ніякої сенсації, все піде як по маслу.

Усе й справді пішло як по маслу. На запитання голови суду, чи Штефан Манья винен у зловмисному вбивстві Юрая Гордубала, присяжні засідателі вісьмома голосами відповіли «так», а чотирма — «ні».

А на запитання, чи Полана Гордубалова є співучасницею того ж таки вбивства, відповіли «так» усіма дванадцятьма голосами.

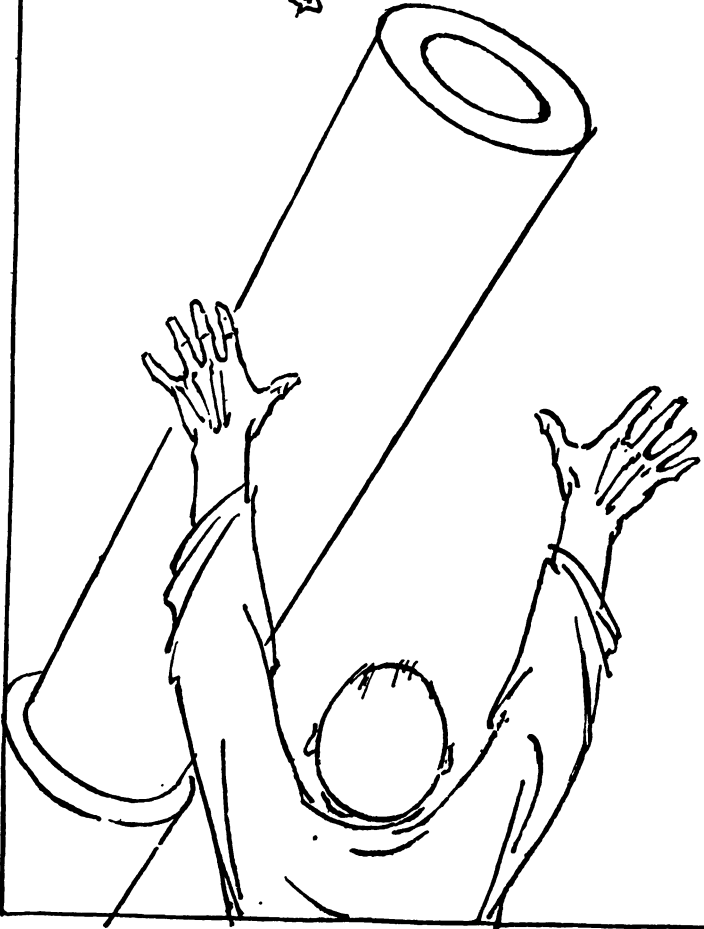
На підставі цього вироку присяжних засідателів суд засудив Штефана Манью на довічне тюремне ув'язнення, а Полану Гордубалову, вроджену Дурколову,— до суворого ув'язнення строком на дванадцять років.

Полана стоїть, мов нежива, високо піднявши голову. Штефан Манья голосно схлипує.

— Виведіть їх!

Серце Юрая Гордубала десь загубилося, і його так ніколи й не було поховано.

П'ЕСИ

БІЛА ПОШЕСТЬ

ДРАМА НА ТРИ ДІЙ І ЧОТИРНАДЦЯТЬ КАРТИН

ПЕРЕДМОВА

Перший імпульс до написання цієї п'єси дала мені кілька років тому одна ідея мого приятеля лікаря Іржі Фоустки: лікар, що відкрив нове випромінювання, яке нищить злоякісні пухлини, виявляє, що це водночас і промені смерті; за їх допомогою він стає володарем і жорстоким рятівником світу. З цього сюжету в мене зоставсь у пам'яті образ лікаря, що певним чином тримає в своїх руках долю всього людства. Але в наші дні на світі є стільки людей, що тримають чи хочуть тримати в руках долі цілих націй або й усього людства, що мене б ніколи не знадила можливість додати до них ще один екземпляр, якби в мене не було другого, більш владного імпульсу. Цим імпульсом є сама наша доба.

Одна з характерних ознак повоєнного людства — відмова від того, що тепер інколи мало не презирливо називають гуманністю: слово, яке вміщує в собі побожну шанобу до людського життя й людських прав, любов до свободи й миру, поривання до правди й справедливості та інші моральні постулати, які в душі європейських традицій досі вважалися змістом поступу людства. Як відомо, в деяких країнах і націях запанував зовсім інакший дух: не людина, а клас, держава, нація або раса є носієм усіх прав і єдиним об'єктом пошани, зате вже пошани щонайбільшої: над ними вже не існує нічого такого, що обмежувало б їхню волю й права. Держава, нація, режим наділені всесильним авторитетом; індивід зі своєю свободою та совістю, зі своїм правом на життя, зі своїм людським самовизначенням фізично й морально підпорядкований так званому колективістському, але по суті чисто автократичному, силоміць нав'язаному ладові. Простіше кажучи, дух політичної влади в нинішньому світі агресивно конфліктує з європейською традицією моральної та демократичної гуманності, і цей конфлікт що рік то загрозливіше розгоряється в міжнародних взаєминах; але водночас він є і внутрішньою проблемою кожної нації. Зовні він найвиразніше

виявляється хронічним воєнним напруженням у сьогоднішній Європі й зростанням схильності до розв'язання політичних проблем шляхом насильства та вбивств.

Правда, нинішній конфлікт можна визначити і в категоріях економічних та соціальних; можна також тлумачити його в біологічних термінах боротьби за існування; але найдраматичніший аспект його полягає в зіткненні двох великих антагоністичних ідеалів. З одного боку — моральний ідеал вселюдської гуманності, демократичної свободи, всесвітнього миру й пошани до життя та прав кожної людини. З другого — динамічний, антигуманний ідеал могутності, владарювання й національної чи якої іншої експансії, для якої насильство є жаданим засобом, а людське життя — тільки знаряддям. Висловлюючись поширеними нині термінами, це конфлікт ідеалів демократії з ідеалами необмежених і честолюбних диктатур. І саме цей конфлікт у своїй трагічній актуальності став спонукою для написання «Білої пошесті».

Замість вигаданої «білої пошесті» це міг би бути рак або якась інша хвороба; але автор намагався, наскільки це можливо, перенести окремі мотиви й саме місце дії своєї п'єси в царину вимислу, щоб вона не змушувала думати ні про якусь реальну хворобу, ні про якісь реальні держави чи режими; крім того, він сам сприймав цю «проказу» до певної міри символічно, як ознаку глибокого розкладу білої раси; така епідемія здається сучасній людині поверненням до моровиць середньовіччя. Автор зумисне зосередив усю драматичну ситуацію свого конфлікту навколо смертоносної епідемії, бо саме людина недужа, людина в нещасті є неодмінним і типовим об'єктом гуманності — її залежність від гуманності суспільного ладу найглибша. Два великі світогляди стикаються тут, так би мовити, над ложем недуги, і в їхньому зіткненні вирішується доля прокаженого людства. Той, хто репрезентує прагнення до влади, на своєму шляху не дозволить співчуттю до людських страждань і жахові зупинити його; але й той, хто бореться з ним у ім'я гуманності та пошани до життя, відмовляє в допомозі стражденим, бо й сам фатальним чином переймається невблаганною мораллю боротьби. І якщо колись доведеться розв'язувати цей конфлікт у бою в ім'я миру та гуманності, приноситьиме гекатом-

би з ворожих і своїх лав. У світі війн навіть сам Мир мусить бути непохитним і невблаганним воїном. І навпаки, представник влади та сили сам стає одним із тих, хто волає до людей про допомогу, бо й через нього безжально перекочується невблаганний механізм ризанини, яку він сам пустив у хід. Саме в цьому автор убачав фатальний тягар всесвітнього конфлікту, який ми переживаємо, в ньому стикається не просто чорне з білим, зло з добром, беззаконня з законом, ні, в ньому з обох боків борються великі цінності й непримиренна, непохитна твердість. Але цей конфлікт загрожує всьому доброму й справедливому на світі, ба й самому життю людства. А кінець кінцем обох представників супротивних воль байдуже розтоптує на смерть юрба, позбавлена і величі, й співчуття. Оце вам людство, яке хотів урятувати гуманіст, оце вам юрби, які хотів вести до величі й слави владолубець! Оце тобі твої «всі люди», докторе Галене, оце вам ваша нація, Маршале! А для нас усіх — наші історичні конфлікти, в яких кінцевий успіх буває непевний, а безсумнівне лиш одне: за них тяжко й болісно розплачується Людина. Хоч би до чого привела війна, під грім якої закінчується «Біла пошесть», одне певне: Людина в своєму стражданні так і не діждалася рятунку.

Автор усвідомлює, що цей неминучий трагічний фінал — не розв'язок проблеми; проте реальної боротьби, яка відбувається в нашому часі й просторі між реальними людськими силами, ми не можемо розв'язати словами і мусимо полишити її розв'язання історії. Мабуть, можна ж таки вірити і в людей майбутнього, як ті двоє чесних і розумних молодят у фіналі п'єси; але остаточне вирішення лишається за політичною й духовною історією, в якій ми зацікавлені не тільки як глядачі, а й як учасники боротьби, що повинні знати, на котрому боці всесвітнього драматичного конфлікту перебувають усі права й усе життя малого народу.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Дія перша

ДВІРСЬКИЙ РАДНИК

Двірський радник професор Сігеліус

Доктор Гален

Перший асистент клініки

Другий асистент

Перший

Другий

Третій

Четвертий

Маршал

Ад'ютант

Генерал

Міністр охорони здоров'я

Ще один з маршалового почту

Комісар

Медсестра

Репортер

Ще один репортер

Лікарі, санітари, журналісти, почет

Перший

Другий

Третій

Батько

Мати

Дочка

Син

} професор

} хворий

Дія друга

БАРОН КРЮГ

Двірський радник Сігеліус

Барон Крюг

Доктор Гален

Маршал

Ад'ютант

Перший

Другий

Батько

Мати

} хворий

Дія третя

МАРШАЛ

Маршал

Його дочка

Крюг-молодший

Міністр пропаганди

Ад'ютант

Доктор Гален

Син

Один з натовпу

Натовп

Дія перша

ДВІРСЬКИЙ РАДНИК

КАРТИНА ПЕРША

Т р о є х в о р и х у б и н т а х

П е р ш и й х в о р и й. Це моровиця, авжеж, моровиця! На нашій вулиці вже в кожному будинку по кілька хворих. Я кажу сусідові: «Слухайте, у вас он на підборідді теж біла цяточка», — а він — пусте, мовляв, я й не відчуваю нічого. А нині з нього вже, як і з мене, м'ясо шматками відпадає. Кажу — моровиця.

Д р у г и й х в о р и й. Яка там моровиця! Це проказа. Кажуть «біла пошесть», але краще б казати — кара божа. Така хвороба не може прийти сама собою; це нас бог карає.

Т р е т і й х в о р и й. Господи Ісусе... Господи Ісусе... Господи Ісусе...

П е р ш и й х в о р и й. Кара! Кара! Хотів би я знати, за що мені ця кара. Що я бачив у житті, люди добрі? Самі злидні. Що це за бог такий, що бідаків карає?

Д р у г и й х в о р и й. Стривай, сам побачиш. Воно спочатку тільки на шкірі, та як почне тебе роз'їдати зсередини, як оцього ось, то сам скажеш: не може бути, щоб це просто так, це напевне кара, тут мусить бути причина...

Т р е т і й х в о р и й. Господи Ісусе... Царю небесний...

П е р ш и й х в о р и й. Та причина є. Нас, людей, забагато розплодилось, отож половина мусить виздихати, щоб дати місце іншим. Ось воно як. Ти пекар, то дай місце іншому пекареві. А я бідак, то дам місце іншому бідакові, щоб замість мене знову хтось бідував та голодував. Через те й мусила напасти на людей оця моровиця.

Д р у г и й х в о р и й. Яка там моровиця! Проказа. Від моровиці ти почорнів би, а від прокази білієш, як... ну, як крейда.

П е р ш и й х в о р и й. Білий чи чорний — мені один дідько, аби тільки не смердів так.

Т р е т і й х в о р и й. Господи Ісусе... Боже мій... Господи Ісусе, змилуйся...

Д р у г и й х в о р и й. Тобі що, ти сам. От коли тобою

вже твоя ж таки жінка й діти гидуять... Бідолахи, та й як їм терпіти зі мною! А тепер уже й у жінки зробилася біла цятка на грудях... У нас там поряд живе один маляр, так той голосить день і ніч, день і ніч...

Третій хворий. Боже... Боже... Боже...

Перший хворий. Цить уже, ти, прокажений! Бубонить і бубонить...

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Кабінет двірського радника професора Сігеліуса

Сігеліус. Прошу, пане репортере. Правда, я можу вділити вам усього три хвилини. Самі розумієте — пацієнти! То що там вас цікавить?

Репортер. Пане двірський раднику, наша газета хотіла б поінформувати публіку з найавторитетніших джерел...

Сігеліус. ... Про так звану білу пошесть, або пекінську проказу, я знаю. На жаль, про неї пишуть аж за багато. І надто по-дилетантському, добродію. Як на мене, хвороби слід полишити лікарям. А то напишуть про якусь у газетах, і більшість читачів зразу починає шукати в себе відповідні симптоми, правда ж?

Репортер. Так, але наша газета якраз хотіла б заспокоїти публіку...

Сігеліус. Заспокоїти? Голубе мій, чим же ви хочете її заспокоїти? Самі подумайте: це тяжка хвороба, і шириться вона, як лавина. Правда, всі клініки світу гарячково шукають ліки, але... (Знизує плечима). Поки що наша наука безсила. Напишіть для своїх читачів, хай при першій ознаці хвороби з довірою звертаються до свого лікаря, і все.

Репортер. А їхній лікар...

Сігеліус. ...припише їм масть: біднішим — з марганцівкою, заможнішим — перуанський бальзам.

Репортер. І це допоможе?

Сігеліус. Так — проти запаху, коли відкривються виразки. Це друга стадія хвороби.

Репортер. А третя стадія?

С і г е л і у с. Морфій, юначе. Тільки морфій, і більше нічого. Але годі про це, гаразд? Це огидна хвороба.

Р е п о р т е р. І дуже... заразна?

С і г е л і у с (лекторським тоном). Та як вам сказати... Збудник цієї хвороби нам невідомий; ми тільки знаємо, що вона поширюється надзвичайно швидко; далі — що нею не заражається жодна тварина, та й людині прищепити її не вдалося — принаймні молодій. Такий чудовий дослід провів сам на собі доктор Хірота в Токіо. Ми боремося, друже, боремося зі змінним успіхом, але проти кого — не знаємо. Можете написати, що в моїй клініці працюють над цією проблемою вже третій рік, ми опублікували про це захворювання довгеньку низку наукових статей, часто і схвально цитованих у спеціальній літературі. (Дзвонить). Поки що незаперечно з'ясовано... На жаль, я маю для вас тільки три хвилини.

М е д с е с т р а (входить). Слухаю, пане раднику.

С і г е л і у с. Доберіть для пана репортера публікації нашої клініки.

М е д с е с т р а. Прошу.

С і г е л і у с. Можете згадати про них у вашій статті, мій юний друже. Коли громадськість довідається, як напружено ми боремося з так званою пекінською проказою, це її заспокоїть. Звичайно, ми цю хворобу проказою не називаємо. Проказа, чи лепра,— це шкірне захворювання, а наша хвороба — чисто внутрішня. Правда, наші шановні колеги з шкірної клініки теж претендують на право читати лекції про неї, але... а втім, не треба про це. Н а ш а хвороба, добродію, це вам не якась там короста. Можете заспокоїти публіку — ніяка це не проказа. Куди тій проказі до н а ш о ї хвороби!

Р е п о р т е р. Це... небезпечніша хвороба, ніж проказа?

С і г е л і у с. Ще б пак! Куди небезпечніша й цікавіша. Тільки перші ознаки її нагадують звичайну проказу: десь на шкірі з'являється невеличка біла цяточка, холодна, як мармур, і зовсім нечутлива — так звана «macula maligna». Через це нашу хворобу й називають «біла пошесть». Але дальший перебіг її цілком своєрідний, відмінний від звичайної «leprosis maculosa». Ми її називаємо «хвороба Чена», або ж «morbus Tshendi». Бо першим описав кілька її випадків у пекінській лікар-

ні лікар Чен, учень Шарко — звичайно, терапевт. Чудова публікація, добродію; я написав її коротке резюме ще в двадцять третьому році, коли ніхто не думав і не гадав, що хвороба Чена стане пандемією.

Репортер. Чим, перепрошую?

Сігеліус. Пандемією. Хворобою, що лавиноподібно поширюється на всю земну кулю. В Китаї, добродію, мало не щодня з'являється нова цікава хвороба — це через їхні злидні; але жодна ще не вбила стільки людей, як хвороба Чена. Це, можна сказати, моровиця наших днів. Уже задавила добрих п'ять мільйонів, близько дванадцяти явно хворіють на неї, а ще принаймні втричі більше ходять по світу й самі не знають, що в них на тілі десь уже є нечутлива мармурово-біла цяточка з сочевичне зернятко завбільшки. А ще ж і трьох років нема, як ця хвороба з'явилась у нас! Можете написати, що перший випадок у Європі був розпізнаний саме в моїй клініці. Ми можемо пишатися цим, друже. Одна гарненька ознака хвороби Чена навіть дістала назву «симптом Сігеліуса».

Репортер (записує). Симптом... пана двірського радника... професора Сігеліуса.

Сігеліус. Так, симптом Сігеліуса. Як бачите, працюємо на повний хід. Поки що неспростовно з'ясували, що хвороба Чена вражає тільки осіб, не молодших за сорок п'ять — п'ятдесят років. Очевидно, для неї створюють сприятливий ґрунт ті природні зміни в організмі, які ми називаємо старінням...

Репортер. Надзвичайно цікаво.

Сігеліус. Ви так гадаєте?.. А скільки вам років?

Репортер. Тридцять, пане раднику.

Сігеліус. Ото ж то. Якби ви були старшим, воно б не здавалося вам... таким цікавим. Далі, ми знаємо, цілком напевне, що від появи перших ознак хвороби прогноз безсумнівний: смерть настає через три — п'ять місяців, звичайно від загального зараження крові... За поглядами моїми й моєї школи, яка й досі пишається тим, що є клінікою великого Лілієнталя, мого покійного тестя — це ви можете згадати в своїй статті... Отже, за поглядами класичної школи Лілієнталя «morbus Tshengi» — інфекційна хвороба, спричинювана ще невідомим збудником; схильність до неї з'являється з першими ознаками фізичного старіння; симптоми й перебіг хвороби — а втім, про це, мабуть, не варто, га? Не

дуже приємна картина. Що ж до лікування — *sedativa tantum praescribere oportet*¹.

Репортер. Як, перепрошую?

Сігеліус. Ет, не пишть цього, юначе, це тільки для лікарів. Класичний припис великого Лілієнталя. Ото був лікар, друже! Якби він тепер був з нами!.. Маєте ще якісь запитання? Бо в мене лишилося для вас тільки три хвилини.

Репортер. Якщо дозволите, пане раднику... наших читачів найдужче цікавить, як можна встерегтись від цієї хвороби.

Сігеліус. Що-що? Встерегтись? А ніяк! Нема способу, нема і квит! (*Підхоплюється*). Ми всі від неї загинемо, голубе! Кожен, кому за сорок, уже приречені. Вам то байдуже — вам, у ваші дурні тридцять років! А от нам, людям, що досягли в житті вершини... Йдіть-но сюди! Ви нічого на мені не бачите? У мене на обличчі ніде нема білої цяточки? Га? Ще нема? То я, щоб ви знали, по десять разів на день дивлюсь у дзеркало. Ти ба, в а ш и х читачів цікавить, як можна вберегтись від гниття живцем! Ще б пак! Мене це теж цікавить! (*Cigae i обхоплює голову руками*). Боже, яка нікчемна вся людська наука!

Репортер. Пане раднику, може, ви на закінчення скажете кілька підбадьорливих слів...

Сігеліус. Так... Напишіть... напишіть у своїй газеті... що нам доведеться змиритися с цим.

Дзвонить телефон.

(*Бере трубку*). Алло! Так. Що?.. Ви ж знаєте, що я нікого не приймаю. Лікар? Як його прізвище? Гм... доктор Гален. Має рекомендації? Ні? То чого йому треба? Ах, так — «в інтересах науки»! Цим нехай докучає моему другому асистентові — я не маю часу на якусь там науку. Вже вп'яте приходить? Ну, пропустіть його, але скажіть, що я можу вділити йому тільки три хвилини. Так. (*Кладе трубку й підводиться*). От бачте, мій юний друже! Як тут зосередитись на науковій роботі!

Репортер. Вибачте, пане раднику, що я забрав у вас стільки дорогоцінного часу...

Сігеліус. Дарма, друже, дарма. Наука й преса по-

¹ Рекомендуються заспокійливі засоби (*латин.*).

винні допомагати одна одній. Коли чогось потребуватимете, звертайтеся до мене. (Подав йому руку).

Р е п о р т е р. Уклінно дякую, пане раднику! (Раз по раз уклоняючись, виходить).

С і г е л і у с. Бувайте здорові! (Сідає за письмовий стіл).

Стук у двері.

(Бере ручку й пише). Увійдіть!

Входить доктор Гален і нерішуче зупиняється біля дверей. (Пише, не підводячи голови. Після чималої паузи). Не змушуйте мене чекати, колего.

Г а л е н (затиноючись). Вибачте, пане раднику... Я не хотів перебивати... Я доктор Гален.

С і г е л і у с (пише). Це я вже знаю. Чого ви хочете, докторе Гален?

Г а л е н. Я... працюю лікарем при страхасі, пане раднику... бідняцький лікар, як то кажуть, адже так... і маю змогу там... спостерігати безліч випадків, бо... серед бідніших верств лютує стільки хвороб, адже так...

С і г е л і у с. Що? Лютує?

Г а л е н. Так... поширюється.

С і г е л і у с. А, он що! Лікарям не слід говорити пишномовно, колего.

Г а л е н. Так, вибачте... А насамперед останнім часом... коли так поширилась ота біла пошесть...

С і г е л і у с. Morbus Tshengi, колего. Науковий працівник повинен висловлюватись точно й стисло.

Г а л е н. ...І коли бачиш усі ті страждання... як оті прокажені живцем розкладаються... на очах у своєї родини... і отой жахливий сморід, адже так...

С і г е л і у с. Треба вживати засобів, що перебивають запах, колего.

Г а л е н. Звісно, але ж хочеться врятувати тих людей! У мене були сотні випадків... Жахливих випадків, пане раднику, і я, стоячи над ними отак... з голими руками... просто-таки в розпачі...

С і г е л і у с. А це вже не годиться, колего. Лікар не має право впадати в розпач.

Г а л е н. Якби ж не таке страхіття, пане раднику! Отож я й сказав собі: треба щось зробити... я повинен спробувати щось, а не стояти отак без пуття. Правда, я перечитав усю літературу про цю хворобу, але...

пробачте, пане раднику... там цього нема... там цього, даруйте, нема...

С і г е л і у с. Чого там нема?

Г а л е н. Правильного шляху, пане раднику.

С і г е л і у с (кладає ручку). А ви його знаєте, еге?

Г а л е н. Так. Тобто гадаю, що знаю.

С і г е л і у с. Ах, ви так гадаєте! Може, ви маєте й свою власну теорію хвороби Чена, так?

Г а л е н. Так, з вашої ласки, маю. Свою власну теорію.

С і г е л і у с. Ну, то з мене досить, пане Гален. Коли ми не знаємо, що діяти з якоюсь хворобою, то придумуємо хоч би її теорію. Так роблять завше. Але практичний лікар, на мою думку, скорше повинен триматись випробуваних засобів. Як можуть погодитись ваші пацієнти, щоб ви на них випробували якісь там свої сумнівні ідеї? Для цього є клініки, колего.

Г а л е н. Але ж саме задля цього...

С і г е л і у с. Я ще не скінчив, докторе Гален. Я вам сказав, що маю для вас, на жаль, тільки три хвилини. Що ж до хвороби Чена, то я радив би вам систематично вживати засоби, що перебивають запах — а потім морфій, колего, головне — морфій. Кінець кінцем ми для того й існуємо, щоб полегшувати страждання — принаймні тим пацієнтам, котрі можуть заплатити. Все, колего. Радий був познайомитись. (Бере ручку).

Г а л е н. Але я... пане раднику...

С і г е л і у с. Ви ще чогось хочете?

Г а л е н. Так. Бачте, я вмю лікувати білу пошесть.

С і г е л і у с (пише). Ви вже дванадцятий приходите до мене з такою заявою. Навіть кілька лікарів було.

Г а л е н. Але я вже користувався своїм методом на практиці... в кількох сотнях випадків, і... певні результати були, так-так...

С і г е л і у с. Скільки відсотків видужало?

Г а л е н. Близько шістдесяті. Ще за двадцять не певен...

С і г е л і у с (кладає ручку). Голубе мій, якби ви сказали «сто відсотків», я негайно звелів би вивести вас геть, як маніяка або шарлатана. Що мені з вами робити? Слухайте, колего, я добре вас розумію; це дуже спокуслива ілюзія — знайти ліки від хвороби Чена. Це означало б славу, фантастичну клієнтуру, нобелівську премію, а може, й кафедру в університеті, правда? Тоді ви

піднесли би вище за Пастера, за Коха, за Лілієнталя... Звісно, від цього може запаморочитись голова; але таких розчарувань уже було та й було...

Гален. Я хотів би випробувати свій метод у вашій клініці, пане раднику.

Сігеліус. У моїй клініці? Ну, це ви несерйозно. Ви... чужоземець походженням?

Гален. Так, з вашої ласки. Родом я грек із Пергама.

Сігеліус. От бачте. Як же я можу допустити чужоземця в державну клініку Лілієнталя?

Гален. Але ж я тутешній підданий! Ще змалечку.

Сігеліус. Та звісно, але ж походження, колего! Походження!

Гален. Лілієнталь теж був чужоземець походженням, адже так...

Сігеліус. Дозволю собі нагадати вам, добродію, що двірський радник, ординарний професор, доктор медицини Лілієнталь був моїм тестем. До того ж, тепер не ті часи. Це ви, мабуть, самі розумієте... Крім того, я дуже й дуже сумніваюсь, що великий Лілієнталь допустив би до роботи в своєму науковому інституті... якогось, даруйте, ескулапа зі страхкаси!

Гален. Ну, мене б він допустив тут працювати. Я колись був у нього асистентом...

Сігеліус (*підхоплюється*). Ви були... Голубе мій, чого ж ви зразу не сказали? Прошу, колего, сідайте! Та без церемоній, Гален. Лишень подумати — ви були в тестя асистентом! Дивно, що я не пам'ятаю, щоб він вас колись згадував.

Гален (*сигає на краєчок стільця*). Бачте, він... він називав мене «доктором Дитиною».

Сігеліус. Господи, то це ви — Дитина! Дитина, авжеж — «мій найкращий учень», казав Лілієнталь; шкода, мовляв, що доктор Дитина пішов!.. Голубе, а чого ви не лишились у нього?

Гален. Така, бачте, історія, пане раднику... Головне... я надумав одружитись, а на асистентську платню не прогoduєш родини, адже так...

Сігеліус. Це була помилка. Я завжди кажу своїм учням: коли хочете творити науку, не одружуйтесь, а вже як одружуватись, то принаймні з багатою. Науці треба приносити в жертву особисте життя... Ви курите?

Гален. Ні, дякую, у мене... У мене, бачте, *angina pectoris*¹.

Сігеліус. Ну, ну, може, не таке там і страшно! Дайте-но я вас огляну, друже.

Гален. Дякую, пане раднику, але... зараз мені не до цього. Я б вас просив, коли дозволите... застосувати у вашій клініці свій метод... на кількох хворих, що їх ви вважаєте безнадійними...

Сігеліус. Та вони всі такі, Гален. Але це дуже важко зробити — те, що ви просите. З біса важко... Хтозна, як на це подивляться, колего. Та коли вже це ви, найкращий із тестевих учнів... Стривайте, я вам ось що скажу: поясніть нам, у чому полягає ваш метод, і ми візьмемо його до уваги, а при нагоді й випробуємо клінічно. Я тільки накажу, щоб вас зараз ніхто не турбував. (*Простягає руку до телефону*).

Гален. Перепрошую, пане раднику, але я... поки не скінчаться клінічні випробування... нікому не скажу, як я лікую білу пошесть. Вибачте, але я справді не можу.

Сігеліус. Навіть мені?

Гален. Нікому, вибачте. Що не можна, то не можна.

Сігеліус. Це ви серйозно?

Гален. Цілком серйозно, пане раднику.

Сігеліус. Ну що ж, тоді нічого не вдієш. Даруйте мені, Гален, але це суперечило б клінічним правилам, а також... як би це сказати...

Гален. Вашій відповідальності науковця, я знаю. Але я, розумієте, маю свої причини...

Сігеліус. Які?

Гален. Пане раднику, мені страшенно шкода... але я зможу розкрити їх тільки згодом...

Сігеліус. Ну, як хочете. За таких обставин ми можемо поставити на всьому крапку, так? І все ж я радий, що познайомився з вами, докторе Дитино.

Гален. Слухайте не робіть цього! Ви повинні допустити мене в клініку, пане раднику! Ви повинні це зробити!

Сігеліус. Чому?

Гален. Пане раднику, я за свій засіб ручуся! Слово честі! Завважте, у мене не було жодного рецидиву... А ось листи від лікарів... вони посилають до мене своїх пацієнтів з усього району. Але з такої бідняцької околи-

¹ Грудна жаба (латин.).

ці воно й до газет не доходить. Прошу вас, пане раднику, будьте ласкаві подивитися...

Сігеліус. Не цікавлюсь.

Гален. Господи, як жаль... То мені вже йти, так?

Сігеліус (*підводиться*). Так. Дуже шкодую.

Гален (*зупиняється біля дверей*). Така страшна хвороба... Може, колись і вам, пане раднику...

Сігеліус. Що?

Гален. Нічого, я тільки... Може, й вам, пане раднику, колись будуть потрібні мої ліки.

Сігеліус. Ну нащо ви це сказали, Гален? (*Ходить по кабінету*). Паскудна хвороба, голубе, ох, яка паскудна! Не хотів би я розкладатися живцем!

Гален. Так ви ж, пане раднику, можете тоді скористатися засобами, що перебивають запах.

Сігеліус. Дякую!.. Покажіть-но ті листи.

Гален. Прошу, пане раднику...

Сігеліус (*читає листи*). Гм... (*Прокашлюється*). Так-так... Доктор Страделла — це мій учень, правда? Такий високий, еге?

Гален. Так, пане раднику. Дуже високий.

Сігеліус (*читає далі*). Сто чортів! (*Крутить головою*). Оце то так, колего!.. Правда, це все тільки практики, але... Це ж фантастичні результати, голубе! Слушайте, Гален, що я надумав... Як для вас, то я сам би випробував ваш метод на кількох хворих. Більшого ви не можете вимагати, правда?

Гален. Так, але... Я знаю, що це для мене величезна честь, але...

Сігеліус. Але ви й надалі хочете лікувати своїм методом тільки самі, еге?

Гален. Так, пане раднику. Я хочу... в вашій клініці... випробувати його сам.

Сігеліус. А потім опублікуєте його?

Гален. Так, тобто... на певних умовах...

Сігеліус. Яких умовах?

Гален. Я волів би оголосити їх згодом, пане раднику.

Сігеліус (*сигає за стіл*). Розумію. Отже, ви б хотіли, щоб моя клініка тільки перевірила ваш метод, а право на дальше його використання ви лишите за собою. Певне, так ви собі це уявляєте, правда?

Гален. Так, пане раднику. Тобто...

Сігеліус. Стривайте. Це, звичайно, безмежне зу-

хвальство — вимагати чогось такого від клініки Ліліенталя, докторе Гален, і мені дуже кортить власними руками витурити вас утришия. Звісно, я розумію, що кожен лікар хоче мати якийсь зиск зі своїх знань; але робити з лікування комерційну таємницю — така поведінка гідна не лікаря, а підпільного знахаря чи шарлатана. По-перше, це жорстокість до стражденного людства, а по-друге...

Гален. Але ж я, пане раднику...

Сігеліус. Хвилиночку! По-друге, це крайня неLOYальність щодо інших лікарів. Адже вони теж хочуть лікувати своїх пацієнтів, колего: це їхній хліб. Отак-то. Ви бачите в своєму методі джерело свого особистого зиску; а я, на жаль, мушу розглядати його як учений і як лікар, свідомий свого обов'язку перед людством. Наші позиції, докторе Гален, принципово різняться. Хвилиночку. (Бере телефонну трубку). Пошліть до мене першого асистента. Так, негайно. (Кладе трубку). Просто ганьба, як низько впала лікарська етика! Щодень з'являється якийсь чудодій-лікар, що вичавлює гроші зі своїх бозна-яких там таємних методів; але щоб використовувати для реклами наукову клініку — такої безсоромності тут ще не чули, колего!

Стук у двері.

Ввійдіть!

Перший асистент (входить). Ви мене викликали, пане раднику?

Сігеліус. Ідіть сюди. В яких палатах у нас Morbus Tshengi?

Перший асистент. Майже в усіх, пане раднику. В другій, четвертій, п'ятій...

Сігеліус. А безплатні?

Перший асистент. Бідняки в нас у тринадцятій.

Сігеліус. І хто її веде?

Перший асистент. Другий асистент, пане раднику.

Сігеліус. Гаразд. Пане перший асистенте, скажіть панові другому асистентові, що від сьогодні всі лікувальні процедури в тринадцятій палаті приписуватиме або виконуватиме оцей колега — доктор Гален. Це будуть його пацієнти.

Перший асистент. Прошу, пане раднику, але...

С і г е л і у с. Що? Що ви хочете сказати?

П е р ш и й а с и с т е н т. Нічого, пане раднику.

С і г е л і у с. Отож бо. А то я вже думав, що ви маєте якісь заперечення. Далі, скажіть панові другому асистентові, хай йому не буде ніякого діла до того, як і чим лікуватиме колега Гален своїх хворих. Це моє категоричне побажання.

П е р ш и й а с и с т е н т. Прошу, пане раднику.

С і г е л і у с. Можете йти.

Асистент виходить.

Г а л е н. Не знаю... як і дякувати вам... пане раднику...

С і г е л і у с. Нема за що. Я зробив це тільки в інтересах медицини, колего. Перед цим має поступатися все, навіть найгостріша нехить. Коли хочете, можете зразу подивитись на свою тринадцяту палату. (*Бере трубку*). Старша сестро, проведіть доктора Галена до тринадцятої палати. (*Кладе трубку*). Скільки часу має тривати ваше лікування?

Г а л е н. Вистачить... півтора місяця.

С і г е л і у с. Он як! Ви, здається, надієтесь на чари, докторе Гален. Бувайте здорові.

Г а л е н (*задує до дверей*). Справді... я безмежно вдячний вам, пане раднику...

С і г е л і у с. Бажаю успіху. (*Бере ручку*).

Доктор Гален збентежено вислизає з кабінету.

(*Кидє ручкою об стіл*). Паскудний гендляр! (*Підводиться, йде до дзеркала, уважно оглядає своє обличчя*). Ні, нічого. Поки що нічого...

Завіса

КАРТИНА ТРЕТЯ

Родина ввечері за столом.

Б а т ь к о (*читає газету*). Знову пишуть про ту білу пошесть! Коли вже вони дадуть спокій із нею! Тут своїх турбот щодня вистачає...

М а т и. З отією жінкою, що на четвертому поверсі, кажуть, зовсім погано. До неї вже й зайти ніхто не може... Ти не чув на сходах, як смердить?

Б а т ь к о. Ні. А ось інтерв'ю з професором Сігелі-

усом. Це всесвітня знаменитість, матусю, кому-кому, а йому я повірю. Ось побачиш, він підтвердить мої слова...

М а т и. Які?

Б а т ь к о. Що все це брехні — ота проказа. Десь там два-три випадки стались, а газети зразу сенсацію роздули. Ну, а люди сама знаєш які: тільки-но в когось із носа потече, вже кричать: «Біла пошесть!»

М а т и. Сестра мені пише, що в них теж її повно.

Б а т ь к о. Дурниця. Просто паніку пустили... Цікаво: ось тут Сігеліус каже, що ця пошесть прийшла з Китаю. От бач, я завжди казав: треба зробити з того Китаю європейську колонію, навести там лад, і мали б ми спокій. Все це лихо через те, що ми терпимо на світі такі відсталі країни. Там же голод, злидні, гігієни ніякої, ось і маємо з того цю проказу... Ось тут Сігеліус каже, що хвороба ця все ж таки заразна. Слід би щось із цим зробити.

М а т и. А що тут можна зробити?

Б а т ь к о. Ізолювати отих прокажених, не пускати їх між люди. Тільки-но в когось з'явилася біла цяточка, під замок його! Адже це страхіття, матусю, що в нашому будинку лишили вмирати оту бабу нагорі! Вже й додому йти страшно... а сморід на сходах...

М а т и. Треба їй хоч юшки занести, вона ж там сама-самісінька.

Б а т ь к о. Гляди, не здумай! Адже воно заразне! Ти з твоїм м'яким серцем ще до нас хворобу занесеш... Гарне діло буде! А коридор у нас слід би дезинфікувати.

М а т и. Чим?

Б а т ь к о. Стривай... От дурень!

М а т и. Хто?

Б а т ь к о. Та репортер! Ось тут пише... І куди цензура дивилася! Хіба можна дозволяти, щоб друкували такі нісенітниці? Ось я напишу в редакцію, вони в мене не відкрутяться! Бовдур нещасний!

М а т и. А що там таке?

Б а т ь к о. Та ось він пише, що від цієї хвороби не може встерегтись ніхто... що вона захопить усіх, кому під п'ятдесят...

М а т и. Ану, покажи!

Б а т ь к о (*кидає газету на стіл і бігає по кімнаті*). Йо-лоп! Хіба можна таке писати! Більше я цієї газети не купуватиму! Я йому покажу! Це їм так не минеться!

М а т и (читає). Але ж це сказав сам двірський радник Сігеліус, татусю!

Б а т ь к о. Дурниця! Не може такого бути за нинішнього рівня науки й цивілізації! Хіба тепер середньовіччя, щоб по землі ходили такі пошесті? І хіба це вік — п'ятдесят років?.. А в нас на службі один захворів, то йому всього сорок п'ять... Чому, питаю, чому?

Д о ч к а (що *gosi* лежала на каналі й читала роман). Чому? Ох, тату, треба ж колись і молодим місце звільнити, як ти гадаєш? Уже й так їм нема куди приткнутись...

Б а т ь к о. Отакої! Оце гарно! Ти чуєш, матусю? То виходить, що батько-мати не годують вас, не тягнуть із себе жили задля вас, а тільки заважають вам, еге? Займають ваше місце, так? І мусять вимерти від прокази, щоб вам, молодим, було більше місця, правда? Гарні думки, нема що балакати!

М а т и. Та хіба ж вона це хотіла сказати?

Б а т ь к о. Хотіла — не хотіла, а сказала! То це, по-твому, було б нормально, якби твої батько та мати в п'ятдесят років очистили для тебе світ, еге, донечко?

Д о ч к а. Ти зразу все до себе прикладаєш.

Б а т ь к о. А до кого ж я маю прикладати? Коли тобі в вічі кажуть, що людям під п'ятдесят пора вже виздихати... То як іще розуміти твої думки?

Д о ч к а. Я говорила взагалі, тату. Адже сьогодні молодій людині годі знайти заробіток... Просто на світі нема стільки роботи. І щось уже мусило статися, щоб ми, молоді, могли якось жити й заводити свої родини!

М а т и. А хіба не правда, татусю?

Б а т ь к о. Ти ба, вже її правда! А ми, отже, заради вас мусимо передохнути в розквіті віку, еге?

Входить с и н.

С и н. Що тут за галас?

М а т и. Та нічого. Просто татусь хвилюється... прочитав щось у газетах про ту пошесть...

С и н. Ну й що? Що його так хвилює?

Д о ч к а. Та я тільки сказала, що мусило ж нарешті статися щось, аби звільнилось місце для нових людей.

С и н. І це так схвилювало тата? Чого б то! Адже так усі кажуть.

Б а т ь к о. Тобто ви, молоді, еге? Можу повірити, вам це якраз годиться!

С и н. А то як же, тату! Якби не ця пошесть, то я й не знаю, що було б із нами. Ось сестра навіть заміж вийти не може, а я... Ну, мені б тепер тільки швидше державні екзамени скласти.

Б а т ь к о. Давно час, лебедику. Не такі тепер часи, щоб байдики бити.

С и н. Ет! Досі й з дипломом годі було кудись пробитися. Тепер, може, легше буде.

Б а т ь к о. Аби тільки виздихали ті, кому під п'ятдесят, еге?

С и н. Атож. Аби тільки воно трохи довше потривало.

Завіса

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Коридор лікарні біля палат № 12 і № 13.

С і г е л і у с (веде групу чужоземних професорів).
Прошу, панове, це тут. Par ici, chers confreres. Here are we, gentlemen. Ich bitte meine verehrten Herren Kollegen hereinzutreten¹. (Заводить усіх до тринадцятої палати).

Перший асистент. Старий просто схибнувся. Одно «Гален» та «Гален» — а тепер тягає туди медичних світил з усього світу, щоб подивились на ті дива. Та хай-но почнуться рецидиви, ото ганьби буде, братку! А що в них усіх знову повиступають білі плями, я головою ручуся.

Другий асистент. Чому?

Перший асистент. Бо я не вчорашній, колего. Медицина не всесильна, і квит. У нашого старого, певне, розм'якшення мозку, коли він вірить, ніби ми можемо когось вилікувати. Я тут уже восьмий рік, але недавно знайшов собі пристойний кабінет і відкрию власну практику. Лікуватиму хворобу Чена. Це ж фантастична нагода — ота біла проказа.

Другий асистент. Галеновим методом?

Перший асистент. Методом клініки Лілієнталя. Недарма ж я тут вісім років пробув, так чи ні?

¹ Сюди, дорогі колеги (фр.). Ось ми й прийшли, панове (англ.). Прошу шановних колег увійти (нім.).

А тепер розійдеться поголоска, що в нас є якісь результати...

Другий асистент. Та ж Гален так труситься над своїм методом, щоб хто не підгледів...

Перший асистент. Чхав я на того Галена! Я з ним навіть не розмовляю. Але мені сестра з тринадцятої палати сказала, що він впорскує своїм прокаженим якусь рідину, жовту, наче гірчиця. Ну, то я намішав різних зміцнювальних і знеболювальних засобів, які дають тим хворим, і підфарбував ту суміш у жовтий колір... Вийшла непогана штука, колего. Я випробував на собі — нічого, ніяких неприємних реакцій; а пацієнтам на якийсь час легшає... Цим і обійдуся. *(Підслухує коло дверей)*. Ага, старий уже просторікує. «З опублікуванням нашого методу треба ще зачекати...» Хитрюга! Він про нього знає стільки, як і я... О, вже тлумачить тим бонзам по-англійському. Балакати він уміє, старий дженджик; а що більше? Наукову кар'єру дістав у посаг за жінкою. Сто чортів, хоч би той Гален не публікував свого методу, поки я ще не завів путящої практики!

Другий асистент. Та звісно, тоді всі посунуть до нього.

Перший асистент. А ти, знаєш, колего, я цього не дуже й боюся. Гален мусив дати старому слово честі, що не застосовуватиме свою методу приватно, поки не скінчиться випробування тут, у клініці. А я тим часом хіба ж так розживусь на цій проказі!

Другий асистент. А той Гален додержує свого слова, як... як...

Перший асистент *(знизує плечима)*. Та в нього не всі дома. Кажуть, він зачинив свого кабінета, що десь там на околиці, й зовсім не приймає хворих. Казала сестра з тринадцятої, що йому вже їсти нема чого: приносить із собою в кишені якусь там булочку... Вона хотіла була носити йому обід із кухні для хворих, але економ заборонив: мовляв, у списку столовників нема доктора Галена, і квит. Має рацію.

Другий асистент. А моя мати... у неї ось тут на шії з'явилась біла цятка. То я попросив Галена, щоб він її подивився; а він каже — не можу, дав слово честі Сігеліусові.

Перший асистент. От хам! Це схоже на нього: ніякої фахової солідарності!

Другий асистент. То я пішов до нашого старого — попросити, щоб дозволив йому цей єдиний виняток... адже йдеться про мою матір...

Перший асистент. І що ж він?

Другий асистент. Каже: «Пане другий асистенте, у своїй клініці я не дозволяю ніяких винятків. Можете йти».

Перший асистент. Схоже на нього. Дідуган — як кремій. Але той Гален міг би для тебе щось зробити: яке там слово честі між колегами, хіба неправда? Паскудний тип!

Другий асистент. Якби йшлося не про мою матусю... Як вона, бідолаха, від рота собі відривала, щоб я міг добути той диплом... А я вірю, чуєш, я вірю, що він би її вилікував!

Перший асистент. Гален? Овва! Ну, ти й придумаєш!

Другий асистент. Колего, там такі результати — просто диво!

З тринадцятої палати виходять професори і Сігеліус.

Перший професор. I congratulate you, professor! Splendid! Splendid! ¹

Другий професор. Wirklich überraschend! Ja, es ist erstaunlich! ²

Третій професор. Mes félicitations, mon ami! C'est un miracle! ³

Розмовляючи, проходять далі.

Четвертий професор. Хвилиночку, колего. Поздоровляю вас із таким блискучим успіхом.

Сігеліус. Та що ви, колего, що ви! Це успіх клініки Лілієнталя.

Четвертий професор. Вибачте, а хто такий отой чолов'яга...

Сігеліус. Тут, у тринадцятій палаті? А, то один лікар, як пак його... Гален, здається.

Четвертий професор. Ваш асистент?

Сігеліус. Та де, боронь боже! Просто ходить сюди... цікавиться хворобою Чена. Теж з Лілієнталевих учнів.

¹ Поздоровляю, вас, професоре! Чудово! Чудово! (Англ.)

² Справді несподіванка! Дивовижно! (Нім.)

³ Поздоровляю, друже! Це просто диво! (Фр.)

Четвертий професор. Справді, успіх дивовижний. А знаєте, мені подумалось... я маю одного пацієнта... теж хвороба Чена... чия доля мене дуже хвилює. Це... (Щось шепоче двірському радникові на вухо).

Сігеліус (свиснув). От бідолаха!

Четвертий професор. Можна послати його до вас?

Сігеліус. Аякже, колего, аякже! Будь ласка, скажіть своєму шановному пацієнтові, хай прийде до мене. Ми, правда, поки що не лікуємо приватних пацієнтів своїм методом...

Четвертий професор. Авжеж, і слушно робите, колего, та...

Сігеліус. ...Та коли вже маю змогу зробити вам послугу...

Четвертий професор. ... І коли йдеться про такого пацієнта... Правда?

Сігеліус. Залюбки, колего. З величезною приємністю.

Відходять за рештою.

Перший асистент. Ти чув? Ото грошви загребе!

Другий асистент. А для моєї матері, бач, не дозволив...

Перший асистент. Що ти хочеш, друже! Тут зв'язки, тут гроші... Ех, мені б такого пацієнта!

З тринадцятої палати вистромлює голову Гален.

Гален. Уже пішли?

Другий асистент. Вам чогось треба, докторе?

Гален. Ні, ні, дякую, колего... щиро дякую...

Перший асистент. Ходімо! Доктор Гален хоче тут бути сам.

Обидва виходять. Гален роззирається, бачить, що нікого нема, виймає з кишені булочку і їсть, зіпершись на двері.

Вертається Сігеліус.

Сігеліус. Добре, що я вас побачив, Гален. Мушу вас поздоровити з усього серця. Ми зробили блискучі успіхи, колего. Фантастичні успіхи!

Гален (ковтає). Ще... ще, мабуть, треба зачекати, пане раднику.

С і г е л і у с. Та звичайно, докторе Дитино, звичайно! І все ж результати просто разючі... Ох, добре, що згадав: матимете одного приватного пацієнта.

Г а л е н. Але ж я... я ж тепер приватну практику облишив.

С і г е л і у с. Я знаю, колего, знаю і схвалюю це. Ви добре робите, що цілком присвятили себе науковій праці. Але цей випадок я спеціально вибрав для вас. Пацієнт першорядний, любий мій Гален.

Г а л е н. Я ж вам дав слово честі, пане раднику, адже так... що ніде не вживатиму свого методу... тільки тут, у тринадцятій палаті.

С і г е л і у с. Слушно, колего. Але для цього єдиного випадку я звільняю вас від того слова честі.

Г а л е н. Але я... не хочу його порушувати, пане раднику.

С і г е л і у с. Тобто як, колего?

Г а л е н. Я не лікуватиму нікого, поки не скінчу роботи в клініці...

С і г е л і у с. Майте на увазі, Гален, що я сам побіцяв.

Г а л е н. Мені дуже шкода, але...

С і г е л і у с. Гадаю, шановний колего, що в своїй клініці хазяїн — я. Отже, я й визначаю, що хто має робити.

Г а л е н. Якби ви, пане раднику, поклали того свого пацієнта в тринадцяту... тоді, звичайно...

С і г е л і у с. Куди, куди?

Г а л е н. У тринадцяту палату, на підлогу. Бо вільних ліжок там уже нема.

С і г е л і у с. Ну, це неможлива річ, Гален. Такого пацієнта ми не можемо запхати в клініку! Він волітиме померти, ніж лежати серед отих, що тут... Дуже багатий чоловік, друзяко. Так не вийде. Тож прошу вас, докторе Дитино, без вибриків...

Г а л е н. Я лікуватиму тільки в тринадцятій палаті, пане раднику. Я дав вам слово, адже так... Якщо дозволите, пане раднику... ті люди так мене загаяли... Можна мені піти до своїх хворих?

С і г е л і у с. Ідіть хоч під три чорти!..

Г а л е н. Щиро дякую. *(Зникає в палаті).*

С і г е л і у с. Клятий йолоп! Отак мене зганьбив!

Підходять перший асистент.

Перший асистент (*прокашлявшись*). Пане раднику, якщо дозволите... я мимохідь підслухав кілька слів... Доктор Гален поводить ся обурливо! І ось мені спало на думку... Бачте, я виготовив суміш для ін'єкцій — такого самого кольору, як препарат доктора Галена. Годі відрізнити, пане раднику.

Сігеліус. Ну, і що ж?

Перший асистент. Можна б нею скористатися... замість справжніх ін'єкцій доктора Галена. Вона зовсім нешкідлива, за це я ручуся.

Сігеліус. А лікувальний ефект?

Перший асистент. У ній є зміцнювальні засоби, які приписуєте й ви самі, пане раднику. Хворим на якийсь час легшає...

Сігеліус. Але хвороба розвивається далі, так?

Перший асистент. Ін'єкції доктора Галена теж у деяких випадках не давали ефекту, пане раднику.

Сігеліус. Ваша правда, молодче. Але професор Сігеліус такого не робитиме.

Перший асистент. Вибачте, це я знаю, але... вам, пане раднику, мабуть, не хотілося б відмовляти тому чи тому пацієнтові, в якому ви зацікавлені...

Сігеліус. Теж правда. (*Виймає рецептурного блокнота й пише. З холодною зневагою*). А вам не здається, молодче, що шкода марнувати життя на наукову роботу? Ви б не воліли розпочати приватну практику?

Перший асистент. А я саме й думаю про це...

Сігеліус. І я вам раджу. (*Подає йому вирваний з блокнота аркушик*). Підете з оцим до мого колеги. Він вас візьме з собою до одного пацієнта, розумієте?

Перший асистент (*кланяється*). Уклінно дякую, пане раднику!

Сігеліус. Бажаю успіху. (*Швидко йде геть*).

Перший асистент (*тисне сам собі руку*). Поздоровляю! Поздоровляю, любий мій! Поздоровляю, пане докторе! Наша взяла!

Завіса

Той самий коридор. Шпалера з чоловіків у білих санітарних халатах, але з виразною військовою виправкою. Комісар дивиться на годинника.

Другий асистент (*вбігає, засапаний*). Пане комісарє, щойно телефонували... Пан маршал уже сів у машину.

Комісар. Отже, ще раз: усі палати з хворими...

Другий асистент. Із дев'ятої години ранку на замку. Весь персонал зібрано вниз, у вестибюлі. Вже приїхав міністр охорони здоров'я, я мушу бігти... (*Вибігає*).

Комісар. Струнко!

Чоловіки в білих халатах виструнчуються.

Отже, востаннє: не пропускати нікого, крім осіб, що супроводять його ексцеленцію! Вільно!

Автомобільний клаксон.

Уже приїхав! Струнко! (*Вігступає за куліси*).

Тиша. Здалеку чути вітальну промову. Двоє в цивільному швидко проходять коридором, чоловіки в білих халатах салютують.

Входить Маршал у польовій формі, з одного боку в нього йде Сігеліус, із другого — Міністр охорони здоров'я. За ними почет, офіцери, лікарі.

Сігеліус. Отут, у палаті номер дванадцять лежать контрольні пацієнти, також уражені хворобою Чена; але їх ми не лікуємо своїм новим методом, щоб можна було порівняти досягнені результати...

Маршал. Розумію. Гляньмо на них.

Сігеліус. Дозвольте остерегти вашу ексцеленцію. Хвороба заразна. Крім того, вигляд жахливий і, попри всі вживані заходи, сморід нестерпний.

Маршал. Ми, солдати й лікарі, повинні витримувати все. Ходімо! (*Заходить до дванадцятої палати. Весь почет — за ним*).

Якийсь час тиша, чути лише голос Сігеліуса в дванадцятій палаті. За хвилинку звідти, хитаючись, виходить генерал; його підтримує другий асистент.

Генерал (*стогне*). Жах! Жах!

З дверей, штовхаючись, вискакують ті, хто супроводив Маршала.

Міністр охорони здоров'я. Страхіття! Відчиніть вікно!

Ад'ютант (з хусточкою біля носа). Неподобство! Сюди приводить гостей!

Ще один з почту. О господи! О господи!

Генерал. І як той маршал витримує!

Міністр. Панове, я мало не зомлів!

Ад'ютант. Як вони посміли запросити сюди маршала! Але я їм покажу!

Ще один з почту. Ви бачили... ви бачили... ви бачили...

Генерал. Прошу вас, не треба про це. Фу-у, з мене вистачить на все життя, а я, як солдат, бачив на своєму віку всяке, панове...

Другий асистент. Може, шановним панам принести одеколону?

Міністр. Треба було мати його напохваті, молодче!

Другий асистент вибігає.

Ад'ютант. Увага!

Всі розступаються. З дверей виходить Маршал, за ним Сігеліус і лікарі.

Маршал (зупиняється). Як бачу, у вас не дуже міцні нерви! Ходімо далі.

Сігеліус. Але в тринадцятій палаті картина зовсім інша. Бо там ми застосовуємо свій новий метод. Переконайтесь самі, ваша ексцеленціє...

Маршал заходить до тринадцятої палати. За ним Сігеліус і лікарі. Маршалові супутники вагаються, зазирають у двері, потім один по одному теж заходять. Тиша, тільки знову чути притлумлений голос Сігеліуса.

Голос за сценою. Стій!

Інший голос. Пустіть мене, я повинен...

Комісар (з'являється з-за куліс). Що там? Хто це такий?

Двоє чоловіків у санітарних халатах ведуть за руки доктора Галена.

Комісар. Хто його сюди пропустив?.. Слухайте, ви, чого вам тут треба?

Гален. Пустіть мене до хворих!

Вертається другий асистент із пляшечкою одеколону.

Комісар. Ви знаєте цього чоловіка?

Другий асистент. Це доктор Гален, пане комісарє.

Комісар. Він з вашого персоналу!

Другий асистент. Так, тобто... Власне так. Він працює тут, у тринадцятій палаті.

Комісар. Пробачте, докторє... Відпустіть його! А чому ви не прийшли до дев'ятої години, як інші лікарі?

Гален (*розтирає руки вище ліктів*). Я... я не міг... я готував ліки для своїх хворих...

Другий асистент (*тихо*). Бачте, доктора Галена не запрошували.

Комісар. Ах, он як... Доведеться вам поки що лишитися зі мною, докторє. Туди вам не можна, поки пан маршал не піде.

Гален. Але ж я...

Комісар. Будьте ласкаві, йдіть за мною! (*Вигводить його за куліси*).

З тринадцятої палати виходять Маршал, Сігеліус і решта.

Маршал. Поздоровляю, любий мій Сігеліус. Це просто диво.

Міністр охорони здоров'я (*читає з папірця*). «Ваша ексцеленціє, дорогий наш пане маршале, дозвольте мені від імені мого відомства...»

Маршал. Дякую вам, пане міністре. (*Повертається до Сігеліуса*).

Сігеліус. Ваша ексцеленціє, я не знаходжу слів... Нам, клініці Лілієнталя, припала така висока похвала... Проте ми, наукові працівники, свідомі того, яка незначна й мізерна наша заслуга супроти тієї, що відвернула куди гіршу моровицю: чуму анархії, епідемію варварської свободи, проказу корупції й гангрену соціального розкладу, яка захопила і майже смертельно ослабила організм нашої нації...

Схвальний шепіт: «Чудово! Браво!»

Сігеліус. А тому я користаюся з такої рідкісної нагоди, щоб, як простий лікар, низько схилитися перед тим великим лікарем, котрийвилікував нас усіх

від національної прокази, вдаючись до безжальної, часом виконуваної хірургічними методами, але завжди рятівної терапії. *(Низько кланяється маршалові)*.)

Схвальний гомін: «Браво! Браво!»

М а р ш а л *(подає йому руку)*. Дякую вам, любий мій Сігеліус. Ви зробили велике діло. До побачення.

С і г е л і у с. Прийміть мою найщирішу подяку, ваша ексцеленціє!

Маршал виходить у супроводі Сігеліуса, почту, лікарів тощо.

К о м і с а р *(з'являється з-за куліс)*. Ну, все. Струнко! В колону по двоє шикуйся! Слідом марш!

Чоловіки в санітарних халатах ідуть за почтом.

Г а л е н. Ну, мені вже можна зайти?

К о м і с а р. Хвилиночку, докторе, хай уже пан маршал поїде. *(Підходить до дванадцятої палати, прочиняє двері, зазирає туди й квапливо зачиняє)*. Сто чортів! І оце туди заходять лікарі?

Г а л е н. Що?.. Так, аякже!

К о м і с а р. Нічого не скажеш, докторе, він — велика людина. Герой.

Г а л е н. Хто?

К о м і с а р. Наш маршал. Він витримав там дві хвилини. Я стежив за годинником.

Автомобільна сирена.

К о м і с а р. Уже поїхав. Можете заходити, докторе. І вибачте, що ми вас на хвилинку заарештували...

Г а л е н. Дарма, дуже приємно... *(Входить до тринадцятої палати)*.

Вбігає другий асистент.

Д р у г и й а с и с т е н т. Швидше, де ті газетярі? *(Вибігає)*.

К о м і с а р *(поглядає на годинника)*. Гм... Недовго й тривало. *(Виходить)*.

Г о л о с д р у г о г о а с и с т е н т а. Сюди, панове, сюди. Пан двірський радник за хвилинку прийде.

Входить група журналістів із другим асистентом.

Другий асистент. Ось тут, панове, в палаті номер дванадцять, ви могли б побачити, який вигляд має біла пошесть, коли її не лікувати нашим методом, але я не раджу вам...

Газетярі зазирають до дванадцятої палати й злякано сахаються: «Що там таке?», «Назад!», «Пустить мене!», «Страхіття!»

Один репортер. Ці... ці вже пропащі, правда?

Другий асистент. Та звичайно. А ось тут, у тринадцятій, можете самі пересвідчитись, як виглядають наслідки кількатижневого лікування у нас. Прошу, не бійтеся...

Газетярі нерішуче входять до тринадцятої палати. Вертається Сігеліус, аж сяючи.

Другий асистент. Пане професоре, прошу, журналісти саме тут, у тринадцятій...

Сігеліус. Ет, дали б краще спокій... Ну, швидше, де там вони?

Другий асистент (на порозі тринадцятої палати). Панове, прошу, пан радник уже прийшов.

Журналісти виходять з палати, вигукуючи: «Це просто чудо!», «Диво дивне!», «Неймовірно!»

Другий асистент. Прошу, станьте отут, панове. Пан радник поінформує вас.

Сігеліус. Пробачте мені, панове, але я так глибоко схвильований... Коли б ви бачили, з яким співчуттям... і як мужньо схилився наш маршал над ліжками цих нещасливців... То була незабутня мить, панове!

Один репортер. А що він сказав?

Сігеліус. О, потім він оцінив наші скромні заслуги аж надміру високо...

Другий асистент. З вашого дозволу, пане раднику, я наведу його слова. Його ексцеленція маршал сказав: «Поздоровляю, любий мій Сігеліус. Це просто диво. Ви зробили велике діло, пане раднику».

Сігеліус. Так, звичайно, пан маршал аж надто переоцінив мою заслугу. Тепер, коли знайдено надійний засіб проти так званої білої пошесті, ви, панове, можете, написати... що це була найстрашніша хвороба в історії людства, гірша від середньовічної чуми. Тепер уже нема потреби замовчувати, яке це страхіття. І я пишаюсь, панове, що лаври цього успіху припали на-

шій нації — і що його досягнуто саме в клініці мого великого учителя й попередника Лілієнталя.

У дверях тринадцятої палати з'являється втомлений Гален.

Сігеліус. Ідіть сюди, Гален! Панове, це також один з моїх заслужених сподвижників. У нашій медичній науці важливі не особисті успіхи; ми просто працюємо для людства... Та не бентежтеся, любий Дитино. Ми всі виконали свій обов'язок... аж до останньої снітарки. Я щасливий, що в цей великий день можу від щирого серця подякувати всім своїм самовідданим співробітникам.

Один журналіст. А ви могли б сказати нам, пане раднику, в чому полягає ваш метод лікування?

Сігеліус. Не мій, добродію. Не мій. Метод клініки Лілієнталя. В чому він полягає — про це ми, панове, повідомимо лікарів, бо лікувальні засоби мають бути тільки в руках фахівців. Розкажіть широкій громадськості про те, що ви бачили тут. Напишіть просто: ліки проти найзгубнішої в світі хвороби знайдено. І більше нічого. Та коли хочете увічнити цей радісний день, тоді, панове, напишіть про великого полководця... що стоїть на чолі нашої держави... про незламного героя, що вступив до оселі прокажених, не піддавшись жахові, не лякаючись зарази... Це була надлюдська мужність, панове! Справді, я навіть не знаходжу слів... Пробачте, мої хворі вже чекають на мене. Прощайте, панове; коли чогось потребуватимете, я завжди до ваших послуг. *(Швидко виходить)*.

Журналіст *(до інших)*. То що, вже все?

Гален *(виходить наперед)*. Будь ласка, панове, ще хвилинку... Прошу вас, перекажіть там, що я, доктор Гален... лікар убогих...

Журналіст. Кому переказати?

Гален. Кому? Всім царям і можновладцям у світі... Напишіть їм, що я прошу їх... Бачте, я був на війні, панове, як лікар... і я хотів би, щоб війн більше не було, розумієте? Прошу вас, напишіть для них про це.

Журналіст. І ви гадаєте, що вони вас послухаються?

Гален. Так, тобто... Скажіть їм, що як не послухаються, то загинуть від білої пошесті, так-так... Ті ліки проти хвороби Чена. І я не віддам їх, поки... поки мені не пообіцяють, що не будуть більше вбивати! Прошу

вас, панове, напишіть, що я ставлю таку умову! Я справді... ніхто більше не знає моїх ліків, спитайте хоч би тут, у клініці; тільки я можу лікувати, тільки я... Скажіть їм, що вони вже старі... всі, хто стоїть при владі. Скажіть їм, що вони гнитимуть живцем... як оці тут. Скажіть, що це чекає всіх людей... взагалі всіх.

І н ш и й ж у р н а л і с т. І ви попустите, щоб люди отак умирили?

Г а л е н. А ви попустите, щоб їх убивали? Навіщо тоді, скажіть... Коли люди можуть убивати людей свинцем і газами... навіщо тоді нам, лікарям, когось рятувати, га? Коли б ви знали, скільки часом треба праці, щоб... урятувати дитину... абовилікувати, приміром, остеомієліт... А тоді раптом війна! Як лікар, я не можу прийняти вогнепальної зброї та іприту, так чи ні? Я бачив, яке страхіття роблять вони з людиною... Розумієте, просто як лікар... Я зовсім не політик, панове, але як лікар я повинен... боротися за кожне людське життя, правда? Це просто обов'язок лікаря — відвернути війну!

Ж у р н а л і с т. Вибачте, як же ви її хочете відвернути?

Г а л е н. Як? А просто... хай зречуться війни і насильства, а я за це дам їм свої ліки від білої пошесті, розумієте?

Другий асистент квапливо виходить.

Ж у р н а л і с т. Як же ви сподіваєтесь примусити уряди всього світу...

Г а л е н. Еге ж — як?.. Оце-бо й є найтяжче, правда? Я знаю, що вести переговори зі мною не схоче ніхто; але як ви напишете про це в газетах... Напишіть, що моїх ліків не одержить жодна країна, поки не зобов'яжеться, що... що... що вже ніколи не воюватиме, розумієте?

Ж у р н а л і с т. Навіть коли треба оборонятись?

Г а л е н. Оборонятись... Ну, знаєте, я б і сам оборонявся. Коли на нас хтось нападе, то... я стрілятиму, так-так... Але чому не можна знищити ту зброю, що для нападу?... Чому не можна в усіх країнах обмежити озброєння...

І н ш и й ж у р н а л і с т. Це неможлива річ. На таке нині не піде жодна держава.

Г а л е н. Ні? Отже... полишить своїх людей так жакливо вмирати? Як? Стільки людей полишить страждати марно? І... і... люди з цим змиряться? Гадаєте, що вони й не бунтуватимуть? Та й самі можновладці розклада-тимуться живцем... Голубе мій, таж вони боятимуться... всі боятимуться...

Ж у р н а л і с т. Якесь рація в цьому є. На громадську думку не можна не зважати.

Г а л е н. Атож. А ви їм скажіть: «Не бійтесь, ліки є...» Присилуйте своїх володарів, щоб склали обітницю вічного миру... щоб підписали довічну угоду з усіма народами... ну, і білій пошесті настане кінець, адже так?

Ж у р н а л і с т. А що коли жоден уряд на це не пристане?

Г а л е н. Ну, тоді мені буде страшенно шкода... Але тоді я не зможу віддати свої ліки. Ні, вибачте, але не зможу!

Ж у р н а л і с т. А що ж ви з ними робитимете?

Г а л е н. Що? Я? Як лікар... я мушу лікувати, так чи ні? Лікуватиму своїх бідняків...

Ж у р н а л і с т. А чому тільки бідняків?

Г а л е н. Бо їх багато! У мене буде величезна практика, друже мій! Розумієте, я зможу принаймні довести... на безлічі випадків, що хворобу Чена можна вилікувати.

Ж у р н а л і с т. А багатих ви б не лікували?

Г а л е н. Мені дуже шкода, але... але я не зміг би. Багаті мають більше впливу, адже так?.. Коли можновладні й багаті справді захочуть миру... На них більше зважають, розумієте?

Ж у р н а л і с т. А не здається вам, що так буде не дуже справедливо... до багатих?

Г а л е н. Атож, добродію. Я знаю. Але чи не здається вам, що й до бідних... теж не дуже справедливо, що вони бідні? Поміркуйте, наскільки більше завжди вмирало бідних, адже так? А цього не повинно бути, добродію, не повинно! Кожен має право на життя, так чи ні? Голубе мій, коли б на лікарні витрачали стільки, як на лінкорн...

Швидко входить Сігеліус із другим асистентом.

Сігеліус. Панове журналісти, прошу вас залишити клініку. З доктором Галеном стався нервовий розлад.

Репортер. Але нам цікаво ще почути...

Сігеліус. Панове, там, за цими дверима,— заразна хвороба. В ваших власних інтересах піти звідси. Пане асистенте, проведіть наших журналістів до виходу.

Журналісти виходять.

Сігеліус. Гален, ви з глузду зсунулись! Я не дозволю в своїй клініці таких безглузких, шкідливих балачок — та ще в такий день! Слід би негайно передати вас поліції за підбурювання, зрозуміло? На щастя, я виправдовую вас як лікар, бо ви напевне перевтомились. Ходім до мене, Дитино.

Гален. Нащо?

Сігеліус. Ви скажете мені клінічну формулу та точний спосіб уживання ваших ліків, а потім підете відпочинете. Вам це дуже потрібно.

Гален. Пане раднику, я вже висунув свої умови, адже так... Інакше...

Сігеліус. Інакше що? Ну? Що буде?

Гален. Пробачте мені, але... інакше я своїх ліків не можу віддати, пане раднику.

Сігеліус. Ви або навіжений, або зрадник батьківщини, Гален. Я настійно вимагаю, щоб ви поводитись так, як годиться лікареві. Ваш обов'язок — допомагати хворим; до решти вам діла нема.

Гален. Але я, саме як лікар, хотів би, щоб людей більше не вбивали...

Сігеліус. А я в своїй клініці забороняю такі розмови! Ми служимо не якійсь там гуманності, а науці — і своїй нації, колего. Не забувайте, що ви працюєте в державній установі!

Гален. Але ж послухайте, чому... Чому наша держава не може укласти вічний мир?..

Сігеліус. Тому, що не може, не має права. Ви, пане Гален, чужинець походженням, тож, очевидно, не маєте досить виразного уявлення про те, яка місія і яке майбутнє в нашої нації. І годі вже цих нісенітниць! Вимагаю від вас востаннє, докторе Гален: відкрийте мені, як керівникові клініки, формулу ваших ліків.

Гален. Мені страшенно шкода, пане раднику, але... цього я, пробачте, не можу зробити.

Сігеліус. Ідіть звідси! І щоб більше ноги вашої не було в моїй клініці!

Г а л е н. Будь ласка, пане раднику. Але мені справді шкода...

С і г е л і у с. Мені теж, голубе. Ви гадаєте, мені не шкода тих хворих, що й далі вмиратимуть від хвороби Чена? А гадаєте, що мені не буває... з біса моторошно, коли я дивлюсь на себе в дзеркало? А яке тепер моє становище? Ось щойно урочисто оголосив, ніби ми знайшли ліки від білої пошесті; а тепер усьому кінець, а я... А моїй репутації науковця теж кінець, докторе Дитино, я аж надто добре розумію, яка це ганьба. Але я волю цю поразку, ніж дозволити... ваш утопічний шантаж, Гален! Нехай краще всі люди на землі перемруть від білої пошесті, ніж я стерплю тут... хоч на одну мить... вашу пацифістську чуму!

Г а л е н. Слухайте, такого б вам не слід... Такого б вам, як лікареві, не слід казати!

С і г е л і у с. Я не тільки лікар, добродію. Я, слава богу, ще й слуга держави... Геть!

Zavisa

Д і я д р у г а

БАРОН КРЮГ

КАРТИНА ПЕРША

Родина ввечері за столом.

Б а т ь к о (*читає газету*). От бач, матусю, вже є ліки проти тієї пошесті. Ось надруковано.

М а т и. Слава богу!

Б а т ь к о. Ще б пак! От бач, а я ж так і казав. Невже таки за нинішніх успіхів цивілізації дозволять, щоб загинуло стільки людей! Хіба п'ятдесят років — це вже така старість, що пора вмирати? Правду кажучи, матусю, мені наче світ угору піднявся. Бо все ж таки страшно було... Он тільки у нас на службі від тієї білої пошесті врізало дуба більш як тридцять душ, і всі — десь під п'ятдесят...

М а т и. Сердешні!

Б а т ь к о. Ну, то знай: сьогодні вранці мене викликав до себе сам барон Крюг і каже: «Помер у нас головний бухгалтер, то ви, друже, поки що заступайте його, а через два тижні я затверджу вас на цій посаді». Бач, я хотів був зробити тобі несподіванку й сказати, аж коли затвердять, але сьогодні такий щасливий день, що... Ну як, що скажеш?

М а т и. Звісно, я рада за тебе.

Б а т ь к о. А за себе ні? Ти подумай, стара: це ж дванадцять тисяч на рік прибуде! Слухай... у тебе ще стоїть та пляшка вина, що я тобі на день народження купив?..

М а т и. А може, заждемо, поки діти прийдуть?

Б а т ь к о. Ет! Дівчина десь там з отим своїм, а в хлопця завтра державний екзамен... Неси, що там уже!

М а т и. Як хочеш. *(Виходить)*.

Б а т ь к о *(читає газету)*. Кажуть, нібито це було страшніше від середньовічної чуми. Але сьогодні, лебедики, вже не середньовіччя! Сьогодні люди не будуть так по-дурному мерти! *(Читає галі)*. Гм... Але ж наш маршал — ото герой! Я б туди не попхався — між отих прокажених. Ні, ні. *(Кидає газету, підводить ся, проходить ся по кімнаті, потирає руки)*. Отже, головний бухгалтер! «Низенько кланяюсь, пане головний! Чи добре спали, пане головний?» — «Та сяк-так; розумієте, стільки відповідальності...»

М а т и приносить пляшку вина і один келишок.

Б а т ь к о. Тільки одну чарку? А ти хіба не вип'єш зі мною?

М а т и. Ні, я... Пий уже сам.

Б а т ь к о. Ну, то за твоє здоров'я, матусю. *(П'є)*. Ну хоч поцілуєш?

М а т и. Ні, будь ласка, не треба!

Б а т ь к о *(наливає собі ще)*. Головний бухгалтер у Крюга... Це ж через мої руки щодня проходитимуть мільйони, мільйони й мільйони, хай тільки на папері! З такою роботою якийсь там шмаркач не впорається! А вони, бач, кажуть, що після п'ятдесяти люди вже зайві. Я вам покажу, хто тут зайвий! *(П'є)*. І хто б подумав, коли я тридцять років тому найнявся до Крюга, що я аж он куди дотягну — до головного бухгалтера! Це кар'єра неабияка, матінко; правда, й нагарувався я вдосталь, служив чесно... До мене барон Крюг зверта-

ється тільки «друже», а не «пане такий і такий», як до молодших. «Друже, поки що головного бухгалтера заступатимете ви...» — «Будь ласка, пане бароне». Отак, як чуеш... Щоб ти знала, на цю посаду у нас гострили зуби ще п'ятеро. А бач, повмирали. І всі від тієї білої пошесті. Аж хочеться сказати...

М а т и. Що?

Б а т ь к о. Та нічого, так тільки набігло на думку... Як ще докласти до всього й те, що наша дочка віддається — бо її жених нарешті знайшов службу... І хлопець дістане посаду, тільки-но державні складе... Знаєш, стара, я тобі признаюся, що я почуваю: дяка богові за оцю білу пошесть.

М а т и. Господь з тобою! Як ти можеш таке казати?

Б а т ь к о. Таж правда! Диви, як вона нам допомгла — та й ще багато кому... Слід бути вдячними долі, матусю. Якби не ця біла пошесть, то й не знаю... Не було б нам так добре, як є. Отак-то. А тепер, бач, і ліки знайшлися. З н а м и вже нічого не може статись. Але я ще не дочитав усього. (*Бере газету*). От бач, я завжди казав: професор Сігеліус — то світило. Якраз у його клініці відкрили ці ліки. Там був і наш маршал — це й тобі треба прочитати. Пишуть, що це була незабутня мить. Ще б пак! Я його якось бачив, він їхав вулицею, тільки промайнув перед очима. О, то видатна людина, матусю. Великий воїн!

М а т и. А... війна буде?

Б а т ь к о. Звісно, що буде. Це був би великий гріх, матусю, — не воювати, маючи такого полководця. В нас, у концерні Крюга, тепер працюють у три зміни, все боєприпаси женуть... Гляди нікому не скажи, але в нас почали виробляти новий газ... Кажуть, щось неймовірне. Барон будує шість нових заводів... Ти не думай, стати т е п е р головним бухгалтером у такій фірмі — це висока довіра. Я тобі скажу, що й не взяв би на себе такого тягара, якби не патріотичний обов'язок. Отак-то.

М а т и. Та я тільки... аби нашого хлопця не забрали на війну.

Б а т ь к о. Нічого, хай і він виконає свій обов'язок! (*П'є*). А втім, його не візьмуть за станом здоров'я. Не турбуйся, голубонько: війна не триватиме й тижня. Ворог і не зчується, що вона почалась, як буде розбитий уцент. Отак воно нині робиться, матусю: але дай уже мені дочитати.

(Жбурляє газету). От поганець! І як це дозволяють?.. Та ще й у газеті надрукували! Я б того типа просто наказав узяти й розстріляти на місці. Адже то зрадник!

М а т и. Хто, батечку?.

Б а т ь к о. Та ось читаю... Нібито ці ліки винайшов якийсь доктор Гален. І не відкриє таємниці жодній державі, поки вона не підпише угоди про вічний мир.

М а т и. А що ж тут такого поганого?

Б а т ь к о. Ти що! Як можна писати такі дурниці! Таж нині цього жодна держава не може зробити. Чи ми надарма витратили стільки мільярдів на озброєння? Вічний мир! Адже це злочин, та й годі! Тоді б довелося закрити всі Крюгові заводи! І двісті тисяч душ викинути на вулицю! А ти ще питаєш, що тут поганого. Посади-ти б його, того типа! Адже це баламутство — сьогодні говорити про мир! Яким правом отакий пройдисвіт дозволяє собі вимагати, щоб заради нього весь світ роз-збрівся!

М а т и. Але ж як він винайшов ті ліки...

Б а т ь к о. А це ще невідомо! Я тобі кажу, цей воло-цюга ніякий не лікар, а таємний агент і провокатор, найнятий за гроші якоюсь чужоземною державою. О, до нього треба взятись без церемоній! Посадити, і квіт. А тоді — розв'язуй-но язика, лебедику! Ось як воно робиться!

М а т и. Але ж подумай, коли в нього справді є ті ліки. (Бере газету).

Б а т ь к о. Тим гірше! Я б йому затис пальці в лещатах і давив би, поки хіть-не-хіть заговорить... Еге, голубонь-ко, нині є засоби, щоб примусити людину заговорити! Ні вже, даруй, ми не стерпимо, щоб якийсь вошивець лишав нас здихати від прокази заради якоїсь там своєї дурної фантазії — мир, бачте! Гарний мені гуманізм!

М а т и (дивиться в газету). Той лікар тільки каже, що хоче припинити вбивання...

Б а т ь к о. Лайдак! А слава нації — це йому ніщо? А... а... а коли нашій державі треба більше землі, то хто її віддасть нам по-доброму? Хто виступає проти вбивання, той виступає проти наших найжиттєвіших інтересів, розумієш?

М а т и. Ні, батеньку, не розумію. Я б хотіла, щоб був мир... Заради нас усіх.

Б а т ь к о. Матусю, я не хочу з тобою сперечатись, але... Скажу навпростець: якби я мусив вибирати... між тією білою пошестю і вічним миром, то волів би білу пошесть. Так і знай!

М а т и. Тобі краще знати, батеньку.

Б а т ь к о. Слухай, що це з тобою? Ти якась... Чого в тебе ота хустка на шиї? Тобі холодно?

М а т и. Ні.

Б а т ь к о. То скинь її, а то впрієш і застудишся. Покажи! *(Зриває хустку).*

Мати мовчки підводиться.

О господи! Матусю... у тебе на шиї біла пляма!

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Черга хворих перед приймальною доктора Галена.

Останні в черзі Б а т ь к о й М а т и.

Перший хворий із першої дії. Диви, отут на в'язах...

Другий хворий із першої дії. Ну, в тебе вже зовсім добре.

Перший хворий. Ще б пак. Сам доктор каже, що гоїться дуже добре.

Другий хворий. І мені останнього разу сказав, що вже все йде на лад, плями меншають.

Перший хворий. От бач, дурню.

Другий хворий. А спершу не хотів мене прийняти. Коли ви пекар, каже, то ви не бідний; я, мовляв, лікую тільки бідних. А я йому кажу: пане докторе, коли пекар захворіє на проказу, в нього ніхто й скибки хліба не купить, тож мені тепер гірше, ніж жебракові. То він урешті й прийняв мене...

Входять до приймальні.

Б а т ь к о. От бач, матусю, врешті прийняв його, а то ж пекар.

М а т и. Господи боже, я так боюся...

Б а т ь к о. Я перед ним на коліна впаду й скажу йому: «Пане докторе, змилуйтесь: у нас іще діти не прилаш-

товані... Хіба це гріх, коли хто чесною працею досягне високої посади? Ми весь вік у всьому собі відмовля-ли...» Невже таки цей лікар може бути таким жорстоким?

М а т и. Але ж він, кажуть, лікує тільки найбідні-ших!

Б а т ь к о. Побачимо, як це він посміє не прийняти тебе! Я йому тоді скажу...

М а т и. Тільки без грубощів, прошу тебе!

Б а т ь к о. Та звісно, але я йому скажу, в чому його людський обов'язок! Я йому скажу: пане докторе, мені дарма, скільки воно коштуватиме, адже це моя дружи-на...

Входить доктор Гален.

Г а л е н. Чого... чого ви хочете?

Б а т ь к о. Пане докторе, будьте такі ласкаві... оце ось моя дружина...

Г а л е н. Де ви працюєте?

Б а т ь к о. Я, пане докторе... я головний бухгалтер... фірми Крюга.

Г а л е н. Фірми Крюга? Вибачте, але я не можу... Мені страшенно шкода, добродію, але я лікую тільки бід-няків, так-так...

Б а т ь к о. Пане докторе, змилюйтеся! Ми за вас до-віку бога молитимемо...

Г а л е н. Ні, ні, послухайте... Прошу вас, не треба... Зважте самі, я... я справді можу лікувати тільки бідня-ків... Бідняки не можуть нічого зробити, а багаті щось можуть...

Б а т ь к о. Будьте такі ласкаві, я ладен що завгодно... мені дарма, скільки воно коштуватиме...

Г а л е н. Зважте самі, багатим легше домогтися... щоб не було війни... адже так... Їх скоріш послухають... Вони мають більше впливу... Скажіть їм, хай усі скори-стаються своїм впливом...

Б а т ь к о. Пане докторе, я б залюбки, але я особисто не можу нічого зробити...

Г а л е н. Так, так... це всі кажуть, розумієте? По-слухайте, а якби ви сказали баронові Крюгові... щоб він перестав виготовляти гармати та боеприпаси... Якби ви переконали барона Крюга...

Б а т ь к о. Але ж це неможлива річ, пане докторе... Як би я, пробачте, посмів... Про це не може бути й мови!

Г а л е н. От бачте, а що ж мені... Та що вдієш... Мені страшенно жаль...

Б а т ь к о. Пане докторе, прошу вас, хоч би в ім'я людяності...

Г а л е н. Атож, атож... Я ж і роблю все в ім'я людяності, в цьому ж уся річ... І мені страшенно важко, так-так... Послухайте, а що як ви відмовитесь від своєї посади у барона Крюга... скажете йому, що вже не хочете працювати там, де роблять зброю...

Б а т ь к о. А з чого ж я потім житиму?

Г а л е н. От бачте, і ви також живете... з війни!

Б а т ь к о. Якби ж я знайшов десь-інде місце головного бухгалтера... Пане докторе, я ж тільки на старість до цього дослужився... Такого ви не можете вимагати!

Г а л е н. От бачте... Ні від кого нічого не можна вимагати. Що робити, що робити... Що ж, будьте здорові, добродію; мені дуже шкода... *(Зникає за дверима)*.

М а т и. Бачиш... бачиш...

Б а т ь к о. Ходімо! Це безсердечний негідник! Захотів позбавити мене такої посади!

Завіса

КАРТИНА ТРЕТЯ

Кабінет професора Сігеліуса.

С і г е л і у с *(коло дверей)*. Прошу, прошу, заходьте, мій любий бароне!

Б а р о н К р ю г *(входить)*. Дякую, любий Сігеліус. Я вже гадав, що не вирвуся до вас...

С і г е л і у с. Ще б пак — у такі часи!.. Сідайте, будь ласка. Ці дні для вас дуже напружені, правда?

Б а р о н К р ю г. Так, дуже напружені.

С і г е л і у с. Але це великі дні.

Б а р о н К р ю г. Що? А, ви з політичного погляду. Так, великі дні. Великі й тяжкі.

С і г е л і у с. Для вас напевне тяжкі, пане бароне.

Б а р о н К р ю г. Чому ви так говорите?

С і г е л і у с. Ну... готування до війни, яка, слава богу, здається вже неминучою... Керувати в такі дні фірмою Крюга — це напевне не іграшки.

Барон Крюг. Так, маєте рацію... Слушайте, любий мій професоре, я оце надумався передати вам якусь суму... на вивчення отієї білої пошесті.

Сігеліус. Впізнаю нашого барона Крюга. Навіть у такі величні й напружені дні ви ще думаете про успіхи науки... Як завжди, щедрий і імпульсивний. Звичайно, пане бароне, ваш дарунок ми приймемо радо й використаємо для дальших досліджень, наскільки вистачить сил.

Барон Крюг. Дякую вам. *(Кладе на стіл великого конверта).*

Сігеліус. Написати розписку?

Барон Крюг. Не треба. А як там справи, любий Сігеліус...

Сігеліус. Із хворобою Чена? Дякую, що цікавитесь; шириться — аж гей... На щастя, тепер люди більше думають про майбутню війну, ніж про білу пошесть. Настрій вельми оптимістичний, бароне. Цілковита певність!

Барон Крюг. Що, з пошестю впораються?

Сігеліус. Ні, ні. Що ми виграємо війну. Вся нація вірить у маршала, в вас і в нашу незрівнянну армію. Ще ніколи не бувало такого сприятливого моменту...

Барон Крюг. І... досі не винайшли ніяких ліків?

Сігеліус. Ні, поки що ні. Тільки отой Галенів засіб. Звичайно, ми гарячково працюємо...

Барон Крюг. А що отой ваш колишній асистент?.. Кажуть, до нього хворі плавом пливуть. Нібито він лікує цю хворобу методом клініки Лілієнталя.

Сігеліус. Звичайнісіньке шарлатанство, бароне. Між нами кажучи, нема там нічого путнього. Я радий, що спекався того типа.

Барон Крюг. Ну, начебто все... Між іншим: а що робить отой... доктор Гален?

Сігеліус. Лікує своїх бідняків. Самі розумієте, це тільки демагогічний жест — але терапевтичний ефект у того навіженця є.

Барон Крюг. Надійний?

Сігеліус. На жаль, майже стопроцентно. Ще добре, що наша публіка така розважна. Той божевільний Гален думав, що зможе шляхом шантажу накинути нам свою... безглузду утопію. А ви ж бачите — до нього не пристав майже ніхто... тобто з вищих верств суспільства. Між нами кажучи, поліція вже з'ясовує нищеч-

ком, хто до нього ходить... Отут і виявився весь патріотизм нашої громадськості: вона, так би мовити, бойкотує і Галена, і його чудодійні ліки. Річ гідна подиву, правда?

Барон Крюг. Атож. А втім, доктор Гален принципово відмовляється... лікувати багатих, так?

Сігеліус. Категорично. Отакий фанатик! Ще добре, що є той молодик, який був у мене асистентом: уся ліпша клієнтура суне до нього — кажуть, ніби він добув у нас Галенів таємний рецепт... Результатів у нього, правда, ніяких, зате практика у нього блискуча. А про Галена вже майже забули; він загубився серед своїх бідняків — і марить далі своїм вічним миром. Це в нього, сердешного, манія: даруйте, але в наші часи вічний мир — маячня. Як лікар я сказав би, що йому місце в якомусь закладі для душевнохворих.

Барон Крюг. Отже, за таких обставин... із білою пошестю нічого вдіяти не можна, так?

Сігеліус. Можна, бароне. Дякувати богу, можна. Саме в останні дні мені пощастило досягти... просто блискучого успіху; тепер ми можемо сподіватися, що незабаром пощастить обмежити далі поширення хвороби Чена.

Барон Крюг. Радий це чути, любий Сігеліус. Справді, дуже радий... А чим, скажіть...

Сігеліус. Це поки що сувора таємниця, але... Коротше кажучи, найближчим часом вийде розпорядження щодо примусової ізоляції так званих прокажених. Це моя заслуга, пане бароне. Сам маршал пообіцяв мені, що поклопочеться цією справою. Це поки що найбільший успіх, досягнений в усьому світі в боротьбі з хворобою Чена.

Барон Крюг. Так, це, безперечно... великий успіх. А яку ізоляцію ви маєте на увазі?

Сігеліус. Табори, пане бароне. Кожен хворий, кожен, на кому з'явиться біла цятка, буде приставлений до табору, під охорону.

Барон Крюг. Ага. І там полишений вільно вмирати.

Сігеліус. Так, але під медичним наглядом. Хвороба Чена — зараза, яку кожний хворий розносить далі. Треба вберегти від неї решту — всіх нас, любий бароне. Будь-яка сентиментальність була б тут просто злочином. Хто спробує втекти з табору, в того будуть

стріляти. Кожен громадянин, старший за сорок років, щомісяця проходитьме обов'язковий медичний огляд. Хворобу Чена треба придушити силою. Іншого рятунку нема.

Барон Крюг. Мабуть, ваша правда, любий Сігеліус. Шкода, що вам не пощастило зробити це раніше.

Сігеліус. Так, шкода. Ми змарнували трохи часу на ті дурні Галенові ліки, і за ці дні біла пошесть розійшлася широко... Давно пора посадити тих хворих за колючий дріт... і не дозволяти жодного винятку.

Барон Крюг (*підводиться*). Так. Головне — не дозволяти жодного винятку. Дякую вам, любий мій раднику.

Сігеліус (*теж підводиться*). Що з вами, бароне? Дозвольте...

Барон Крюг (*розхристує сорочку на грудях*). Подивіться-но, любий Сігеліус.

Сігеліус. На бога, покажіть! (*Повертає його до світла й оглядає йому груди. Доторкається до них розрізальним ножем*). Не відчуваєте нічого? (*По хвилинці мовчанки*). Можете застєбнутись, бароне.

Барон Крюг. Це...

Сігеліус. Поки що важко сказати... тільки біла цяточка... Очевидно, звичайний дерматоз.

Барон Крюг. І що ви мені радите?

Сігеліус (*із безнадійним жестом*). Коли б пощастило якось примусити доктора Галена... щоб оглянув вас...

Барон Крюг. Дякую вам, Сігеліус. Руку вам... не слід подавати, так?

Сігеліус. Нікому, бароне Крюг. Нікому більш не подавайте руки.

Барон Крюг (*на дверях*). То кажете, що це розпорядження... щодо ізоляції хворих... вийде ближчими днями? Треба наказати... щоб на моїх заводах збільшили виробництво колючого дроту.

Zavica

Приймальня доктора Галена.

Гален. У вас, голубе, все йде добре. Можете вдягтися.

Хворий з першої дії. А коли прийти знов, пане докторе? *(Одягається за ширмою)*.

Гален. За два тижні, я ще раз подивлюся, так-так... А потім, мабуть, більше не треба. *(Відчиняє двері)*. Хто далі?

Входить барон Крюг, зарослий, у жебрацькому лахмітті.

Гален. Ну, що у вас, голубе?

Барон Крюг. Пане докторе, ота біла пошесть...

Гален. Скиньте сорочку. А ви там чого?.. Швидше, голубе!

Хворий. Пане докторе, я лише... Скільки я вам винен?

Гален. Треба прийти ще раз, і все.

Хворий. Ну, то красно дякую. *(Виходить)*.

Гален *(до Крюга)*. А покажіть-но, голубе. *(Оглядає його)*. Слухайте, у вас іще не таке страшне. Це, правда, біла пошесть, але... А де ви працюєте?

Барон Крюг. Безробітний, пане докторе. Металіст, працював на заводі...

Гален. А тепер?

Барон Крюг. Де трапиться... Я чув, що пан доктор помагає бідним...

Гален. То слухайте. Лікування триватиме два тижні. За два тижні ви можете бути здоровий, розумієте? Я зроблю вам шість уколів... Ви можете заплатити за шість уколів, голубе?

Барон Крюг. Звичайно... Тобто як по ціні...

Гален. Ціна буде... дуже висока, бароне Крюг.

Барон Крюг. Що ви, пане докторе... Який я барон Крюг!

Гален. Слухайте, добродію, так нічого не вийде. Вибачте, але так ми з вами не домовимось. І... шкода часу, мого й вашого, адже так?

Барон Крюг. Ваша правда, докторе. Шкода часу. Я знаю, ви лікуєте... тільки бідних; але якщо ви погодитесь лікувати мене, я дам вам... у особисте розпорядження... скільки ви скажете? Мільйон?

Г а л е н (*здивовано*). Мільйон?

Б а р о н К р ю г. Маєте рацію. П'ять мільйонів. Докторе, це вже пристойна сума... Я сказав десять мільйонів, так? Із десятима мільйонами в руках можна зробити багато... наприклад, якби ви мали на думці певну пропаганду...

Г а л е н. Стривайте... Ви сказали... десять мільйонів?

Б а р о н К р ю г. Двадцять.

Г а л е н. На пропаганду миру?

Б а р о н К р ю г. На що захочете. О, за такі гроші ви можете закупити цілі газети... Мені моя пропаганда за рік стільки не коштує.

Г а л е н (*приголомшено*). Та невже це й справді треба стільки витратити, щоб у газетах пропагували... мир?

Б а р о н К р ю г. Так. Це часом коштує купу грошей, щоб у газетах пропагували мир. Або війну.

Г а л е н. Бачте, а мені й на думку не спадало... (*Вмочає шприца в спирт і обпалює його над спиртівкою*). Отак живеш тут і нічого не знаєш... А як це робиться, скажіть, будь ласка?

Б а р о н К р ю г. Треба мати зв'язки.

Г а л е н. Господи, а я... Це ж дуже важко — налагодити зв'язки, адже так? Треба страх скільки часу, правда?

Б а р о н К р ю г. Так. Трохи не цілого життя.

Г а л е н. Ну, тоді я й не знаю, як же мені... (*Намочує клаптик вати ефіром*). Слухайте-но, бароне Крюг, а ви б не погодились узяти це діло в свої руки?

Б а р о н К р ю г. Тобто... організувати пропаганду вічного миру?

Г а л е н. Так, організувати пропаганду. (*Протирає ваткою шкіру на руці в барона*). У вас є потрібні зв'язки... А я, розумієте... я б вас за це вилікував.

Б а р о н К р ю г. Пробачте, докторе, але цього я, мабуть, не зумію.

Г а л е н. Ні? (*Кидає ватку*). Слухайте, добродію, ви... на свій лад... страшенно чесна людина.

Б а р о н К р ю г. Можливо. А ви — страшенно наївна людина, докторе. Ви здумали собі, що зможете самі, зовсім самі, тільки своїми силами примусити людей до миру...

Г а л е н. Ні, добродію, не сам. Я маю... могутнього союзника.

Б а р о н К р ю г. Так, білу пошесть. І страх. Ваша правда, докторе, мене самого душить страх... Господи

боже, як я боюсь! Але якби самий страх міг мати таку владу над людьми, тоді війни давно припинилися б. Невже ви гадаєте, що більшість людей не боїться війни? А бачите ж, вона буде... І довіку будуть війни.

Г а л е н (*бере шприца*). То що ж тоді, скажіть, будь ласка... Чим же тоді вплинути на людей?

Б а р о н К р ю г. Не знаю. Я звичайно вдавався до грошей. І дуже рідко не мав успіху, докторе. Я можу запропонувати вам... тільки гроші; але це на свій лад, як сказали б ви... чесна пропозиція. Двадцять... тридцять мільйонів за одне-однісіньке життя!

Г а л е н. Ви... так боїтеся білої пошесті? (*Набирає ліки в шприц*).

Б а р о н К р ю г. Атож.

Г а л е н. Мені страшенно жаль.. (*Підходить до Крюга зі шприцом у руці*). Слухайте, а ви не можете... на своїх заводах... припинити виробництво зброї та боеприпасів?

Б а р о н К р ю г (*помовчавши трохи*). Ні, не можу.

Г а л е н. Боже, як воно важко... То що ви взагалі можете мені дати?

Б а р о н К р ю г. Тільки гроші.

Г а л е н. Але ж ви самі бачите, що я б не зумів... (*Кладе шприц на стіл*). Ні, це було б зайве, зовсім зайве, адже так?..

Б а р о н К р ю г. То ви не згодні лікувати мене?

Г а л е н. Мені страшенно жаль... Можете вдягтись, бароне.

Б а р о н К р ю г. Отже — кінець... Господи боже... Господи боже милосердний!..

Г а л е н. Ви ще вернетесь, голубе.

Б а р о н К р ю г (*одягається за ширмою*). То мені... можна ще прийти?

Г а л е н. Так. І можете прочитати там на дверях, скільки треба заплатити за лікарський огляд.

Б а р о н К р ю г (*виходить, застібаючись*). Слухайте, докторе, а мені здається... що ви не такий уже наївний.

Г а л е н. Як надумаєте — приходьте. (*Відчиняє двері*). Хто там далі?

Кабінет маршала.

А д' ю т а н т (входить). Барон Крюг.

М а р ш а л (за письмовим столом, щось пише). Нехай увійде.

Ад'ютант вводить барона Крюга й виходить.

Сідайте, любий мій бароне. Зараз я скінчу. (Кладе ручку). Що ж, доповідайте, друже! Та сядьте, сядьте, любий мій! Я вас викликав, щоб ви мене поінформували особисто. Ну, як там наші справи?

Б а р о н К р ю г. Ми робимо все, що можемо, ваша ексцеленціє. Підрахували всі наші можливості...

М а р ш а л. І який же результат?

Б а р о н К р ю г. Я ще не задоволений. Вісімдесят важких танків на день...

М а р ш а л. Замість шістдесяти п'яти замовлюваних?

Б а р о н К р ю г. Так. Далі — сімсот винищувачів і сто двадцять бомбардувальників щодня... Тут слід би ще значно збільшити виробництво. Ми ж не тільки для себе виробляємо...

М а р ш а л. Звичайно... А далі?

Б а р о н К р ю г. З боєприпасами все гаразд. Ми можемо постачити на тридцять процентів більше, ніж вимагає головний штаб.

М а р ш а л. А газ «Ц»?

Б а р о н К р ю г. Скільки завгодно. Вчора у нас із тим газом сталася пригода... В одному цеху розірвало балон.

М а р ш а л. Скільки загинуло?

Б а р о н К р ю г. Сорок робітниць і троє робітників. Смерть була... миттєва.

М а р ш а л. Прикро, але самі результати чудові. Подорожняю, любий мій Крюг.

Б а р о н К р ю г. Дякую, ваша ексцеленціє.

М а р ш а л. Отже, готування посувається добре...

Б а р о н К р ю г. Так, ваша ексцеленціє.

М а р ш а л. Я знав, що можу покластись на вас. Між іншим, як там ваш небіж?

Б а р о н К р ю г. Дякую, ваша ексцеленціє, він здоровий.

М а р ш а л. Я частенько чую про нього... від доч-

ки. Здається мені, друже, що ми з вами... породичаємось, га?

Барон Крюг (*підводиться*). Це була б для мене велика честь, ваша ексцеленціє.

Маршал (*підводиться*). А для мене велика радість, бароне; хоч би вже тому, що без вас я не став би тим, ким я тепер є... Таке не забувається, друже.

Барон Крюг. Це був мій обов'язок, ваша ексцеленціє. Я робив це ради батьківщини; це було... в інтересах мого промислового концерну.

Маршал (*підступає до нього*). Пам'ятаєте, Крюг, як ми потиснули один одному руки, перше ніж я тоді... виступив зі своїми солдатами проти уряду?

Барон Крюг. Пане маршале, таких днів не забувають.

Маршал. Ну, то потиснімо руки й тепер, старий друже... перед більшим і славнішим походом. (*Простягає йому обидві руки*).

Барон Крюг (*відступає назад*). Ваша ексцеленціє... я не можу подати вам руку.

Маршал. Чому?

Барон Крюг. Ваша ексцеленціє, я... хворий. На білу пошесть.

Маршал (*сахається*). Господи!.. Крюг... а ви були в Сігеліуса?

Барон Крюг. Був.

Маршал. І що ж?

Барон Крюг. Він послав мене... до доктора Галена. У нього я... теж був.

Маршал. І що сказав Гален?

Барон Крюг. Що я можувилікуватись за два тижні...

Маршал. Слава богу! Ви й не уявляєте, який я радий... Ну, значить, ви знов будете здорові, друже.

Барон Крюг. Так, якщо виконаю одну умову.

Маршал. Виконайте її, Крюг! Я сам наказую вам це... Ви занадто необхідні нам, бароне Крюг; тож за будь-яку ціну... Яку це умову ви маєте виконати?

Барон Крюг. Дуже просто... Припинити на всіх своїх підприємствах випуск військової продукції.

Маршал. Ах, так! То цей Гален справді божевільний..

Барон Крюг. Мабуть. В очах вашої ексцеленції — напевне.

М а р ш а л. А в ваших очах — ні?

Б а р о н К р ю г. Вибачте мені, пане маршале, але я дивлюсь на це... вже трохи інакше.

М а р ш а л. Крюг, про те, щоб ваші заводи припинили поставки, шкода й мови.

Б а р о н К р ю г. Технічно це річ цілком можлива, пане маршале.

М а р ш а л. Але політично — ні. Ви повинні якось примусити Галена, щоб він зняв цю умову.

Б а р о н К р ю г. Його єдина умова — це... мир.

М а р ш а л. Дитяча примха! Невже-таки ми дозволимо, щоб нам накидав умови якийсь... утопіст? А стривайте-но, Крюг... Ви кажете, що він може за два тижні вилікувати вас? А що якби ви, скажімо, на ті два тижні припинили виробництво воєнної продукції?.. Правда, це було б украй небажано, але що вдієш? Ми б заявили, що це миролюбний жест... що ми ще раз наважились на спробу розв'язати міжнародні суперечності шляхом угод... Так, ради вас, Крюг, я б на це пішов. А коли видужаєте...

Б а р о н К р ю г. Дякую, ваша ексцеленціє. Але це не була б чесна гра.

М а р ш а л. Друже, на війні про чесну гру не дбають.

Б а р о н К р ю г. Це я знаю, ваша ексцеленціє. Але той Гален не такий дурний... Він може затягти лікування.

М а р ш а л. Правда, він триматиме вас у руках... То скажіть, Крюг, що ви самі пропонуєте?

Б а р о н К р ю г. Ваша ексцеленціє, сеї ночі я вже був наважився... прийняти Галенову пропозицію.

М а р ш а л. Крюг, ви збожеволіли!

Б а р о н К р ю г. Так, страх може довести до божевілля, ваша ексцеленціє.

М а р ш а л. Ви так боїтеся?

Барон Крюг безсило знижує плечима.

М а р ш а л (*сідая за стіл*). То виходить... справи дуже погані.

Б а р о н К р ю г. Маршале, якби ви знали... Це таке огидне почуття, коли тебе всього пронизує страх... аж до кінчиків пальців... Фе! Фе!.. Я весь час бачу себе самого... як я кричу за колючим дротом... Боже, та допоможіть же мені хто-небудь! Господи, невже ніхто не змилюється?..

Маршал. Я вас люблю, Крюг. Друже мій, я тебе люблю, як рідного брата. Що мені з тобою робити?

Барон Крюг. Погодьтеся на мир, ексцеленціє... Погодьтеся на мир! Урятуйте мене, врятуйте нас усіх... (Падає навколішки). Маршале, врятуйте мене!

Маршал (підводиться). Встаньте, бароне Крюг!

Барон Крюг (підводиться). Пробачте, ваша ексцеленціє.

Маршал. Бароне Крюг, ви повинні збільшити виробництво воєнної продукції. Я незадоволений тими цифрами, що ви тут навели. Більше, більше, розумієте?

Барон Крюг. Як накажете, ваша ексцеленціє.

Маршал. Сподіваюся, що свій обов'язок перед батьківщиною ви виконаєте до кінця.

Барон Крюг. Так, ваша ексцеленціє.

Маршал (підходить до нього). А щоб скріпити своє слово, дайте мені руку.

Барон Крюг. Ні, маршале! Я ж хворий. На білу пошесть.

Маршал. Я не боюся, бароне. В ту мить, коли я злякаюся, я перестану бути... вождем. Вашу руку, бароне Крюг!

Барон Крюг (нерішуче подає йому руку). Як накажете... маршале.

Маршал. Дякую вам, бароне Крюг.

Барон Крюг, хитаючись, виходить.

Маршал дзвонить.

Ад'ютант (на дверях). Що накажете, ваша ексцеленціє?

Маршал. Розшукайте й приведіть сюди доктора Галена.

Zavisa

КАРТИНА ШОСТА

Той самий кабінет.

Ад'ютант (на дверях). Доктор Гален.

Маршал (пише). Введіть його.

Ад'ютант вводить Галена. Обидва зупиняються коло дверей.

(Пише далі. За хвилинку). Доктор Гален?

Гален *(несміливо)*. Так, пане раднику.

Ад'ютант *(стиха підказує)*. «Ваша ексцеленціє».

Гален. Тобто ваша ексцеленціє, так-так.

Маршал *(пише далі)*. Підійдіть ближче.

Гален. До ваших послуг, пане... ваша ексцеленціє.
(Підходить на крок ближче).

Маршал *(кладає ручку й хвилинку розглядає його)*. Я хотів поздоровити вас, докторе Гален, із вашими успіхами в лікуванні білої пошесті. Я дістаю... від своїх підлеглих... відомості про ваші досягнення. *(Бере в руки папку з паперами)*. Результати ваші перевірені, докторе. Вони гідні подиву.

Гален *(збентежено й зворушено)*. Щиро дякую, пане... ваша ексцеленціє.

Маршал. І я тут підготував один проект. Я хочу перетворити лікарню Святого духа на державний інститут по боротьбі з хворобою Чена. Ви будете там головним лікарем, докторе Гален.

Гален. Але ж я... Нічого не вийде, пане... Бо в мене така безліч пацієнтів, ваша ексцеленціє, адже так... Вибачте, але я не можу, слово честі.

Маршал. Вважайте мої слова наказом, любий докторе Гален.

Гален. Та я б із превеликою охотою, ваша ексцеленціє... Але ж я не вмію керувати! Та й досвіду в цьому не маю, адже так...

Маршал. Ну, то я скажу вам інакше. *(Зиркає на ад'ютанта, і той виходить)*. Ви відмовились лікувати барона Крюга.

Гален. Вибачте, я не відмовлявся. Я тільки... поставив одну умову.

Маршал. Знаю. Ну, то ви лікуватимете барона Крюга — без будь-яких умов, докторе Гален.

Гален. Мені страшенно жаль, пане... ваша ексцеленціє... але я так справді не можу. Я... я мушу налягати на своїй умові...

Маршал. Докторе, є засоби примушувати людей виконувати накази.

Гален. Розумієте, ви можете заарештувати мене, адже так, але...

Маршал. Гаразд. *(Простягає руку до дзвінка)*.

Гален. Слухайте, добродію, не робіть цього! Я маю стільки пацієнтів... Ви їх уб'єте, коли мене заарештуєте!

Маршал (*приймає руку*). То не будуть перші мерці на моєму шляху. Але ви ще подумаете. (*Підводиться й підходить до Галена*). Ви що, божевільний — чи такий герой?

Гален (*відступає*). Ні, вибачте, я... Ніякий я не герой, але я був на війні — лікарем... І бачив, як помирає стільки людей... Стільки здорових людей, адже так...

Маршал. Я теж був на війні, докторе. Але я бачив там, як люди б'ються за свою батьківщину. І привів їх додому як переможців.

Гален. В тому ж бо й річ. Я бачив скоріше тих, котрих... котрих ви не привели додому. Оце й уся різниця, пане... ваша ексцеленціє.

Маршал. Ї якому званні ви служили?

Гален (*клацає підборами*). Молодший лікар тридцять шостого піхотного полку, пане маршале.

Маршал. Славний полк... Нагороди маєте?

Гален. Золотий хрест із мечами, пане маршале.

Маршал. Браво! (*Подає йому руку*).

Гален. Дякую, пане маршале.

Маршал. Гаразд. А тепер ідіть додому до барона Крюга.

Гален. Прошу заарештувати мене за відмову виконати наказ.

Маршал знизує плечима й дзвонить. На дверях з'являється ад'ютант.

Маршал. Накажіть, щоб доктора Галена заарештували.

Ад'ютант. Слухаюсь, ваша ексцеленціє. (*Підходить до Галена*).

Гален. Слухайте, не робіть цього!

Маршал. Чому?

Гален. Може, я ще буду потрібний — хоч би вам самому.

Маршал. Мені — не будете. (*До ад'ютанта*). Не греба нічого, можете йти.

Ад'ютант виходить.

Маршал. Сядьте, Гален. (*Сідає поруч*). Ну як вам це втлумачити, впертий ви чоловіче! Розумієте, я особисто дуже дорожу бароном Крюгом. Він шляхетна людина і... мій єдиний друг. Ви не уявляєте, яка це

самотність — бути... диктатором. Я говорю з вами... як людина з людиною. Докторе, врятуйте Крюга! Я... дуже давно нікого не просив.

Г а л е н. Боже, яке це важке діло... Я б радісінько... Слушайте, у мене також є прохання.

М а р ш а л. Це не відповідь.

Г а л е н. Вибачте, ваша ексцеленціє, одну хвилиночку. Ви такий великий державний діяч, маєте таку незмірну владу... Я не підлещуюсь до вас, але... на жаль, це правда, адже так?.. Подумайте-но: що, якби ви самі запропонували вічний мир? Боже, як зраділи б усі! Адже цілий світ боїться тільки вас... усі озброюються тільки через вас. Якби ви сказали, що хочете миру, то в усьому світі настав би спокій, адже так?..

М а р ш а л. Я говорив про барона Крюга, докторе.

Г а л е н. Так, так, аякже... Ви можете його врятувати... його і всіх уражених білою пошестю. Скажіть, що хочете забезпечити тривкий мир у всьому світі... що укладете угоди з усіма державами... І все. Подумайте лишень, ваша ексцеленціє, адже це залежить тільки від вас! Богом вас заклинаю, врятуйте нещасних! Що ж до pana барона, то мені самому так прикро було... Прошу вас, хоч би заради нього...

М а р ш а л. Барон Крюг не може пристати на вашу умову.

Г а л е н. Але ви можете, пане... Ви можете зробити все.

М а р ш а л. Не можу. Невже треба пояснювати вам це, наче малій дитині? Ви гадаєте, що війна або мир залежать від моєї волі? Я повинен керувати інтересами своєї нації. Коли моєму народові судилось іти на війну... то мій обов'язок — виховати його для цієї війни.

Г а л е н. Але ж... якби не було вас... то ваш народ не пішов би ні на яку війну, ні на які завоювання, адже так?..

М а р ш а л. Так, не пішов би. Бо не зміг би. Не був би так добре підготований. Не усвідомлював би так своєї сили... і своїх шансів. Сьогодні він про них, слава богу, знає; а я тільки виконую його бажання...

Г а л е н. ...які ви самі ж йому й навіяли.

М а р ш а л. Так, я розбудив у ньому волю до життя. Ви вірите, що мир кращий за війну. А я вірю, що переможна війна краща за мир. І не маю права позбавляти свій народ заслуженої перемоги.

Г а л е н. І безлічі полеглих, адже так?

М а р ш а л. І безлічі полеглих. Голубе мій, тільки кров полеглих робить із шматка землі вітчизну. Тільки війна може зробити з людей націю, а з чоловіків — героїв.

Г а л е н. І мерців. Розумієте, мерців я бачив на війні куди частіше.

М а р ш а л. Бо таке у вас ремесло, докторе. Я, при своєму ремеслі, частіше бачив героїв.

Г а л е н. Авжеж, бо вони були позаду. Ми, ті, що сиділи на передовій, не були дуже відважні.

М а р ш а л. За що ви одержали свій орден?

Г а л е н. За... просто за те, що перев'язав кількох поранених.

М а р ш а л. Я знаю. На бойовищі, між їхніми й нашими позиціями. І це не була відвага?

Г а л е н. Ні, даруйте, не була. Це... я просто як лікар. Я ж мусив, адже так...

М а р ш а л. Слухайте, а яким, власне, правом ви це робите, яким правом домагаєтеся того вашого миру? Скажіть, це... за якимсь велінням?

Г а л е н. Вибачте, я вас не розумію.

М а р ш а л (стиха). Ну... це місія, накладена на вас вищою силою?

Г а л е н. Ні, зовсім ні. Я просто як звичайна людина...

М а р ш а л. Тоді ви не маєте на це права, докторе. Треба, щоб було вище веління... Має бути вища воля, яка кермує вами...

Г а л е н. Чия воля?

М а р ш а л. Бога. Мене настановив бог, інакше я не міг би вести...

Г а л е н. Отже... Ви мусите вести цю війну?

М а р ш а л. Так. Ім'ям нації...

Г а л е н. ...чії сини поляжуть у бою...

М а р ш а л. ...І здобудуть перемогу. Ім'ям нації...

Г а л е н. ...чії батьки й матері перемруть від білої пошесті...

М а р ш а л (*підводиться*). А ці мене цікавлять менше, докторе. З них уже не буде солдатів. Сам не знаю, чому я ще не наказав ув'язнити вас.

Г а л е н (*підводиться*). То накажіть, ваша ексценція.

М а р ш а л. Ви вилікуєте барона Крюга. Він потрібен батьківщині.

Гален. Ну, то я... Ну, то хай пан барон до мене прийде...

Маршал. ...і погодиться на вашу неможливу умову, так?

Гален. Так, ваша ексцеленціє. Хай виконає цю... неможливу умову.

Маршал. Ви наполягаєте? Ну, тоді, звичайно... (Підходить до столу).

Дзвонить телефон. Маршал бере трубку.

Так, це я. Що?.. Так, чую. І вже... Коли це сталося?.. Так. Що ж, дякую. (Кладе трубку. Хрипко). Можете йти. Слава богу, п'ять хвилин тому... барон Крюг застрелився.

Zavica

Дія третя

МАРШАЛ

КАРТИНА ПЕРША

В маршаловому палаці

Маршал. Отже, в загальних рисах...

Міністр пропаганди. Всюди шириться агітація проти війни. Особливо в англійській пресі... Англійці завжди страшенно боялись пошесті. До уряду Англії надійшла петиція з багатьма мільйонами підписів.

Маршал. Чудово. Цим вони самі себе внутрішньо ослаблюють. Далі?

Міністр. Тепер, на жаль, і панівні кола виступають за мир; навіть один монарх...

Маршал. Знаю.

Міністр. Його величність маніакально боїться білої пошесті — бо його тітуся стала її жертвою. Король нібито готує відозву до всіх урядів світу, щоб скликали конференцію для обговорення вічного миру.

Маршал. Це буде велика прикрість. А не можна вжити якихось контрзаходів?

М і н і с т р. Ні, все вже зайшло надто далеко. Громадськість усього світу обуриться будь-якою війною. А все через страх перед білою пошестю, ваша ексцеленціє. Людей уже не цікавить політика, їх цікавлять тільки ліки, тільки рятунок... Надходять повідомлення, що й у нас точаться легкодухі... чи, прямо кажучи, антивоєнні балачки. Мовляв, краще здоров'я, ніж якісь там лаври.

М а р ш а л. Боягузи! Саме тепер, коли ми так добре підготувались... Така сприятлива ситуація навряд чи трапляється й раз на сто років. Слухайте, ви поручитесь мені за те, що ці... настрої буде в нас придушено?

М і н і с т р. Ваша ексцеленціє, надовго я за це не поручуся. Молодь сповнена ентузіазму й піде за вами в огонь, але серед старших людей шириться тривога й страх...

М а р ш а л. Мені потрібна молодь.

М і н і с т р. Безперечно; але старше покоління... економічно сильніше. Крім того, провідні позиції, найвищі посади ще в руках літніх людей... У разі війни подекуди могли б виникнути неполадки. Вкрай необхідно заспокоїти громадськість...

М а р ш а л. Чим же?

М і н і с т р. Присилувати того лікаря, щоб віддав нам свої ліки.

М а р ш а л. Голубе мій, його хоч і на дибу візьміть, марна річ. Я його знаю.

М і н і с т р. У нас є випробувані засоби впливати на людей...

М а р ш а л. Але ті засоби звичайно призводять до їхньої смерті. Ні, дякую. В нашому випадку це справило б негарне враження.

М і н і с т р. Тоді лишається одне... поступитись... хоч би тимчасово... перед тими закликами до миру.

М а р ш а л. І прогавити сприятливу ситуацію? Ні, про це забудьте.

М і н і с т р. Або вдарити раніше, ніж сформувався всесвітній фронт миру. А це означає...

М а р ш а л. ...Що треба вдарити негайно. По найслабшому місцю. Щодо підстав для збройного втручання...

М і н і с т р. То вони у нас приготовані заздалегідь. Інтриги проти нашої країни, систематичні провокації і

таке інше. В слухну хвилину придасться й замах на когось із наших дрібніших діячів... А потім досить буде провести широкі арешти й натякнути пресі. Організуємо стихійні демонстрації за війну... За патріотичне піднесення я ручуся — поки не пізно.

Маршал. Дякую вам. Я знав, що на вас можна покластися... Нарешті! Боже, нарешті я поведу свою націю до величі!

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Перше ніж підніметься завіса, чути військові марші, горни, барабани; їх заглушує, наростаючи, захоплений крик юрби. Піднімається завіса. Кабінет маршала. Відчинені двері на балкон, з якого маршал промовляє до натовпу. В кабінеті маршала дочка й молодий барон Крюг у військовій формі.

Маршал (до натовпу). В цю хвилину, коли наші срібнокрилі літаки сіють смерть на містах підступних ворогів...

Захоплений крик натовпу.

...Я хочу скласти звіт перед своїм народом за свій найтяжчий крок.

Вигуки: «Хай живе маршал!», «Слава маршалові!»

Так, я розпочав війну — розпочав без оголошення. Я зробив це, щоб зберегти життя тисячам ваших синів, які в цю хвилину виграють свій перший бій, поки ворог ще не отямився від переляку. І тепер я прошу вашого схвалення.

Несамовитий крик: «Так! Так! Схвалюємо! Хай живе маршал!»

Далі. Я розпочав війну, не принижуючись до переговорів із тією маленькою, нікчемною державою, яка гадала, ніби може безкарно провокувати й паплюжити наш великий народ...

Розлючений крик юрби.

...і руками найманих злочинців підривати нашу безпеку й лад!

Крик юрби: «Повбивати їх!», «Гайда на них!», «Зрадники!», «Перевішати!»

Тихо! Криком цього зла не відбудеш! Був лише один шлях: послати каральну експедицію і знищити цю знахабнілу мізерну державу, що весь час загрожувала нашому мирному життю, стерти з лиця землі маленький неповноцінний народець, що не має права на існування, знищити його, хоч би хтось за нього й заступався,— і нехай тепер інші держави відкриють свої карти! Я тільки кажу, що ми не боїмося нікого!

Гучний крик: «Не боїмося! Хай живе маршал! Хай живе війна!»

Я знаю, що ви всі за мене. Захищати вашу честь я послав у бій своє героїчне військо. І так само за всіх вас я заявляю у вічі всьому світові: «Ми не хотіли цієї війни, але ми її виграємо! Виграємо, бо така божа воля! Виграємо (*б'є себе в груди*), бо правда на нашому боці!.. Правда на нашому боці...

Гучний крик: «Правда на нашому боці! Слава війні! Слава маршалаві!»

(*Заточуючись, входить з балкона в кімнату і б'є себе в груди*). Правда на нашому боці... Правда на нашому боці... На нашому...

Крюг (*nigbiraе*). Що з вами, ваша ексцеленціє?

Дочка. Що з тобою?

Маршал. Лишіть мене... Йдіть... (*Б'є себе в груди*). Правда на нашому боці... Що це таке? (*Розстібає мундир і мацає рукою груди*). Правда... на нашому боці... (*Шарпає сорочку*). Погляньте... сюди...

Крюг. Покажіть-но!

Крюг і дочка нахиляються до маршалових грудей.

Маршал. Я тут нічого не відчуваю. Наче мармур... Дочка (*здушеним голосом*). Та ні, тату... Нічого там нема, і не дивись...

Маршал. Пустити!.. (*Обмацує груди*). Нічого... нічого не відчуваю!

Дочка. Тату, це пусте... ось побачиш!

Надворі наростає крик: «Маршал! Маршал! Маршал!»

М а р ш а л. Я знаю, що це таке. Йди, донечко, йди. Залиш мене.

Надворі вигуки: «Маршал!», «Хай вийде маршал!»

М а р ш а л. Так. Уже йду. (*Застібає мундир*). Прошу вас, діти, йдіть звідси. Нащо вам тут... Це вже не для вас.

Знову вигуки: «Маршал!», «Хай вийде маршал!»

М а р ш а л. Уже йду. (*Виходить на балкон, випростаний, піднявши руку для вітання*).

Оглушливий крик: «Хай живе маршал! Слава маршалові! Слава війні!»

Дочка вибухає риданням.

К р ю г. Не треба плакати! Чуєте, люба...

Д о ч к а. Павле... адже тато...

К р ю г. Я знаю; але зараз не можна плакати. (*Підходить до телефону, квапливо гортає довідник, набирає номер*). Алло! Двірський радник Сігеліус?.. Це Крюг. Приїздіть негайно сюди, до маршалового палацу. Так, до самого маршала... Так, біла пляма. (*Кладе трубку*). Анетто, прошу вас, не плачте!

Надворі вигуки: «Хай живе маршал!», «Хай живе війна!», «Хай живе армія!», «Слава маршалові!»

М а р ш а л (*вертається з балкона*). Все ж таки вони мене люблять... Це великий день. Ну, не плач, мала.

К р ю г. Ваша ексцеленціє, я дозволив собі викликати професора Сігеліуса...

М а р ш а л. Гаразд, Павле. Щоб я хворів за всіма приписами медицини, так? (*Махає рукою*). Ще не надійшли... ніякі повідомлення... про нашу авіацію?

Надворі спів і військова музика.

М а р ш а л. Чуєте, як радіють? Нарешті я таки зробив з них націю! (*Мацає груди під мундиром*). Дивно... Холодне, наче мармур. Ніби це вже й не я.

Надворі вигуки: «Маршал!», «Маршал!», «Маршал!»

Уже йду... Вже йду... (*Заточуючись, іде до балкона*).

К р ю г. Дозвольте, ваша ексцеленціє. (*Вибігає на балкон і махає рукою, щоб натовп затих*). Його ексцеленція пан маршал дякує вам. Він саме сів працювати.

Вигуки: «Хай живе маршал!», «Хай живе війна!», «Слава маршалові!»

М а р ш а л. Славний хлопець... І старого Крюга я дуже любив. (*Сідає*). Бідолашний барон Крюг... Бідолаха...

К р ю г (*вертається з балкона*). Анетто, будь ласка... (*Показує на вікна. Вдвох вони затягують важкі штори й засвічують лампу на столі*).

Присмерк і тиша, тільки глухо пробивається знадвору спів та марші.

М а р ш а л. Так. Тепер тут принаймні стало, як у хворого.

Д о ч к а (*сідає біля його ніг*). Ти не будеш хворий. Приїдуть найвидатніші лікарі з усього світу й вилікують тебе. А поки що ляж, тату.

М а р ш а л. Ні, ні, хіба мені можна хворіти? Я мушу вести війну, донечко. Ось побачиш, я про цю хворобу й не думатиму. Тільки тепер, одну хвилиночку з вами... поки трохи передихну. Це все через отой гамір. Якби можна забитись у темряву... й когось держати за руку, розумієш? Тоді було б краще... Та це минеться, самі побачите; я мушу довести до кінця ту війну... Хай лише надійдуть перші зведення! Чуєте, як співають надворі? Так, наче... на іншому березі.

К р ю г. Ваша ексцеленціє, коли той спів дратує вас...

М а р ш а л. Ні, хай співають. Тепер усюди, всюди майорять знамена... Мені слід би їхати по місту... показатись... і сказати всім, що правда на нашому боці, на нашому... (*Б'є себе в груди*).

Д о ч к а. Тату, не треба! Не думай більше про це!

М а р ш а л. Я не думатиму, донечко. Стривай, я ще їхатиму на чолі війська як переможець... Ти не бачила мене, коли я привів наших вояків додому з останньої війни. Ти була ще зовсім маленька, так?.. Але тепер побачиш... О, знаєш, як це тебе потішить! Павле, війна — чудове діло! Для нас, чоловіків, нема в світі більшого... «Завдати удару на правому фланзі! Обхопити! Перекиньте туди десять корпусів...»

А д'ю т а н т (на дверях). Пан двірський радник Сігеліус приїхав. Провести його сюди?

М а р ш а л. Що?.. Чого йому треба?

Д о ч к а. Приведіть його... до татової спальні.

А д'ю т а н т. Прошу. (Виходить).

М а р ш а л. А, вже знаю. Найкращі лікарі світу, еге?.. (Підводиться). Шкода. З вами мені було краще.

Д о ч к а (проводить його до дверей). Не бійся, тату.

М а р ш а л. Що?.. Маршал не боїться, доню. У маршала... своя місія. (Виходить).

Тиша. Тільки знадвору чути військовий марш.

К р ю г. Плач, Анетто, плач! Тепер можна!

Д о ч к а. Слухай, Павле... А може, справді в нього місія?.. Може, з ним справді нічого не може статись?

К р ю г. Це страхіття, Анетто! Хвороба зайшла вже так далеко... Господи, як він міг досі не помічати нічого?

Д о ч к а. Та ж він... та ж він зовсім не думав про себе. Він був такий упевнений... (Плаче, зіпершись на камін).

К р ю г. Анетто, я сьогодні ввечері їду до свого полку.

Д о ч к а. Хіба неодмінно треба?..

К р ю г. У нашій родині не заведено ухилятися від обов'язку. Така, бач, дурна традиція.

Д о ч к а. Але ж ця війна не може тривати довго! Тато казав, що за кілька днів...

К р ю г. Може, й так. Але в кожному разі... Ти якийсь час побудеш тут сама. Будь мужньою, Анетто.

Д о ч к а. Буду.

А д'ю т а н т (входить). Надійшли радіограми. Ось прошу.

К р ю г. Покладіть їх маршалові на стіл.

А д'ю т а н т. Прошу. (Кладе депеші на стіл і виходить).

Д о ч к а. Павле... а що мені робити?

К р ю г. Хвилинку. (Йде до столу й переглядає депеші). Пробач, мені б не слід, але... Неймовірно! Такий маленький народець...

Д о ч к а. Що вони роблять?

К р ю г. Почали відбиватись. Як шалені. Деякі успіхи в нас є, але наліт на їхню столицю не вдався. Ми втратили вісімнадцять літаків... Танки на кордоні наткнулись на сильний опір.

Д о ч к а. Отже, справи погані?

Крюг. Ну, принаймні згаяно час. А до них може надійти допомога, розумієш? Маршал, мабуть, розраховував на те, що перший удар вирішить усе... А ось дві великі держави прислали нам ультиматум... Вони вже оголосили мобілізацію. Боже, та й квапляться ж! Три, чотири... П'ять ультиматумів зразу!

Дочка. Отже... звістки погані?

Крюг. По-моєму, дуже погані, Анетто.

Дочка. Чи можна показувати їх йому?

Крюг. Треба. Не бійся, дівчинко, маршал людина сильна... Таку людину хвороба не зломить. Ось побачиш, як він тепер схилиться над картою військових дій і забуде про все... Він солдат. Постав його перед дула гвинтівки — він і оком не моргне.

До кабінету, заточуючись, входить маршал у розхристаному халаті.

Маршал (схлипує). Господи боже... господи... господи милосердний!..

Дочка. Тату!

Крюг (*nigbīrae do нього*). Ваша ексцеленціє, отямтеся... (*Веде його до канапи*).

Маршал. Ідіть геть! Ідіть! Це минеться... Зараз минеться... Господи Ісусе, царю небесний... Ще півтора місяця. Всього півтора місяця, сказав той професор... А потім кінець... такий кінець... Господи боже! І чому людина не може уявити цього наперед! Аж коли на собі спізнає... Господи боже, змилуйся!

Крюг (*киває Анетті, щоб не втручалась*). Ваша ексцеленціє, надійшли зведення з фронту.

Маршал. Що?.. Облиште мене поки що, я не можу... Ідіть усі звідси! Невже ви не бачите, невже не...

Крюг. Ваша ексцеленціє, надійшли погані вісті.

Маршал. Як?.. Дайте сюди! (*Бере депеші й мовчки їх перечитує*). Це, звісно... міняє становище. (*Підводиться*). Викличте сюди... ні, не треба нікого. Я віддам накази письмово. (*Сігає за стіл*).

Крюг стає поруч нього. Дочка стоїть нерухомо й молиться. Надворі спів.

Маршал (*квапливо пише*). Мобілізувати дальші призовні контингенти!

Крюг (*бере в нього аркуш*). Так, ваша ексцеленціє.

Маршал (пише, аж олівець ламається. Крюг подає йому інший). Диспозиція для повітряних сил.

Крюг (бере аркуш). Так, пане маршале.

Маршал. А тепер... (Щось халливо закреслює). Ні, не так. (Вириває аркуш із блокнота, жмакає його й кидает в кошик). Це треба зробити інакше... (Пише й знов зупиняється). Ні. Зачекайте хвилинку. (Кладає голову на стіл).

Крюг безпорадно озирається на Анетту.

Маршал. Боже, змилуйся! Боже, змилуйся!

Крюг. Ваша ексцеленціє, я чекаю дальших наказів.

Маршал (підводить голову). Так, зараз... (Підводиться і, заточуючись, виходить на середину сцени). Отже, наказую... Анетто, завтра... завтра я сам поведу в бій свою армію. Сам керуватиму всіма операціями... Це моя місія, розумієш? А коли переможемо, поїду верхи на чолі своїх полків...

Знадвору чути військовий марш.

Маршал. ...між купами уламків. Там, де була ворожа столиця. Їхатиму, а все тіло з мене давно поспадає... залишаться самі очі, але я ще їхатиму на чолі вояків — кістяк на білому коні... А люди гукатимуть: «Хай живе маршал! Хай живе його ексцеленція Мертвяк!»

Дочка ридає й ховає обличчя в долоні.

Крюг. Вам не слід так говорити, маршале!

Маршал. Ваша правда, Павле... Не бійтесь, до цього вже не дійде. Я знаю, що мені робити. Завтра... завтра я стану на чолі свого війська. Але не в головному штабі. Там би я... мабуть... уже смердів своїм генералам. Ні, я очолю атаку... з шаблею в руці... «Хлопці, за мною!» І коли я поляжу, Павле... бо я мушу полягти. То потім вояки хоч відплатять за свого маршала... Вони битимуться, як чорти. «Хлопці, вперед! На багнети! Ура, хлопці, пан або пропав!» (Б'є себе в груду). «Наша взяла! Наша... Наша...» (Хапає себе за груду). Я... Анетто, я боюсь...

Дочка (підходить до нього, по-материнському сильна). Не треба, тату. Сядь і не думай нічого, чуєш? (Саговить його на канану).

Маршал. Так. Мені не можна думати, а то... а то... Знаєш, що я бачив у тій клініці... Один чоловік хотів устати й відсалютувати мені... і враз... у нього відпав такий шматок... Господи боже! Господи боже! Невже в тебе нема крихти милосердя?

Крюг презирається з Анеттою, киває й підходить до телефону. Гортає телефонний довідник.

Дочка (*гладить маршала по голові*). Зараз не думай про це, тату. Ми не дамо тобі вмерти. Ти ще видужаєш. Це вже наш клопіт, тату. Ти повинен видужати, повинен, от повинен — і квит! Скажи, що ти хочеш видужати!

Маршал. Я хочу... Я мушу виграти цю війну, розумієш? Якби мені хоч півроку! Боже, якби мені хоч півроку на цю війну!

Крюг (*набирає телефонний номер*). Алло! Доктор Гален? Говорить Крюг. Докторе, ви повинні приїхати до маршала. Так, він... дуже тяжко захворів. Тільки ви можете... Так, розумію. Ваша умова — щоб він... уклав мир. Так, я передам це йому. Почекайте, будь ласка, біля телефону. (*Прикриває долонею трубку*).

Маршал (*схоплюється*). Ні! Ні! Я не хочу миру! Я мушу вести свою війну! Я вже не можу відступити... Це була б така ганьба!.. Ви здуріли, Павле! Адже ми повинні виграти цю війну! Правда на нашому боці..

Крюг. Ні, маршале, не на нашому.

Маршал. Я знаю, юначе, я знаю. Але я хочу, щоб моя нація перемогла. Річ не в мені, голубе, а тільки в ній... Ім'ям нації... Покладіть трубку, Павле, покладіть; я можу... померти заради своєї нації.

Крюг (*віддає трубку Анетті*). Можете, маршале, але що буде потім?

Маршал. Після моєї смерті? А хіба ніхто не пам'ятав, що я смертний?

Крюг. Ви самі цього не пам'ятали. Тепер, у розпалі війни, ніхто не може замінити вас. Ви зробили з себе єдиного проводиря, без вас ми зазнаємо поразки. Без вас настане хаос. Хай нас бог боронить від того, що може настати після вашої смерті!

Маршал. Маєте рацію, Павле; я... не маю права піти з життя в розпалі війни. Я мушу спочатку ту війну виграти.

К р ю г. Та війна... не скінчиться за півтора місяця, маршале.

М а р ш а л. Правда, за півтора місяця... Ох, нащо бог так покарав мене! Йому не слід було... допускати це. Царю небесний, що ж мені робити?

К р ю г. Відвернути катастрофу, маршале. Тепер у цьому... ваше завдання. Анетто!

Д о ч к а (В телефон). Докторе, ви чуєте мене? Я його дочка. Ви приїдете? Так, він виконає вашу умову. Ні, він ще не сказав цього, але йому більше нічого не лишається... Тоді ви приїдете? І врятуєте його? То я йому скажу. (Затуляє трубку долонею). Тату, він каже, що одне слово з твоїх уст...

М а р ш а л. Ні. Поклади трубку, Анетто. Я... не можу. І крапка.

К р ю г (спокійно). Прошу пробачення. Ви повинні це зробити, ваша ексцеленціє.

М а р ш а л. Що зробити? Викликати до себе отого...

К р ю г. Так.

М а р ш а л. А потім принижено запропонувати мир? Відкликати армію, га?

К р ю г. Так.

М а р ш а л. І перепросити... і прийняти кару...

К р ю г. Так.

М а р ш а л. Отак жакливо, отак безглуздо впокорити свою націю...

К р ю г. Так, маршале.

М а р ш а л. А потім однаково піти у відставку, скласти з себе свій зневажений титул...

К р ю г. Так. Але зробити це під час миру.

М а р ш а л. Ні! Чуєте, ні! Хай це зробить хтось інший! Їх є доволі — тих, що стояли проти мене, хай же тепер покажуть... Я тільки... складу з себе повноваження, а вже хтось інший нехай пропонує цей ганебний мир...

К р ю г. Інший не може цього зробити, ваша ексцеленціє.

М а р ш а л. Чому?

К р ю г. Бо це означало б громадянську війну. Тільки ви можете наказати армії, щоб відступила...

М а р ш а л. То хай же пропадає нація, що не вмє правити сама собою! Хай відпустять мене... хай дають собі раду без мене.

К р ю г. Цього ви їх не навчили, ваша ексцеленціє.

Маршал. Тоді мені лишається ще одна... гідна офіцера можливість. *(Іде до дверей)*.

Крюг *(заступає йому дорогу)*. Цього ви не зробите, маршале.

Маршал. Що? Я вже не маю права розпорядитися своїм життям?

Крюг. Не маєте, ваша ексцеленціє. Ви повинні ще... закінчити війну.

Маршал. Може, й ваша правда, юначе... Анетто, він славний хлопець, але занадто розважний. Він ніколи не зробить нічого великого.

Дочка *(подає йому трубку)*. Отже, тату...

Маршал *(відштовхує її руку)*. Ні, донечко. Я не хочу. Не можу. Я вже не маю для чого... жити далі.

Дочка. Я прошу тебе, тату! Прощу за всіх хворих!..

Маршал. За всіх... Твоя правда, Анетто: є ще й інші... Ось ми, хворі, ми, прокажені! Нас мільйони в усьому світі! Правда, моє місце — з ними! Дивися, світе, дивися, перед тобою стоїть... маршал прокажених! І вже не на чолі армії, а на чолі всього зболілого людського м'яса... З дороги, з дороги! Ми, прокажені йдемо! Правда на нашому боці, ми хочемо тільки милосердя!.. Дай-но, Анетто! *(Бере трубку)*. Алло, докторе! Так, це я сам. Так. Так. Я вже сказав — т а к! Гаразд. Дякую. *(Кладе трубку)*. Ну, це вже відбуто. Він приїде... за кілька хвилин.

Дочка. Слава богу! *(Плаче з радості)*. Я така рада, тату... така рада, Павле...

Маршал *(гладить її по голові)*. Ну, йди сюди... Ти ще не гидуєш мною?.. Знаєш, ми потім виїдемо, коли буде мир...

Дочка. Коли ти видужаєш.

Маршал. Так, коли ми всі видужаємо. І коли я наведу лад в усьому, розумієш? Це буде нелегке діло, Павле... Хоч би вже швидше той лікар прийшов! Треба припинити наступ... і оголосити всім урядам... *(Бере на письмовому столі свої накази і рве їх на клаті)*. Шкода, це могла б вийти... гарна, велика війна.

Дочка. А тепер, бач, тату, війни вже не буде ніколи. Як ти розпустиш свою армію, найбільшу в світі...

Маршал. Так, то була гарна армія, доню... Ти й не уявляєш, яка то була чудова армія. Двадцять років я присвятив їй...

К р ю г. А тепер ви віддасте себе мирові, маршале. Скажете людям, що бог вас напутив...

М а р ш а л. Бог... Якби ж я справді знав, що бог цього хоче! Павле, це також була б місія, правда?

К р ю г. Так, маршале. Це була б... велика робота.

М а р ш а л. Роботи під зав'язку, я знаю. Я добре знайомий з дипломатами, хлопче. Та коли проживу ще кілька років... Можна витримати багато, коли на тебе покладено місію. Мир... Бог хоче, щоб я присвятив себе мирові. Анетто, ану, скажи це — щоб я знав, як воно звучить.

Д о ч к а. Бог хоче, щоб ти присвятив себе мирові, татусю.

М а р ш а л. Справді, звучить непогано... Це була б велика місія, правда, Анетто? Саме вже те, що в світі припинилась би біла пошесть... Це була б величезна перемога, хіба ні? Й у встановленні миру наша нація була б перша серед усіх... Правда, це буде дуже довга праця, та якщо я ще поживу... Аби лише бог поклав на мене таку місію!.. Та де ж той лікар, Анетто? Де ж той лікар?

Завіса

КАРТИНА ТРЕТЯ

Вулиця. Натовп із прапорами. Спів. Вигуки: «Хай живе маршал!», «Хай живе війна!», «Слава маршалові!»

С и н з першої дії. Ану, всі разом: «Хай живе війна!»

Н а т о в п. Хай живе війна!

С и н. Нас веде маршал!

Н а т о в п. Нас веде маршал!

С и н. Хай живе маршал!

Н а т о в п. Маршал! Маршал!

Сирена автомобіля, що не може проїхати крізь натовп.

Г а л е н (*вибігає з валізкою в руці*). Доберуся пішки. Дозвольте, будь ласка! Прошу вас, пропустіть... мене хтось чекає...

С и н. Громадянинне, кричють: «Хай живе маршал! Хай живе війна!»

Г а л е н. Ні! Війна — ні! Не треба ніякої війни. Слухайте, не треба війни!

Вигуки: «Що він сказав?», «Зрадник! Боягуз!», «Бий його!»

Треба, щоб був мир! Пропустіть мене! Я йду до маршала!

Вигуки: «Він образив маршала!», «На ліхтар його!», «Смерть йому!» Натовп, горлаючи, змикається круг Галена. Гамір, товкотеча. Натовп розступається. Доли лежить Гален і його валізка.

С и н (*стусає Галена ногою*). Вставай, падлюко! Чухрай звідси, а то...

О д и н з н а т о в п у (*стає навколішки над лежачим*). Стривай, громадяніне. Він уже готовий.

С и н. Невелика шкода. На одного зрадника менше. Слава Маршалові!

Н а т о в п. Хай живе маршал! Маршал! Маршал!

С и н (*відчиняє валізку*). Диви, це якийсь лікар! (*Розбиває пляшечки з ліками й топче їх ногами*). Отак! Хай живе війна! Хай живе маршал!

Н а т о в п (*суне галі*). «Маршал!», «Маршал!», «Хай живе маршал!»

Завіса

МАТИ

Ідею цієї п'єси підказала авторові дружина, матеріал для неї дала доба, в якій ми живемо, а спонукою до написання став малюнок, де було зображено вдову, яка стоїть на колінах серед котрогось із нинішніх бойовищ. Вступу з докладнішими поясненнями вона, здається, не потребує. Автор тільки просить майбутніх постановників, щоб мерців, які в ній оточують матір, трактували не як страшних привидів, а як живих, милих і славних людей, що цілком невимушено почувують себе в своїй давній домівці, при світлі звичної лампи. Вони такі самісінькі, як були за життя, бо живуть і далі в пам'яті матері; а мертві вони лише тим, що вона вже не може доторкнутися до них, та ще хіба тим, що роблять трохи менше гамору, ніж ми, живі.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Мати

Батько

Ондржей

Іржі

Корнель

Петр

Тоні

Дідусь

Чоловічий голос
із приймача

Жіночий голос
із приймача

Дія перша

Батьків кабінет; вікна порозчинені навстіж. На середній стіні — портрет Батька в офіцерському мундирі; обабіч нього розвішані шаблі, рапіри, пістолети й рушниці, люльки з довгими цибухами, різні пам'ятки з колоніальних експедицій: списи, щити, луки й стріли, ятагани, а також мисливські трофеї: оленячі роги, голови антилоп тощо. Бічні стіни зайняті книжковими полицями, різьбленими шафами, стояком із начищеними рушницями, завішані східними тканинами, географічними картами, шкурами диких звірів. Взагалі кабінет переповнений усяким чоловічим причандаллям: на масивному письмовому столі — словники, глобус, люльки, порожні шрапнельні набойки замість прес-пап'є, скриньки для тютюну тощо; турецька канапа, витерті крісла, обшмугляні дзиглики, арабський столик із шахівницею, ще один столик із дорожнім грамофоном; на шафах офіцерські кашкети й піломи, а до того ж повсюди то химерні статуетки, то негритянські маски, то ще якась екзотика, — одне слово, все те, що його років двадцять — тридцять тому привозили як сувеніри з колоній чи далеких країв. Усе це вже на перший погляд здається дуже старосвітським, аж ветхим; у кабінеті, так би мовити, не чути духу житла, він схожий на родинний музей.

На канапі, високо підібгавши ноги сидить Тоні; на колінах у нього велика книжка, він поклав на неї аркуш паперу й щось пише. Тоді пошепки перечитує написане, помахуючи в такт рукою; хитає головою, щось закреслює й знов тихо скандує.

Входить Петр, насвистуючи пісеньку.

Петр. А, Тоні! Що поробляємо? *(Підходить ніби зничев'я до столу й крутить глобус, усе насвистуючи).*

Тоні. Що?

Петр. Вірші пишеш?

Тоні. Які там вірші! *(Ховає аркуш у книжку).* І нащо воно тобі?

Петр. Нінащо. *(Застромивши руки в кишені, дивиться на Тоні й насвистує).* Ану, покажи!

Тоні *(Вдає, ніби читає книжку).* Ет! Ще нічого нема.

Петр. Гм!.. *(Смикає Тоні за чуба).* Ну, не хочеш — не треба. *(Неквално вертається до столу й напихає люльку тютюном з однієї скриньки).* Більше тобі нічого робити, еге? *(Висовує шухляду).*

Тоні. А ти сам що робиш?

Петр. Байдикую, Тоні. *(Дістає з шухляди стару книжку й гортає її).* Просто-таки гарячково байдикую. Бо мій час іще не настав. *(Підходить до столика з шахівницею).* Ось цю задачку тато, бачу, почав був розв'язувати, та й... не встиг до кінця довести. Треба колись спробувати мені. *(Розставляє на шахівниці кілька чорних та білих фігур і, тихо насвистуючи, звіряє їх розміщення з книжкою).*

Тоні (нерішуче). Петре, ти не знаєш...

Петр (неуважливо). Що?

Тоні. Про нашого Їрку.

Петр. А що я маю знати?

Тоні. Чи він не ставить сьогодні... якогось рекорду?

Петр. Чого це тобі подумалось?

Тоні. А він учора ввечері сам сказав: «Тоні, побажай мені завтра удачі. Годині о третій. Хочу одне діло спробувати».

Петр. Годині о третій? (Дивиться на годинник). Так це вже ось-ось. А нам не сказав нічого. (Насвистуючи, розставляє фігури галі). Мабуть, не хотів, щоб мама знала. Вона завжди так потерпає, коли Їрка літає... При ній нічого не кажи, чуєш? (Дивиться в книжку, тоді на шахівницю). Де п'ять. Де п'ять... Тато записав тут перший хід де п'ять, але мені чогось здається... Я часом думаю: як, певне, тато нудився в тих колоніях! Тому він і розв'язував там шахові задачі.

Тоні. А ти? Теж нудишся?

Петр. Страшенно. Так безглуздо люди ще ніколи не жили, в жодному сторіччі. (Обертається). Ну, годі мультись, Тоні! Покажи, що ти там за вірші написав.

Тоні. Ой, не треба! Вони ще не готові.

Петр (підходить до нього). Давай, давай!

Тоні (виймає з книжки списаний аркуш). Так не вийшло ж нічого! Ти сміятимешся!

Петр (бере аркуш у нього з руки). Та я тільки подивлюся, чи нема граматичних помилок. (Мовчки, уважно перечитує вірші).

Входить Корнель з рушницею в руці.

Корнель. А, ви обидва тут? (Клацає курком). Довелось її, бісову душу, геть розібрати, але тепер — як цяцечка. (Ставить рушницю в стояк). Варт би її випробувати, га, Петре?.. Ну, що поробляємо, хлопці? (Бере зі стояка іншу рушницю й перевіряє замок).

Тоні (тривожно дивлячись на Петра). Нічого...

Петр. Тут в одному рядку два склади зайві, Тоні.

Тоні. В котрому? Ану, покажи!

Петр. А ось у цьому: «І от приходиш ти, прекрасна незнайомко...»

Корнель (гмухає в замок рушниці). Що, вірші? Тоні знов не може риму піймати? (Кладе рушницю на стіл і виймає з шухляди мастило й клоччя).

Петр. І хто ж вона, ця прекрасна незнайомка?

Тоні (схоплюється й хоче вирвати в нього з рук аркуш). Віддай! Я знаю, що напартачив. Віддай, я спалю його!

Петр. Ні, я серйозно питаю. Не дурій, Тоні. Між іншим, щоб ти знав, вірші не такі-то й погані.

Тоні. Справді?

Петр (мовчки перечитує). Ще б пак. Вельми непогано звучить, новий Аріоне.

Тоні. Ну, то можеш сам здогадатися, хто вона... та незнайомка.

Петр. Ти маєш на увазі... смерть, правда, Тоні? (Відає йому аркуш).

Тоні. Нащо ж питати, коли сам зрозумів?

Петр. Та я тільки дивуюся, чого тебе так надить смерть. Такого хлопчиська!

Корнель (чистить на письмовому столі рушницю). Саме через те, що він хлопчисько. У нього світова скорбота. «Прекрасна незнайомка»... І придумав ж! А я не розумію — що може бути прекрасного в смерті? Хіба що...

Петр. Хіба що це буде смерть за щось велике, еге?

Корнель. Атож. Золоті слова, Петрику. Наприклад, за оту вашу чорну ганчірку на тичці, правда? Смерть на барикадах — на менше наш Петр не згоден. Трах-бах!

Тоні (ледь не плачучи). Годі вам! Зараз знов по-сваритесь!

Петр (сідає за шахівницю). Та ні, маленький мій. Я й не подумаю. Хто там схоче слухати, що верзе оця старезна, злостива, ретроградна скам'янілість! Що вдієш — він же народився на цілих півгодини раніш за мене. І саме тут пролягла межа між поколіннями, хлопчику. А коліс історії зупинити не можна, і вже на арену виступає нове покоління, на півгодини молодше... (Робить хід на шахівниці). Де п'ять... Де п'ять... Навряд чи вийде так, як думав тато. (Ставить фігуру назад).

Корнель. А мені покажеш вірші, Тоні?

Тоні. Та їх треба ще пощліфувати.

Корнель (втирає клоччям пальці). Е, ні, лиши все як є. Це завжди так: чим більше переробляєш, тим гірше виходить.

Тоні (простягає йому аркуш). Тільки не смійся, Корнелю.

Петр (*схилившись над шахівницею*). Хіба Корнель коли з чого сміється! Він тільки подивиться суворим оком, чи нема там у тебе якоїсь підривної тенденції — вільного вірша абощо.

Тоні. Так це ж не вільний вірш!

Петр. Твоє щастя. А то Корнель оголосив би тебе зрадником нації й більшовиком. Ні, Тоні, не берись руйнувати підвалини. Полиш це мені. Вистачить із нашої родини одного руйнівника... А що як піти оцим слоном? (*Хитає головою*). Ні, так я оголю свої груди, і білі вдають мене просто в серце. Стривай... «І от приходиш ти, прекрасна незнайомко...»

Тоні. Не заважай, хай Корнель прочитає!

Петр. Пробач, я просто думаю вголос. Це винен ораторський талант.

Корнель. (*кладає аркуш*). Страхіття!

Тоні. Що, дуже погано?

Корнель. Жахливо! Петре, з цього хлопчини вийде поет! У такій шановній офіцерській родині... Слухай-но, а може всипати йому?..

Тоні (*безмежно щасливий*). Справді тобі сподобалося?

Корнель (*пестливо куйовдить йому чуба*). Ну, вчитися ще треба чимало, Тоні. І зі смертю не заводься, чуєш? Це діло не для тебе, матусин мазунчику! Хіба не можна писати вірші про життя?

Тоні. То ти гадаєш, що мені варто писати?

Корнель (*знову заходжується чистити рушницю*). Та що вдієш: у нашій родині кожне в інший бік тягне. Такі вже ми вдалися, чи заляв нас хто.

Петр. А ти знаєш, що сьогодні наш Їрка хоче побити рекорд?

Корнель (*кидає чистити рушницю*). Хто тобі сказав?

Петр. Тоні. Їрка нібито просив його, щоб побажав йому удачі. О третій годині.

Тоні. Боже, а я й забув! Уже третя!

Корнель (*виглядає у вікно*). Погода гарна; як трохи пощастить...

Тоні. А який рекорд він хоче побити?

Петр. Висоти.

Корнель. З вантажем. (*Знову схиляється над рушницею*).

Тоні. Яке це розкішне почуття, мабуть... Легіти так

високо... Кружляти там, де сама лише блакить, і співати: «Ще вище! Ще вище!»

Петр. От тільки руки там дуже мерзнуть.

Корнель. Закладаюся, що Ірка колись-таки поб'є цей рекорд. Він же в тата вдався.

Тоні. Чим?

Петр (заглиблений у шахову задачу). Одчайдушністю.

Корнель (наг рушницею). Вірністю обов'язку, Петре.

Тоні. Ви хоч знали тата, а я... Слухайте, а Ондра теж мав татову вдачу?

Корнель. Атож. Тому й поїхав туди, на південь.

Тоні. А ти?

Корнель. Я намагаюсь бути таким. З усієї сили.

Тоні. А Петр?

Корнель. Петр з усієї сили намагається бути не таким.

Петр. Я? Я, братику, з усієї сили намагаюсь розв'язати до кінця його шахову задачу.

Корнель. Хіба що. А в усьому іншому... От би подивувався бідний тато. Сам офіцер, майор кавалерії — а сиң, бачте, хоче світ перевернути. Чим не родинна драма?.. І від чого це татові рушниці так іржавіють?

Петр. Не вір йому, Тоні. Тато завжди був серед тих, хто йшов уперед. І я маю від нього цю рису (Переставляє фігуру на шахівниці). Отже, чорний пішак посувається на еф чотири. Білі захищаються.

Корнель. Білі захищаються? Ану, покажи. (Підходить до шахівниці).

Петр. Чорні йдуть в атаку. Білі відступають.

Корнель (наг шахівницею). Стривай, Петре, так не годиться. Тато пішов би оцим конем на де п'ять.

Петр. Можливо. Але тепер не ті часи. Тато був кавалерист, а моє серце на боці піхоти. Пішаки завжди йдуть тільки вперед. Пішак може загинути, але не може відступити. Пішаки всіх країн, єднайтеся!

Корнель. Але якби кінь пішов на де п'ять...

Петр. Не лізь у мою задачу!

Корнель. Це татова задача. Дивись, білі починають ходом коня на де п'ять і дають мат у три ходи.

Петр. Ну, а я цього не хочу, братику. Я хочу розгромити білих. Тому чорний пішак іде на барикаду й проганяє білого коня.

К о р н е л ь. От чорт, а й справді, є така можливість. Певно, автор задачі прогавив.

П е т р. От бач. Задача має два розв'язання, пане офіцере.

К о р н е л ь. Перше — татове.

П е т р. А друге — революційне. Вперед, гноблені пішаки! Біла тура під загрозою. До бою готуйсь!

К о р н е л ь. Слухай, Петрику, забери того пішака назад. Бо всю гру зіпсуєш.

П е т р. Чію гру?

К о р н е л ь. Татову. Тато пішов би на де п'ять.

П е т р. Тато був солдат, голубе. Він би сказав: «Молодці чорні, не здаються!» І кинувся б у бій за білих...

К о р н е л ь. Чуєш, забери пішака назад!

П е т р. А навіщо?

К о р н е л ь. Я хочу побачити, як розв'язав би задачу тато.

П е т р. Тепер уже грається інша партія. Не татова. Наша. Марно б'єш копитом, білий коню; ніщо вже не зупинить чорного пішака на його переможному шляху! За чотири ходи він стане всемогутнім ферзем... Правда, ми це називаємо інакше.

К о р н е л ь. А як?

П е т р (*неспогівано споважнівши*). Новою владою, братику. Владою чорних. І ми її дочекаємось!

К о р н е л ь. Ой ні, Петре. Лишається ще один хід.

П е т р. Який?

К о р н е л ь. А оцей! (*Валяє рукою фігури на шахівниці*).

П е т р. Ага! Це називається шляхом насильства. (*Устає*). Теж добре. Тоді й ми діятимемо по-іншому.

Т о н і (*що доти читав на каналі, тепер підводить голову й кричить майже істерично*). Годі вам з тією політикою! Терпіти несила!

К о р н е л ь. Таж це тільки гра! Чого ти так! Ми лише хочемо пофехтувати, правда, Петре?

Т о н і. Яка там гра! Я знаю, про що ви.

П е т р. Слушно, Тоні. Це страшенно серйозне діло. Сутичка старого світу з новим. Але не бійся, я простромяю Корнеля, як жука шпилькою. Геть тиранів! (*Надіває на голову дикунський шолом*). Хай згине мерзенний старий світ! Ну-бо швидше, Корнелю!

К о р н е л ь (*надягає кавалерійську каску*). Зараз.

(Знімає зі стіни дві рапіри). Вибирайте, будь ласка, шановний супротивнику.

Петр (згинає одну рапіру). Добра. Але рівності у зброї тепер не додержують. Це страшенно старомодно.

Обидва стають у позицію.

Ну, Тоні, командуй.

Тоні (ховає обличчя в книжку й затуляє вуха). Не хочу!

Корнель. Увага... Раз, два... три!

Петр із Корнелем, сміючись, фехтують.

Петр. Ла-ла!

Корнель. Ала!

Петр. «Ми всіх катів зітрем на порох!» Ла-ла!

Корнель. Ла-ла!

Петр. Перша рана.

Корнель. У плече. Легенька. Бій триває із перемінним успіхом.

Петр. «Позбудеться ярма тяжкого...»

Корнель. Ще зачекайте. Влучив!

Петр. Тільки дряпнув. Ла-ла! Вперед, чорний пішак!

Корнель. Хе! Стоїмо непохитно, як скеля, добродію! На! На!

Петр. «Час розплати настав...» Удар!

Корнель. Де там! Ось на тобі! (Спиняється). Стривай, Петрику, не боляче?

Петр. Пусте! En garde! ¹

З гуркотом падають столик і дзиглики.

Петр. Ла!

Корнель. Ала!

Петр. Стій! Це в сонну артерію, Корнелю. Ти мертвий.

Корнель. Поранений, але б'юся далі. До останнього віддиху. Ала!

Тоні (кричить). Годі вам!

Петр. Зараз кінчаємо, Тоні. Пішак атакує. Ха! Ха! Старий світ хитається...

Корнель. Finito! ² Цей раз я тебе прямо в серце влучив, Петре. (Опускає рапіру).

¹ Обороняйся! (Фр.)

² Кінець! (Італ.)

Петр (салютує рапірою). Дякую. Я мертвий.

Корнель (теж салютує). Дуже шкодюю.

Петр. Але на зміну мені придуть тисячі чорних пішаків... Ура, товариші!

Входить Мати й стає на порозі.

Мати. Хлопці, хлопці, що це ви знов робите!

Петр. Ой, матуся! (Квалливо вішає рапіру на стіну). Корнель щойно вбив мене, мамо. Ударом у серце. (Скидає шолом).

Корнель (вішає рапіру). А Петр мені простромив шию, матусю. Теж майстерний удар був. (Скидає каску).

Мати. Ви, близнята, як не поб'єтесь, то вам і світ не милий! Дивіться, шибеники, чого ви тут знов наробили! І не де-небудь, а в татовому кабінеті!

Петр. Та ми зараз приберемо, мамо, ти не клопочися. Ну-бо, Корнелю!

Обидва нашвидкуруч наводять лад, піднімають поперекидані столик і дзиглики.

Мати. Покиньте, знаю я ваше чоловіче прибирання. Чим більш наводите лад, тим його менше.

Корнель (ставши навкарачки, поправляє килим.) Зараз усе буде гаразд, мамо. Пустити килим, Петре!

Петр (теж навкарачки, відштовхує його). Ні, ти пусти!

Зненацька хапають один одного в оберемок і починають кататись по підлозі, борюкаючись.

Зараз покладу тебе на лопатки.

Корнель (засалано). Спробуй!

Петр. Стривай, стривай!

Качаються по всьому кабінету.

Мати. Ну, годі вже! Ви тут колись таки порозбиваєте все! І не сором — таким здоровилам! Що про вас Тоні подумає?

Петр (відпускає Корнеля). Іди сюди, Тоні, я й тебе навчу!

Тоні. Я не хочу!

Мати. Тоні не чіпайте. І гайда мені звідси! Тоні, за що вони знову зчепилися?

Тоні. Петр не хотів іти на де п'ять.

К о р н е л ь (збирає на підлозі шахові фігури). Розумієш, мамо, то був татів хід. Я тільки захищав родинну традицію.

П е т р. Не вір, мамо. Задача має два розв'язання.

К о р н е л ь (розставляє фігури на шахівниці). То чом не розіграти її так, як тато хотів?

П е т р. А чом не інакше? Може, тато й сам тепер грав би так, як я.

М а т и. Тихо! Годі сперечатись, і гайда звідси! Мені треба тут лад навести після вас, шибеників.

К о р н е л ь. Ми тобі допоможемо.

М а т и. Аякже, знайшлися помічники! Хіба ви, чоловіки, тямите, що таке лад!

К о р н е л ь. Поставити все там, де воно було.

П е т р. Поставити все там, де воно має бути.

М а т и. А от і ні. Поставити все там, де йому добре. Та хіба ви зрозумієте! Ну, гайда, йдіть уже ви обидва.

К о р н е л ь. Ходімо в садок, постріляємо з цієї рушниці, Петре!

П е т р. Гаразд. За сто кроків — у пляшку.

М а т и. Вам аби щось розбивати!

К о р н е л ь. Тоні, а ти не підеш? (Бере зі стояка рушницю, яку був приніс).

М а т и. Ні, Тоні не любить вашої стрільби. Правда, Тоні?

П е т р. Я знаю. Він боїться.

М а т и. Тоні не боїться. Ви його не розумієте. Він просто не такий, як ви, от і все.

К о р н е л ь. А з нас кожен не такий, як інші, матусю.

М а т и. Менше, ніж вам здається. Ну, йдіть уже, паливоди!

К о р н е л ь (цілує її в щоку). Ти вже не сердишся?

П е т р (цілує в другу щоку). Хіба наша матуся вмє сердитись? Вона звикла до такого...

М а т и. Ви не знаєте, де Їржі?

К о р н е л ь. А справді, де він? Тоні, ти не знаєш?

Т о н і. Здається... здається, в нього якийсь побачення.

М а т и. З ким?

П е т р. Ну, сама розумієш, мамо. Певне, з якоюсь прекрасною незнайомкою.

. Брати випихають один одного в двері.

М а т и. А тобі чого тут треба, Тоні?

Т о н і. Нічого. Я... я просто прийшов сюди почитати.

М а т и. Татові книжки?

Т о н і. Та ось, про подорож.

М а т и. Знов ті далекі краї... Нащо воно тобі, Тоні! Адже ти ніколи не будеш мандрівником, правда? *(Ходить по кімнаті й неквапно поправляє все)*.

Т о н і. Мабуть, не буду. Але я так виразно все уявляю...

М а т и. Ну що, наприклад?

Т о н і. Та все... Ну, хоч би... степ, буйна трава, і раптом біжить табун антилоп... Мамо, я не розумію, як можуть люди стріляти в тварин.

М а т и. Татусь стріляв... Але ти будеш не такий, правда? *(Обнімає його за шию)*. Я б тільки хотіла, щоб ти завжди був такий, як тепер. Треба ж комусь лишатися вдома, Тоні. Бо інакше ні в кого на світі дому не було б. *(Цілує його)*. Ну йди вже, у мене тут ще багато діла.

Тоні виходить.

(Нечутно прибираючи в кімнаті). Тоні буде інакший. Тоні повинен бути інакший. *(Зупиняється перед портретом Батька й дивиться на нього. Тоді знизує плечима, відходить і спускає важкі штори на вікнах)*.

Кімнату сповнює півморок.

(Вертається до Батькового портрета й засвічує перед ним лампу на столику). Слухай, ну чого ти весь час маниш їх сюди? Ти ж знаєш, що я цього не люблю... Навіть Тоні, що вродився вже після твоєї смерті й ні разу тебе не бачив, так і дивиться, щоб сюди забитись. Ну скажи, нащо ти це робиш. Я ж хочу, щоб вони й моїми були, Ріхарде! Я не хочу, щоб вони весь час пнулися за тобою.

Б а т ь к о *(повільно виступає з темного кутка; одягнений він у такий самий мундир, як на портреті)*. Та я не маню їх сюди, серденько. Це вони самі. Бач, вони ж ізмалечку гралися всім оцим мотлохом... Тож не дивуйся їм.

М а т и *(обертається до нього нітрохи не здивовано)*. Авжеж, ти це щоразу кажеш, любий. Та вони тепер уже завеликі для цих твоїх іграшок, а однаково весь час тут та й тут.

Б а т ь к о. Що ж — дитячі спогади. Але ж ти могла все це давно повикидати, любонько. Нащо воно?

М а т и. Аякже, повикидаги! Пам'ятки по тобі? Ні, ні, Ріхарде, я маю на них право і держу їх тут задля тебе. Бо все це — ти. (*Cigae в крісло*). І коли тут побувають хлопці, після них завжди лишається щось у повітрі... Щось таке, наче ти сам тут був. Ти сам.

Б а т ь к о (*cigae верхи на стілець*). Та це просто тю-тю, любонько.

М а т и. Тютюн... і життя. Ти не можеш уявити, що я тоді почуваю. Тільки заплющу очі, і всю мене пронизує: Ріхард був тут... Ріхард... Ріхард... Усе тут сповнюється тобою, наче я тобою дихаю. Ні, не кажи, не в цьому мотлоху річ, це ти сам, це ти... А хлопців ти мені псуєш, Ріхарде.

Б а т ь к о. Та що ти, голубко! Таке придумала. Ну як би я міг їх псувати? Адже я вже... скільки це років?

М а т и. Невже сам не знаєш? Сімнадцять.

Б а т ь к о. Так багато?.. Ну, то коли хтось уже сімнадцять років мертвий, від нього лишається так мало, любонько. Що рік, то його меншає й меншає. Я вже ні на що не придатен, серденько. Хіба лиш на те, щоб тут на згадку про мене порох витирали.

М а т и. Однаково ти їх вабиш. Того вони й пхаються сюди весь час. Це все ж таки щось означає для хлопців: тато — солдат, тато — герой! Я бачу, як воно їх чарує. Завжди чарувало.

Б а т ь к о. Не треба було розповідати їм про мене, серденько. Це твоя помилка.

М а т и. Не треба було розповідати? Що це ти балакаєш? А хто ж іще має зберігати пам'ять про тебе, як не я? Адже відколи тебе не стало, Ріхарде, чи багато я мала втіхи, крім дітей та споминів про тебе? Я знаю свій обов'язок перед тобою, коханий мій. Чи багато є дітей, що можуть так пишатися своїм батьком?.. Ти не уявляєш, що це означало для наших хлопців. То невже я мала позбавити їх цього?

Б а т ь к о. Ти перебільшуєш, люба. Не сердься, але щодо цього ти завжди перебільшувала. Яке там героїство! Нічого надзвичайного там не було. Така собі дрібна сутичка з тубільцями... та ще ж нас і побито.

М а т и. Я знаю, ти завжди так кажеш. Але ваш генерал тоді сам написав мені: «Шановна пані! Ви оплакуєте героя. Ваш чоловік сам зголосився взяти участь у найнебезпечнішій операції...»

Б а т ь к о. Та це ж тільки говориться так, серденько.

Він тільки хотів якось утішити тебе, коли вже... таке зі мною сталось. Яке там геройство! Когось треба було послати. Якби не зголосився я, пішов би хтось інший. От і все.

М а т и. Але в того іншого, може, не було б п'ятьох дітей, Ріхарде!

Б а т ь к о. Може, й так; та коли в когось п'ятеро дітей, це ще не означає, що він повинен бути поганим солдатом, любонько. Одне слово, я не зробив нічого надзвичайного... але ти цього не зрозумієш, люба: в бою людина мислить зовсім інакше. Це важко пояснити. Сторонньому воно, може, здається, бозна-яким героїзмом, але тобі самому... Просто так треба, і все. Той фланг треба було прикрити. Ось дивись: тут наступали головні сили, а отут із флангу лишався прохід у горах. І той прохід ми мали зайняти невеликим загonom. Оце й усе. П'ятдесят двоє вбитих, тільки й того. Велике діло!

М а т и. П'ятдесят двоє вбитих... А всього скільки вас було?

Б а т ь к о. Ну... п'ятдесят двоє й було. Зате ж ми продержалися цілих шість днів. Признаюся, найдужче нам дошкуляла спрага. Там, бач, не було води. Тож спрага мучила — несила терпіти. І злість. Я там страшенно злостився, серденько.

М а т и. Чому?

Б а т ь к о. Бо все це, правду кажучи, було непотрібне. Наш полковник помилився, розумієш? Треба було головну колону трохи притримати внизу, а в той прохід послати принаймні чотири батальйони. І гірську батарею. Я це побачив зразу. І сказав полковникові. А він мені на те: «Ви, здається, боїтесь, майоре?»

М а т и. Ріхарде! І ти через це пішов... на смерть?

Б а т ь к о. Найбільш через це, серденько, найбільш через це. Щоб полковник побачив, що я маю рацію, розумієш? Йолоп! Прямо в пастку послав, тубільцям на втіху!

М а т и. І заради нього... заради нього...

Б а т ь к о. Тобі це здається безглуздя, правда? А в армії, любонько, це називається честю. Бач, там інакше не можна.

М а т и. Ріхарде, цього ти мені ще не кавав! То ти загинув тільки через те, що ваш полковник дав дурний наказ?

Б а т ь к о. Таке часом трапляється, рідненька. Та

принаймні з'ясувалося, що я мав рацію. Хіба це нічого не варте?

М а т и. От бач, про що ти думав: довести, що ти мав рацію. А про нас і не згадав, правда? І про те, що я саме чекаю п'ятої дитини, не подумав?

Б а т ь к о. Як не подумав, серденько! Ще б пак не подумати! Як попадеш у таку халепу, то стільки всього передумаєш, що тобі й увияти несила. Наприклад, їдеш верхи й кажеш сам собі: «Через три місяці я б міг додому з'їздити. Доти вже й мале народиться. Треба буде шаблю скинути, обережненько поставити в передпокої і ввійти навшпиньки... навшпиньки... Ну, Ондра вже потисне мені руку по-чоловічому, як дорослий, і скаже: «Добрідень, тату!» — «Добрідень, Ондро. Як там у школі?» — «Все гаразд, тату». А Ірка — той зразу почне показувати якусь машинку: «Диви, тату!» А близнята витріщатимуть на мене очі та борюкатимуться: хто перший злізе мені на коліна. «Дарма, шибеники, лізьте обидва зразу та не сваріться!» А дружина... це я більше як півроку її не бачив. Більш як півроку. Коли обійму її — чи знов вона так обм'якне, ніби в неї й кісток нема, і зітхне: «Ріхарде...»

М а т и. Ріхарде...

Б а т ь к о (*підводиться*). Ну що, серденько? Як тобі тут жилося?

М а т и (*з заплученими очима*). Сам знаєш, коханий, чекала тебе... П'ятого сина тобі породила... Такий слабенький, Ріхарде, бозна, чого він такий тендітний. Може, тому, що я стільки за тобою плакала.

Б а т ь к о. Дарма, рідненька, він подужчає. Ще й з нього виросте молодчага, герой, ось побачиш.

М а т и (*з несподіваним запалом*). Ні, я не хочу, щоб із Тоні виріс герой! Досить із мене, Ріхарде, чуєш? Досить я вже заплатила за ваше геройство! Мало хіба, що ти загинув? Чи ти знаєш — чи ви знаєте, що це таке: втратити чоловіка! Якби ти знав, на що я звелася... Що це ти мені накоїв, Ріхарде, як ти міг дозволити, щоб тебе так безглуздо віддали в жертву?

Б а т ь к о. Серденько, а що я міг удіяти, коли той бовдур полковник сказав, що я боюся... Мусив піти, правда? Він же сказав це... при всіх офіцерах. «Здається, ви боїтесь, майоре?» Я не знаю, рідненька, як би ти повелась, коли б сама це почувала.

М а т и (підвівшись, тихо). Я б сказала: «Йди, Ріхарде. Такого стерпіти не можна».

Б а т ь к о. От бач, голубонько, і ти б те саме відчула.

М а т и. Бо я тебе кохала, Ріхарде, бо я й досі кохаю тебе! Але тут це ні до чого, мій єдиний; хіба ж ти можеш знати, що робиться з жінкою, коли вона так безтямно, так по-жіночому когось покохає! Я сама не знаю, звідки це в нас; тільки знаю, що мені саме це в тобі страшенно подобалося — твій войовничий вигляд, Ріхарде, дзенькіт твоїх острог, твоя відвага й фанфаронство, твоя чесність і легковажність... Сама не знаю, чому це так мене чарувало. Мабуть, я була дурна, закохана, навіжена; але й тепер... я й тепер би не стерпіла, якби тебе спіткало приниження!

Б а т ь к о. Ну от бач! А якби я тоді не пішов...

М а т и. Ні, ні, Ріхарде, не лови мене на слові! Мабуть... ні, напевне, я погодилась би, щоб ти тоді повівся... не по-військовому. Ти вернувся б до мене й дітей... вийшов би у відставку. Я... з цим змирилась би. І теж любила б тебе. Може... трохи по-іншому. Я знаю, що ти страшенно мучився б... без тієї вояцької честі, але ми... обоє якось пережили б це; зате я принаймні жила б із тобою разом і могла б про тебе піклуватися.

Б а т ь к о. Як про людину, що мучиться своєю нікчемністю. І це задовольнило б тебе?

М а т и. Мусило б задовольнити. А так — чим, ти думаєш, доводилось мені вдовольнятися? Чи багато я мала?

Б а т ь к о. Я знаю, рідненька... Мені страшенно тяжко. Та майорська пенсія, що ти по мені одержувала...

М а т и. І п'ятеро дітей, Ріхарде, — подивись тепер на них. Ти не знаєш, як важко з цим упоратись самотній жінці. Ні, ні, цього ти не можеш зрозуміти. Пробач, коханий, мені не слід би про це говорити, але ж ви, чоловіки, хіба уявляєте... Одежа, харчі, школа — і знов — одежа, харчі, школа... Весь час рахуй, вираховуй, по десять разів кожну одешинку й кожний мідяк у руках обертай — що ви про це знаєте? Звісно, героїства тут нема ніякого, але... й від цього нікуди не дінешся, мій любий. Коханий мій, коханий, чого ти так на мене дивишся? Бачиш, на що я звелася!

Б а т ь к о. Ти красуня, любонько. Ти вродливіша, ніж була.

М а т и. Не балакай казна-чого, Ріхарде. Ми, живі,

страшенно змінюємось. Ти — ні, ти зовсім не змінився. Я аж соромлюся, що стала така стара проти тебе. Не дивись на мене, мій єдиний. Адже ж у мене стільки турбот було! І так важко жилося без тебе...

Б а т ь к о. Ну, з мене ти небагато мала помочі!

М а т и. Зате хоч сама не була. А найбільше, любий, найбільше я потребувала тебе, коли діти почали підростати. Ні, ти не думай, вони хлопці славні. Всі — Онджей, Їржі, близнята — завжди раді були допомогти мені. Та як виросли, то неначе почали говорити іншою мовою. Я їх не завжди розумію, Ріхарде. Ти, мабуть, розумів би їх краще.

Б а т ь к о. Не знаю, голубонько, не знаю. Мабуть, і я б не в усьому добрав діла. Хіба я тямлю щось у медицині, чи в авіації, чи в тих дурницях, що ними забили собі голову наші близнята...

М а т и. Це ти про політику?

Б а т ь к о. Атож. Я в ній темний, люба. Я був просто солдат, та й годі.

М а т и. А все ж... Тебе вони краще слухалися б. Я знаю, ти хотів і з них поробити солдатів; та коли ти загинув, я сказала собі — ні! Звісно, я ж могла віддати їх до військових шкіл... безкоштовно; але я воліла... я воліла своїми руками заробляти гріш, щоб вони вчилися чогось іншого. Я думала: хай буде медицина, техніка, що завгодно... тільки не армія. Хай роблять щось корисне... і таке, від чого люди не мусять умирати. Якби ти знав, скільки я напрацювалася, щоб їх вивчити... А тепер бачиш, що маю!

Б а т ь к о. Ну, серденько, мені здається, на них тобі нема чого нарікати.

М а т и. Та хтозна... Я сама здаюся собі квочкою, що вивела орлят. Вони одне за одним злітають у небо, а я сиджу на землі й кудкудакаю зі страху. Часом я тверджу собі: не будь такою малодушною, не заважай їм... Ріхарде, це просто страхіття, що з людиною діється, коли вона — мати! Адже я й сама колись була відчайдушна, сама мріяла бозна про що... Ох, ти сам знаєш, коханий.

Б а т ь к о. Знаю, голубонько.

М а т и. Таж я з дому втекла з тобою, і мені не страшно було хоч би й життя віддати. А тепер... тепер я ладна, мов скнара, схвати те, чим живу, сісти на нього зверху і кричати: «Не віддам! Не віддам!» Я й так уже

доволі віддала, Ріхарде. Тебе... і нашого Ондру. Більше від мене вже не можна жадати. Занадто дорого коштувало мені те, що зветься... героїство. Спершу ти, потім Ондра...

Б а т ь к о. Не кажи, рідна моя; Ондра помер гарною смертю. Гарною... і почесною.

М а т и. Почесною, я знаю. Вам здається страшенною честю за щось умерти; а про те, що хтось вас утратить, ви й не думаете. Ну, ти, Ріхарде, може, й мусив піти на смерть, бо ти був солдат. Але ж Ондра не мусив. Ондра був лікар і вчений; він міг би працювати десь у клініці... й не заразився б...

Б а т ь к о. З лікарями таке буває, маленька моя. В нашому полку теж якось був помер лікар. Такий славний чолов'яга, я з ним усе грав у шахи. І раптом заразився холерою...

М а т и. Але ж хіба наш Ондра мусив їхати туди, в тропіки? Це все через тебе!

Б а т ь к о. Ну що ти, серце моє, я ж тоді вже давно був мертвий!

М а т и. Однаково: ти весь час манив його сюди, до свого кабінету. Ти мав на нього вплив, любий. Тут Ондра весь час учився, тут він сидів, обіклавшись книжками, тут цілі години ходив з кутка в куток і курив... І тут-таки раптом сказав мені: «Мамо, я поїду на екватор, хочу трохи світа побачити». А що він туди їде воювати з жовтою пропасницею, це він... забув сказати. Ви завжди криєте від мене, що у вас на думці. Скажете: «Мамо, я тільки прогуляюся», — а потім зостаєтесь там навіки. Утік, наче злодій!

З темного кутка виступає О н д р а в білому лікарському халаті.

О н д р а. Матусю, таж я тобі вже скільки разів пояснював... Я просто не хотів, щоб ти турбувалася. Тому й не сказав нічого. От і все.

М а т и. Оце ти називаєш «пояснював»? Про те, щоб я не турбувалась, ти подумав; а про те, що можеш там заризитися чи ще яку біду собі нажити — ні. А я б подумала, Ондро. От воно як.

О н д р а. Ну, й помогло б це тобі, матусю? Адже я однаково поїхав би.

М а т и. Ондро, Ондро, ти ж весь час був такий серйозний, розважний хлопець. Я часто не знала б, що мені й робити, якби не ти. Меншим дітям ти був замість

батька — такий розумний і статечний... І раптом — маєш! Поїхав у тропіки й помер там від жовтої пропасниці. Не кажи мені, Ондро, що так треба було!

Б а т ь к о. Бач, серденько, лікар теж на свій лад солдат. Такий уже фах, правда, Ондро?

М а т и. І що тобі було до тієї жовтої пропасниці? Міг би лишатися вдома, лікувати людей або породілям допомагати...

О н д р а. Мамо, зваж сама: від жовтої пропасниці щороку сотні тисяч умирали... Адже це була б ганьба — не знайти ліків від неї. То був... ну, просто обов'язок.

М а т и. Твій обов'язок?

О н д р а. Обов'язок науки. Знаєш, матусю, це дуже тяжка хвороба. І якби ти бачила, як там, на півдні, люди вмирають... то сама сказала б: «Ондро, з цим треба щось зробити». Нікуди не дінешся, мамо: хтось мусив туди поїхати.

М а т и. Але чому неодмінно ти, Ондро? Ні, не переконаєш ти мене!

Б а т ь к о. А чому неодмінно не він? Голова в нього, здається, була не дурна. А такі справи завжди припадають найкращим, голубонько.

М а т и. І ті найкращі повинні через це вмирати?

Б а т ь к о. Атож. Інакше не можна, серденько. Найкращі завжди повинні йти попереду, розумієш? А ти, Ондро, не журися. Ти вчинив добре.

М а т и. Я знаю, ви завжди горою один за одного проти мене. Вам, чоловікам, легко казати — вчинив добре; та якби ви знали, що зі мною було, коли я одержала ту телеграму. Я зрозуміти не могла, в голові не вкладалось. «Ласкава пані, ваш син поліг, як герой, на бойовищі науки...»

Б а т ь к о. От бач, рідненька: як герой. Хіба це нічого не варте?

О н д р а. Ет, не в тім річ, тату. Це мене цікавило найменше. Я хотів одного: з'ясувати причини пропасниці. Яке ж тут геройство? Хто працює в науці, той повинен з'ясувати причини, хіба не так? На все інше йому начхати. Геройство там або честь — то все хлоп'яцтво, тату. Ось відкрити щось нове — це справді чогось варте.

М а т и. Ну, і відкрив ти щось?

О н д р а. Я — ні, матусю, але інші відкрили. Один швед і один американець.

Б а т ь к о. Шкода. Не люблю американців.

М а т и. От бач, Ондро! Хіба твоя смерть не була даремна? І непотрібна нікому?

О н д р а. Ні, матусю. Ти тільки цього не розумієш.

М а т и. Авжеж, не розумію. Я, мабуть, ніколи вас не розуміла. Я раз у раз чую це... від Їрки і від обох близнят: «Мамо, ти цього не розумієш...» Не розумію! Не розумію! Господи, я вже сама себе перестаю розуміти. Адже ви — часточки мого тіла. Та й ти, Ріхарде, ввійшов у мене й став моїм тілом і душею. І я вас не розумію? Що ж у вас є таке особливе, таке страшенно своє, що я вже й зрозуміти вас не здатна?

О н д р а (*підходить до неї*). Матусю, тобі не можна хвилюватись. У тебе слабе серце, тобі це шкодить.

М а т и. Не перебивай! Чого ж я вас так добре розуміла, поки ви були малі, пам'ятаєш, Ондро? Коли хтось із вас надворі, бувало, заб'є коліно, я це вдома відчувала й зразу вибігала... А коли ви всі сиділи за столом, я так глибоко почувала: це — я. Це все — я. Просто всім тілом відчувала: оці діти — то я! А тепер: «Мамо, ти цього не розумієш...» Ріхарде, що це вступило в наших дітей — таке чуже й... вороже мені?

Б а т ь к о. Бач, рідненька, вони вже дорослі... і в них є свої інтереси.

М а т и. А я завжди знала тільки їхні інтереси, розумієш? Ви всі думаете про свої справи, свою честь, своє покликання й ще бозна про що — таке велике, що я й справді його не розумію. А я... я весь вік думала тільки про вас. Я ніколи не знала іншого покликання, крім вас. Я знаю, в цьому не було нічого великого — тільки клопотатись та любити... Та коли я вам, п'ятьом дітям, подавала на стіл страву, для мене це було наче якийсь обряд. Ондро, Ондро, ти й гадки не маєш, як порожньо за столом без тебе!

О н д р а. Мені дуже шкода, матусю.

М а т и. Правду кажете, я цього таки не розумію. Наприклад, твій тато загинув, бо треба було вбивати якихось там тубільців. А ти, Ондро, вмер від того, що хотів рятувати їхнє життя. Мабуть, мені таки бракує розуму. Ви робите один так, другий навпаки, а потім кажете мені: «Це великі завдання, матусю, ти такого не можеш зрозуміти». Один із вас щось будуватиме, а другий те саме руйнуватиме, а мені скажете: «Це, мамо, таке величне діло! Ми мусимо так робити, хоч би за

це довелось віддати життя». Життя! Вам легко казати! Самому вмерти — це кожен зуміє; але втратити чоловіка або сина... Знали б ви, що це таке! Отоді б ви...

О н д р а. Тут ти, мабуть... маєш рацію, мамо.

М а т и. А хоч би й не мала... Я не хочу мати рацію, я хочу мати вас, хочу мати своїх дітей! Навіщо ти помер, Ондра! Ти ж був такий славний, статечний хлопець... І наречену мав, синку, збирався одружитись... Це я, мабуть, розумію, так чи ні, Ондра?

О н д р а. Авжеж, матусю...

М а т и. От бач!

З саду чути два постріли.

Б а т ь к о, *(підводить голову)*. Що це?

М а т и. Нічого. То хлопці стріляють у мішень. Корнель... і Петр.

Б а т ь к о. Добре. Хто не вміє стріляти, той ні на що не придатен.

М а т и. Наш Тоні не стрілятиме, Ріхарде. У нього не така вдача. Ондра теж не любив стріляти, правда ж, Ондра? Ти знав самі книжки, як і Тоні...

О н д р а. Але в Тоні це як гашиш, матусю. Він снить наяву. А це погано.

М а т и. Та він же ще дитина!

О н д р а. Ти про нього довіку думатимеш так.

М а т и. Бо він слабенький!

Б а т ь к о. Треба тобі взяти його в руки, любонько, щоб він привчався до чогось серйозного.

М а т и. А я не хочу! Я не хочу, щоб Тоні вже тепер убгав собі щось у голову! Я більше не пущу його сюди...

Б а т ь к о. А чому?

М а т и. Бо ви захочете впливати на нього! Бо ви йому нашіптуватимете: «Будь чоловіком, Тоні, будь чоловіком! Роби щось! Іди за щось умирати: за славу, за честь, за правду...» Ні, я не згодна, чуєте? Не займайте Тоні!

Б а т ь к о. Ну що ти, матусю! Невже ти хочеш збити з нього дівчину?

М а т и. Я хочу, щоб він був мій. Ти не маєш на нього ніякого права, Ріхарде! Тебе вже на світі не було, як він народився. Тоні мій, тільки мій, розумієш? І я його сюди не пущу!

О н д р а. Матуся, певне, вважає, що ми погане товариство.

М а т и. Атож. Бо ви мертві.

Чути постріли в саду.

О н д р а. Мамо, ти нас боїшся?

М а т и. Ну як би я могла боятись вас, синочку! Підійди ближче, Ондро, покажися мені! Якби ти знав, як тобі личить білий халат! Я завжди думала, як ти сидітимеш біля мене, коли... коли я прощатимуся з дітьми...

О н д р а. Та що це ти, матусю! Ти ще довго будеш із ними! Весь час, весь час!

Б а т ь к о. Наша матуся сильніша, ніж їй здається. *(Підходить до столика з шахівницею)*. Хто це тут грав, серденько?

М а т и. Петр із Корнелем. Казали, що це твоя задача.

Б а т ь к о. Правда. Я колись почав був її розв'язувати.

М а т и. Хлопці посварились через неї. Корнель хотів, щоб Петр пішов на де п'ять.

Б а т ь к о. Слушно. І я пішов би на де п'ять.

М а т и. Але Петр сказав, що є інше розв'язання. Вони з Корнелем раз у раз заводяться.

Б а т ь к о *(замислено)*. Інше розв'язання? Яке ж це?.. Може, тепер є нова шахова школа. Хіба що спершу піти оцим пішаком... Цікаво! Здається, Петр має певну рацію.

Дверима зовсім нечутно входить Іржі в пілотському комбінезоні.

І р ж і. Добри вечір, матусю. Здрастуй, тату. Здоров, Ондро.

Б а т ь к о *(обертається)*. А, Ірка!

О н д р а. Здрастуй.

М а т и. Чого це так рано, Іржичку? Літав сьогодні?

І р ж і. Літав, мамо. Ох, як гарно літалось!

М а т и. Добре, що ти вже вдома. Бо я не люблю, коли ти літаєш. Я тоді так боюся... Сьогодні хоч не пізно прийшов.

І р ж і. Бо я, мамо... зразу до тебе.

Б а т ь к о. Слушно. А знаєш, тобі це вбрання дуже личить.

М а т и *(підводиться, охоплена жахом)*. Стривай... Іржі, ти бачиш... тата... і Ондру?

І р ж і. Бачу, матусю, аякже.

М а т и. Але ж вони... вони мертві, Ірко! Як ти можеш їх бачити... Як ти можеш із ними говорити... Іржі!

Ір ж і. Та розумієш, мамо... Тільки не сердься. У мене щось зламалося в літаку. От і все.

Ма т и. Їрко, з тобою щось сталося?

Ір ж і. Ні, матусю, нічого. Справді, навіть не заболіло. Бач, у мого літака відломилося крило... ну, і от...

Ма т и. Їржі, ти щось приховуєш від мене!

Ір ж і. Не треба сердитись, матусю, але я вбився.

Ма т и. Ти... ти...

Ір ж і. Мамо, прошу тебе, не хвилюйся!

Ма т и. То ти мертвий, Їржичку?..

Ір ж і. Так, мамо. Я.. ну, як то кажуть, мертвий.

Ма т и (стогне). Боже мій, Їржі! Їржичку!

Он д р а. Тихо, тихо, матусю. Заспокойся.

Ма т и. Їрко, тебе нема, ти вбився!

Ба т ь к о. Ти повинна мужньо знести цю втрату, люба моя. Адже бачиш — він помер, як герой. Це була прекрасна смерть.

Ма т и (мов скам'яніла). Прекрасна смерть... От і маєш, Ріхарде! От і маєш!

Ір ж і. Мамо, так ніхто ж не винен! Я хотів спробувати одне діло... та мотор підвів. Я й сам не знаю, як воно сталося.

Ма т и. Мій Їрка... (Падає в крісло й ридає).

Он д р а. Не займай її. Хай поплаче, їй легше. (Стає біля неї).

Ба т ь к о (відводить Їржі набік). А що ти пробував зробити, Їржику?

Ір ж і. Побити рекорд висоти, тату. З вантажем. Півтори тонни.

Ба т ь к о. А... це має якесь значення — такий рекорд?

Ір ж і. Має, тату. Наприклад, під час війни — летіти якнайвище з найбільшим вантажем бомб...

Ба т ь к о. Правда. Це неабиящо.

Ір ж і. Або в повітряному транспорті... Адже там, угорі, нема ні хмар, ні вітру. Це знаєш як зручно!

Ба т ь к о. Ну, і високо ти піднявся?

Ір ж і. Трохи вище дванадцяти тисяч метрів; але раптом у моторі почались перебої...

Ба т ь к о. А це рекорд?

Ір ж і. Рекорд, тату. В цій категорії — світовий рекорд.

Ба т ь к о. Що ж, добре. Я радий, синку.

Іржі. От тільки... коли я впав, то все розтовклося, тату. І-альтиметр, мабуть, розбився. Шкода.

Батько. Чому?

Іржі. Бо як же тепер установлять, що я піднявся так високо?

Батько. Байдуже, Ірко. Важливо, що ти піднявся.

Іржі. Так ніхто ж про це не дізнається!

Батько. Але рекорд побито — ось що головне. І хто б подумав, що ти... Малим тільки й знав іграшки... Ну, поздоровляю, сину.

Мати (стогне). Іржі... Іржичку...

Ондра. Заспокойся, матусю.

Батько. Не плач, серденько. Справа була варта заходу. Не треба плакати. Ще ж із похороном стільки клопоту...

Іржі. Мамо, ти не дивись на мене, коли мене принесуть, чуєш? Те, що принесуть,— то вже не я. Я тут такий, як був... і ти ніколи не бачитимеш мене інакшим, правда?

Мати. Чому ти не сказав мені, що хочеш так високо злетіти? Я б тебе не пустила.

Іржі. Не можна було, мамо. Я мусив.

Мати. І як ти наважився на таке, Іржичку, що це ти забрав собі в голову! Навіщо був тобі той рекорд?

Іржі. Та коли маєш таку добру машину... Просто мимоволі... Ти, матусю, цього не зрозумієш. Воно само тебе тягне... наче машина підказує...

Стук у двері.

Батько (вимикає лампочку під своїм портретом; настає глибока сутінь). Не муч себе так, рідненька.

Мати. Мій Ірка! Такий гарний, здоровий хлопець! Нащо... Нащо...

Іржі (*gedali тихше*). Ти цього не розумієш, матусю, ти цього не можеш зрозуміти...

Знову стук.

Ондра (*пошепки*). Заспокойся, мамо. Зберись на силі.

Батько (*пошепки*). Любонько, прощай!

Знову стук.

Мати (*підводиться*). Увійдіть!

Двері відчиняються; на порозі, в яскравому денному світлі, стоїть Корнель.

Корнель. Пробач, мамо... я не хотів тебе турбувати... але... Я маю щось сказати тобі.

Мати. Так.

Корнель. Щойно повідомили... розумієш... У нашого Ірки щось сталося з літаком. Тільки ти не лякайся, мамо. Нічого страшного...

Мати. Так...

Корнель. Іржі... Матусю! Ти вже знаєш?

Zavisa

Дія друга

Та сама кімната; тепер у ній є ще й радіоприймач. Тоні стоїть біля приймача навколішки й крутить регулятор. З приймача лунає військовий марш. Тоні з невдоволеною гримасою крутить далі. Чути голос диктора.

Голос із приймача. Увага, увага, увага!

Тоні. В тебе голос, як у нашого Корнеля.

Голос із приймача. Закликаємо всіх громадян дотримуватися спокою і порядку. Суворо попереджуємо, що не вільно збиратися на вулицях; у разі непослуху поліція і військова влада вживатимуть найрішучіших заходів...

Тоні. Бр-р-р! *(Далі крутить регулятор; лунає ніжна, далека музика. Тоні, не підводячись, слухає, змахуючи в такт рукою).*

Входить Корнель у напіввійськовому костюмі: високі чоботи, бриджі, на куртці нашивки.

Корнель. Облиш, Тоні. Ти ж знаєш, мама не любить, коли хтось бавиться з приймачем. Це ж пам'ять по нашому Іржі...

Тоні. Чуєш, Корнелю, як гарно!

Корнель. Так, гарно, але зараз не час на це. Вимкни, Тоні. Бо мене чорти беруть.

Тоні *(вимикає приймач, але не підводиться)*. Шкода. Це якась закордонна станція. Мені здається, що... десь на півночі. Так звучало... наче сніжок сипався.

Корнель. Тобі весь час щось здається. (Запалює сигарету й нервово ходить по кімнаті). Як безглуздо, що я мушу сидіти вдома... (Поглядає на годинник на руці). Зараз робітники йтимуть з роботи. Може збитися буча... Сто чортів, мені ж треба бути там! (Спиряється біля вікна й прислухається).

Тоні. Корнелю!

Корнель. Га?

Тоні. А що з Петром?

Корнель. Не знаю. Заарештували. Хай би не встрявав у це.

Тоні. А ти хіба не встряєш?

Корнель. Так, але з другого боку. Це дуже велика різниця.

Тоні. Яка?

Корнель. Ми за порядок — і за благо народу. Ти цього ще не розумієш. Твоє щастя.

Тоні. Петр також стояв за благо народу. А ви його заарештували.

Корнель. Бо він інакше уявляв собі це благо. Він думав, що нами може правити та брудна потолоч. Красно дякую, ото картина була б! Вони вже показали нам, на що здатні: тільки грабувати та мститися. (Гасить сигарету). Вони б занастили країну.

Тоні. Але ж Петр виступав проти грабунків!

Корнель. Тим гірше! Петр хотів, щоб із банди викувався уряд. А саме цього ми й не можемо дозволити.

Тоні. Хто це — ми?

Корнель. Наша партія. Ми, нація. Якби захопили владу вони, з їхніми утопіями... з їхнім пацифізмом і рівністю... Отоді б каша заварилася, хлопче! Адже це зрада інтересів нації — те, чого хочуть ці люди! Розпустити армію... взяти в свої руки державні установи... експропріювати заводи й фабрики... Гарне діло! Це був би кінець культури й усього на світі. Ні, ні, Петре, ми не дозволимо, щоб наша нація до такого докотилась. Пора вже взяти в шори цих горлопанів та зрадників... Та нащо тобі мої проповіді, Тоні...

Тоні (підводиться). Корнелю...

Корнель. Ну?

Тоні. А що буде з Петром?

Корнель (знижує плечима). Нема ради, треба чекати. Наші його заарештували, і поки що... він за гра-тами.

Тоні. Як злочинець?

Корнель. Як заручник. Не бійся, нічого там із ним не станеться. Але якщо та чорна згряя знову почне стріляти на вулицях, тоді... хтозна.

Тоні. Тоді ви... розстріляєте Петра?

Корнель. Я — ні, Тоніку. Але, сам розумієш, боротьба — це боротьба. Не треба було Петрові встрявати в неї. Можеш повірити, мені було б страшенно шкода, якби... якби з ним щось сталося. Але це вже від нас не залежить... Хай той набрід складе зброю, і тоді наші відпустять Петра... з усіма заручниками. От воно як.

Тоні (з жахом в очах). Уяви собі, Корнелю... уяви собі, що у Петра на серці! Як він дивиться на двері й чекає, з ранку до вечора чекає... коли вони відчиняться... «Виходьте». — «Куди?» — «Швидше, там побачите!»

Корнель. Стривай. (Прислухається). Тихо. На щастя, ніхто не стріляє. Бо якби хтось десь вистрелив, тоді кепське діло, Тоні. Тоді наші вже не даватимуть пощади... Але я гадаю, що та голота вже поховалася. Адже то кодро боягузів. Хай тепер Петр побачить, із ким злигався! Постав проти них кулемет — і вони розбіжаться, мов зайці... Чуєш? Тихо. Мабуть, переговори. Хоч я, правда, й не розумію, як можна вести переговори з такою бандою.

Тоні. Корнелю, а руки тоді зв'язують?

Корнель. Коли?..

Тоні. Ну, як ведуть на страту.

Корнель. Аякже. Звичайно, зв'язують. А чому ти про це питаєш?

Тоні. (зціплює руки за спиною, ніби вони у нього зв'язані). Знаєш, я так виразно уявляю... що почуває людина, коли стоїть так... навпроти солдатів з рушницями. Все — як вона дивиться... кудись понад їхніми головами... а волосся їй ворухить неначе холодний вітер. Ще ні... ще мить... «Цілься!..» Боже!

Корнель. Облиш!

Тоні (гнівно кричить). Собаки! Криваві собаки!

Корнель. Тоні!

Тоні. Вогонь! (Хитається й падає на коліна).

Корнель (хапає його за плече й торсає). Ну, годі вже! Тоні, у тебе хвороблива уява!

Тоні (заплющує очі й підводиться). Корнелю, як можуть люди так палко ненавидіти одні одних!

К о р н е л ь. Ти цього не зрозумієш. Ти ще не навчився палко вірити.

Т о н і. В що?

К о р н е л ь. У свою правду. Людина ніколи не зробіть заради себе того, що робить заради свого прапора. Не можна бути таким вразливим, Тоні. Наша матуся тільки псує тебе.

Т о н і. Чим?

К о р н е л ь. Своїм вихованням. Так із тебе ніколи не вийде чоловіка, здатного за щось боротися. Мир, любов, співчуття — я знаю, це все дуже гарне, але... не час тепер для цього. Тепер відбуваються занадто серйозні й великі події... Наша матуся цього не розуміє. Ми повинні бути готові... до всього. Якби з Петром щось сталося... Тоні, хай мама не знає про це. Кажімо їй, що він за ґратами, чуєш? Та, може, й справді вже все минулося. Може, та чорна голота вже позадалась, бо чого ж така... дивна тиша. Не виходь з дому, Тоні.

Т о н і. А ти?

К о р н е л ь (знизує плечима). Мені слід би бути там, з нашими. Боже, аби лиш не прогавити, коли там щось завариться! Яке безглуздя, що я мушу сидіти дома, коло матусі! Та що вдієш — коли тут щось сколотиться... У матусі таке слабе серце... А той набрід — хіба вгадаєш... Кинуться грабувати... Треба ж комусь обороняти вас. (Стоячи спиною до Тоні, виймає з шухляди револьвер і заряджає його; потім кладе назад). Я знаю, де моє місце. Але від матусі краще приховати, що справи такі поважні, Тоні. Тож я... зостануся вдома. Заради матусі... і заради тебе.

Входить Мати.

М а т и. Корнелю, де Петр? Чому він ще не вернувся? Вранці ти казав, що це, певне, якесь непорозуміння... що його до вечора відпустять... Чуєш, Корнелю?

К о р н е л ь. Чую, матусю, але... не так воно швидко робиться. Бач, вони заарештували сотні людей, і поки все з'ясують... Це може тривати... навіть із тиждень.

М а т и. Цілий тиждень? Корнелю, невже нашого Петра стільки мучитимуть? Ні, ні. Я цього так не полишу. Я сама піду туди й скажу їм...

К о р н е л ь. Не можна, мамо. Тебе туди й не пустять.

М а т и. Як це так — матері не пустять? Я понесу

Петрові свіжу білизну й щось попоїсти. Хто може заборонити матері? Мати має право.

К о р н е л ь. Доведеться почекати, мамо. Зваж сама: вулиці перекриті військом... у центр нікого не пускають.

М а т и. А матір пустять! Я їм скажу, що несучо щось синові... Я мушу побачити Петра, Корнелю. Мушу знати що з ним. Адже він не злочинець, щоб його держати за ґратами. Я їм усе в вічі скажу, ти не думай. Я їм скажу, що вони не мають права держати під замком мого сина!

К о р н е л ь. Шкода, матусю. Вони мають таке право.

М а т и. Хіба Петр злочинець? Хіба він щось кому заподіяв?

К о р н е л ь. Та ні, мамо... не злочинець. Цього ніхто не каже.

М а т и. От бач! То яке ж вони мають право ні за що ні про що держати його у в'язниці?

К о р н е л ь. Матусю, ти, видно, не дуже розумієш...

М а т и. Авжеж... Іди, Тоні, йди, я з Корнелем поговорю. Нащо тобі слухати, яка дурна в тебе мати.

Т о н і неохоче, повільно виходить.

Я намагаюся все зрозуміти, Корнелю. Але мені несила. Як може хтось заарештувати мого сина, коли він нікому нічого лихого не зробив? Це мені справді важко зрозуміти.

К о р н е л ь. Пробач, мамо. Ти ніяк не хочеш збагнути, що в нас тепер... громадянська війна.

М а т и. Ну то й що? Хіба вона така необхідна?

К о р н е л ь. Необхідна, мамо. Бо люди розділились на два табори, а влада може належати тільки одному. Отож і треба вирішити в бою, кому вона належатиме.

М а т и. І через це стріляють одні в одних?

К о р н е л ь. Атож. Інакше не виходить.

М а т и. Скажи, ради бога, ну чого людям так страшенно кортить тієї влади? Невже у них нема своїх родин? Хай кожен дбає про свою родину!

К о р н е л ь. Родина — це ще не все.

М а т и. Все, Корнелю. Для мене — все. І не кажи мені, що Петр хотів влади над кимось. Я ж його знаю; він би й мухи не зайняв... Нехай уже ти, Корнелю, але Петр — ні. Не така у нього вдача, щоб комусь наказувати.

Корнель. Хай навіть так, матусю; але його партія хоче наказувати всім, хоче все перевернути по-своєму... Це було б нещастя для всієї нації, розумієш? Адже це згряя злочинців і зрадників, матусю. Вони б раді все розламати й розікрати...

Мати. Неправда, Корнелю. Не кажи так. Хіба я не знаю Петра? Петр би за такими людьми не пішов. Ти б теж не пішов за злочинцями й зрадниками, Корнелю.

Корнель. На жаль, Петр так сліпо довіряє людям...

Мати. Він же молодий! А ти ніколи не був такий молодий і товариський, Корнелю. Ти не був такий легкий на приятельство, Корнелю,— ти скоріш трохи гордий... Але й Петр до поганих людей не пристав би.

Корнель. То виходить, я пристав до поганих, матусю? Бо ж правда або на їхньому боці, або... на нашому. Отже, котрийсь із нас таки став на поганий шлях.

Мати. Тільки не ти, Корнелю. У твоїй натурі є благородство й гідність. Ти теж не зміг би робити щось брудне... й нечесне.

Корнель. От бач. І коли я честю заприсягнуся, що наш Петр пристав таки до... негарних людей і що всю ту зграю *неодмінно* треба розігнати, щоб на світі був лад...

Мати. Стривай, сину. Отже, треба було заарештувати нашого Петра, щоб у світі настав лад?

Корнель (*повагавшись*). Так, матусю... Коли вже він устряв у таке...

Мати. Так це ж ганьба, Корнелю! Хіба можливо, щоб мали рацію ті, хто заарештував нашого Петра?

Корнель. Мамо, якби їхня взяла, то Петр... заарештував би мене.

Мати. Петр?

Корнель. Я хочу сказати — його товариші. Його партія, розумієш?

Мати. Якби так, то вони були б дурні... й негідники! Адже ти не хочеш нічого поганого, Корнелю! Як же вони могли б тебе заарештувати! Це було б таке саме беззаконня, як і те, що схопили нашого Петра. То лихі люди, Корнелю. Злі, жорстокі, дурні люди. Боже, якби я могла оцим ось кулаком ударити їх в обличчя...

Корнель. Ну що ти, мамо!

Мати. Ми не маємо права лишати його там, Корне-

лю! Ти повинен якось допомогти мені... Кажеш, що його можуть там ще кілька днів протримати?

К о р н е л ь. Можуть, мамо, але потім його напевне випустять. У місті вже спокійно. От побачиш, до завтра все скінчиться...

М а т и. А потім ти підеш зі мною до Петра?

К о р н е л ь. Піду, матусю.

М а т и. А не можна мені сьогодні віднести йому щось?

К о р н е л ь. Сьогодні не можна.

Кілька пострілів удалині. Смеркає.

М а т и. Що це?

К о р н е л ь (нервово). Нічого. Це десь на вулиці... Мамо, прошу тебе... тепер не можна виходити з дому.

М а т и. Таж Петр, напевне, чекає.

К о р н е л ь. Тобі все Петр! Ідеться не про самого Петра, матусю.

М а т и. Ти думаєш, що й з Тоні щось може статися... чи з тобою?

К о р н е л ь. Пробач, мамо, я думаю про весь наш народ.

Кілька далеких пострілів.

М а т и. Хоч би з Петром лиха не сталося!

К о р н е л ь (слухає біля вікна). Хоч би з нашим народом лиха не сталося, матусю... Десь там стоїть наповнений загін; якби ти знала, що то за хлопці. На них так і кажуть — «цвіт нашої сили». Добірні стрільці, ті, що першими підуть у бій. Чекають тільки наказу й перезираються: а де ж це Корнель?.. Я тут, товариші. Я не можу. Я... мушу лишатися вдома. Хтось тут повинен бути, коли щось сколотиться. Хлопці, стійте твердо; а я... а мене можете викреслити.

М а т и. Що з тобою, Корнелю?

К о р н е л ь. Нічого, матусю. Не бійся, я... зостануся з тобою... і Тоні. Бо як у місті колотнеча, всякий непотріб може налетіти... Не бійся нічого, матусю. Я буду вдома. (Йде до стояка з рушницями).

М а т и. Що ти там шукаєш?

К о р н е л ь. Татів карабін, той, що він брав із собою в Африку. Його вже треба почистити. (Бере рушницю зі стояка).

М а т и. Та я ж на них щодня витираю порох.

К о р н е л ь. Ти не розумієш, матусю. Рушниці мало цього. З неї часом треба й вистрелити. *(Кладе матері руку на плече)*. Не турбуйся, мамо. Все буде гаразд, ось побачиш.

М а т и. І Петр вернеться?

К о р н е л ь. Вернеться, матусю, вернеться.

Виходить з рушницею. Сутінки густішають.

М а т и *(дивиться йому всліг)*. Я знаю, ти не скажеш мені правди, Корнелю. *(Ходить по кімнаті й поправляє то се, то те)*.

Вдалині кілька пострілів.

Боже, що ж буде з Петром! *(Сідає в крісло і складає руки, як до молитви)*. Господи Ісусе Христе, вбережи мого Петра. Матір божа милосердна, змилуйся наді мною і вбережи моїх дітей. Ісусе Христе, верни мені мого Петра. Пресвята діво Маріє, моли бога за моїх дітей. Ісусе, спасителю наш, змилуйся над моїми дітьми.

П е т р нечутно з'являється в дверях; на ньому самі штани й розстебнута сорочка. В кімнаті майже темно.

П е т р. Здрастуй, мамо.

М а т и *(схоплюється)*. Петре! Тебе вже випустили?

П е т р. Де там! Але я вже не маю з ними ніякого діла, матусю.

М а т и *(підходить до нього)*. Я так боялася за тебе... Іди сюди, синку!

П е т р *(ухиляється)*. Ні, ні, мамо. Сиди, прошу тебе!

М а т и *(простягає до нього руки)*. Що з тобою, синочку? Де твій піджак?

П е т р *(ухиляється)*. Там. Там. Вони, певно, пришлють його тобі, мамо. Піджак і все. Вони ж так педантично порядні!

М а т и. Хто?

П е т р. Та вони. Білі. Не треба світити, матусю. Мені страшенно шкода, але я мушу щось тобі сказати. Тому я й прийшов до тебе. Мабуть, краще буде, коли я сам тобі скажу.

М а т и. Петре, що сталося? *(Тягнеться до нього руками)*. Іди сюди!

П е т р *(ухиляється)*. Не сердься на мене, я справді не винен, мамо. І Корнель теж не винен.

М а т и. В чому?

П е т р. Господи, матусю, яка ти недогадлива! Адже цього слід було сподіватись. І Корнель знав, що так буде. Ну, а тепер уже по всьому...

М а т и (з *дегали* більшим жахом). Як це по всьому, Петричку?

П е т р. Це вже давнє діло, мамо. Вже більш як півгодини минуло відтоді.

М а т и. Відколи?

П е т р. Ну, як мене розстріляли, матусю!

М а т и. Петре! (*Хитається й безвладно падає на підлогу*).

П е т р. Ой, мамо! Боже, що це я... Йдіть хтось поміжть! Ондра!

З темряви вибігає О н д р а в білому халаті.

О н д р а. Що тут таке?

П е т р. Та ось глянь, мама...

О н д р а (*стає коло неї навколішки і намацує пульс*). Дай-но, матусю..

З темряви виходить Б а т ь к о в офіцерському мундирі.

Б а т ь к о. Що з нею?

П е т р. Хтозна, раптом упала...

Б а т ь к о. Чого ж ти так необережно! (*Стає навколішки біля матері*). Рідненька, що з тобою?

З темряви з'являється І р ж і в пілотському комбінезоні.

І р ж і. Здоров, Петре. Матусі погано? (*Засвічує лампу на письмовому столі*).

О н д р а (*стоячи навколішки над матір'ю*). Серце. Такі страшні перебої... Бідна матуся!

Б а т ь к о. Якби ж ми могли когось покликати!

О н д р а. Навіщо? Адже тут є ми. Вона трохи полежить непритомна. Нервовий струс. Найкраще не займати її. Подайте-но яку-небудь подушку!

П е т р (*бере подушки на канані*). Ось.

І р ж і (*несе оберемок подушок*). На.

О н д р а. Підними їй трохи голову, тату. (*Підкладає подушки*). Добре, а тепер леж спокійно, матусю. (*Підводиться*). Відійдіть, не турбуйте її.

Б а т ь к о (*підводиться*). Чим ти її так налякав, Петре? І скажи, будь ласка, звідки ти тут узявся взагалі?

Он д р а. Хвилиночку, тату. (*Обертає Петра до світла й дивиться йому на чоло*). Отакої! Одна, дві. (*Розхристує йому сорочку й торкає пальцем груди*). Одна, дві, три. Оця пройшла прямо крізь серце.

Б а т ь к о. Покажи-но. Гарно влучено!.. Що за диво — це схоже на... Ми були якось розстріляли одного араба. Хлопче, як це з тобою сталося?

П е т р. І мене розстріляли, тату.

Б а т ь к о. Ого! І стріляли солдати?

П е т р. Солдати, татусю.

Б а т ь к о. Сподіваюсь, не за зраду, Петре?

П е т р. Ні, тату. Я боровся за велику... й благородну справу.

Б а т ь к о. Проти солдатів? Щось не віриться, хлопче.

П е т р. На нашому боці теж є солдати, тату.

Б а т ь к о. З обох боків — солдати?

П е т р. Так.

Б а т ь к о. Наші проти наших?

П е т р. Так, тату.

Б а т ь к о. Це мені не подобається, Петре. Наші проти наших — щось тут у вас наплутано... То ти був розвідником, Петричку?

П е т р. Ні, тату, я тільки писав у газетах.

Б а т ь к о. Не бреши. За це не розстрілюють. Ми страчували тільки шпигунів та зрадників.

І р ж і. Тепер не ті часи, тату.

Б а т ь к о. Та видно. Певне, у вас якісь інші правила гри, хлопці. (*Обертається до матері*). Ну, як їй?

Он д р а (*сидить, схилившись над матір'ю*). Ще непритомна. Наче спить.

Б а т ь к о. Добре. Тільки вона може чути нас...

Он д р а. І говорити з нами. Тільки матуся ще може нас бачити. Вона не втратила контакту з нами.

П е т р (*у задумі крутить глобус на письмовому столі*). Хлопці, ох і тяжко було мені в ту хвилину, коли я мусив сказати їй...

І р ж і. Знаю, брате. Таке страшенно дурне почуття, наче признаєшся в якійсь витівці. (*Висуває зі столу шухляду й порпається в ній*). Хлопці, а знаєте, матуся й наші люльки зберегла. Яка ж вона славна! Поки були живі, то сердилася: «Іди геть, начадив тут!» (*Маши-нальним рухом курця бере в уста порожню люльку*). М-м... М-м-м... Справді, тут відчуваєш себе як удома.

Надворі постріли.

Б а т ь к о (*підходить до вікна*). Наче стріляють десь. Бах! Бах! Це армійські гвинтівки. (*Прислухається*).

П е т р (*замислено переставляє на столі попільнички й прес-пап'є*). Це наші. Це наші стріляють.

І р ж і. І мої зошити теж тут! Ти диви, чого лиш вона не зберігає, наша мама! (*Гортає зошит*). Ага, це я колись креслив... Комедія! Це ж я шукав новий профіль крила.

П е т р (*ставить на письмовий стіл негритянську статуетку, яку взяв на шафі*). Посунься-но.

І р ж і. Нащо ти її сюди переставляєш?

П е т р. А так... Сам не знаю. Аби щось робити.

Б а т ь к о (*обертається від вікна*). Нехай, Ірко. Це просто неспокій мерця! Йому хочеться лишити якийсь знак, що він був тут, розумієш? Згодом воно в нього минеться... Слухай, Петре, чи ти хоч поводився... як чоловік?

П е т р (*переставляє коробку з тютюном*). Авжеж, тату. І оком не моргнув.

Б а т ь к о. Добре. Значить, не осоромив нас?

О н д р а (*сидить біля матері*). Певне... з біса неприємне почуття, коли тебе розстрілюють.

П е т р. І не питай! Стоїш із зв'язаними руками, а проти тебе — шестеро сільських хлопців у солдатській формі... Мені їх так шкода було! Я б сам не зміг нікого розстріляти...

Б а т ь к о. Очей тобі не зав'язували?

П е т р. Ні, тату. Я не захотів.

Б а т ь к о. Молодець. А хто командував?

П е т р. Такий миршавий, писклявий лейтенантик, тату. Страшенно пиндючився, щоб не видно було, що його млість бере. В мене перед очима зарядив револьвера — мовляв, щоб добити мене, коли солдати не влучать як слід.

О н д р а. Сто чортів!

Б а т ь к о. Так треба, Ондро. Інакше не можна.

П е т р. Хай йому біс, і дратував же мене той фертик! Я йому кажу: йди геть, здохляко, я сам скомантую...

Б а т ь к о. Оце вже даремно, Петре. Страта... поважне діло. Я якось був присутній, і... та що там балакати!

П е т р. Тату, я ж мусив піддати собі духу. Адже це паскудна халепа... Солдати засміялись, і я з ними. І всім нам якось полегшало. А він почервонів, вихопив шаблю й вереснув. «Увага! Цілься!..» Признаюся, хлопці...

І р ж і. Що?

П е т р. Я трохи-трохи не впав на коліна. Знаєте, раптом така огидна млість у ногах і в животі... бр-р! Сам собі здаєшся ганчіркою. Дивна річ — не пам'ятаю навіть, як той шмендрик крикнув: «Вогонь!» Тільки відчув, як холодний вітер війнув мені у волосся.

О н д р а. То від страху.

П е т р. Може, й так. *(Знов неспокійно пересуває речі)*. Але... жахливе почуття, скажу відверто. Жахливе.

І р ж і *(підводить очі від свого зошита)*. Мені можеш не казати.

П е т р. Ні, ти навряд чи уявиш собі, Ірко. Та й будь-хто.

І р ж і. Чого ж! Я все знаю. Коли я падав з літаком...

П е т р. Е, то була одна мить.

І р ж і. Овва! З дванадцяти кілометрів падаєш довгенько. Не можеш навіть визначити, як довго. Наче... наче цілу вічність. І весь час здається, ніби земна куля валиться на тебе.

О н д р а. А про що ж ти тоді думав?

І р ж і. Та, власне, ні про що. Такий жахливий спокій, і все. Просто: «Ну, кінець», — чи щось таке. В голові стримить ця спокійна, виразна, тупа думка, а сам дивишся: де ж то впадеш! Там би не хотілося, там дерева; а отам, на полі, було б, мабуть, краще...

П е т р. Ну, то ще нічого, Ірко.

І р ж і. Е, де там! Така байдужість гірша і... огидніша від будь-якого болю. Наче в тобі ще в живому щось закам'яніло, і ти вже не можеш ворухнутися... Бр-р!

О н д р а. То не байдужість, Ірко. То жах.

І р ж і. Не знаю; але я не хотів би ще раз... Уф... Моторшне почуття.

Пауза.

П е т р. А як було... у тебе, Ондра?

О н д р а. Ну, я мав доволі часу. У мене це тривало... кілька днів.

П е т р. Умирання?

О н д р а. Авжеж. Я вже за три дні знав... що вріжу дуба. Ох, скільки за такий час передумаєш... і згадаєш — страхіття! А водночас... водночас я ще спостерігав: ага, оце той симптом, а оце вже той. Печінці каюк, Ондрушку. Отже, дійшло вже до цього... і до цього...

Б а т ь к о. Ондро, скажи, будь ласка, а як ти підхопив ту жовту пропасницю?

О н д р а. Під час досліду, тату. Ми хотіли з'ясувати, чи той паскудний комар, та стегомія, переносить заразу й від тих хворих, що вже витримали першу стадію хвороби. Напевне це не було відомо. Тож я й дав себе покусати дослідним комарам.

Б а т ь к о. І заразився?

О н д р а. Заразився, та ще й як. Але це було проти наших теорій.

Б а т ь к о. Ну, і мав якийсь значення цей дослід?

О н д р а (знизує плечима). Так — принаймні теоретичне. Ми хотіли з'ясувати розвиток мікроба в організмі комара. А це досить важливо, тату.

І р ж і. А тяжко вмирати від тієї пропасниці?

О н д р а. Тяжко. Лежиш, як труп; висока температура, жовтяниця... ну, і всяка там усячина. Паскудна хвороба, друже. Бр-р! Нікому б її не побажав.

П е т р. То, значить, тільки тато наш умер гарною смертю.

Б а т ь к о. Я? Чому ти так думаєш?

П е т р. Ну... полягти в бою — це ж одна мить, а крім того, маєш змогу захищатися...

Б а т ь к о. Але ж я не поліг у бою, синку!

П е т р. Як це не поліг? А ми весь час думали...

Б а т ь к о. Що мене вбито в останній атаці, я знаю. Це тільки для мами, хлопці. Я ж не міг їй сказати, як воно було насправді.

І р ж і. А як?

Б а т ь к о. Ні, мене не вбито зразу, де там! Я тільки впав і не міг підвестись.

О н д р а. Поранений?

Б а т ь к о. Атож. І там мене знайшли тубільці.

П е т р. А потім?

Б а т ь к о. А потім... замучили. (Махає рукою). Ну, годі вже про це... Ондро, як там матуся?

О н д р а. Пульс кращий.

Б а т ь к о. Хлопці, самі розумієте — їй про це не слід знати...

Пауза.

І р ж і (над своїм зошитом). Легко сказати — віддати життя за щось велике: за науку, за батьківщину, за ві-

ру, за благо людства абощо; та коли самому тобі доведеться...

О н д р а. ...то все виглядає зовсім не так, я знаю. Якби люди вмiли уявити собі, що тоді почуваш, то... певне, менше патякали б про те, як прекрасно... вмерти за щось. Прекрасно! Я в своїй смерті нічого прекрасного не бачу.

П е т р. І я теж.

Вдалині кілька пострілів.

Б а т ь к о. Правда: люди завжди за щось умирали, той за те, а той за те; інакше, мабуть, не можна. Але часом мені думається: якби я тепер був полковником або генералом у відставці й жив тут із вами та матусею — писав би мемуари й копав землю в садку... Непогано було б, хлопці. Що не кажи, а життя — це життя; принаймні можеш робити щось. Я знаю, ви всі віддали життя за щось велике: Ондра — за науку, а Ірка — за технічний прогрес, а Петр — за що, власне, ти загинув, Петричку?

П е т р (розставляючи фігури на шахівниці). За рівність і свободу, тату.

Б а т ь к о. Ага. А я за короля, вітчизну і честь прапора. А може, за те, що наш полковник віддав дурний наказ; та чи не однаково тепер? Усе це великі й прекрасні речі, та тільки... знаєте, я довше від усіх вас мертвий, то можу вам сказати: непогано було б і пожити ще трохи. Я дуже любив життя, діти. Страшенно любив. І тепер, дивлячись на вас, думаю: може, хто з цих хлопців колись справді зробив би щось путяще... або й визначне. А так — хто ви? Герої, та й усе. Шкода, хлопці. Ви б могли ще пожити.

О н д р а (встає і потягається). Справді, нудота страшна... Тільки дивитися, що роблять інші. Бо ми, мертві, нидіємо, та й більш нічого. (Підходить до книжкової шафи). Ох, якби я тепер був живий, то працював би як несамопитий. Сонна хвороба, наприклад — ух, як цікаво!

І р ж і (над своїм зошитом). Здурити можна!

Б а т ь к о. Що там таке?

І р ж і. Та одна думка, тату. Щодо конструкції. Цілком можливе діло. От чорт, як же я не додумався тоді. Стривайте, ось тут має бути отак... (Креслить, сидючи за письмовим столом). Це ж те, що треба.

О н д р а (відчиняє шафу). Ні, наша мама — золото!

Петр (наг шахівницею). А що?

Ондра. І досі передплачує мої медичні журнали! Ось останній номер «Бюлетеня тропічних хвороб». Мене там теж друкували.

Петр. Там був такий гарний некролог про тебе, знаєш?

Ондра (виймає один журнал). Ану, перегляну тут дещо. (Вмощується на канапі й переглядає нерозрізаний журнал).

Батько (схиляється над Матір'ю). Бачиш, серденько, знов усі до тебе зійшлися. Вони тут як удома. Ми для тебе, голубонько, й досі ніби живі, правда?

Петр (наг шахівницею). Ні, не виходить. Складна задача, хай йому біс!

Іржі (наг кресленням). Так, вийде добре, але центр ваги має бути нижче.

Батько (відкриває дорожній грамофон). Цей грамофон я возив із собою, хлопці. Навіть у походи. (Машинально накручує його). А оце була моя найулюбленіша платівка. (Пускає платівку).

Грамофон тихо грає. Батько слухає. Всі інші заглиблені кожен у своє.

Ондра (наг журналом). О, вже знайшли дещо від прокази. Чудово!

Знадвору чути стрілянину.

Іржі (наг кресленням). А там весь час стріляють.

Петр (наг шахівницею). Стривайте, це лиш починається. Тату, а з твоєї задачі виходить нічия. Виграшу нема. Ні для чорних, ні для білих. Шкода.

Стрілянина частішає. Грамофон змовкає.

Батько. Це була моя найулюбленіша... (Обертається й прислухається). Чуєте? Та-та-та... Це кулемети, Петре.

Петр. Отже, почалося! (Схоплюється). Шкода, що я не там... Ну, тримайтесь добре, товариші!

Ондра (підводиться й відкидає журнал). Знов нароблять героїв, еге? Ні, я такого не люблю.

Петр. Таж це справжня музика, Ондра! Це наші рушили вперед! Почався наступ, хлопці! Наші йдуть в атаку. Змітають усе перед собою кулеметами й біжать, біжать уперед... Розкіш! Хлопці, я таки не марно загинув!

Стрілянина ще частішає й гучнішає.

Б а т ь к о. А це скорострільна гармата. Бах-бах-бах. Відстань — три кілометри, напрям — отак.

Ї р ж і (*підводиться*). Центр міста, тату.

П е т р (*гарячково*). Це наші гармати! Ну, тепер наша взяла!

Б а т ь к о. Хоч би маму не перелякало.

О н д р а. Вона нічого не чує. (*Машинами розмотує й змотує бинт, що його вийняв з кишени*). Навіжені, стріляють на вулицях! Це ж бійня!

П е т р. Ну й нехай! Треба розчистити місце для нового світу. Ондро, Їржі, хіба це не варте жертв? Хоч би й тисячі життів коштувало... Чуєте, як стріляють? Аж серце тішиться! Якби і я міг там бути...

Б а т ь к о. А тепер стріляють ще й там і там... Мені це не подобається. Це вже не бій, хлопче. Це вже схоже на побоїще.

П е т р. Дарма! Треба ж колись народові поквитатись із зрадниками... Хай їх перестріляють, тих білих бандитів! Чуєте, як розростається? Наші не піддадуться! З нами піхота. З нами флот. З нами народ. А в них тільки офіцери. Правда, вони мають літаки й артилерію, але ж у місті цим не скористаєшся. Бо тоді б розвалили все місто, правда, тату?

Б а т ь к о. Не знаю, Петре. У вас тепер інші правила.

Ї р ж і (*біля радіоприймача*). А в чиїх руках радіостанція?

П е т р. Звичайно, в наших. Спробуй-но, Їрко, послухаємо...

Ї р ж і. Гаразд. (*Крутить регулятор приймача*). Ну, слухайте.

Г о л о с і з п р и й м а ч а (*схожий на Корнелів голос*). Алло! Говорить штаб білих.

П е т р (*остовплений*). Не може бути!

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Алло! Алло! Командувач армії білих востанне пропонує чорним бандам припинити побоїще на вулицях міста. Складіть зброю! Якщо ви не зробите цього, за п'ять хвилин командувач накаже артилерії обстріляти місто.

П е т р (*кричить*). Вони не можуть цього зробити! Тату, Ондро, правда ж не можуть? Вони збожеволіли!

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Алло, алло! Командувач армії білих наказує цивільному населенню негайно поховатися в підвали. Якщо чорні не здадуть своїх позицій, за чотири хвилини почнеться артилерійський

обстріл центру міста. В разі потреби в бій буде пущено й авіацію.

Петр. Варвари! Варвари! Ні, ви цього не зробите! Ви просто хочете нагнати нам страху, білі звірюки!

Голос із приймача. Алло, алло! Відповідальність за зруйнування міста і за людські жертви ляже на командування чорних. Ми попередили заздалегідь. Ми вели переговори до останньої хвилини, а тим часом чорні почали підступно вбивати наших заручників, наших офіцерів, городян...

Петр. Брехня! Це ви почали, ви, собаки, криваві собаки! (*Розхристує груди*). Що це таке?

Голос із приймача. Дальші переговори припиняємо. Захоплених із зброєю в руках розстрілюватимуть на місці. Всі, хто був на боці чорних, стануть перед військовим судом. Алло, алло. За дві хвилини почнеться артилерійський обстріл центру міста. Воєнне пропонуємо чорним здатися. Лиш так ви можете вберегти місто від небаченого руйнування.

Петр. Ні, ні, ні, не слухайте їх! Товариші, не здавайтесь! Хай руйнують місто! Хай буде що буде!

Ондра. Бо є за що вмирати, правда? Вимкни, Їржі.

Їржі повертає регулятор приймача.

Петр. Так, є за що вмирати. Чорні, в бій! За нашу волю! За нашу перемогу! За новий світ! Товариші, товариші, не здавайтесь! Хай усе місто згине, хай весь народ вимордують, хай світ западеться, аби тільки наша справа перемогла! Хай краще все пропаде, аби не взяли гору ті білі собаки...

Вдалині артилерійський залп.

Батько. О, це вже гармати. Шестидюймові. Бачте, додержують слова.

Їржі. А знаєте, я майже радий...

Батько. ...що ти мертвий, так? Вірю. Бабах! А це вже дев'ятидюймовівка, хлопці.

Петр. Убивці! Підлі вбивці!

Ондра. Стривайте... Тихше. Матуся опритомнює.

Їржі. Бідна матуся, саме зараз...

Батько. Вимкніть світло!

Темрява. Гуркіт гармат, рушнична тріскотнява.

Голос Ондри. Ну, прощавай, матусю.

Г о л о с б а т ь к а. Не бійся, серденько. Ми весь час коло тебе.

Г о л о с І р ж і. Це просто грім, матусю, скоро все минеться.

Г о л о с П е т р а. Убивці! Убивці!

Гуркіт гармат і стрілянина. У вікні яснішає заграва далекої пожежі.

М а т и (*підводиться*). Петре!.. Корнелю!.. Тоні!.. Корнелю, що це діється? Де Петр?.. Тоні, де Корнель?.. Корнелю, чуєш?

У дверях Т о н і.

Т о н і. Мамо, матусю, ти тут? (*Засвічує світло*). А я тебе шукаю...

М а т и (*заплющує очі*). Тоні, де Петр? Ще не прийшов?

Т о н і. Ні, мамо. Прошу тебе...

М а т и. Що там робиться, Тоні?

Т о н і. Стріляють, матусю, але дуже далеко. Не бійся. Я весь час буду з тобою... (*Висовує шухляду й хоче взяти револьвер, якого зарядив Корнель*). Не бійся нічого!

М а т и. Що ти там береш, Тоні?.. Не займай того револьвера! І не торкайся його, це не для тебе!

Т о н і. Та я, мамо... Я тільки думав — коли щось... Бо Корнель казав...

М а т и. А де ж Корнель? Поклич його!

Т о н і. Не сердься, мамо...

М а т и. Тоні, де наш Корнель?

Т о н і. Пішов туди, мамо. Взяв рушницю й сказав: «Тоні... перепроси маму за мене, хай вона не сердиться, що я мушу її покинути... але я не можу не піти!»

Під гуркіт гармат завіса опускається.

Д і я т р е т я

Та сама кімната, але вся зброя зі стін, зі стояка прибрана геть.

М а т и (*знімає зі стіни останню пару пістолетів і замикає їх у шухляду. Ключ виймає*). Так. Я не хочу, щоб у Тоні перед очима була зброя. (*Обводить поглядом кімнату*). Не хочу. (*Іде до вікна й зачиняє віконниці*).

І на вулицю хай не дивиться. (*Підходить до дверей і повертає вимикач; засвічується люстра*). Наче вже все... (*Підходить до приймача*). І ти теж замовкнеш. Хай Тоні не знає, що діється в світі. (*В нерішучості стоїть біля приймача*). А мені... мені й не треба знати. Я вже нічого чути не хочу. Мені вже ні до чого нема діла. (*Стоїть і вагається*). От бач, доведеться мовчати. А хочеться говорити, правда? Хочеться баламутити голову Тоні, еге? Ні, ні, більше ти нам тут не кричатимеш. Повідомляй що хочеш, тільки не тут. Не тут. Тут я господиня. Вже ти не втовкмачуватимеш моєму Тоні нічого... Ну, що ти на це скажеш? (*Вмикає приймача*). Ну що, га?

Ж і н о ч и й г о л о с і з п р и й м а ч а (*пристрасний, переконливий*). Це злочин. Злочинно порушено всяке право, розтоптано всі угоди, вчинено якнайбрутальніше насильство. Слухайте, слухайте, слухайте! Без оголошення війни, без ніякого приводу, без жодної спроби порозумітися чужа армія перейшла кордон нашої країни. Без жодного слова попередження, без приводу, без оголошення війни ворожа артилерія й авіація почала бомбардувати наші міста. Ворог скористався з того, що наш народ сам знесилив себе громадянською війною, і вдерся на нашу територію, нібито щоб відновити лад. Хто дав йому таке право? Ніхто! Які він мав підстави для втручання? Ніяких! Ми звертаємось до всього світу: слухайте! Вчинено злочин, учинено нечуваний злочин! We call the world: hear, hear it is an outrage, it is an awful crime! Nous appelons toute l'humanité, voyez, quel crime! Wir rufen die ganze Welt: es wurde ein schreckliches Verbrechen begangen!¹ Наш народ, наш нещасний знеможений народ добивають, мов поранену тварину!

М а т и (*вимикає радіо*). Чого ти на мене кричиш? Я не хочу тебе слухати! Злочин, злочин! А коли розстріляли мого Петра, то був не злочин? І то був не злочин, коли загинув мій Корнель? Мій Корнель! Мій Петр! А ти мені розказуватимеш про злочини! Я сама знаю, де злочини, я їх витерпіла найбільше, бо я — мати! Авжеж,

¹ Ми звертаємось до світу: слухайте, діється насильство, вчинено страшний злочин! (*Англ.*) Ми звертаємось до всього людства: дивіться, який злочин! (*Фр.*) Ми звертаємось до всього світу: вчинено страшний злочин! (*Нім.*)

ти не знала моїх синів; якби ти бачила, як їх був тут повен дім... Кричи хоч на весь світ, кричи! Я теж кричала, та й, думаєш, відгукнувся хтось? *(Знову вмикає радіо)*.

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Ми самі, самі повинні рятувати себе. Ми оборонятимемось до останнього віддиху. Ми збудуємо мур з власних тіл і сердець. Наші полки, кинуті проти ворога, відчайдушно опираються його натискові, але не втримаються, якщо не дістануть підкріплення. Ми закликаємо всіх чоловіків: прийдіть їм на поміч! Слушайте! Ми закликаємо всіх чоловіків, усіх до останнього. Закликаємо вас, чоловіки нашої країни: на бій, на бій, на бій! І вас закликаємо, жінки: станьте до праці замість своїх чоловіків і синів, що їх ви пошлете до війська!..

М а т и *(вмикає радіо)*. Ні, ні. Марні твої слова. Я не можу послати нікого, я вже нікого не маю. Тоні не може піти, Тоні ще дитина. Нема такого закону, щоб і діти йшли на війну. Це безглуздя. З якої речі ти посилаєш до війська чужих чоловіків і синів? Вони не твої, то й помовч! Чи ти маєш сина? Маєш, скажи? *(Вмикає приймач)*.

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Вже не людина, а сама вітчизна кличе вас. Я, ваша вітчизна, звертаюсь до всіх чоловіків. Я, мати вітчизна, благаю своїх синів: обороніть мене, діти, обороніть...

М а т и *(вмикає приймач)*. Ні, ти не мати! Це я мати, я, я, розумієш? Яке ти маєш право на моїх дітей? Якби ти була мати, то не змогла б посилати їх на війну. Ти б сховала їх, як я, ти б замкнула їх і кричала б: не віддам, не віддам!.. Я вже не маю кого віддавати, так і знай! Тут нема нікого. Тут є тільки я, стара божевільна жінка. Я вже віддала всіх синів. Більше я не маю, не маю!..

У дверях стає Т о н і.

Т о н і. Матусю...

М а т и *(обертається)*. Чого тобі тут треба? *(Скрикує з жахом)*. Тоні, і ти?.. *(Кидается до нього й обмацує його)*. Ні, слава богу, це ти, це ти! Ти живий, правда? Як ти мене перелякав!.. Чого ти тут шукаєш, Тоні? Ти ж знаєш, що я не хочу, щоб ти... щоб ти тут слухав... ту жінку. Я не бажаю цього, Тоні!

Т о н і. Мамо, так у неї ж такий... гарний і страшний

голос! Ти знаєш, я можу уявити її, як живу: висока, бліда... очі такі великі...

М а т и. Не думай про неї.

Т о н і. Та вона ж кличе мене.

М а т и. Це не твоє діло, Тоні. Хай собі балакає, що хоче. А ти сюди не ходи, синочку. Я замкну цю кімнату.

Т о н і. Нащо?

М а т и (*cigaє*). А просто так, замкну — і квіт. Я тут усякі запаси складу, харчі. Бо як буде війна, я ж муситиму чимось тебе годувати, мій маленький. А ця кімната однаково вже нам ні до чого... Слава богу, що я подбала про запаси! А житимемо вниз, в підвалі. Щоб нас ніхто не бачив. Хай дім буде наче вимерлий.

Т о н і. Але ж, мамо...

М а т и. Стривай, Тоні. Не бійся, я тебе добре заховаю, ніхто не бачитиме, що ти вдома. Надвір не можна буде виходити, але ти витерпиш — ми все витерпимо, поки оце лихо минеться. Ти й не знатимеш, що йде війна. Це не для тебе, правда? Ти для цього надто молодий. Ми заліземо в підвал, як миші, і ти читатимеш там книжки, правда? Та згадуватимеш, як надворі світить сонце. Ну скажи, хіба погано нам буде?

Т о н і. Мамо, я прошу тебе... Прошу тебе, мамо, пусти мене!

М а т и. Що це ти кажеш, дитино! Годі, чуєш?

Т о н і. Матусю, прошу тебе, пусти мене, пусти, чуєш? Я запишуся в добровольці! Матусю, я не можу тут зоставатися.

М а т и. Не дурій, Тоні! Адже тебе й не візьмуть до війська. Тобі ще нема вісімнадцяти.

Т о н і. То нічого, матусю! Ось побачиш, усі підуть, увесь наш клас запишеться, мамо, ну прошу тебе, матусю, пусти мене!

М а т и. Що ти плетеш, дурненький! Нащо ти там здався?

Т о н і. Ні, мамо, ти не думай, я буду солдатом! Не гіршим від будь-кого з наших хлопців! Я вже дав слово...

М а т и. Кому?

Т о н і. Товаришам у школі, мамо.

М а т и. А по-моєму, Тоні, треба було зразу матір спитати, а не товаришів.

Т о н і. Пробач, мамо, але як ідуть усі...

М а т и. ...то не треба йти тобі, маленький мій. Ти зостанешся вдома.

Т о н і. А чого це саме я маю зостатись?

М а т и. Бо ти не годишся для війська. Ти занадто слабкий. Ну, і тому, що я не хочу, синочку. Хіба цього мало?

Т о н і. Не сердься, мамо, але... сама зваж, тут же йдеться про все... про вітчизну... про народ...

М а т и. І ти врятуєш той народ, еге? Без тебе не обійдуться? А я думаю, синку, що це тобі не під силу.

Т о н і. Якби так говорила кожна мати...

М а т и. То я б не здивувалася, любий. Ти гадаєш, мати може змиритися з тим, що в неї хтось відбирає дітей одного за одним? То вже й не мати буде — та, що таке стерпить.

Т о н і. Але ж коли така страшна війна, мамо...

М а т и. Не я в тому винна, Тоні. І жодна мати не винна. Ми, матері, ніколи ніяких війн не затівали, синочку; ми тільки розплачувалися за них своїми дітьми. Але я вже не буду така дурна, щоб віддати останнє. Хай там обходяться, як хочуть. Без мене. Я вже нічого не віддам. Я тебе не віддам, Тоні.

Т о н і. Мамо, ти не сердься, але я... мушу піти. Розумієш, це ж... ну, одне слово, наказ. Усі чоловіки повинні зголоситись...

М а т и. Який же ти чоловік, Тоні! Ти моя дитина. Досить мені заплащити очі, і я бачу знаєш що? Маленьке дитя, що сидить долі, щось жебонить і стромляє в ротик цяцьку. Не можна, Тоні! Не можна! Вийми цяцю з ротика!

Т о н і. Я вже не дитина, матусю.

М а т и. Справді? Ану, йди сюди, глянь мені в очі. Отже, ти хочеш на війну? Я справді мала... дорослого сина, Тоні, але той син обіцяв мені... щось інше, не це, пам'ятаєш? Я вчила свого сина... ненавидіти війну, правда ж? Він казав: «Мамо, коли ми виростемо великі, війн більш не буде; ми їх не хочемо, ми вже не вбиватимемо, вже не дамося гнати нас на заріз; мамо, ну як може хтось зняти зброю на людину...» Правда, Тоні?

Т о н і. Правда, але... Нині зовсім інша річ, мамо. Адже ми обороняємось, розумієш?

М а т и. Ну невже б ти зміг когось убити?

Т о н і. Зміг би, мамо. Тобто я думаю... коли треба...

М а т и. І тобі... хочеться туди?

Т о н і. Страшенно, матусю.

М а т и. От бач, Тоні. От бач. Уже й ти вислизнув із моїх рук, синочку. Вже я й тебе не розумітиму. Як же ти змінився, мій маленький!

Т о н і. Мамо, ти плачеш? То ти... пускаєш мене?

М а т и. Ні, Тоні. Я стара... і вперта жінка. Я не віддам свого сина... на те, що я прокляла. Мені вже занадто дорого обійшлися ці ваші війни, синочку. Ти не підеш. Я тебе не пущу.

Т о н і. Мамо, невже ти можеш таке мені зробити? Ось побачиш, я... я втечу! Втечу! Втечу!

М а т и (*підводиться*). Стривай-но! Подивись на мене, Тоні! Подивись!

Т о н і. Матусю, я ж так тебе прошу...

М а т и. І ти покинув би мене, мій єдиний синочку? А про те не подумав, що сталося би тоді зі мною? Чи змогла б я жити на світі, якби ти пішов від мене? Невже ти можеш таке мені зробити, Тоні? Адже в мене більше нікого не лишилося!

Т о н і. Таж зі мною нічого не станеться, мамо, ти не бійся! Слово честі, я це відчуваю, я знаю... Я взагалі не можу собі уявити, щоб зі мною щось сталося.

М а т и. Авжеж, ти не можеш уявити, зате я можу, Тоні. Я можу. Всі ви, всі йшли, мов на прогулянку, я тільки й чула: «Ти не бійся, мамо, ми тільки туди та й назад...» Я вас знаю, синку. Мене ти не заморочиш.

Т о н і. А я й не хочу тебе морочити, мамо. Я знаю, що... може, й загину там. Розумієш, я так виразно це уявляю... Відколи наважився... йти, вже стільки разів гинув... звісно, воно тільки постає в моїй уяві, але так яскраво... Або ж бачу, як лежать хлопці з нашого класу... ніби всі вбиті. Лежать купою, а пальці їхні ще в чорнилі... І мені байдуже, ти знаєш? Зовсім не страшно. А це означає, що я таки справді мушу. Я взагалі не можу уявити собі, як це так — не піти... Ми ж вирішили, що це просто обов'язок... Наш обов'язок.

М а т и. А хочеш знати, Тоні, який твій обов'язок? Лишатися зі мною. Це твій борг переді мною... за тата... і за братів. Когось ви повинні залишити мені. Адже я теж маю... якесь право, діти!

Т о н і. Я знаю, матусю, але тут — вищий обов'язок...

М а т и. Вищий, вищий... Я знаю, хлопче, що вже нічого не важу для тебе. Та, врешті, я для вас ніколи багато не важила. Я вже знаю ці ваші високі чоловічі обов'язки... але щоб я ставила їх над усе, так як ви,— цього ніхто не може від мене вимагати, Тоні. Для цього я занадто стара. Мені вже тисячі років, дитино моя, тисячі років.

Т о н і. Мамо, якщо ти мене непустиш, я... я...

М а т и. Що? Розлюбиш мене, еге? Зненавидиш? Будеш зневажати себе й мене, будеш шарпатись, як на ланцюгу... Я це знаю, Тоні. Не люби мене, мій маленький, але будь зі мною. А як скінчиться війна, тоді сам скажеш: «Твоя правда, мамо: і для життя потрібні чоловіки». (*Кладе йому руку на плече*). Ну що, Тоні?

Т о н і (*вигсовується*). Мамо, прошу тебе, не треба...

М а т и. Гаразд. Не люби мене, синочку. Я... й це витерплю, в мене стане твердості. Любов, урешті, теж буває неблаганна й зла, любий мій. Я сама собі здаюсь вовчицею. Немає в світі нічого несамовитішого, ніж материнська любов... Тож коли хочеш іти, Тоні, то йди, але знай, що ти вб'єш мене. Ну, чого ж ти не йдеш?

Т о н і. Будь ласка, матусю, не сердься на мене; бач, я не вмію так говорити, але ти послухай її... послухай батьківщину, то сама побачиш, що я повинен піти, як усі...

М а т и. Нічого я не побачу, Тоні. Хіба ти не знаєш, що я вже очі виплакала? Що я маю побачити, я, стара мати! Я все життя бачила тільки вас, діти, вас, маляток у сорочечках. Я, видно, так і не звикла до того, що ви повиростали! Іди сюди, синку, я подивлюсь на тебе! Який ти вже великий! Скажи сам, Тоні: адже тобі вже слід поводитись... як дорослому чоловікові.

Т о н і. Так, матусю.

М а т и. От бач. Значить, ти не можеш покинути стару, божевільну, недужу матір, щоб вона вмерла з горя. Ти не знаєш, що б я тоді зробила! Я б стала бігати по вулицях і кричати, що проклинаю цю війну, проклинаю тих, хто посилає вас на неї...

Т о н і. Мамо!

М а т и. Ні, ти не можеш заподіяти мені такого, Тоні. Ти повинен бути для мами опорою... і захисником. Я ж більше нікого в світі не маю. Я знаю, що це для те-

бе жертва... але ти, як чоловік, повинен не боятися жертв.

Тоні (*кусає губи, стримуючи сльози*). Мамо, я... Що ж, коли я так тобі потрібен... тоді я... може, справді...

Мати (*цілує його в чоло*). От бач. Я знала, чого можу від тебе сподіватися. Ти розумний... і відважний хлопець. Тато був би радий, що має такого сина. Ходімо, Тоні, нам треба підготуватися... до цієї війни. (*Спирається йому на плече й веде його з кімнати. Біля дверей гасить світло*).

Темрява. Чути, як Мати замикає ззовні кімнату й виймає ключа.

Голос Ондри. Бідна матуся!

Голос Батька. Бідний Тоні!

Голос Корнеля. Як, певне, тяжко хлопцеві!

Пауза. Знадвору чути барабани й тупіт солдатських чобіт.

Голос Петра. Чуєте? Солдати.

Голос Іржі. Йдуть на фронт.

Голос Батька. Гарно йдуть. Раз-два! Раз-два!

Голос Корнеля. Так би оце й подався з ними.

Пауза. Барабани надворі стихають.

Голос Батька. Іржі, влови-но, що там по радіо передають. Треба ж нам знати, що діється.

Голос Іржі. Зараз, тату. (*Клацає регулятор приймача*).

Чоловічий голос із приймача (*приглушено*). ...наша східна армія відступає далі з запеклими боями; на правому фланзі вона затримала ворога і, маючи в тилу гірський хребет, успішно відбиває атаки.

Голос Батька. Аби тільки не обійшли нас!

Чоловічий голос із приймача. В повітряних боях збито сімнадцять ворожих літаків. Дев'ять наших пілотів не вернулося.

Голос Іржі. Дев'ять проти сімнадцяти — непогано.

Чоловічий голос із приймача. Бомбардування наших беззахисних міст триває. Кількість загиблих із цивільного населення сягає восьми тисяч.

Про долю міста Вільямедії, яке зазнало нальоту ворожої авіації, ще не надійшли точніші відомості.

Г о л о с Б а т ь к а. Вимкни, Іржі. Хтось іде. (Клацає регулятор приймача).

Тиша. Брязкіт ключа, і до темного кабінету входить М а т и.

М а т и (замикає за собою двері, ступає кілька кроків і зупиняється нерухомо). Я знаю, що ви тут. Сповзаетесь сюди, мов таргани до пива... Чого ви від мене хочете?

Г о л о с Б а т ь к а. Та ми просто так, провідати тебе, серденько.

М а т и. Ні, ви не до мене прийшли, Ріхарде. (Засвічує лампу на письмовому столі й оглядається).

В кімнаті стоять або сидять поодиноці: Д і д у с ь, Б а т ь к о, О н д р а, І р ж і, К о р н е л ь і П е т р.

К о р н е л ь. Добривечір, мамо.

М а т и. Бачу, ви всі тут!

Б а т ь к о. Любонько, ти й не помітила... ось і твій тато прийшов.

Д і д у с ь (сидить у кріслі; на ньому старомодне чорне вбрання, на грудях ордені). Добривечір, донечко.

М а т и. І ти прийшов? Таточку, як давно я тебе не бачила!

Д і д у с ь. А тепер бачиш, донечко. Я навіть не дуже змінився, правда?

М а т и. Правда, такий, як і був. А чого це... (Обводить поглядом усіх). Чого це ви раптом усі зібралися? Родина рада, чи що?

О н д р а. Та ні, матусю. Ми тільки хотіли в такий тяжкий час бути біля тебе.

М а т и. А ти не брешеш, Ондро? Щось я не пам'ятаю, щоб ви коли так дуже тяглися до мене... Про що ж ви тут розмовляли?

І р ж і. Ні про що, матусю. Слухали останні новини.

М а т и. Ти ба! Аж не віриться, що вони вас так дуже цікавлять.

П е т р. Нас, мертвих? Страшенно, матусю. Так цікавлять, що ти й уявити не можеш.

М а т и. Тільки, слава богу, ви вже не можете втручатись ні в що.

Б а т ь к о. Та ні, серденько, можемо. Більше, ніж ти думаєш. Більше, ніж здається вам, живим. Коли йде війна, ми, мертві, встаємо...

К о р н е л ь. Бо ми не настільки мертві, як ти гадаєш, матусю.

П е т р. Адже те, що діється тепер, — це й наша доля. І наше діло.

М а т и. Авжеж, ваше діло. Коли оце таке ваше діло, то хвалитись вам нема чим.

Б а т ь к о. Але ж, рідненька, війна ще не скінчилась! Ми ще можемо хіба ж так її виграти! Тільки підкинути нові сили... Мене турбує отой лівий фланг. Куди ти поховала мої штабні карти, старенька?

М а т и (*відмикає письмовий стіл*). Отут усі. Тільки нащо вони тобі?

Б а т ь к о. Та я хочу на дещо подивитись. Дякую. (*Розкладає карти на столі*).

К о р н е л ь. Найгірше, тату, що наш кадровий склад переполовинений. А особливо мало офіцерів. Скільки їх повбивано в громадянській війні — страх подумати. Аж тепер починаєш розуміти, яка то була різанина.

П е т р. А хто ж винен, як не ви, Корнелю?

К о р н е л ь. Чого це ми? Ні, Петре, вона на вашому сумлінні. Винні ви, з вашим анархізмом, з вашим набродом, з вашим згубним пацифізмом.

П е т р. Ні, ви — з вашими гарматами. Це було куди гірше!

К о р н е л ь. Чому? Невже ми мали спокійно дивитись, як ви розбещуєте народ? Красно дякую, ото гарно було б! Ще слава богу, що ми хоч ядро армії вберегли від вашого розкладницького впливу!

П е т р. А ми зате навчили битись народ. Ви самі ще будете раді, що він звик іти на смерть!

К о р н е л ь. Але ви не навчили його слухатись наказів.

П е т р. Так, вас він більше слухатись не буде. Після війни побачиш.

К о р н е л ь. Еге, після війни хтось там ще вернеться до ваших безглуздох утопій!

П е т р. Аякже! Неодмінно вернеться! Коли вже народ дістане в руки зброю... Отоді виявиться, яка була користь із цієї війни!

К о р н е л ь. Петре, якщо хто вийде з цієї війни пере-

можцем, то це нація. Сильна, дисциплінована, свідома своєї місії нація. За це я благословляю нинішню війну. Вона покладе кінець усім безглуздим балачкам про кращий лад у світі...

М а т и. Діти, діти, ви ще не насперечалися? Не соромно вам обом? Обидва через це загинули, і ще вам мало? Що ж про вас подумає дідусь!

Д і д у с ь. Я на цьому не розуміюсь, донечко. Що вдієш, молода кров...

П е т р. Пробач, матусю, та доки живуть наші ідеї... доки не здійснене те, за що ми боролися... доти ми й після смерті не знатимемо спокою.

О н д р а. Ми всі, матусю, боремося далі. Хто за що: за правду, за націю, за людство. І ще хочемо, щоб наша справа перемогла. І ще можемо все втратити — навіть після смерті.

Б а т ь к о (схиляючись над штабною картою). Ось на цій лінії можна б затримати ворога. Хлопці, це був би класичний маневр: міцно закріпитися в центрі і здійснити прорив на фланзі... А потім скинути їх, поганців, у море!

К о р н е л ь. Навряд, тату... Для прориву треба величезних сил...

Б а т ь к о. Авжеж, сину, авжеж. Та ми ж усі підемо на підмогу, правда?

М а т и. Хто це всі, Ріхарде?

Б а т ь к о. Ну, всі, серденько. І ми теж. І ми.

М а т и. Багато пуття з вас там буде.

Б а т ь к о. Більше, ніж ти думаєш, рідненька. Народові треба, щоб його мерці були з ним.

М а т и. І через це їх довелось наробити стільки, еге?

П е т р. Бач, матусю, цього разу йдеться і про нас; якби наша країна програла цю війну...

К о р н е л ь. ...це б означало, що всі ми загинули марно; і тоді вже не лишилось би нічого... навіть від нас, мертвих.

М а т и. Ріхарде, діти, то ви... ви справді хочете йти?..

І р ж і. Мусимо, матусю. Це наш обов'язок. Адже ти сама знаєш, що мобілізують усіх. Тато піде зі своїм давнім полком...

П е т р. Я хотів би з добровольцями...

І р ж і. А я... я, певне, буду зі своєю авіацією.

Б а т ь к о. От якби Тоні попав до нашого полку!

М а т и. Ріхарде!

Б а т ь к о. Це ж був усім полкам полк, серденько. Прославлений. У ньому завжди було найбільше вбитих.

М а т и. Так ось чого ви сюди з'явилися? Я так і гадала!.. Але Тоні я вам не віддам, чуєте? Тоні не може на війну! Не може!

Б а т ь к о. Дуже прикро... Мені буде страшенно шкода хлопця.

О н д р а. Зрозумій, матусю. Це ж буде жахливе припинення для Тоні, коли він муситиме зостатися вдома. А він такий вразливий. Для нього це справа сумління.

І р ж і. Адже він... син майора. Його батько поліг у бою... як герой. Ну скажи сама: на що це буде схоже, коли наш Тоні не зголоситься! Адже це питання честі.

К о р н е л ь. Іде бій за вітчизну, матусю. Тут інакше не можна. Це його обов'язок.

П е т р. Мамо, і я тебе прошу. Ти ж знаєш, я завжди був проти війни... я й тепер проти неї... але від такого насильства треба оборонятись, матусю. Це справа принципу.

М а т и (*озирається круг себе, ніби зацькована*). То ви хочете, щоб і він поліг? Ви прийшли по нього? Ви всі проти мене! Всі проти мене!

Б а т ь к о. Ну чого ж це проти тебе, серденько!

М а т и. Так, проти мене! Бач, скільки всього на мене висипали! Честь! Сумління! Принцип! Обов'язок! Це все? Більш ви нічого не знаєте?

О н д р а. Що ти маєш на увазі, матусю?

М а т и. Ви ще забули сказати мені: «Ти цього не розумієш, матусю. Це чоловіча справа».

Б а т ь к о. Маєш рацію, Долорес. Це чоловіча справа.

М а т и. От бачте! Ну, а я зробила з неї... свою жіночу справу. Свою материнську справу. Ми з тобою, видно... не порозуміємось, Ріхарде. І з вами, діти... з вами я, мабуть, теж більше не порозуміюся. Мабуть... годі вже цієї розмови.

І р ж і. Але ж, матусю...

М а т и. Облиште мене! І йдіть звідси. Я... я вже не хочу вас бачити. (*Відвертається*).

Пауза. Мертві безпорадно презираються.

Он д р а. Матуся нам не довіряє.

М а т и. І недарма, Ондро.

Он д р а. Ми для Тоні... поганий приклад, так? Але якби тобі сказав дідусь...

Д і д у с ь. Хто, я?

Всі обертаються до нього.

Д і д у с ь. Ох, дітки, мені так важко сказати... Я ж не солдат і не герой. Я навіть не пам'ятаю жодної війни.

М а т и. Татусю, а ти послав би на війну останнього сина?

Д і д у с ь. Донечко, ми жили так по-старосвітському... Ви зовсім не такі. Ви вже звикли до воєн і до всього такого. Один убитий, тисяча, сто тисяч — це для вас ніщо. Ну, а ми... а для нас війна була ніби казкою, нам і не вірилося, що в нас може й справді бути щось таке.

М а т и. Ну, а якби вона почалась, татусю, якби почалась?..

Д і д у с ь. Стривай, стривай, ми не звикли так вирішувати — раз-два, і готово. Бач, про війни ми, власне, тільки в книжках читали; і вчили нас, що нема більшої честі, як віддати життя за батьківщину. І ми тоді вірили в це, донечко; правда, тоді не гинуло стільки люду, як тепер, таке траплялося рідше, тож воно й варте було більше, правда? Та хай там як, а так мене навчено, і я вже не перевчуся. Полягти за вітчизну... я б на це пішов, донечко. Так, пішов би, правду кажу.

М а т и. Я вірю, таточку. Але дітей своїх ти послав би на війну?

Д і д у с ь. Стривай, це інша річ, ти не мішай усього в одну купу. Я тільки кажу, що на місці Тоні пішов би. Я старий чоловік, діти, та й... небагато геройства було в моєму житті. Та все ж я чогось досяг, правда? Все ж таки непогана кар'єра, висока посада, ордени, чини... Стривай, що ж я хотів сказати?

М а т и. Таточку, ти послав би своїх дітей на смерть?

Д і д у с ь. Ага, знаю вже. Бач, я довго прожив на світі, досяг усього, чого бажав... І залишив по собі добру пам'ять. Можна сказати, життя моє було щасливе. А проте я часом думаю: «І це все?» От бач, донечко, як воно.

М а т и. Що ти хочеш цим сказати? Як це тичеться Тоні?

Д і д у с ь. Ніяк, донечко, ніяк; я тільки хочу, щоб ти знала, що таке життя. Бач, коли ти мала народитися... це могло коштувати життя твоєї матері. Я стояв біля неї навколішки і... ну, страшенно соромився, розумієш? Я казав собі: ось моя дружина ризикує всім, щоб на світ народилась дитина... а я що? Тож, розумієш, у цьому й полягає ціна життя: за нього треба платити... хоч би навіть і життям. Це вже... й жіноча справа, донечко. І так воно в усьому, розумієш? Якби за вітчизну не доводилося платити життям... якби за честь, за правду, за волю не платили життям, вони б не мали такої безмірної, такої страшної ціни. Тож пусти його, хай він іде, твій синок. Так воно... слід.

М а т и. Більше ти нічого не скажеш мені, таточку?

Д і д у с ь. Я вже й не знаю, доню. Я, розумієш, теж хотів би на щось придатися в цій війні. Якби я міг на неї послати хоч одного онука... хоч одного, то не був би такий зовсім мертвий, зовсім нікчемний! Бач, такий старий, мертвий чоловік, як я, вже не може дати багато...

М а т и. Таточку, адже ти й не бачив Тоні! Як ти можеш так говорити?

Д і д у с ь. Правда, не бачив, але він з мого роду. Він пішов би туди за всіх нас. Такий добрий, старовинний рід...

М а т и. Таточку, я не пущу його!

Д і д у с ь. Як знаєш, доню. Тільки шкода... Такий добрий рід...

Пауза.

Б а т ь к о. Бач яке діло, рідненька. Справді, пусти хлопця!

М а т и. Ріхарде, адже ти зовсім не знаєш Тоні! Ти ніколи не держав його на руках, не брав до себе на коліна... Якби ти знав, який він був малесенький, коли народився, якби бачив ті його рученята... Ні, ти не можеш почувати того, що я, ти не зміг би так говорити, якби знав його. Тоні не можна йти на війну, він занадто слабенький. Ти його знаєш, Ондро, ти був лікарем, то скажи... скажи сам, який слабесенький завжди був Тоні! Ти

сам виписував йому ліки, пам'ятаєш? Ондро, ти ж був йому замість батька, то скажи, скажи, що Тоні не може йти на війну!

Ондро мовчки знизує плечима.

Ти не хочеш говорити? Тоді скажи ти, Їржі; ти був найбільшкетніший з дітей. Скільки ти попознущався з Тоні, що він не вмів й не любить гратися! Ти завжди називав Тоні нікчемою, дівчиськом, страхополохом... Згадай, як ти його дражнив! Скажи, Їрко, скажи сам: хіба такому боязкому хлопцеві можна йти на війну? Ти взагалі можеш це собі уявити?

Їржі мовчки знизує плечима.

Що, і ти не хочеш говорити? То скажи ти, Корнелю, скажи ти, Петре: ви ж знаєте, який Тоні... вразливий! Як ви двоє, бувало, поб'єтеся, то він зразу збіліє, мов крейда, і в сльози... А пам'ятаєте, він колись побачив, як візник б'є коня? Його аж корчити стало... і він потім кілька тижнів кричав уві сні... Ну скажи, будь ласка, Корнелю: що йому робити на війні? Ради бога, Петре, скажи хоч ти... Ви двоє найкраще знали його!

Корнель. Що вдієш, мамо. Треба йти всім.

Мати. Ви не любите Тоні! Ніхто з вас його не любить!

Батько. Ні, серденько, любимо, дуже любимо, тільки... хлопець же сам замучиться, як муситиме лишатися вдома. Це ж ми заради нього...

Мати. Ну і хай мучиться, коли він такий... коли це для нього така жертва — зостатися з матір'ю... Вже й Тоні не любить мене!

Ондро. Ні, любить, матусю. Дуже любить. І всі ми тебе любимо.

Мати. Ні, Ондро, неправда, не кажіть мені цього! Ви взагалі не знаєте, що воно таке — любить! У вас завжди знаходилося щось інше, щось безмірно більше, ніж любов. А в мене — ні. Я не вмю навіть уявити нічого більшого. Якби ви знали, що це означає — дитина... Ріхарде, якби ти бачив Тоні, коли він народився!.. Він був такий кволенький, такий рідний... Якби ти побачив, яке смішне було в нього волоссячко... Ну як ви можете навіть подумати, що Тоні піде на війну!

Їржі. Мамо, Тоні вже великий.

М а т и. Це вам так здається, але не мені. От бач, ви нічого не зрозуміли. Адже Тоні — моє дитя, я його породила, і воно заплакало, я його тулила до груді, я його водила за спітнілу ручку... Господи, та ви подуріли! Невже я можу кудись відпустити таку дитину?

К о р н е л ь. Нас ти теж... мусила відпустити, мамо.

М а т и. Неправда! Я вас не пускала! Але ви самі завжди мали ще якийсь власний світ, куди мені не було доступу; в тому світі ви грались у дорослих... Невже ви думаете, що ви справді коли-небудь були для мене великі й дорослі? Ви? Думаете, що я коли-небудь бачила в вас героїв? Ні, хлопці, я в вас бачила тільки вбитих пташенят, тільки малих дурних дітей, з якими сталося нещастя... І ти, Ріхарде! Ти знаєш, ким ти був для мене? Чоловіком, що спить поруч мене, розтуливши рота; я чую, як він дихає, і всім своїм тілом, усім серцем відчуваю, що він мій. І враз його десь там далеко вбивають! Невже ви не розумієте, яке це безглуздя? Нащо мені все це, яке мені діло до вашої дурної далекої Африки? А проте це я, я мусила віддати за неї людину, що була моєю...

Б а т ь к о. Але ж це сталося так давно, серденько!

М а т и. Ні, Ріхарде. Для мене — ні. Для мене все це — наче сьогодні. Або ти, Ондро: для мене ти й досі той похмурий, буркотливий хлопець, аж занадто розумний як на свої літа; я ходжу з тобою по саду, поклавши руку тобі на плече, наче спираюсь на тебе... Або ти, Їрко, скільки я тобі штанів перелатала! Ти ж весь час лазив на дерева... Пам'ятаєш, як я щовечора мазала йодом усі твої подряпини та садна? «Воно не болить, мамо, — казав ти, — це нічого...» Або ти, Корнелю...

К о р н е л ь. Ну, навіщо так, мамо! Це ж дрібниці...

М а т и. Що з того? От цього ви якраз і не розумієте. Для мене кожна та дрібничка й досі в тисячу разів важливіша від усіх ваших походів і війн. А знаєш чому? Бо я, мати, від усіх вас мала тільки ці дрібнички. Я могла служити вам тільки в цих дрібничках. То був мій світ. А тільки-но забравши собі в голову щось велике, ви зразу ніби вислизали з моїх рук... Навіть в очі мені не могли подивитись, ніби у вас сумління нечисте. «Ти цього не розумієш, матусю!» І тепер ви теж не дивитесь мені в очі — всі ви. Я знаю, у вас знову щось на думці, щось своє, велике...

О н д р а. Ти не сердься, матусю, але цього разу справді йдеться про таке важливе...

М а т и. Я не хочу цього слухати, Ондро. Коли йдеться про Тоні, я нічого не хочу слухати. У вас є свої причини, а в мене свої. Я знаю, ви маєте свої завдання й обов'язки, свою славу, свою честь, свою батьківщину і ще бо-зна-що...

Б а т ь к о. Свою службу, рідненька.

М а т и. Так, свою службу. Я теж мала свою славу, і то були ви. Мала свій дім — то були ви. Свою службу — і служила я вам, вам, вам. То поясніть же мені, чому саме я, завжди я, в усій світовій історії тільки я, мати, жінка, повинна платити таку жахливу ціну за ваші великі справи?

Д і д у с ь. Не треба так на них гніватися, доню.

М а т и. Я на них не гніваюсь, тату. Я гніваюсь на світ. Бо він весь час посилає моїх дітей на смерть за щось велике, за якусь там славу, чи благо, чи ще за щось... А скажи, таточку, чи той світ від цього хоч трохи покращав? І чи було з цього хоч якесь пуття?

Д і д у с ь. Було, донечко, було. Бач, славне минуле також потрібне.

Б а т ь к о. Я знаю, голубонько, тобі дуже тяжко було, проте... коли я отак дивлюсь на тебе...

М а т и. Не дивись на мене, Ріхарде! І ви, діти, не дивіться. Я жахлива, коли гніваюся.

Б а т ь к о. Бо в тебе вдача запальна, правда? Ти й сама пішла б на смерть, люба моя, якби було треба.

М а т и. Тільки за вас! За вас, і більш ні за що! За свого чоловіка, за родину, за дітей... Хіба мені, жінці, коли було діло ще до чогось? Ні, ні, ні, я вам Тоні не віддам!

Пауза.

О н д р а. А знаєш, тату, вона трохи має рацію. Тоні справді... фізично слабенький. Такий млявий, погано розвинений хлопець...

Ї р ж і. Ні, в нього скоріше вдача слабка, Ондро. Він і екзальтований, і водночас страшенно боязкий. Я ще не бачив хлопця, що мав би так мало завзяття в собі.

К о р н е л ь. Він не винен, Їрко: то нерви. Тоні здібний, але нервовий — далі нікуди. Я не знаю, що з цього хлопця вийде.

Петр. Шкода його. Так із нього ніякого пуття не буде.

Мати. Ні, не кажіть так! Ви несправедливі! Ріхарде, не вір їм, вони на нього завжди звисока дивилися. Тоні просто... занадто вразливий; але взагалі він вилюднів... ти б зрадів, якби побачив, який він тепер здоровий і дужий! Він, щоб ти знав, сам хотів піти на війну! Сам прийшов до мене й просився... Тоні не винен. То я його не пустила. І не пущу.

Батько. Чому, Долорес?

Мати. Бо не хочу лишитись сама. Може, це егоїзм... але в мене ж нема більш нікого, тільки Тоні, Ріхарде! Прошу вас, діти, прошу тебе, тату, залиште мені його! Адже мені без нього не буде для чого жити, не буде про кого дбати; у мене вже нічого не буде... Невже я не маю ніякого права на того, кому дала життя? Невже я нічого не заслужила за стільки тисяч років? Прошу вас, діти, зробіть це заради мене, заради своєї знавіснілої, замученої матусі, й самі скажіть, що я не можу віддати Тоні. Скажіть! Чи ви не чуєте?

Пауза.

Дідусь. Боже, яке це все тяжке! Не треба хвилюватись так, доню. Може, до хлопця ще й черга не дійде. Може, запізно вже, бо нас розбито...

Батько *(схиляється над картою)*. Ще ні, дідусю. Ось на цій лінії ще можна оборонятись. Якби зібрати всі сили...

Петр. Я покладаюся на наш народ, тату. Народ має зброю... Він битиметься й на вулицях. Ось побачиш, і діти підуть у бій; візьмуть батьківські рушниці...

Корнель *(щось шукає поглядом)*. Мамо, а куди ти прибрала зброю?

Мати. Що таке, любий?

Корнель. Куди ти діла татову зброю?

Мати. Сховала. Від Тоні.

Корнель. Шкода. Бо там одну рушницю треба змастити.

Іржі *(висовує з письмового столу шухляду, бере там свій старий зошит і гортає його)*. Жаль, що я не встиг довести до пуття цю конструкцію. Непогана штука. *(Сідає з зошитом у крісло)*.

Батько *(над картою)*. Оцю позицію я б сам залюбки захищав, хлопці. Такий гарний прохід...

Корнель. Мамо, чуєш, де та рушниця?

Мати. От невгамовні! *(Вигмикає губову шафу)*. Тут вона.

Корнель. Дякую. *(Виймає з шафи рушницю і оглядає її)*. Непогана штука. *(Заходжується чистити її на столі клоччям та мастилом)*.

Пауза.

Дідусь. От бач, доню, зібралась трохи не вся родина.

Петр. Чуєте?..

Іржі. Що?

Петр. Яка тиша.

Батько. Наче хтось хоче щось сказати.

Петр. Хто?.. *(Обводить поглядом усіх, тоді обертається до радіоприймача)*. А, знаю.

Батько *(підводить голову)*. Що таке? *(Теж обертається до приймача)*.

Іржі *(підводить голову)*. Що там? *(Напружено дивиться на приймач)*.

Усі дивляться на приймач. Пауза.

Мати. Ну, коли ви хочете... Адже вас більш ніщо вже не цікавить. Тільки війна. *(Вмикає радіо)*.

Корнель. Коли йде війна, мамо, треба воювати.

Чоловічий голос із приймача. ...авангард наближається до річки. Загони добровольців підірвали мости й готуються захищати передмостові укріплення до останку. Ворога треба будь-що затримати. Добровольці переказують вам: «Поляжемо, але не відступимо».

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків: до зброї! Закликаємо всіх чоловіків. Ідеться вже не про нас. Ми б'ємося вже не за себе, а за землю своїх батьків і дітей. В ім'я померлих і ще не народжених кличемо до зброї весь народ!

Мати. Ні. Тоні не піде. Я не віддам його тобі!

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Командування північної армії повідомляє, що наші частини відступають з боями. Бій іде за кожен п'ядь землі, за кожен межу, за кожен хату. Селяни відмовились покинути свої домівки й захищають їх зі зброєю в

руках. Ворогові доводиться зрівнювати з землею кожне село, кожну садибу. Вбитих надзвичайно багато.

О н д р а. От бідолахи...

Б а т ь к о. Що вдієш, так треба. Все ж таки це затри-має ворога.

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте! Щойно одержано радіограму з нашого судна «Горгона»... Зачекайте, не можу розібрати. Наше судно «Горгона»... Ой боже! *(Голос зривається)*. Пробачте, у мене там син. *(Коротка пауза)*. Слухайте, слухайте, слухайте! «Наше учбове судно «Горгона»... на борту якого перебуває чотириста кадетів морської школи... спробувало прорвати ворожу блокаду й вернутись до свого порту. О п'ятій годині сім хвилин... судно було торпедоване. «Горгона»... потопає. *(Важке зітхання)*. Кадети на борту «Горгони» передають останній привіт своїм рідним і просять, щоб їм на прощання заграли... наш гімн». Сину мій! Синочку!

М а т и. Як? То й ти маєш сина? І в тебе є дитя?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! алло! Припиняємо передачу вістей. Алло, алло, алло! Викликаємо учбове судно «Горгону»! Викликаємо «Горгону»! Алло! Алло, ви чуєте нас? Кадети на «Горго-ні», увага! Кадети на палубі «Горгони», вітчизна поси-лає вам останній привіт!

Із приймача лунає гімн. Усі мерці мовчки підводяться й стають струнко.

М а т и. Чотириста хлопців. Ну як це можна... вбивати таких дітей?

П е т р. Тс-с, мамо, не говори!

Всі позастигали. Гімн стихає.

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло, алло! Учбове судно «Горгона» більше не озиває-ться.

К о р н е л ь. Прощайте, кадети! *(Вішає рушницю на стіну)*.

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків до лав війська. Закликаємо весь народ до боротьби. Вітчизна кличе своїх дітей. До зброї! До зброї!

М а т и. Що, ти ще кричиш? Тобі, матері, ще мало? Ти ще й інших туди посилаєш?

Чоловічий голос із приймача. Командування західного сектора повідомляє: по всьому фронту відбиваємося від численніших ворожих сил. Бої точаться з небувалою запеклістю. Наша авіаційна розвідка доповідає, що підходять нові ворожі дивізії...

Грюкіт у двері.

Г о л о с Т о н і. Мамо! Матусю!
М а т и (вимикає приймач). Тихо!

Знов грюкіт.

Г о л о с Т о н і. Матусю, ти там?
М а т и. Тут, мій маленький. (Махає рукою, щоб хто-небудь погасив світло). Зараз, зараз.

Темрява. Пауза.

М а т и (відмикає двері). Чого тобі, Тоні?
Т о н і. Ти сидиш тут потемки?
М а т и. Засвіти.
Т о н і (засвічує люстру вимикачем біля дверей; у кімнаті нікого, але на столі лишилися розкладені штабні карти). Мамо, з ким ти тут розмовляла?
М а т и. Ні з ким, синочку.
Т о н і. Але ж я чув якісь голоси...
М а т и. Та це... воно, синку. (Вмикає радіо).
Т о н і. А нащо тут ці карти?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Головний штаб армії повідомляє: вранці нальотом ворожої авіації зруйноване вщент місто Вільямедія. З цивільного населення загинуло вісімсот душ — переважно жінки і діти. Славне старовинне місто, скарбниця нашої історії, лежить у руїнах.

Т о н і. Ти чуєш, мамо?

Чоловічий голос із приймача. Одна бомба влучила в лікарню. Загинуло шістьдесят хворих. Місто палає.

Т о н і. Матусю, прошу тебе...

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Звертаємось до всього світу! Слухайте, люди! Сьогодні вранці ворожі літаки налетіли на село Борго й скинули бомби на сільську школу. Дітей, що вибігли зі школи, обстріляно з кулеметів. Вісімдесят

школярів поранено. Дев'ятнадцятеро убито кулеметним вогнем. Тридцять п'ять... розірвано на шматки бомбами.

М а т и. Що ти кажеш? Дітей? Хіба хто вбиває дітей? **Т о н і** (шукає на карті). Де це? Де це?

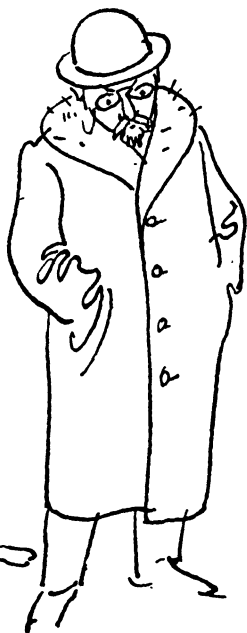
М а т и (стоїть, мов закам'яніла). Дітей! Маленьких, беззахисних діток!

Тиша.

(Зірвавши зі стіни рушницю, величним жестом обома руками простяга її Тоні). Іди!..

Завіса

ОПОВІДАННЯ

ВИПАДОК З ДОКТОРОМ МЕЙЗЛІКОМ

— Слухайте, пане Дастих,— замислено сказав доктор Мейзлік із поліції старому фокусникові,— я, власне, прийшов з вами порадитися. В мене є одна справа, і я сам не доберу в ній пуття.

— Ну, розкажіть,— відповів пан Дастих.— Кого стосується та ваша справа?

— Мене,— зітхнув доктор Мейзлік.— Що більше про неї думаю, то менше розумію. Просто з глузду можна зсунутися.

— Так хто ж вам що зробив? — заспокійливим тоном спитав пан Дастих.

— Ніхто,— відповів Мейзлік.— Оце ж бо й найгірше. Я сам зробив щось таке, чого не можу зрозуміти.

— Ну, не так воно, може, й страшно,— потішив його старий Дастих.— Ну, що ж ви накоїли, юначе?

— Спіймав «сейфіста»,— похмуро відповів Мейзлік.

— І це все?

— Все.

— І виявилось, що це зовсім не та людина,— підказав пан Дастих.

— Та де! Він в усьому признався. Вичистив сейф у Єврейському добродійному товаристві. Такий собі Розановський, чи Розенбаум, зі Львова,— пробурчав Мейзлік.— І струмент у нього знайшли, і все.

— Ну, то що ж ви б хотіли знати? — спитав старий Дастих.

— Я хотів би знати,— насуплено мовив поліцейний слідчий,— як я його зловив. Стривайте, розкажу все по порядку. Місяць тому, третього березня, я чергував до півночі. Може, ви не пам'ятаєте, але тоді вже третій день ішов дощ. То я заскочив на хвильку до кав'ярні, а потім хотів уже йти додому, на Виногради. Але нато- мість пішов чомусь у інший бік — до Брукованої вулиці. Ну скажіть, будь ласка, чому я пішов саме в той бік, ви не знаєте?

— Мабуть, просто так, випадково,— припустив пан Дастих.

— Даруйте, в таку погоду ніхто просто так по вулицях не тиняється. Я хотів би знати, якого біса мені було там потрібно. Як по-вашому, це не могло бути передчуття? Ну, щось ніби телепатія, розумієте?

— Ага,— погодився пан Дастих.— Цілком можливо.

— От бачте,— змучено сказав Мейзлік.— Оце ж воно. Але могла бути просто підсвідома думка зайти глянути, що там робиться у «Трьох паннах».

— Це оте кишло на Брукованій вулиці,— згадав пан Дастих.

— Атож. Там ночують усі кишенькові злодії та «сейфисти» з Пешта чи з Галичини, що приїздять до Праги «на гастролях». Ми той заклад не спускаємо з ока. Як ви гадаєте, чи не могла то бути звичайна поліцейська звичка, що я пішов туди глянути?

— Може, й так,— вирішив пан Дастих.— Такі речі ми часом робимо зовсім машинально — особливо той, хто має почуття обов'язку. В цьому нема нічого дивного.

— Проїшов я тією Брукованою вулицею,— провадив Мейзлік,— мимохідь подивився на список нічліжників у «Трьох паннах» і пішов далі. В кінці вулиці зупинився й рушив назад. Скажіть мені, будьте ласкаві, ви не знаєте, чому я пішов назад?

— Звичка,— відказав пан Дастих.— Звичка патрулювати.

— Можливо,— погодився слідчий.— Але ж я був не на чергуванні, я збирався йти додому. Мабуть, то було передчуття.

— Таке буває,— визнав пан Дастих.— Але в передчутті нема нічого загадкового. Адже відомо, що в людини є якісь вищі здібності...

— А бодай вам! — гаркнув Мейзлік.— То звичка це була чи вищі здібності? Оце б я й хотів знати!.. Але стривайте: йду я, а назустріч якийсь чоловік. Ну скажіть, ради всього святого, що тут такого дивного: йде собі Брукованою вулицею людина, хай навіть о першій годині ночі? Що тут підозрілого? Я й сам ні про що навіть не подумав, але зупинився під ліхтарем і почав прикурювати цигарку. Це, знаєте, ми так робимо, коли хочемо до когось придивитися вночі. Як ви гадаєте: це була випадковість, чи звичка, чи якийсь підсвідомий сигнал тривоги?

— Не знаю,— відказав пан Дастих.

— І я не знаю! — сердито вигукнув Мейзлік.— Хай йому біс! Отож припалюю цигарку під тим ліхтарем, а той чоловік проходить повз мене. Я йому й у пику не глянув, а дивлюсь собі вниз. Коли він пройшов, щось у ньому мені не сподобалося. «Сто чортів,— кажу собі,— тут щось негаразд — але що саме? Адже я того типа й не роздивився як слід». Стою ото під дощем коло ліхтаря й думаю; і раптом мені сягнуло: черевики! В того типа було на черевиках щось чудне. І я раптом кажу вголос: «Попіл!».

— Який попіл? — здивувався пан Дастих.

— Ну, попіл. Я в ту мить згадав, що в того чоловіка на рантах черевиків був попіл.

— А що ж тут такого дивного? — спитав пан Дастих.

— Та звичайно! — вигукнув Мейзлік.— Але я в ту хвилину побачив — так, так, саме побачив, розламаний сейф, із якого на підлогу сиплеться попіл. Знаєте, отой попіл, що засипають між сталевими стінками в сейфах. І побачив, як його черевики вступають у той попіл.

— Ну, то це була інтуїція,— вирішив пан Дастих.— Геніальний, але випадковий інтуїтивний здогад.

— Дурниці,— заперечив Мейзлік.— Адже якби не було дощу, я б того попелу й не помітив. Та коли йде дощ, у людей звичайно не буває попелу на черевиках, розумієте?

— Ну, тоді це був емпіричний висновок,— упевнено сказав пан Дастих.— Чудовий висновок на підставі досвіду. А що ж було далі?

— Ну, далі я подався за тим типом; він, звісно, зайшов до «Трьох панн». А я по телефону викликав двох тайняків, і ми зробили там облаву. Знайшли пана Розенбаума з тим попелом, зі струментом і з дванадцятьма тисячами крон, узятими в сейфі Єврейського добродійного товариства. Це вже діло скінчене. В газетах, звичайно, написали, що цього разу наша поліція виявила неабияку оперативність... Яка нісенітниця! Таж якби я випадково не пішов на ту Бруковану вулицю й не глянув тому злодюзі на черевики... Тобто,— пригнічено додав Мейзлік,— чи справді це була просто випадковість? Ось у чому лихо.

— Та хіба не однаково,— сказав пан Дастих.— Юначе, з таким успіхом ви можете себе поздоровити.

— Еге, поздоровити! — вибухнув Мейзлік.— Як же я можу себе поздоровляти, коли не знаю, з чим? Чи зі

своєю фантастичною детективною спостережливістю. Чи з машинальними поліцейськими звичками? Чи з щасливою випадковістю? Чи з якоюсь там інтуїцією і телепатією? Адже це в мене перша більш-менш поважна справа; треба ж мені чогось держатися, чи як? От, приміром, завтра мені доручать розслідувати якийсь убивство; пане Дастих, що я маю робити? Бігати по вулицях та спостережливо дивитись людям на черевики? Чи йти куди очі світять і чекати, поки якийсь передчуття чи внутрішній голос виведе мене прямо на вбивцю? Ось у чому мій клопіт. Тепер уся поліція гуде: «О, в того Мейзліка є нюх; із цього хлопчини в окулярах будуть люди, це детективний талант». Адже моє становище просто відчайдушне! — нарікав Мейзлік.— Треба ж мати якийсь метод! До першої своєї справи я вірив у всілякі точні методи — спостереження, досвід, систематичне розслідування і всякі там дурниці. А тепер, як думаю про цю справу, то бачу, що... А знаєте,— вигукнув він із полегкістю,— я гадаю, що це була просто щаслива випадковість.

— Схоже на те,— глибокодумно погодився пан Дастих.— Але було там чимало гострої спостережливості й логіки.

— Та механічної рутини,— зневірено докинув молодий криміналіст.

— Та інтуїції. А також трошки хисту передчувати. Та інстинкту.

— Господи, от і маєте,— скрушно мовив Мейзлік.— Ну як мені тепер працювати, пане Дастих?

— Пана доктора Мейзліка до телефону! — повідомив офіціант.— Із поліційної управи.

— Ну от вам,— пригнічено буркнув Мейзлік. Від телефону він повернувся блідий, знервований.— Рахунок! — сердито гукнув він до офіціанта.— Так і є. Знайшли якогось убитого чужоземця в готелі. Хай йому грець...— і пішов. Здавалося, що цього енергійного молодика аж тіпає.

БЛАКИТНА ХРИЗАНТЕМА

— Ось я вам розповім,— сказав старий Фулінус,— як з'явилась на світі Клара. Я тоді впорядковував парк князя Ліхтенберга в Любенці. О, старий князь був неаби-

який аматор садівництва: виписував з Англії, від Вейча, цілі дерева, а тюльпанів у Голландії закупив сімнадцять тисяч цибулин. Але це я так, між іншим. Отож якось у неділю йду я вулицею в Любенці й бачу, що назустріч іде Клара: то була тамтешня дурка, глухоніма ідіотка, вона весь час ходила й радісно ігікала по-ослячому — ви не знаєте, чому ідіоти завжди такі раді? Я вже звертав з дороги, щоб вона не полізла цілуватись, аж бачу в руках у неї букет: кріп та всякі польові бур'яни, а посеред того — боже, я тоді вже встиг усяку всячину в житті побачити, але там мене мало грець не побив. Бідна недотепа мала в своєму букеті одну квітку помпонної хризантеми, і та квітка була блакитна! Блакитна, добродію! Приблизно така, як флокс Лафама; з ледь сизуватим, наче в шиферного каменю, відтінком, з атласно-рожевими краями, а всередині як кампанула турбіната, дуже повна, та це все ще нічого, а от кольору такого в індійської тривкої хризантеми ніхто ще не бачив. Кілька років тому я був у старого Вейча в Лондоні, то сер Джеймс похвалився переді мною, що в них торік зацвіла одна хризантема, привезена з Китаю, трохи лілувата, але взимку, на жаль, пропала. А тут ця горлата почвара несе в лапах хризантему, таку блакитну, як тільки можна мріяти. Отаке!

Ну, Клара заревла радісно й тицькає мені свого букета. Я дав їй крону й показую на хризантему:

— Кларо, де ти взяла оце?

А вона в захваті кудкудаче та ірже, і більш нічого. Я кричу на неї, показую руками, та все дарма: притьмом лізе обніматись. Я до старого князя з тією дорогоцінною блакитною хризантемою:

— Ваша вельможносте, оця квітка росте десь тут в околиці, давайте розшукаємо.

Старий зразу звелів запрягати коней у карету, й сказав, що Клару візьмемо з собою. Але Клара тим часом десь щезла. Ми шукали її, шукали, а тоді стали коло карети й з годину сипали лайкою — князь, бачте, служив колись у драгунах. Та ще не налаялись ми досчочу, як прибігла Клара з висолопленим язиком і тиче мені цілий букет щойно нарваних блакитних хризантем. Князь дає їй сто крон, а вона в сльози: бідолаха зроду не бачила такого папірця. Мусив я дати їй крону, щоб заспокоїлась. Вона почала танцювати й кричати, але ми посади-

ди її на передок, показали на ті голубі хризантеми і: Кларо, веди нас!

Клара на передку вищить від радості — ви собі й уявити не можете, який шокований був високоповажний пан кучер, що мусив сидіти поруч неї. Крім того, коні щохвилини лякались її кувікання та скрекоту, одне слово, намучились ми дорогою. Проїхали так години з півтори, я й кажу:

— Ваша світлосте, ми вже кілометрів чотирнадцять проїхали.

— Дарма,— бурчить князь,— хоч би й сто.

— Але ж,— заперечую я,— Клара з цим другим букетом вернулася за годину. Те місце не може бути далі, як за три кілометри від Любенця.

— Кларо,— кричить князь і показує на ті блакитні хризантеми,— де вони ростуть? Ти їх знайшла?

Клара знов розкудкудакалась і показує все вперед. Вона, мабуть, просто раділа, що їде каретою. Знаєте, я думав, що князь її прибіє; от хто вмів лютувати! З коней падає мило, Клара гигоче, князь лається в Христа-бога, кучер трохи не плаче від сорому, а я все міркую, як же розшукати блакитну хризантему.

— Ваша світлосте,— кажу,— так нічого не вийде. Треба шукати без Клари. Обведемо на карті циркулем коло радіусом три кілометри, розділимо його на сектори й обшукаємо оселю за оселею.

— Та що ви,— каже князь,— у радіусі трьох кілометрів від Любенця нема жодного парку!

— От і добре,— кажу.— В парку ви знайшли б дідька лисого, хіба що шукали б агератум або канну. Гляньте, ось на стеблині є трохи землі, це не гумус, а жовта глина, угносна, найскорше, людськими фекаліями. Треба шукати такого місця, де багато голубів, бо пелюстки заляпані голуб'ячим послідом. А росте вона, певне, біля плоту з необкорованих ворин, бо ось у пазушці листка шматочок віддуленої ялинової кори. Так, це точний орієнтир.

— Який? — питає князь.

— Ну, такий,— відказую,— що треба шукати квітку біля кожної хати в околі трьох кілометрів. Розділимось на чотири групи: ви, я, ваш садівник і мій помічник Венцль, от і все.

Ну, а вранці Клара насамперед знову принесла мені букет блакитних хризантем. Потім я перешукав свій

сектор, у кожному шинку пив тепле пиво, їв сирки й розпитував людей про блакитні хризантеми. Не питайте мене, яку бігунку я мав після тих сирків; було жарко, як ото часом буває під кінець вересня, а я пхався до кожної хати й мусив вислуховувати всякі грубощі, бо люди думали, що я божевільний торговельний агент або якийсь інспектор. Але в одному я до вечора впевнився: блакитна хризантема в моєму секторі не росте. В інших трьох теж не знайшли нічого. Тільки Клара принесла новий букет наламаних блакитних хризантем.

Самі розумієте, князь — це вам неабихто; отож він скликав жандармів, кожному дав у руку одну квітку блакитної хризантеми й пообіцяв їм невідь-що, коли знайдуть, де вона росте. А жандарми, добродію, люди освічені, читають газети і таке інше, а крім того, знають кожний камінець в окрузі й мають великий вплив на людей. Так ось уявіть собі: того дня шестеро жандармів, і громадські сторожі, й сільські старости, і школярі, й учителі, та ще й ватага циганів облазили все в околі трьох кілометрів, обірвали все, що цвіло й знесли до замку. Йй-же богу, було там так, як на свято тіла господнього; але блакитної хризантеми, звичайно, жодної. За Кларою було наказано цілий день пильнувати; вночі вона втекла, а після півночі принесла цілий оберемок блакитних хризантем. Ми зразу наказали посадити її в цюпу, щоб вона не обірвала всіх, але що робити далі, не знали. Йй-богу, наче заморожено було: там же місцевість рівна, як долоня...

Погодьтеся, люди мають право на грубощі, коли попадуть у дуже велику скруту або коли їх спіткає невдача; я це розумію, проте коли князь, розлютившись, сказав, що я такий самий ідіот, як і Клара, то я відповів, що не дозволю якомусь старому кретинові так мене обзивати, і пішов прямо на станцію; відтоді я більш не бував у Любенці. Та коли вже сів у вагон, а поїзд рушив, я, добродію, розплакався, наче малий хлопчик, що вже ніколи не побачу блакитної хризантеми й покидаю її назавше! Сиджу, плачу й дивлюсь у вікно, коли це біля колії мельк щось блакитне! Пане Чапек, це було сильніше за мене: воно зірвало мене з лавки, смикнуло мою рукою за стоп-кран — я й сам не тямив, як і коли. Поїзд шарпонуло, я впав на лавку навпроти, зламав одного пальця. Прибіг кондуктор, я белькочу йому, що забув щось у Любечі. Довелось заплатити величезний штраф.

Лаючись, мов чередник, я пошкутильгав по колії назад до того блакитного. «Бовдуре,— лаю сам себе,— може, то просто осіння айстра чи ще яка блакитна погань, а ти викинув такі безбожні гроші!» Пройшов я півкілометра, вже думаю, що це не могло бути так далеко, що я або проминув те блакитне, або ж воно приверзлося мені; аж раптом бачу на невеличкому насипі будиночок колійного обхідника, і з городу дивиться на мене поміж воринами оте блакитне. То були два кущі блакитних хризантем.

Кожна дитина знає, що росте на городі в таких обхідників. Крім капусти та динь — хіба ще соняшник, кілька кущів червоних троянд, рожі, красоля, ну, ще якась там жоржина. Тут не було й цього: сама картопля й квасоля, та кущ бузини — а в куточку ті дві блакитні хризантеми.

— Дядьку,— кажу обхідникові через тин,— де ви взяли оті квітки?

— Оті блакитні? — перепитує старий.— Ет, залишилися ще від небіжчика Чермака, що був тут обхідником до мене. Але тут, по колії ходити не можна, пане. Онде табличка: «Ходити по колії заборонено». Чого ви тут шукаєте?

— Дядечку,— питаю,— а кудюю ж до вас можна зайти?

— По колії,— відказує він.— Але нащо сюди кому ходити? І чого вам тут треба? Вимітайтесь звідси, дурню такий, тільки не по колії!

— То кудюю ж мені вимітатись? — питаю.

— А мені байдуже,— кричить він,— тільки не по колії, і квіт!

Я тоді сів на бровку й кажу:

— Слухайте, діду, продайте мені оті блакитні квітки.

— Не продам,— буркнув обхідник.— І чухрайте звідси. Тут не можна сидіти!

— Чому ні,— відказую.— Такої таблички я не бачу, що тут не можна сидіти. Ходити не можна, то я й не ходжу.

Обхідник сторопів і обмежився тим, що почав лаяти мене через тин. Але він, видно, був відлюдник, бо скоро покинув лаятись і замурмотів сам до себе. А за півгодини вийшов оглядати колію.

— То що,— зупинився наді мною,— ви підете звідси чи ні?

— Не можу, — відказую, — по колії ходити заборонено, а іншої дороги звідси нема.

Він на хвильку замислився. Потім сказав:

— Знаєте що? Як я зайду за отой укiс, тоді йдіть звідси по колії, я не бачитиму.

Я йому широко подякував, а коли він зник за укосом — переліз через тин до городця і його ж таки лопатою викопав обидві блакитні хризантеми. Я їх украв, добродію. Я чесний чоловік і крав у житті всього сім разів; і щоразу то були квіти.

За годину я вже сидів у поїзді й віз додому вкрадені блакитні хризантеми. Коли поїзд проїздив повз обхідників будиночок, старий стояв там з прапорцем у руці, насуплений, як дідько. Я помахав йому капелюхом, але навряд чи він мене впізнав.

Тепер ви розумієте: там була табличка з написом: «Ходити заборонено», а тому нікому — ні нам, ні жандармам, ні циганам, ні дітям — і на думку не спало піти туди шукати блакитні хризантеми. Таку силу, добродію, має табличка з заборною. Може, коло будиночків колійних обхідників росте блакитний первоцвіт, або дерево пізнання, або золота папороть, але ніхто їх не знайде, бо ходити по колії суворо заборонено, і квіт. Тільки дурна Кларка пробралась туди, бо вона була ідіотка й не вміла читати.

Через те я й назвав блакитну помпонну хризантему «Кларою». І морочуся з нею вже п'ятнадцять років. Але, певне, занадто розніжив її добрим ґрунтом та вологою. — адже той грубіян обхідник зовсім не поливав її, й земля там була як камінь; одне слово, навесні вона пускає пагони, влітку її нападає борошниста роса, а в серпні вона засихає. Подумайте лишень, я один у світі маю блакитну хризантему й не можу похвалитись нею перед людьми. Що ті «Бретань» та «Анастасія» — вони тільки трошки лілуваті; от «Клара», добродію, як зацвіте в мене колись «Клара», то про неї заговорить увесь світ.

ВОРОЖКА

Кожен, хто хоч трохи знає світ, збагне, що ця історія не могла відбутись ні в нас, ні у Франції, ні в Німеччині, бо в цих країнах, як відомо, судді повинні судити й ка-

рати правопорушників згідно з буквою закону, а не так, як підказує їм власний здоровий глузд і сумління. А оскільки в цій історії виступає суддя, який виносить вирок, керуючись не статтями кодексу, а здоровим людським розумом, очевидно, що описана далі пригода могла статися тільки в Англії й більш ніде. І справді, вона сталась у Лондоні — точніше кажучи, в Кенсінгтоні... ні, стривайте, мабуть, у Бромптоні чи в Бейсуотері. Одне слово, десь там. Той суддя, про якого піде мова, був магістр права Келлі, а жінка, яку він судив, звалася просто Майерс. Місіс Едіт Майерс.

Річ у тому, що ця дама, взагалі цілком гідна пошани, привернула увагу комісара поліції Маклірі. І якось увечері містер Маклірі сказав своїй дружині:

— Люба моя, мені не йде з думки ота місіс Майерс. Я б хотів знати, з чого вона живе. Сама поміркуй: тепер, у лютому, вона посилає служницю по спаржу. Далі я з'ясував, що до неї щодня приходять десятків до двох жінок. Усіляких — від крамарки до герцогині. Я знаю, серденько, ти скажеш, що вона, певне, ворожить. Може, й так, та чи це не ширма для чогось іншого — приміром, звідництва або шпигунства? Варто було б з'ясувати.

— Гаразд, Бобе,— відказала його славна жіночка,— полиш це на мене.

Отож наступного дня місіс Маклірі — звісно, без шлюбної обручки, а вбрана й зачесана, як дівуля-перестарок, що намагається молодитись, із боязкою міною на лиці подзвонила біля дверей місіс Майерс у Бейсуотері чи в Мерілебоні. Їй довелося часинку зачекати, поки місіс Майерс прийняла її.

— Сядьте, дитино моя,— сказала їй літня дама, пильно обдивляючись несміливу відвідувачку.— Чим я можу вам прислужитися?

— Я.. я...— затинаючись, почала місіс Маклірі.— Мені завтра сповниться двадцять років... То я б дуже хотіла б знати свою долю.

— Ну що ви, міс... пробачте, як вас звать? — відказала місіс Майерс і, захопивши колоду карт, заходилась енергійно тасувати їх.

— Джонс,— підказала місіс Маклірі.

— Люба міс Джонс,— повела далі місіс Майерс,— ви помилились: я не ворожка. Хіба вряди-годи своїм знайомим розкину карти, як кожна стара жінка. Зніміть кар-

ти лівою рукою й розкладіть на п'ять купок. Гаразд. Буває, що й поворожу для розваги, але взагалі... О, диви! — вигукнула вона, перевернувши першу купку. — Бубна. Це означає гроші. І червовий валет. Чудова карта!

— Ах! — зраділа місіс Маклірі. — А далі?

— Бубновий валет, — сказала місіс Майерс, піднявши другу купку. — Винова десятка — дорога. А ось і жир! — скрикнула вона. — Жирові карти — це завжди клопіт; але під кінець — червова дама.

— А що це означає? — спитала місіс Маклірі, вирививши очі, нібито в подиві.

— Знов бубна, — замислилась місіс Майерс, над третьою купкою. — Дитя моє, ви будете дуже багаті; а кому далека дорога — ще не знаю, чи вам, чи комусь близькому для вас.

— Я маю поїхати до тітки в Саутгемптон, — сказала місіс Маклірі.

— Оце й є далека дорога, — підтвердила місіс Майерс, перевертаючи четверту купку. — Хтось вам перешкоджатиме, якийсь літній чоловік...

— Мабуть, тато! — вигукнула місіс Маклірі.

— Ну, а ось і воно! — урочисто оголосила місіс Майерс над п'ятою купкою. — Люба міс Джонс, такої щасливої карти я ще зроду не бачила. Не мине й року, як ви вийдете заміж; вас візьме дуже, дуже багатий молодий чоловік, мільйонер; певне, комерсант, бо він часто буває в дорозі. Та спершу вам доведеться подолати великі перешкоди, якийсь літній чоловік вам боронитиме, але ви повинні стояти на своєму. А як одружитесь, то виїдете далеко-далеко, найскоріш за море. Будьте ласкаві пожертвувати одну гінею на навернення до християнства нещасних чорношкірих.

— Я вам така вдячна, — прощобетала місіс Маклірі, дістаючи з сумочки фунт і шилінг. — Така вдячна! А скажіть, місіс Майерс, коли без тих перешкод — скільки це коштуватиме?

— Карт не підкупите, — відказала з гідністю старенька дама. — А хто ваш татусь?

— Він у поліції служить, — з невинною міною збрехала місіс Маклірі. — В секретному відділі, знаєте?

— А... — протягла старенька й вийняла з колоди три карти. — О, кепське діло, дуже кепське... Скажіть йому, дитя моє, що йому загрожує велика небезпека. Хай при-

йде до мене, то довідається більше. До мене зі Скотленд-Ярду багато хто ходить, кажуть мені все, що їм серце гнітить, а я їм ворожу. Так, так, пришліть свого татуся до мене. Кажете, він служить у політичному відділі? Містер Джонс? Перекажіть йому, що я його чекатиму. На все добре, люба міс Джонс... Хто там далі!

— Не подобається мені це діло,— сказав містер Маклірі, замислено пошкрябавши потилицю.— Нітрохи не подобається, Кеті. Чого ця жінка так зацікавилася твоїм небіжчиком татом? А крім того, насправді її прізвище не Майєрс, а Майєргофер, і родом вона з Любека. Бісова німкеня, як же її вивести на чисту воду? Ставлю п'ять проти одного, що вона вивідує у людей речі, до яких їй не повинно бути діла. Знаєш що, я доповім про неї начальству.

Містер Маклірі справді доповів начальству; як не дивно, але воно не відмахнулось, і тому шановну місіс Майєрс викликали до судді Келлі.

— Це правда, місіс Майєрс, що ви ворожите людям на картах? — спитав суддя.

— Ох боже,— зітхнула старенька,— треба ж людині з чогось жити, добродію! Не піду ж я в своїх літах танцювати у вар'єте.

— Гм...— гмукнув містер Келлі.— Але на вас ось є скарга, що ви ворожите погано. А це, шановна пані Майєрс, однаково що замість шоколаду продавати плитки глини. За гінею люди мають право сподіватися справжньої ворожби. Даруйте, але як це ви беретесь ворожити, не вміючи?

— А декотрі не скаржаться,— почала виправдовуватися старенька.— Розумієте, я провіщаю людям те, що їм до вподоби. Невже така втіха не варта кількох шилінгів, добродію? А часом буває, що й угадаєш. Ось недавно мені одна жінка сказала: «Місіс Майєрс, мені ще ніхто ніколи не ворожив так добре, як ви». Вона живе в Сент-Джонс-Вуді й розводиться з чоловіком.

— Стривайте,— зупинив її суддя.— У нас є один свідок, що свідчитиме проти вас. Місіс Маклірі, розкажіть нам, як воно було.

— Місіс Майєрс наворожила мені,— заторохтіла місіс Маклірі,— що не мине й року, як я вийду заміж за дуже багатого молодого чоловіка і виїду з ним кудись за море.

— А чого саме за море? — спитав суддя.

— Бо в другій купці була винова десятка, а це, сказала мені місіс Майерс, нібито означає дорогу.

— Дурниця, — буркнув суддя. — Винова десятка означає надію. Дорогу віщує виновий валет; а коли поряд із ним бубнова сімка, це далека дорога, з якої буде зиск. Мене ви не заморочите, місіс Майерс. Ви ще наворожили свідкові, що не мине й року, як вона вийде за молодого багатія, а тим часом вона вже три роки замужем за комісаром поліції Маклірі. Як ви поясните таку нісенітницю, місіс Майерс?

— Ну що ж, буває, що й помилишся, — спокійно відказала старенька. — Ця дамочка прийшла до мене вичепурена, як на танці, а ліва рукавичка розірвана; я й подумала, що грошей у неї не густо, а пофорсити любить. Сказала, що їй двадцять років, а насправді — всі двадцять п'ять...

— Двадцять чотири, — вихопилась місіс Маклірі.

— Однаково. Я й подумала, що їй заміж припікає: адже вона вдавала з себе дівчину. Тому я й наворожила їй заміжжя багатого жениха: мені здалося, що так я їй найбільше догоджу.

— А що то за перешкоди, літній чоловік і дорога за море? — спитала місіс Маклірі.

— Просто аби більше сказати, — пояснила місіс Майерс спокійно. — За гінею люди хочуть почути цілу купу всякої всячини.

— Ну, цього досить, — сказав суддя. — Нікуди не дінешся, місіс Майерс: так ворожити — це шахрайство. На картах треба розумітися. Правда, є різні теорії, але ніколи — зятяте собі, ніколи — винова десятка не означає дороги. Вам доведеться заплатити п'ятдесят фунтів штрафу, як за фальсифікацію харчових продуктів або продаж неповноцінних товарів. Щодо вас, місіс Майерс, є ще підозра, що ви, крім того, шпигунка, але в цьому ви, мабуть, не признаєтеся.

— Богом всевишнім присягаюся! — заволатала місіс Майерс, але містер Келлі спинив її:

— Ну, ну, облишмо це; та оскільки ви чужоземка і не маєте певних джерел прибутку, політичні органи скористаються своїми повноваженнями і вишлють вас із країни. На все добре, місіс Майерс; дякую вам, місіс Маклірі. Але застерігаю вас, що так ворожити — несумлінно й цинічно.

— От лихо,— зітхнула старенька.— Тільки-но розжилася трохи...

Десь за рік Келлі зустрівся з комісаром Маклірі.

— Непогана погода,— привітно мовив суддя.— До речі, як себе почуває місіс Маклірі?

Містер Маклірі глянув на нього якось кисло і сказав трохи збентежено:

— Та знаєте, містере Келлі... ми з нею... розлучились.

— Не може бути! — вигукнув суддя. Така гарненька, молоденька жіночка...

— Отож-бо,— буркнув містер Маклірі.— В неї раптом утелющився один молодий джэнджик... мільйонер, якийсь там комерсант із Мельбурна... Я її відраджував, але...— містер Маклірі безнадійно махнув рукою.— Вже тиждень, як вони виїхали до Австралії.

ЯСНОВИДЕЦЬ

— Повірте, пане прокуроре, мене не так легко обморочити,— запевнив пан Яновіц,— недарма ж я єврей. Але те, що робить цей чоловік, мені несила збагнути. Це не просто собі графологія, це бозна-що. Ви уявіть собі: йому дають зразок чийогось почерку в незаклеєному конверті, він навіть не подивиться на те письмо, тільки застромить у конверт пальці, мацає ними зразок, а сам кривить уста, наче в нього що болить. А за хвилинку починає змальовувати вам характер тієї людини, чиє письмо, та так змалює його, що ви рота роззявите. Як у око вліпить. Я йому дав у конверті лист від старого Вейнбергера, то він усе чисто вгадав: і що в нього діабет, і що він ось-ось збанкрутує. Що ви на це скажете?

— Нічого,— сухо відказав прокурор.— Може, він знає старого Вейнбергера.

— Таж він і не бачив того листа! — запалився пан Яновіц.— Він каже, що кожне письмо має свій флюїд і той флюїд можна розпізнати дотиком. Каже, що це чисто фізичне явище, як радіо. Це не шарлатанство, пане прокуроре! Адже той князь Карадаг і грошей ні з кого не бере; він нібито з дуже старовинної родини, з Баку — це мені один росіянин казав. Та що я вам розповідатиму, прийдіть самі подивіться, він сьогодні ввечері буде в нас. Приходьте неодмінно!

— Слухайте, пане Яновіц, — сказав прокурор, — усе це дуже гарне, але чужоземцям я вірю хіба наполовину, особливо коли не знаю, з чого вони живуть; росіянам я вірю ще менше, а отим східним штукарям майже не вірю. А коли він, до всього, ще й князь, то я йому й зовсім не повірю. Де він, кажете, навчився такого? А, в Персії. Дайте спокій, пане Яновіц. Весь Схід — то поспіль шарлатанство.

— Ну що ви, пане прокуроре, — не здавався пан Яновіц. — Цей хлопчина пояснює все по-науковому: ніяких чарів, ніяких таємних сил, строго науковий метод, кажу вам.

— Значить, і поготів шарлатанство, — суворо мовив прокурор. — Пане Яновіц, я вам дивуюся: ви ціле життя обходились без суворих наукових методів, а тепер хвалитеся ними. Зрозумійте: якби там щось було, всі б уже давно знали, в чому річ. Хіба не правда?

— Атож, — трохи збентежено промовив пан Яновіц. — Але я на власні очі бачив, як він розгадав старого Вейнбергера до цяточки. Просто геніально! А знаєте що, пане прокуроре? Приходьте подивитись. Коли це дурисвітство, то ви його розгадаєте, ви ж на це спеціаліст, пане прокуроре, вас ніхто не обдуристь.

— Так, навряд, — скромно підтвердив прокурор. — Ну гаразд, я прийду, пане Яновіц, але тільки щоб викрити того вашого феномена. У нас люди такі легковірні, аж сором бере. Але ви йому не кажіть, хто я такий; стривайте, я дам йому в конверті один рукопис — щось надзвичайне. Можете закластися, що я його спіймаю на шахрайстві.

Треба вам знати, що пан прокурор (чи, точніше кажучи, пан старший прокурор доктор права Клапка) на найближчій сесії суду присяжних мав виступати обвинувачем у справі Гуго Мюллера, якого мали судити за вбивство з задалегідь обдуманим наміром. Гуго Мюллера, фабриканта-мільйонера, обвинувачували в тому, що він застрахував на величезну суму життя свого молодшого брата Отто, а потім утопив його в Доксанському ставку. Крім того, була підозра, що він кілька років тому вирядив на той світ і свою коханку, але цього не можна було довести. Коротше кажучи, то була одна з тих великих справ, від яких пан прокурор сподівався лаврів, тому він працював над матеріалами слідства з

усім тим завзяттям і проникливістю, що завдяки їм його вважали найгрізнішим серед обвинувачів. Справа не була зовсім ясна, і прокурор бозна-що дав би за один-однісінький прямий доказ, але поки що мусив розраховувати більше на свою красномовність, щоб домогтися від присяжних зашморга для вбивці: це, щоб ви знали, для кожного прокурора питання честі.

Пан Яновіц того вечора трошечки хвилювався.

— Князь Карадаг,— притишеним голосом відрекомендував він.— А це доктор Клапка. Ну, можна починати.

Прокурор допитливо придивився до екзотичного створіння: то був ще молодий стрункий чоловік в окулярах, з обличчям тибетського монаха й тонкими злодійськими руками. «Шахрай»,— вирішив прокурор.

— Пане Карадаг,— розсипався пан Яновіц,— прошу сюди, до цього столика. Мінеральну воду вже поставили. Будь ласка, засвітить торшер, а люстру ми погасимо, щоб не заважала вам. Так... Панове, попрошу тихіше. Пан... м-м-м... ось пан Клапка приніс якийсь лист; чи не буде пан Карадаг такий ласкавий...

Прокурор відкашлявся й сів так, щоб добре бачити ясновидця.

— Ось цей зразок,— сказав він і дістав з нагрудної кишені незапечатаний конверт.— Прошу.

— Дякую,— мляво відказав ясновидець, узяв конверт і, заплющивши очі, покрутив його в пальцях. Раптом він здригнувся й труснув головою.— Дивно! — промурмотів він і випив ковток води. Потім устроїв у конверт свої тонкі пальці — й завмер. Здавалось, наче його жовтаве обличчя ще дужче зблідло.

В кімнаті стояла така тиша, що чути було, як ядушно хрипить пан Яновіц.

Тонкі губи князя Карадага тремтіли й кривились, ніби він держав у пальцях розжарене залізо; а на лобі в нього виступив піт.

— Я не можу витримати,— просичав він здушено, вийняв пальці з конверта, обтер їх хусточкою і якусь хвилину водив ними по сукні столу, ніби гострив ніж; а потім знову нервово надпив води й обережно взяв конверт.

— У тому, хто це писав,— заговорив він стримано,— у тому, хто це писав, є велика сила, але така сила...— він видимо підшукував слово.— Така сила, що чигає. Це чи-

гання жахливе! — крикнув він і впустив конверт на стіл.— Не хотів би я, щоб цей чоловік був моїм ворогом!

— А чому? — не втримався прокурор.— Він учинив щось лихе?

— Не питайте мене,— відказав ясновидець.— Кожне запитання підказує відповідь. Я тільки знаю, що він зда-тең учинити щось велике й страшне — що завгодно. В ньому є дивовижна сила волі... жадоба успіху... багатства... Життя ближнього не спинить його. Ні, він не зви-чайний злочинець: тигр також не злочинець, тигр — владар. Цей чоловік не здатен на підлоту, але він гадає, що життя людей підвладне йому. Вийшовши на влови, він бачить у людях тільки здобич. І вбиває їх.

— Він стоїть по той бік добра й зла,— видимо пого-джуючись, промурмотів пан Клапка.

— Це тільки слова,— сказав князь Карадаг.— Ніхто не стоїть по той бік добра й зла. У цього чоловіка свої суворі моральні принципи: він нікому нічого не винен, він не краде й не бреше; убити — це для нього ніби дати мат на шахівниці. Така його гра, і в ній він чесно дотри-мує правил.— Ясновидець від напруження аж лоб на-морщив.— Не розумію, що це. Бачу великий став, а на ньому моторний човен.

— А далі що? — скрикнув прокурор: йому аж дух перехопило.

— Далі не видно нічого, все мов у тумані. Все якось дивно туманиться перед жорстокою й нещадною волею хижака, що прагне схопити здобич. Але в ньому немає пристрасті — лише холодний розум. Кожна подробиця тверезо обміркована. Він наче розв'язує математичну задачу або технічну проблему. Цей чоловік ніколи не жалкує за своїми вчинками. Він завжди певний себе і завжди спокійний за себе; він не знає докорів сумління. У мене таке враження, що він на все дивиться з висока; він надзвичайно пихатий і самолюбний. Йому приємно, що люди бояться його.— Ясновидець знову ковтнув во-ди.— Але він ще й актор. У глибині душі він користолю-бець, проте схильний до позерства. Йому хочеться при-голомшити світ своїми вчинками... Годі. Я втомився. Він мені гидкий.

— Слухайте, Яновіц,— схвильовано мовив проку-рор,— ваш ясновидець справді якесь диво. Адже він змалював точний портрет. Сильна, рішуча людина, що

бачить у інших тільки здобич і майстерно веде свою гру; раціоналіст, що холодно обмірковує всі свої вчинки й за жодним із них не жалкує; джентльмен і водночас актор. Пане Яновіц, ваш Карадаг розгадав його на всі сто процентів!

— От бачте,— зрадів Яновіц.— А не казав я вам? То був лист від Шліфена з Ліберець, правда?

— Якого там Шліфена! — вигукнув прокурор.— То був лист одного вбивці, пане Яновіц.

— Ти ба! — здивувався пан Яновіц.— А я думав, що це від текстильника Шліфена; бо він, знаєте, великий шахраюга, той Шліфен.

— Ні. Це був лист Гуго Мюллера, отого братовбивці. Ви звернули увагу, коли ясновидець згадав про човен на ставку? З того човна Мюллер кинув у воду свого брата.

— Та що ви кажете! — вжахнувся пан Яновіц.— От бачте! Правда, дивовижний талант, пане прокуроре?

— Безперечно,— погодився пан Клапка.— Як він розгадав усю натуру того Мюллера й мотиви його злочину! Просто феноменально, пане Яновіц. Навіть я б не змалював Мюллера так влучно. А ваш ясновидець помацав кілька рядків, написаних Мюллером,— і все... Ні, тут щось таки є, пане Яновіц. Мабуть, людське письмо справді випромінює якісь особливі флюїди, чи що.

— А що я вам казав? — тріумфував пан Яновіц.— Будь ласка, пане прокуроре, покажіть мені той лист: я ще ніколи не бачив письма вбивці.

— Прошу,— погодився прокурор і видобув з кишені конверт.— Між іншим, лист дуже цікавий,— додав він, виймаючи аркушик із конверта — і раптом змінився на виду.— А втім... пане Яновіц...— промовив він якомсь розгублено,— це ж документ із судової справи, і я... не маю права показувати його вам. Вибачте.

За хвилинку прокурор уже біг додому, навіть не помічаючи, що йде дощ. «Ох, йолоп! — лаяв він себе.— Ох, кретин! Як це могло статися? Ідіот! Замість Мюллерового листа в поспіху схопив свої власні нотатки до обвинувачення й запхав у конверт. Розтелепа! То це було моє власне письмо! Красно дякую! Ну, стривай, дурисвіте, я до тебе доберуся!»

«А втім,— почав заспокоювати себе прокурор,— хіба той ясновидець казав про мене щось таке вже погане? Дивовижна сила волі, не здатен на підлоту; має свої

суворі моральні принципи... Це ж, власне, досить приємна характеристика. Не знаю докорів сумління? Слава богу, я не маю за що докоряти собі: я тільки виконую свій обов'язок. Щодо раціоналізму — теж правда. Ну, а щодо позерства — тут він трохи наплутав. Усе-таки він шарлатан!»

Раптом прокурор зупинився. «Ну звісно,— зринула думка,— те, що казав цей ясновидець, пристає до більшості людей! Це ж просто загальники. Кожна людина — трохи позер і трохи користолюбець. У цьому весь фокус: говорити таке, щоб кожен упізнав себе. От і все»,— вирішив прокурор і, розкривши парасольку, подався додому своєю звичайною рівною й енергійною ходою.

— Господи боже! Вже сьома година! — нарікав голова суду, скидаючи мантию.— Знов засиділися хтознапоки. Ще б пак — прокурор говорив цілих дві години! Але таки домігся свого, колего: з такими мізерними доказами смертна кара — це таки успіх. Правда, цих присяжних ніколи не вгадаєш. Але ж гарно говорив,— провадив голова, миючи руки.— Особливо коли характеризував Мюллера. Просто портрет намалював: потворна, нелюдська натура вбивці... аж моторошно слухати. Пам'ятаєте, колего, як він сказав: «Це не звичайний злочинець; він не здатен на підлоту, він не збреше й не вкраде. А коли вбиває, то робить це так спокійно, ніби дає мат на шахівниці. Він убиває не в запалі, а з холодним розрахунком, ніби розв'язує математичну задачу або технічну проблему». Дуже добре сказано, колего. І далі: «Вийшовши на влови, він бачить у людях тільки здобич...» Правда, з тим тигром вийшло, здається, трохи надміру театральню, але присяжним сподобалось.

— Або ще оті його слова,— озвався член суду: — «Цей убивця ніколи не жалкує за своїми вчинками: він завжди певний себе, завжди спокійний за себе; він не знає докорів сумління».

— А оце психологічне спостереження,— провадив голова, витираючи рушником руки,— що це актор і позер, якому хочеться приголомшити світ своїми вчинками...

— Так, Клапка небезпечний супротивник...— з повагою підтвердив член суду.

— Дванадцятьма голосами — «винен»! — дивувався голова.— Хто б подумав! Клапка все ж таки домігся свого. Для нього це як гра в шахи або полювання. Він

у кожную справу отак угризається! Не хотів би я, колего, щоб він був моїм ворогом.

— Йому приємно, що люди бояться його,— докинув член суду.

— Трохи самозакоханий, що правда, то правда,— замислено сказав шановний голова.— Але в нього дивовижна сила волі... прагнення успіху. Це велика сила, колего, але...— голова суду не знайшов потрібного слова.— Ну, ходімо вже вечеряти.

ТАЄМНИЦЯ ПОЧЕРКУ

— Рубнер,— сказав головний редактор,— сходіть подивіться на того графолога Єнсена, він сьогодні виступає перед представниками преси. Кажуть, щось надзвичайне. Потім напишете про нього п'ятнадцять рядків.

— Гаразд,— відказав Рубнер з належною дозою службової байдужості.

— Та пильнуйте, чи це не якесь шахрайство,— застеріг головний редактор.— Добре перевірте все, по змозі особисто. Саме тому я й посилаю таку досвідчену людину, як ви...

— ...Оце такі, панове, головні засади наукової, а точніше кажучи, психометричної графології,— так закінчив того вечора графолог Єнсен теоретичні пояснення представникам преси.— Як бачите, вся система побудована на чисто експериментальних законах; але, звичайно, практичне використання цих точних методів таке безмежно складне, що я не можу докладніше продемонструвати його в цій єдиній лекції. Обмежуюсь тим, що покажу вам практичний аналіз двох чи трьох зразків почерку, не висвітлюючи теоретично всього процесу роботи, на це нам сьогодні, на жаль, бракує часу. Панове, попрошу в когось зразок чийого-небудь почерку.

Рубнер, що вже чекав цього, зразу подав знаменитому графологові списаний аркуш паперу. Єнсен начепив свої чарівні окуляри й глянув на письмо.

— А, жіноча рука,— посміхнувся він.— Чоловіче письмо звичайно буває інтересніше й виразніше, але, врешті...— Щось мурмочучи, він уважно розглядав крізь окуляри той зразок.— Гм, гм...— гмукав він час від часу й хитав головою. Запала глибока тиша.

— Може, це письмо... якоїсь близької вам людини? — раптом спитав графолог.

— Ні, що ви! — зразу запротестував Рубнер.

— Тим ліпше, — сказав знаменитий Єнсен. Слухайте, ця жінка брехлива! Ось перше враження від її почерку: брехня, брехня за звичкою, брехня як вияв натури. І взагалі це людина досить низького духовного рівня; освічений чоловік не мав би про що розмовляти з нею... Вона страшенно хтива: бачте, які м'ясисті, жирні літери! І жахлива нехлюя: дома в неї, певне, такий безлад... Це основні риси, ті, про які я говорив раніше: перше, що ви бачите в людині, — це її звички, тобто якості натури, що виражаються самі собою, просто автоматично. Але справжній психологічний аналіз починається тільки з тих якостей, що їх відповідна особа приховує або придушує в собі, аби не викрити себе перед оточенням. Ось наприклад, — сказав Єнсен, приклавши палець до кінчика носа, — ця жінка ніколи ні з ким не поділиться своїми думками. Вона примітивна, однак ця примітивність двоїста: вона сама себе підкреслює, має багато дріб'язкових інтересів — але за всім цим приховує свої справжні думки; хоча те приховане «я» теж страхітливо буденне: я сказав би, що це розпусність, стримувана душевними лінощами. Ось гляньте, наприклад, як у її почерку огидна хтивість — це водночас і ознака марнотратності, — сполучається з щонайвulgарнішою розважністю; ця жінка занадто любить свій спокій, аби шукати чуттєвих насолод. Звичайно, коли їй трапиться нагода... Але це не наша справа. Отже, надзвичайно ледача й водночас балакуча; коли вже зробить щось, то говоритиме про це півдня, поки всім обридне... Вона занадто заклопотана власною особою; не любить нікого, тільки задля власної вигоди почепиться комусь на шию й запевнятиме, що любить його й бозна-як про нього дбає. Це одна з тих жінок, перед якими кожен чоловік стає слабодухим; він стає таким з нудьги, від нескінченних теревенів, від усього отого принизливого матеріалізму. Зверніть увагу, як починаються слова, а особливо фрази: розмашистою й водночас м'якою лінією. Ця жінка хоче командувати і вона справді командує, але завдяки не енергії, а вдаваній поважності та багатослівності, а часом завдяки наймерзеннішій тиранії — тиранії сліз. Характерно: кожна розмашиста лінія за-

кінчується якимось різким, аж боягузливим спадом — цю жінку щось стримує, вона весь час чогось боїться. Напевне, щоб не розкрилося щось таке, що загрожуватиме її матеріальній вигоді; це, мабуть, щось дуже прикре й старанно приховуване... гм... не знаю, мабуть, щось із минулого. Тільки після такої реакції вона знов збирає силу волі, чи скоріш силу звички, щоб дописати слово до кінця як годиться, — а втім, з оцим самозакоханим і лінивим хвостиком на кінці, бо в ній знов оживає самовпевненість. Ось звідки оте перше враження брехливості. З цього ви, панове, бачите також, що докладний аналіз урешті неминуче підтверджує перше, загальне, певною мірою, інтуїтивне враження; цей остаточний збіг результатів я називаю методичною взаємоперевіркою... Я сказав «низький рівень»; але цей рівень заданий не примітивністю, а дисгармонійністю натури. Це письмо прикидається, хоче здаватися привабливішим, ніж є насправді, але це робиться в дрібничках. Так і сама досліджувана особа дбає за порядність у дрібничках: старанно ставить усі крапки над «і», але в великому вона недбала, не знає ні дисципліни, ні моральності, одне слово — нехлюя. Найдужче впадають в око акцентні знаки над літерами: весь почерк має нормальний нахил уперед, а знаки нахилені назад. Це справляє дивне враження удару кинджалом у спину. В цьому є якась лукавство, якась підступність. Я сказав би образно, що ця особа здатна вгородити вам ніж у спину, але не робить цього, бо занадто лінива... й позбавлена фантазії. Гадаю, цього досить. Може, в кого є інший, цікавіший зразок?

Того вечора Рубнер прийшов додому як чорна хмара.

— Прийшов-таки, — сказала пані Рубнерова. — Ти десь повечеряв?

Рубнер похмуро глянув на неї й грізно буркнув:

— Ти знову починаєш?

Пані Рубнерова здивовано звела брови.

— Як це «знову починаю»? Я тільки спитала, чи ти хочеш вечеряти?

— Отож бо, — сказав Рубнер бридливо. — Ти тільки й умієш говорити, що про їжу. Такі твої вульгарні інтереси. Яке це все принизливе — і нескінченні теревені, й ниций матеріалізм, і нудьга... — Рубнер зітхнув і безнадійно махнув рукою. — Я знаю, так із чоловіків роблять слабодухів.

Пані Рубнерова поклала своє шиття на коліна й уважно подивилась на чоловіка.

— Франці,— сказала вона стурбовано.— З тобою сталося щось неприємне?

— Ага! — ущипливо вигукнув Рубнер.— Уже турбуєшся про мене, так? Тільки не думай, що обморочиш мене! Ні, голубонько, рано чи пізно настає мить, коли перед людиною розкривається вся облуда, і вона бачить, що хтось почепився їй на шию задля власної вигоди... і з чистісінької хтивості. Фе!..— вигукнув він.— Яка гидота, аж мороз пробіг по спині!

Пані Рубнерова покрутила головою і хотіла щось сказати, але тільки стиснула губи й почала швидко шити. Запала тиша.

— Бачу, все бачу! — за хвильку просичав Рубнер і розглядівся по кімнаті.— Безладдя й нехлюйство... Звичайно, в дрібничках нібито лад і порядність; але в більшому... До чого оце ганчір'я?..

— Лагоджу твою сорочку,— насилу видушила з себе пані Рубнерова.

— Лагодиш сорочку! — глузливо мовив Рубнер.— Ти ба, вона лагодить сорочку! І, звичайно, про це повинен знати весь світ, еге? Півдня треба говорити тільки про те, що хтось лагодить сорочку! Стільки галасу, наче бозна про що. І ти гадаєш, що це дає тобі право мною командувати? Е ні, годі вже!

— Франці! — приголомшено вигукнула пані Рубнерова.— Чи я щось тобі зробила?

— Хіба я знаю? — крикнув Рубнер.— Я не знаю, що ти зробила, не знаю, що ти думаєш і який камінь у тебе за пазухою. Я нічого не знаю про тебе, нічогісінько, бо ти з біса хитро приховуєш те, що у тебе в душі! Я навіть твого минулого не знаю!

— Вибач,— скипіла пані Рубнерова,— це вже над усякі межі! Як скажеш іще хоч...— вона насилу опанувала себе.— Франці,— сказала з жахом у голосі,— що це з тобою сталося?

— Ага! — переможно виголосив Рубнер.— Ось воно! Чого це ти так злякалася? Мабуть, щоб не вийшло на світ щось таке, що загрожувало б твоєму міщанському добробутові, еге? Це ми знаємо; ти й попри всі лінощі часом знайдеш нагоду для якоїсь інтрижки, правда ж?

Пані Рубнерова сиділа, наче скам'яніла.

— Франці,— видушила вона з себе, ковтаючи сльози.— Коли ти щось маєш проти мене... тоді, ради бога, скажи прямо!

— Анічогісінко,— з нищівною іронією запевнив Рубнер.— Нічогісінко я проти тебе не маю. Це ж пусте, коли хтось має дружину нехлюю, без совісті, брехливу, нечесну, вульгарну, ледачу, марнотратну й страшенно хтиву! А до того ще й таку нерозвину...
нену...

Пані Рубнерова схлипнула й підвелася, впустивши своє шиття додолу.

— Облиш! — зневажливо крикнув Рубнер.— Це найпідліша тиранія — тиранія сліз!

Та пані Рубнерова тих слів уже не чула, бо, задихаючись від конвульсивного ридання, вибігла до своєї спальні.

Рубнер трагічно зареготав і ще просунув голову в двері.

— Всадити людині кинджал у спину,— крикнув він,— ти ще зуміла б, але й для цього ти занадто ледача!

Другого вечора Рубнер зайшов до своєї постійної ресторації.

— Ось я саме читаю у вашій газеті,— такими словами зустрів його пан Плечка, зиркнувши на нього поверх окулярів,— як вихваляють одного графолога Єнсена. Там і справді щось є, пане редакторе?

— Є, й немало,— відповів Рубнер.— Пане Янчик, принесіть-но мені антрекот, тільки щоб не твердий. Ви знаєте, той Єнсен — справжнє диво. Я його вчора бачив. Аналізує почерк абсолютно по-науковому.

— Ну, то це шахрайство,— зауважив пан Плечка.— Я, добродію, вірю в що завгодно, тільки не в науку. Це як з отими вітамінами: поки не було ніяких вітамінів, ми принаймні знали, що їмо; а тепер не знаємо, тепер у вашому антрекоті є якісь невідомі «життєві фактори». Тьху на них! — сердито додав Плечка.

— Це інша річ,— заперечив Рубнер.— Довго розказувати, пане Плечка, що таке психометрія, автоматизм, первинні та вторинні прикмети і таке інше. Але я вам кажу, що той графолог читає почерк, як розкрити книгу. І так вам змалює людину, що ви її перед собою бачите, ніби живу. Скаже вам, яка вона є, яке в неї

минуле, про що вона думає, що приховує, ну все-все! Я сам був свідком, пане Плечка!

— Ова! — скептично буркнув той.

— Ось, я вам наведу приклад,— почав Рубнер.— Один чоловік — не називатиму прізвища, але це дуже відома людина — приніс тому Єнсенові зразок почерку своєї дружини. Єнсен тільки подивився на лист і зразу каже: «Ця жінка наскрізь брехлива, неохайна, страшенно хтива, поверхова, ледача, марнотратна, балакуча, любить командувати вдома, має темне минуле, та ще й хоче вбити свого чоловіка!» Можете собі уявити, що той пан поблід як смерть, бо все то була щирісінька правда. Зважте самі, він щасливо прожив із нею двадцять років і нічого такого не помічав! За двадцять років подружжя він не розгледів у своїй жінці й десятої частки того, що Єнсен побачив з першого погляду! Оце хист, правда? Пане Плечка, невже це вас не переконує?

— Як же той бовдур, чоловік, двадцять років нічого не бачив! — подивувався Плечка.

— А що ж ви хочете,— квалливо заперечив Рубнер,— коли та жінка так спритно прикидалась, а чоловік був із нею загалом цілком щасливий... Такі щасливі чоловіки наче сліпі. А крім того, він же не знав отих точних наукових методів. От, приміром, те, що вашому простому оку здається білим, з погляду науки містить у собі всі кольори. Досвід, добродію, ще нічого не означає, сьогодні люди вірять тільки точним методам. Тож і не дивуйтеся, що той чоловік і не здогадувався, яку потвору має вдома: адже він не користався науковим методом.

— А тепер він із нею, мабуть, розлучиться? — втрутився в розмову господар ресторації пан Янчик.

— Цього я не знаю,— недбало відказав Рубнер,— на такі дурниці я не звертаю уваги. Мене в усьому цьому цікавить тільки одне: як із почерку можна дізнатися про те, чого інакше взагалі не можна помітити. От, приміром, ви багато років знаєте когось як порядну й добру людину, і раптом — бац! — із його почерку бачите, що він злодюга або неприторенний негідник. Еге ж, тепер нікому не можна довіряти просто так, на погляд, бо тільки отакий аналіз відкриває, що в людині приховане!

— Отакої! — пригнічено сказав Плечка. — Так тепер же страшно буде й листи писати...

— Саме так, — підтвердив Рубнер. — А уявіть собі, яке значення матиме наукова графологія, скажімо, для криміналістики. Адже вона даватиме змогу посадити злодія за ґрати, перше ніж він щось украде: його почерк викаже, що він має вторинні злодійські риси в натурі, от його хап та й на Панкрац! Ні, в цього методу величезне майбутнє. Я вам кажу, це справжня наука, тут не може бути ніякого сумніву. — Рубнер глянув на годинника. — Ого, вже десята, пора й додому.

— Чого це ви сьогодні так рано, — буркнув Плечка.

— Та знаєте, — лагідно сказав Рубнер, — дружина сердитиметься, що я весь час зоставляю її на самоті.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОФЕСОРА РОУССА

Серед присутніх були: міністр внутрішніх справ, міністр юстиції, начальник поліції, кілька депутатів парламенту та високопоставлених урядовців, визначні юристи, провідні вчені — і, звичайно, представники преси: адже без них не обходиться ніде.

— Панове, — почав професор Гарвардського університету Роусс, славетний американський учений, родом чех. — Експеримент, який я вам буду показати, ґрунтується на давніших дослідженнях моїх колег і співробітників; indeed¹, нового тут нема нічого, це... м-м-м... really...² Це, як то кажуть, стара пісня! — зраділо вигукнув професор, згадавши підходящий вислів. — Мені належить тільки метод... м-м-м... практичного використання деяких теоретичних висновків. Я прошу насамперед криміналістів оцінити те, що вони будуть побачити, з погляду їхньої practice³. Well⁴.

Метод мій полягає ось у чому. Я сказатиму вам якесь слово, а ви повинні сказати мені інше слово, перше, яке спаде вам на думку, хай то навіть буде nonsense... м-м-м... дурниця... тобто нісенітниця. І вреш-

¹ Атож (англ.).

² Справді (англ.).

³ Практики (англ.).

⁴ Ось так; ну, гаразд (англ.).

ті з тих слів, які ви будете мені сказати, я з'ясую, що є в вас у голові: про що ви думаєте і... м-м-м... що приховуєте. Зрозуміли? Я не вдаватимусь у теорію; тут відіграють роль асоціації, придушені бажання, трохи suggestion¹ і таке інше. Я скажу коротко: під час експерименту ви повинні... м-м-м... виключити волю й мислення; це вивільнить підсвідомі connections², і я буду з них дізнатися, що... що...— славетний професор зам'явся, шукаючи слів.— Well, what's on the bottom of your mind.

— Що є на дні вашої душі,— підказав хтось.

— Атож, атож,— задоволено підтвердив професор.— Ви тільки повинні вимовляти automatically³, що спливе вам у ту мить на язик, без будь-який контроль, не стримуючи себе. А я потім буду аналізувати ваші уявлення. That's all⁴. Усе це я спершу хочу показувати вам на одному кримінальному випадку... м-м-м... одному злочинці, а потім на комусь із присутніх — хто захоче. Well, пан начальник поліції зараз буде розповісти вам про того злочинця. Прошу, пане начальнику.

Начальник поліції підвівся й почав:

— Панове, чоловік, якого ви зараз побачите,— слюсар Ченек Суханек, власник клаптя ґрунту в Забеглицях. Він уже тиждень перебуває під попереднім арештом за підозрою в убивстві шофера таксі Йозефа Чепелки, який зник два тижні тому. Підстави для підозри такі: машину зниклого Чепелки знайдено в повітці заарештованого Суханека; на кермі й під сидінням водія є сліди людської крові. Але заарештований відмагається від усього: твердить, що купив машину у Чепелки за шість тисяч, бо сам хотів стати таксистом. Як з'ясовано, зниклий Чепелка справді казав, що хоче продати к бісу свою стару машину й кудись найнятися шофером; але розшукати його досі не пощастило. Оскільки більш ніяких доказів нема, завтра заарештованого Суханека мають передати до слідчої тюрми на Панкраці... Але я дістав дозвіл на те, щоб наш славетний співвітчизник, професор Роусс, провів на ньому свій експеримент. Будь ласка, пане професоре.

¹ Навіювання (англ.).

² Зв'язки (англ.).

³ Автоматично (англ.).

⁴ Оце й усе (англ.).

— Well,— сказав професор, який тим часом щось швидко записував,— прошу вас, нехай його привести сюди.

Начальник поліції кивнув, і поліцай увів до зали Ченека Суханека — похмурого чоловіка, чие обличчя ніби промовляло: «Ідіть ви всі знаєте куди! Я вам так просто не дамся, і не сподівайтесь!»

— Підійдіть сюди,— суворо покликав його професор Роусс.— Я не буду вас допитувати. Я тільки буду сказати вам слова, а ви зразу відкажете мені перше слово, яке вам спаде на думку, розумієте? Ну, почали. Склянка.

— Лайно,— злісно відрубав Суханек.

— Слухайте, Суханеку,— зразу втрутився начальник поліції.— Коли ви не відповідатимете як годиться, вас зараз відведуть на допит, чуєте? І допитуватимуть цілу ніч, зятяте! Ну, ще раз.

— Склянка,— знову сказав професор Роусс.

— Пиво,— буркнув Суханек.

— Ну от, голубе,— мовив славетний професор,— бачте, як добре.

Суханек підозріливо зиркнув на нього. Чи нема тут якогось підступу?

— Вулиця,— сказав професор.

— Машини,— знехотя відказав Суханек.

— Швидше треба. Хата!

— Поле.

— Верстат.

— Латунь.

— Дуже добре...

Суханек, здавалося, вже не мав нічого проти такої гри.

— Мати!

— Тітка.

— Собака!

— Будка.

— Солдат!

— Артилерист.

Слово за словом, швидше й швидше, і Суханекові вже ставало навіть цікаво: мов у карти граєш, і чого тільки не пригадується в такій грі!

— Дорога,— кидав йому професор Роусс, не даючи звести дух.

— Шосе.

- Прага!
- Бероун.
- Сховати!
- Закопати.
- Витерти!
- Плями.
- Ганчірка!
- Мішок.
- Лопата!
- Садок.
- Яма!
- Паркан.
- Труп!
- Мовчанка.

— Труп,— наполегливо повторив професор.— То ви закопали його під парканом, так?

— Я такого не казав! — крикнув Суханек.

— Ви закопали його під парканом у вашому садку,— рішуче повторив Роусс.— Ви вбили його по дорозі до Бероуна. Кров у машині витерли мішком. Де ви діли той мішок?

— Неправда! — закричав Суханек.— Ту машину я в пана Чепелки купив! Що ви мені хочете пришити!..

— Годі, сказав Роусс.— Я буду попросити, щоб полісмени пішли туди й пошукали. Але це вже не моє діло. Хай цього чоловіка відведуть. Ось вам, панове, будь ласка: експеримент тривав сімнадцять хвилин. Це дуже швидко. Випадок був легенький, так, дурничка. Здебільшого це триває з годину. Ну, а тепер я буду попросити, щоб підійшов хтось із присутніх, і я буду сказати йому слова. Це буде тривати досить довго, бо я не знаю, який у того добродія secret... Як це буде?

— Таємниця,— підказав хтось із зали.

— Так, таємниця,— зрадів наш видатний співвітчизник.— Таємниця. Це забере в нас багато часу, перше ніж той пан буде розкрити перед нами свою вдачу, своє минуле і свої найпотаємніші ideas...

— Думки,— підказав голос із публіки.

— Well. Ну прошу, панове, хто хоче піддавати себе аналізу?

Настала пауза; дехто в залі захихотів, але ніхто не ворухнувся.

— Прошу,— повторив професор Роусс.— Адже це не боляче.

— Ідіть ви, колего,— шепнув міністр внутрішніх справ міністрові юстиції.

— Іди ти, як представник своєї партії,— підштовхував депутат депутата.

— Пане начальнику відділу, може, ви? — заохочував урядовець колегу з іншого міністерства.

Всім ставало вже трохи ніяково, але ніхто не підводився.

— Прошу вас, панове,— втретє сказав американський учений.— Ви ж не боїтеся виказати себе?

Тоді міністр внутрішніх справ обернувся назад і просичав:

— Ну йдіть уже хто-небудь!

Десь у задніх рядах хтось скромно кахикнув і підвівся; то був худорлявий, уже немолодий чоловічок у приношеному костюмі. Від хвилювання в нього аж борлак ходив угору й униз.

— Я... м-м-м...— несміливо почав він.— Коли ніхто... тоді я дозволю собі...

— Йдіть сюди,— владно перебив його американець.— Сядьте. Кажіть те, що перше спаде на думку. Не задумуйтесь, вимовляйте слова несвідомо, mechanically¹. Зрозуміли?

— Так,— поквапливо відповів піддослідний, трохи збентежений перед такою високою публікою; потім прокашлявся й налякано закліпав очима, ніби учень, що складає випускні іспити.

— Дуб,— випалив на нього вчений.

— Могутній,— прошепотів старий.

— Як, пробачте? — перепитав учений, не зрозумівши.

— Лісовий велетень,— несміливо пояснив піддослідний.

— А... Вулиця.

— Вулиця... вулиця в урочистих шатах.

— Що ви маєте на увазі?

— Якесь свято. Або похорон.

— Ах, так. Треба було сказати просто «свято». По зможі одним словом.

— Будь ласка.

— Гаразд. Торгівля.

¹ Машинально (англ.).

— Процвітає. Криза нашої торгівлі. Політичний гендель.

— Гм... Установа.

— Яка, пробачте?

— Однаково. Скажіть будь-яке слово, швидше!

— Якби ви спитали «установи»...

— Well. Установи!

— Відповідні! — радісно вигукнув чоловічок.

— Молот!

— І коваadlo. Між молотом і коваadlo. Розбив йому голову молотком.

— Curious...¹— пробурчав учений.— Кров!

— До останньої краплі крові. Невинно пролита кров. Історія, писана кров'ю.

— Вогонь!

— Вогнем і мечем. Герой-пожежник. Полум'яна промова. Вогненні слова.

— Дивний випадок,— спантеличено мовив професор.— Ну, ще раз. Ви повинні казати тільки перше слово, яке спаде на думку, чуєте? Тільки те, що automatically вискакує у вас, коли ви чуєте моє слово. Go on². Рука!

— Рука братньої допомоги. В міцних руках. Зціпивши кулаки. Брудні руки. Дамо по пальцях.

— Очі!

— На очах у всієї громадськості. Замілюють очі. Зняти полуду з очей. Берегти як зіницю ока. Невинні дитячі оченята. Дивитись правді в очі.

— Не так багато. Пиво!

— Пльзенське світле. В чаду сп'яніння.

— Музика!

— Велична симфонія. Зіграний оркестр. Нація музикантів. Чарівні звуки. Ансамбль великих держав. Єрихонська сурма. Національний гімн.

— Пляшка!

— З кислотою. Нещасливе кохання. Сконала в лікарні у страшних муках.

— Отрута.

— Дихає отрутою. Отруєні джерела.

Професор Роусс почухав потилицю.

¹ Дивно (англ.).

² Давайте далі (англ.).

— Never heard that...¹ Почнімо спочатку. Панове, я хотів би звернути вашу увагу на те, що завжди треба починати з plain², звичайних речей, коли з'ясовуєш інтереси піддослідного, його profession³. Ну, далі. Рахунок!

— За великим рахунком. Звести рахунки з ворогами. Припадає на наш рахунок.

— Гм. Папір.

— Папір червоніє від сорому,— жваво відказав чоловічок.— Цінні папери. Папір усе стерпить...

— Bless you⁴,— с досадою сказав професор.— Камінь.

— Хто перший кине каменем. Камінь спотикання. Наріжний камінь. Надгробний камінь. Вічна пам'ять,— промовив піддослідний з щирим зворушенням.

— Колесо!

— Колесо історії. Колесо фортуни. Триумфальна колісниця. Колісниця Джагернаута.

— Ага! — вигукнув професор Роусс.— That's it⁵. Обрій.

— Захмарений,— зраділо відказав старий.— Нові хмари на нашому політичному обрії. Широкі обрії.

— Зброя!

— Чиста зброя. У всеозброєнні. З розгорненими знаменами. Отруєна стріла,— натхненно заторохтів піддослідний.— Не складемо зброї. У запалі бою. Виборчі баталії.

— Стихія!

— Розбурхані стихії. Стихійний опір. У своїй стихії.

— Годі! — зупинив його професор Роусс.— Ви працюєте в газеті, правда?

— Так, з вашої ласки,— зрадів піддослідний.— Вже тридцять років. Я репортер Вашатко.

— Дякую вам,— сухо вклонився наш славетний земляк-американець.— Finished, gentlemen⁶. Аналізом уявень цього чоловіка ми... м-м-м... з'ясували, що він...е

¹ Такого я ще не чув (англ.)

² Простих (англ.).

³ Професія (англ.).

⁴ Тут: бодай вам! (Англ.)

⁵ Ось воно що (англ.).

⁶ Кінець, панове (англ.).

журналістом. Я гадаю, що не варто провадити експеримент далі. It would only waste your time ¹. Цей експеримент, пробачте, не вдався. So sorry, gentlemen².

— Ти диви,— вигукнув увечері в редакції пан Вашатко, переглядаючи матеріали,— поліція повідомляє, що труп Йозефа Чепелки знайшли. Він був закопаний у Суханековому садку біля паркана, а під ним лежав закритавлений мішок. Бачте, як угадав той Роусс! Ви не повірите, колего: я йому й слова не сказав про газету, а він як в око вліпив, що я газетяр. «Панове,— каже,— перед вами заслужений, видатний журналіст!..» Ну, і я ж написав у репортажі про його лекцію: «В колах фахівців висновки нашого ушавленого співвітчизника здобули щире схвалення». Ні, стривайте, тут треба підправити стиль: «У колах фахівців цікаві висновки нашого ушавленого співвітчизника по заслугі здобули щире й одностайне схвалення». Ось тепер буде все як слід.

УКРАДЕНИЙ ДОКУМЕНТ

№ 139/УІІ, ВІДД. «В»

О третій годині ранку в гарнізонній комендатурі зазеленчав телефон.

— Говорить полковник генерального штабу Гампл. Негайно пришліть до мене двох чоловік з військової поліції. І перекажіть підполковникові Врзалу — так, так, з інформаційного відділу — слухайте, це все вас не стосується,— щоб негайно приїхав до мене. Так, зараз, уночі. Так, хай візьме машину. Та швидше, бодай вам! — І все.

За годину підполковник Врзал уже був у Гампла — той жив далеко за містом, у районі вілл. Його зустрів тяжко стурбований немолодий чоловік у цивільному: тобто в самій сорочці та штанях.

— Підполковнику, зі мною сталася страшенно прикра річ. Сідай, друже. Таке проклятуще свинство препаскудне, хай йому біс. Просто халепа, та й годі. Уяви собі: позавчора начальник генерального штабу дав мені

¹ Нащо марнувати вам час (англ.).

² Вибачте, панове (англ.).

один документ і каже: «Гампле, опрацюй його вдома, і що менше людей про це знатиме, то краще. В канцелярії щоб ні слова. Даю тобі відпустку, гайда додому й працюю, але гляди мені!» Ну ось...

— А який то був документ? — спитав Врзал.

Полковник Гампл на хвильку завагався, потім сказав:

— Ну, тобі вже скажу: з відділу «В».

— Ага,— промовив підполковник Врзал і зразу глибоко споважнів.— А далі що?

— Та знаєш...— відказав скрушно полковник.— Учора я працював над тим цілий день; але куди в біса подіти його на ніч? У шухляду покласти — не годиться; сейфа я не маю; а коли хто пронюхає, що документ у мене, тоді каюк. Ну, на першу ніч я поклав його в ліжку під матрац, так до ранку він був такий пом'ятий, наче на ньому кабан качався...

— Вірю,— сказав підполковник Врзал.

— Що ти хочеш,— зітхнув полковник,— дружина ще гладша за мене. Ну, а на другу ніч дружина порадила: «Покладімо його в бляшанку з-під макаронів і сховаймо на ніч у коморі. Я на ніч комору замикаю і ключа беру з собою. Бо наша служниця, ота товстуха, жере день і ніч. Там його ніхто не шукатиме, правда?» Гаразд, подумав я, так буде найкраще.

— А в вашій коморі подвійне вікно чи просте? — перебив його підполковник Врзал.

— Грім побий! — вибухнув полковник.— А я про це й не подумав! Просте вікно! Я все думав про оту історію на Сазаві та інші дурниці, а на вікно глянути й не здогадався! От халепа проклятуца!

— Далі, далі,— нагадав підполковник.

— А що там далі! О другій годині вночі дружина почувала, що внизу верещить служниця. Пішла спитати, що там, а Мері голосить: «У коморі злодій!» Дружина побігла по ключа та по мене, я біжу з пістолетом до комори, аж там, паскудство отаке, хай тому біс, вікно виламане й бляшанки з паперами нема. І злодія нема. От і все,— зітхнув полковник.

Підполковник Врзал затарабанив пальцями по столу.

— Пане полковнику, а знав хто, що документ у тебе вдома?

Нещасний полковник розвів руками.

— А хтозна. Друже, ті чортячі шпигуни винюхають що завгодно.— Потім згадав фах підполковника Врзала,

зоентежився и мляво почав виправдовуватись: — І оого я хочу сказати, що то дуже кмітливі люди. Але я не прохпився нікому, слово честі. Цього ніхто не міг знати. Ну, а я поклав його в бляшанку з-під макаронів,— додав він переможно.

— А де ти клав його в ту бляшанку? — спитав ніби між іншим підполковник.

— Отут, за цим столом.

— І де стояла бляшанка?

— Стривай,— почав згадувати полковник.— Я сидів отут, а бляшанка стояла переді мною.

Підполковник зіперся на стіл і мрійно задививсь у вікно. В росяному світанку навпроти вимальовувалась сіра з червоним вілла.

— Хто там живе? — понуро спитав він.

Полковник грюкнув кулаком по столу:

— Сто чортів йому в печінку, про це я й не подумав. Стривай... там живе якийсь єврей, директор банку чи що. Хай ти пропадеш, тепер я все розумію! Врзале, здається, ми напали на слід!

— Я б хотів оглянути комору,— сказав підполковник ухильно.

— Ну, ходімо. Ось сюди, сюди,— примовляв полковник запопадливо.— Це тут. А на отій верхній полиці стояла бляшанка. Мері! — гримнув полковник.— Чого вам тут треба? Йдіть собі на горище або в підвал!

Підполковник надів рукавички й зліз на досить високе підвіконня.

— Долотом підважено,— сказав він, оглянувши вікно.— Рама, звичайно, з м'якого дерева; пане полковнику, таку будь-який хлопчак виламав би.

— Хай ти пропадеш,— здивувався полковник.— Які це падлюки роблять такі паршиві рами!

Надворі за огорожею стояло двоє солдатів.

— Це військова поліція? — спитав підполковник Врзал.— Добре. Я ще подивлюся знадвору. Пане полковнику, мушу тобі порадити, щоб без виклику ти не виходив з дому.

— Та звісно,— погодився полковник.— А чому, власне?

— Щоб був на місці, якщо, може... Ці двоє солдатів, звичайно, зостануться тут.

Полковник засопів і ковтнув слину.

— Розумію. Не хочеш кави? Дружина заварить.

— Тепер не до кави,— сухо відказав підполковник.— Про вкрадений документ, сам розумієш, нікому ні слова, поки... поки тебе не викличуть. І ще одне: служниці скажи, що вкрадено тільки якісь там консерви.

— Слухай, але ж ти відшукаєш документ? — розпачливо вигукнув полковник.

— Будемо шукати,— сказав підполковник і офіційно попрощався, клацнувши підборами.

Весь ранок полковник Гампл сидів, скрушно похиливши голову. То йому уявлялось, як приходять двоє офіцерів заарештовувати його, то він силкувався вгадати, що тепер робить підполковник Врзал, як він пускає в хід весь великий таємний апарат контррозвідки. А то уявляв собі переполох у генеральному штабі й стогнав.

— Карлусю,— вже двадцятьє сказала йому дружина (вона давно про всяк випадок заховала його револьвер у служницину скриню),— може, з'їси щось?

— Дай спокій, хай йому біс,— визвірився полковник.— Напевне, мене підгледів отой єврей навпроти.

Дружина тільки зітхнула й пішла на кухню плакати.

І раптом задзеленчав дзвінок. Полковник устав і виструнчився, щоб по-військовому гідно зустріти офіцерів, які приїхали заарештувати його. («Хто ж це?» — подумав він байдуже). Але замість офіцерів увійшов рудий чоловічок із капелюхом-котелком у руці й вищирив на полковника білячі зубки.

— Вибачте, я Піштора з поліції.

— Чого вам? — буркнув полковник і непомітно змінив поставу «струнко» на «вільно».

— Кажуть, у вас обчистили комору,— знову вищирився Піштора з довірчою міною.— Ось я й прийшов.

— А яке вам діло до того? — визвірився полковник.

— Таж це наша дільниця! — засяяв Піштора.— Ваша служниця вранці у пекаря розповідала, що в вас обікрали комору, то я й сказав: «Пане комісарє, я сходжу подивлюся».

— Ет, діло не варте клопоту,— холодно буркнув полковник.— Украли тільки... тільки бляшанку з макаронами. Облиште це, будь ласка.

— Дивно,— зауважив пан Піштора,— що не поцупили більше.

— Так, дивно,— з прикрістю підтвердив полковник.— Але це вас не обходить.

— Мабуть, хтось їх сполохав,— засяяв Піштора від раптового здогаду.

— Ну, бувайте здорові,— сказав полковник.

— Вибачте,— зі скептичною усмішкою провадив Піштора,— може, дозвольте перш оглянути ту комору? Полковник хотів уже вибухнути, та скорився.

— Ну, ходімо,— з нехиттю мовив він і повів агента до комори.

Піштора захоплено роззирнувся по вузькій комірчині.

— Ну, звісно,— зраділо сказав він,— виважив раму долотом; отже це був Пепек або Андрлік.

— Що, що, пробачте?..— різко спитав полковник.

— Це зробив Пепек або Андрлік, але Пепек, здається, сидить. Якби тільки було видавлене скло, то це міг би бути Дундр Лойза Новак, Госічка або Клімент. Але це зробив Андрлік.

— Глядіть не помиліться,— буркнув полковник.

— Невже з'явився хтось новий по коморах? — раптом споважнів Піштора.— Навряд. Правда, Мертл також підважує рами долотом, але, він ніколи не лазить по коморах, ніколи; той залазить через туалет до квартири й бере тільки білизну.— Піштора виширив білячі зубки.— Ну, я збігаю до Андрліка.

— Передайте йому вітання,— пробурчав полковник. «Просто віри не йметься,— подумав він, зоставшись на самоті зі своїми тяжкими клопатами,— яка недотепна наша поліція. Хоч би були пошукали відбитків пальців або слідів ніг — це все ж таки професіональна методика. Але отак по-дурному... Куди їй, тій поліції, братись до міжнародного шпигунства! Цікаво, що робить Врзал?»

Полковник не зміг побороити спокусу й зателефонував до підполковника Врзала. Півгодини він не тямився зі злості, поки його нарешті з'єднали.

— Алло! — медовим голосом гукнув він у трубку.— Це Гампл. Скажи, будь ласка, чи далеко... Я знаю, що ти не маєш права казати того, але я тільки... Я знаю, але скажи, будь ласка, чи вже... Господи, й досі нічого?.. Я знаю, це дуже складна справа, але... Хвилиночку, Врзале, будь ласка. Мені оце спало на думку, що я зі своїх коштів міг би дати десять тисяч тому, хто спіймає крадія. Більше я не маю, але, розумієш, за таку послугу... Я знаю, що не можна, але ж я чисто приватно... Ну

звісно, це буде моя приватна справа, офіційно не можна... Або, може, поділити між цивільними детективами, га?.. Ну звичайно, ти про це ніби не знаєш, але якби натякнув тим людям, що полковник Гампла пообіцяв десять тисяч... Ну гаразд, хай це їм скаже твій вахмістр. Прошу тебе, друже!.. Ну, пробач. Дякую.

Полковнику Гамплові трохи полегшало на серці після цієї щедрої ухвали; йому здавалось, ніби тепер він принаймні якось допомагає в розшуках того проклятого злодюги-шпигуна. Він ліг на канапі, бо вже втопився від хвилювання, й почав уявляти собі, як сто, двісті, триста агентів (усі були руді й щирили білячі зуби, як Піштора) перевіряють поїзди, зупиняють машини, що летять до кордону, чигають на свою здобич за вуличним рогами і раптом вискакують зі словами: «Ім'ям закону! Йдіть за мною, та без бадачок!» Потім йому приснилось, ніби він складає іспит із балістики у військовій академії. Він тяжко застогнав і прокинувся весь упрілий. Хтось дзвонив коло дверей.

Полковник Гампла схопився й спробував зібрати думки до купи. На дверях з'явилися білячі зубки Піштори.

— Ось уже й я,— сказали білячі зубки.— Таки він був, перепрошую.

— Хто? — не зрозумів полковник.

Піштора здивувався так, що аж зуби щирити перестав.

— Та Андрлік же! Хто ж іще? Адже Пепек на Панкраці.

— Та що вам усе той Андрлік! — сердито відрубав полковник.

Піштора вирячив світлі очиці.

— Але ж це він украв ті макарони з комори,— сказав він уражено.— Його вже забрали до відділку. Вибачте, але я прийшов спитати... Андрлік каже, нібито в тій бляшанці не було макаронів, тільки якісь папери. То чи це правда?

— Слухайте! — вигукнув полковник приголомшено.— Де ж ті папери?

— А в мене в кишені,— вищирив зуби Піштора.— Куди ж я їх,— мурмотів він, обмацуючи кишені люстринового піджачка.— Ага, ось. Ваші?

Полковник вирвав у нього з рук дорогоцінний пожмаканий документ № 139/УП, відд. «В». На очі йому набігли сльози полегкості.

— Любий ви мій,— простогнав він.— Я б вам за це

бозна-що дав. Жінко! — закричав він. — Іди сюди! Це пан комісар... Пан інспектор...

— Агент Піштора,— сказав чоловічок, радісно демонструючи весь комплект зубів.

— Він уже знайшов украдений документ!— торохтів полковник.— Іди принеси коньяку та чарки. Пане Піштора, я... ви й не уявляєте, як... Знали б ви... Випийте, пане Піштора!

— Та це ж дрібниця! — щирився Піштора.— У, міцнюще! А бляшаночка ваша, ласкавий пане, в нас у відділку.

— Кат бери бляшанку! — щасливо гримів полковник.— Але як ви, любий мій пане Піштора, так швидко розшукали ці папери? За ваше здоров'я, пане Піштора!

— Будьмо,— чемно відказав Піштора.— Та це ж іграшки, господи боже! Коли обікрадено комору, ми йдемо до Андрліка або Пепека, але Пепек саме відсиджує два місяці на Панкраці. А коли — горище, то це Пісецький, кульгавий Тондера, Канер, Зіма й Гоуска.

— Ти ба! — здивувався полковник.— Слухайте, а що, коли, скажімо, випадок шпигунства? Будьмо здорові, пане Піштора!

— Щиро дякую... Шпигунства? Такого в нас не буває. А от латунні клямки — це Ченек і Пінкус, на мідний дріт тепер є тільки один фахівець, такий собі Тоусек. Коли пивні крани — то це напевне або Ганоусек, або Бухта, або Шлезінгер. Ми, пане, діємо напевне. А «сейфістів» — тих у всій республіці тепер — гик! — двадцять семеро, але шестеро з них за ґратами.

— Так їм і треба,— кровожерно сказав полковник.— Випийте, пане Піштора!

— Щиро дякую,— відказав Піштора,— але я не п'ю багато. Ну, за ваше здоров'ячко. Ті злодії — гик! — люди неінтелігентні, добродію, кожен з них уміє тільки щось одне й робить усе те саме, поки не попадеться знову. Як оцей Андрлік. Тільки-но мене вгледів і каже: «Це пан Піштора прийшов через ту комору. Пане Піштора, воно того не варте, адже я взяв там тільки якісь папери в бляшанці. Тут поки щось путяще надигаєш, то й дуба вріжеш». — «Ну, ходім,— кажу йому,— бовдуре, тепер схопиш рік, щонайменше».

— Рік в'язниці? — співчутливо перепитав полковник Гампа.— А не забагато?

— Таж це грабунок,— вищирив зуби Піштора.— Ну,

широ вам дякую, пане; у мене там ще одна обчищена вітрина, це, певне, Клечка або Рудл. Коли чогось потребуватимете, спитайте в відділку. Піштора, скажете, і все.

— Будь ласка, добродію...— почав полковник.— Я хочу... гм... за вашу послугу... Бо ці папери... тобто не те щоб дуже, але... мені прикро було б, якби вони пропали. То, може, візьмете за послугу,— квапливо докінчив він і тицьнув у руку Пішторі п'ятдесят крон.

Піштора споважнів від несподіванки й приємності.

— Та нащо ви! — відказав він і швидко тицьнув руку з банкнотою в кишеню.— Це ж дрібниця. Ну, широко дякую, пане; а як що коли буде знову потрібно...

— Я йому дав п'ятдесят крон,— добродушно сказав полковник Гампл дружині.— Такому телепневі вистачило б і двадцять, але...— Пан полковник великодушно махнув рукою.— Коли вже той клятий документ знайшовся...

ЧОЛОВІК, ЩО НІКОМУ НЕ ПОДОБАВСЯ

— Пане Кольда,— сказав пан Пацовський вахмістрові Кольді,— я щось маю для вас.

Пацовський за Австрії служив у поліції, навіть у кінній, але після війни якось не зміг пристосуватись до нових порядків, вийшов на пенсію, роззирнувся трохи по світі й урешті заорендував корчемку «Краєвид» — правда, трохи на відлюдді, але останнім часом це входить у моду: пікніки та прогулянки за містом, купання в ставку тощо. Отож він сказав:

— Пане Кольда, я сам тут не доберу діла. В мене є один постоялець, уже два тижні, Редл на прізвище. Наче й платить справно, і не пиячить, і в карти не грає, але... Знаєте що,— надумався Пацовський,— зайдіть коли-небудь глянути на нього.

— А що з ним таке? — спитав вахмістр Кольда.

— То ж бо й є, що я й сам не знаю,— відповів з досадою Пацовський.— Наче й нема в ньому нічого такого, але... як би це вам сказати? Мені він не подобається. От.

— Редл, Редл...— замислився вахмістр Кольда.— Це прізвище нічого мені не каже. А хто він такий?

— Не знаю,— відказав Пацовський.— Каже, ніби слу-

жити у банку, але в якому — не можу випитати. Мені це не подобається. Правда, він дуже ввічливий чоловік, але... І листів ніколи ніяких не одержує. Здається, ніби він уникає людей. А мені це не подобається.

— Як це — уникає людей? — спитав вахмістр.

— Та він і не уникає, — з сумнівом сказав Пацовський, — але... ну скажіть, хто це в вересні виїздить на село? А коли біля воріт зупиниться машина, то він зразу встає хоч би й з-за обіду і йде до своєї кімнати. Отаке діло. Я вам кажу, мені цей Редл не подобається.

Кольда подумав хвилинку.

— А знаєте що, пане Пацовський? — нарешті поважно промовив він. — Скажіть йому, приміром, що ви закриваєте свою корчму. Хай їде до Праги або в іншу округу, от що! Ну чого це саме ми маємо з ним морочитись? От і все.

Другого дня, в неділю, молодий жандарм Гурих, прозиваний Марінкою або Панянкою, вертався з обходу; дорогою йому спало на думку зайти до корчми, і він попрямував від лісу до «Краєвиду». Коли вже був коло задньої хвіртки, зупинився, щоб прочистити люльку. І враз почув, як на другому поверсі від подвір'я рипнуло вікно й щось гупнуло на землю. Панянка вбіг на подвір'я і вхопив за плече чоловіка, що з доброго дива вискочив з вікна.

— Що це ви робите? — докірливо сказав він.

Чоловік, що його він тримав за плече, був блідий і якийсь безбарвний.

— А чого б мені не стрибати? — мляво відказав він. — Я тут мешкаю.

Жандарм Панянка на мить задумався.

— Може, й так, — нарешті сказав він, — але мені не подобається, що ви стрибаєте з вікна.

— Я не знав, що це заборонено, — почав виправдовуватись безбарвний чоловік. — Я тут мешкаю, спитайте пана Пацовського. Моє прізвище Редл.

— Може, й так, — сказав жандарм Панянка. — Ну, то покажіть ваші документи.

— Документи? — перепитав Редл розгублено. — Я не маю при собі ніяких документів. Я напишу, щоб прислали.

— Ми самі напишемо, — зразу запевнив Панянка. — Ходімо зі мною, пане Редл.

— Куди? — почав відмагатися Редл, аж посірівши

на виду.— Яким правом... Яким правом ви хочете мене забрати?

— Бо ви мені не подобається, пане Редл,— відповів Панянка.— Ну, без балачок, ходімо.

На жандармському посту сидів пан вахмістр Кольда в капцях, курив довгу люльку й ятив державну газету. Побачивши Панянку з паном Редлом, він розкричався:

— Бог с вами, Марінко, що це ви робите! Чи я й у неділю не маю права відпочити? Нащо ви саме в неділю приводите сюди затриманих?

— Пане вахмістре,— відрпортував Панянка,— мені цей чоловік не подобається. Коли він побачив, що я йду до корчми, то вискочив вікном на подвір'я й хотів утекти до лісу. І документів не має. Отож я його й забрав. Його прізвище Редл.

— Ага,— зацікавлено мовив Кольда.— Пан Редл. То ви вже у нас, пане Редл.

— Не можете ж ви заарештувати мене,— занепокоєно сказав пан Редл.

— Заарештувати не можемо,— погодився Кольда.— Але можемо затримати, ще й як! Марінко, збігайте до корчми, обшукайте кімнату пана Редла й скажіть, щоб його речі принесли сюди. Сідайте, пане Редл.

— Я... Я відмовляюся давати вам будь-які свідчення,— схвильовано забелькотів Редл.— Я буду скаржитись... я протестую...

— Йй-же богу, пане Редл, ви мені не подобається,— зітхнув пан Кольда.— Не буду з вами сперечатись. Сядьте отам і мовчіть.— Потім узяв газету й знову почав читати. А за хвилику озвався ще: — Слухайте, пане Редл, по ваших очах видно, з вами щось негаразд. Бувши вами, я признався б у всьому та й мав би спокій. Та не хочете — як хочете.

Редл сидів блідий, зрошений потом; Кольда подививсь на нього, аж сопучи з відрази, а потім відійшов поправити на низці гриби, що сушились над грубкою.

— Ну що ж, пане Редл,— трохи помовчавши, знову почав він.— Ми почнемо з'ясовувати вашу особу, а ви тим часом сидітимете при суді, й ніхто з вами не говоритиме. Не будьте ви занудою!

Редл затято мовчав, і Кольда, сердито буркочучи, заходився прочищати люльку.

— Ну гаразд,— сказав він трохи перекодя,— поміркуйте самі: поки ми з'ясуємо, хто ви, це може тривати

й місяць, але цього місяця вам потім у ваш термін не зарахують, пане Редл. Хіба ж не шкода отак промарнувати місяць терміну?

— А коли признаюсь,— нерішуче мовив Редл,— тоді...

— Тоді ви перейдете в попереднє ув'язнення,— пояснив Кольда,— а воно вже зараховується. Ну, як знаєте. Ви мені не подобаєтесь і я буду радий, коли вас відвезуть до окружного суду. Отак воно, пане Редл.

Редл зітхнув, у його неспокійних очах був жалісний, майже зацькований вираз.

— Чому,— вихопилось у нього,— чому всі кажуть мені, що я їм не подобаюсь?

— Бо ви боїтеся,— розважно пояснив Кольда.— Ви щось приховуєте, пане Редл, а цього ніхто не любить. Чому ви не дивитесь нікому в очі? У вас на серці неспокійно. Ось воно що, пане Редл.

— Роснер,— пригнічено поправив його блідий чоловік.

— Роснер, Роснер, стривайте, який Роснер? Це прізвище звідкись мені знайоме.

— Таж Фердінанд Роснер.

— Фердінанд Роснер...— повторив Кольда.— Це вже щось мені каже. Фердінанд Роснер?

— Депозитний банк у Відні,— підказав блідий чоловік.

— Ага! — радісно вигукнув Кольда.— Розтрата. Вже згадав. Авжеж, Роснер! Голубе мій, таж ми вас уже три роки розшукуємо! То ви Роснер,— повторив він зраділо.— Але чому ви зразу цього не сказали? Знаєте, я вже мало не показав вам на двері, а ви — Роснер! Марінко,— загомонів він до жандарма Гуриха, що саме входив до кімнати,— це ж Роснер, розтратник!

— Атож,— якось болісно тіпнувся Роснер.

— Нічого, Роснере, звикнете,— заспокійливо сказав йому Кольда.— Будьте раді, що вже все з'ясувалося. Ради бога, скажіть же, де це ви ховалися цілих три роки?

— Ховався,— гірко повторив Роснер.— То в спальному вагоні, то в найдорожчих готелях. Там нікого не питають, хто він і звідки.

— Ой-ой-ой,— співчутливо заойкав Кольда.— Це ж мороки було — не дай боже.

— Ще б пак,— з полегкістю визнав Роснер.— Та хіба

я міг піти до якогось заїзду, куди поліція ходить з облавою? Я, добродію, весь час мусив жити понад свої кошти! Ніде не zostався довше, як три ночі, тільки оце тут — а тут мене й запали.

— Ну, дарма! — потішив його Кольда.— Адже у вас однаково вже гроші кінчалися, правда, Роснере? Так чи так кінець.

— Правда,— погодився Роснер.— Але я вам скажу, що й сам би вже довше не витримував. Боже, я ж за ці три роки ні з ким не поговорив щиро, аж оце! Я ж і наїстися по-людському не міг! Як тільки хто гляне на мене, так і кваплюся вшитись... Кожен до мене так придивлявся,— скаржився Роснер,— кожен мав такий вигляд, наче він із поліції. Уявіть собі, навіть пан Пацовський.

— Ну, з цього не дивуйтеся,— відказав Кольда.— Пацовський справді служив у поліції.

— От бачте,— буркнув Роснер,— куди ж тут сховався! І чого мене кожен так обдивлявся? Хіба я схожий на злочинця?

Вахмістр уважно зміряв його очима.

— Знаєте що, Роснер,— сказав він,— тепер уже ні, тепер ви схожі на звичайну людину. Але досі ви мені, голубе, не подобалися. Не знаю, що в вас було такого непевного... Ну, зараз Марінка відведе вас до суду,— вирішив він.— Ще нема шостої години, то вам і сьогоднішній день зарахують. Якби не неділя, я б сам вас відвів, щоб ви знали, що... м-м... що я вже нічого проти вас не маю. Це все було через оту незвичайність, Роснере, а тепер усе гаразд. Марінко, відведіть його в камеру!

— Знаєте що, Марінко,— сказав того вечора вахмістр,— я вам скажу, що мені цей Роснер здався досить симпатичним. Цілком приємна людина, правда? Я гадаю, що йому не дадуть більш як рік.

— Я попросив,— відказав, зашарівшись, жандарм Панянка,— щоб йому дали двоє укривал. Він же не звик спати на нарах...

— От і добре, погодився вахмістр Кольда.— А я скажу наглядачеві, щоб коли-не-коли озивався до нього. Хай той Роснер бачить, що він знову серед людей.

То був цілком повсякденний для поліції випадок: о четвертій годині ранку на Житній вулиці автомобіль збив п'яну бабу й помчав із шаленою швидкістю далі. І ось тепер молодий слідчий-практикант доктор Мейзлік мав розшукати винуватця. А молоді практиканти ставляться до таких справ дуже серйозно.

— Гм...— сказав Мейзлік постовому поліцаєві № 141.— Значить, ви побачили за триста кроків від себе автомобіль, що їхав з великою швидкістю, а на бруку — людину. Що ж ви зробили насамперед?

— Насамперед я побіг до збитої жінки,— відповів постовий,— щоб подати їй першу допомогу.

— Насамперед треба було записати номер машини,— пробурчав Мейзлік,— а вже потім клопотатись тією бабою. Але,— додав він, шкрябаючи голову олівцем,— може, я й сам би зробив так, як ви. Отже, номери машини ви не побачили. Ну, а якісь інші прикмети?

— Здається,— нерішуче почав постовий № 141,— вона була якась темна. Чи синя, чи темно-червона. За димом із мотора я не розгледів.

— А бодай вам,— розсердився Мейзлік,— як же я маю тепер розшукувати цю машину? Невже бігати та питати всіх шоферів: «Скажіть, будь ласка, це не ви збили стару бабу на Житній вулиці?» Ну що я маю тепер робити, га?

Постовий шанобливо й безпорадно знизав плечима.

— Пане слідчий,— сказав він,— один свідок зголосився, але він теж нічого не знає. Він чекає тут поряд.

— Ну, приведіть його,— сказав з нехиттю Мейзлік і вступився в куций протокол, марно намагаючись щось із нього вичитати.

— Будь ласка, ваше прізвище, ім'я й місце проживання,— машинально сказав він, навіть не глянувши на свідка.

— Ян Кралік, студент механічного факультету,— рішучим голосом відповів свідок.

— То ви, пане Кралік, бачили, як сьогодні о четвертій годині ранку невідомий автомобіль збив Божену Махачкову?

— Так, і мушу сказати, що винен шофер. Вулиця була зовсім вільна, пане комісарє, якби він пригальмував на перехресті...

— Як далеко були ви від місця події? — перебив його Мейзлік.

— За десять кроків. Я проводжав свого приятеля додому... з кав'ярні, і коли ми вийшли на Житню вулицю...

— А хто такий ваш приятель? — знову перебив його Мейзлік.— Тут він у мене не зазначений.

— Ярослав Нерад, поет,— сказав свідок не без гордості.— Але від нього ви навряд чи дізнаєтеся щось.

— А чому? — буркнув Мейзлік, хапаючись за соломинку.

— Бо він... ну, одне слово, поет. Коли сталося це нещастя, він розплакався, як мала дитина, й побіг додому. Отже, коли ми вийшли на Житню вулицю, ззаду з шаленою швидкістю вилетів автомобіль...

— Який він мав номер?

— Пробачте, не знаю. Не звернув уваги. Я помітив тільки, що він мчить як шалений, і саме сказав, що...

— А яка ж була машина? — перебив його Мейзлік.

— З чотиритактним двигуном внутрішнього згоряння,— упевнено відповів свідок.— А на марках автомобілів я не знаюсь.

— А якого кольору? Скільки душ у ній їхало? Відкрита чи закрита?

— Не знаю,— спантеличено відказав свідок.— Здається, чорна; але як слід я не роздивився, бо коли сталося те нещастя, я зразу обернувся до Нерада й сказав: «Диви які падлюки: збили людину і навіть не зупинились!»

— Гм...— гмукнув Мейзлік невдоволено,— це, звичайно, реакція цілком природна і слухна з морального погляду, але я волів би, щоб ви запам'ятали номер машини. Просто диво, добродію, які неспостережливі люди. Що винен шофер, це ви зразу побачили, і що такі люди — падлюки, це ви справедливо розсудили, а от щоб запам'ятати номер — то ні. Судити вмiє кожен; а от щоб уважно, по-діловому роздивитись... Дякую вам, пане Кралік; не буду вас затримувати.

За годину постовий № 141 подзвонив до квартири, де наймав кімнату поет Ярослав Нерад. Господиня квартири сказала постовому, що поет удома, але він спить. Коли до нього постукали, Нерад прочинив двері і вступив у поліцая перелякані очиці: він ніяк не міг пригадати, чого це накоїв учора. Нарешті-таки до нього дійшло, навіщо його викликають у поліцію.

— А конче треба йти? — невпевнено спитав він. — Бо я вже нічого не пам'ятаю. Я вночі був трохи...

— Під чаркою, — вмить зрозумів поліцай. — Я не одного поета знаю, добродію. Одягніться, будь ласка, я зачекаю.

Дорогою поет із поліцаєм розговорилися про нічні пивниці, про життя взагалі, про дивні знаки на небі й ще про всяку всячину; тільки політика не цікавила обох. Отак, ведучи дружню й повчальну розмову, і дійшов поет до поліції.

— Ви пан Ярослав Нерад, поет, так? — спитав його Мейзлік. — Ви були свідком того, як невідомий автомобіль збив Божену Махачкову?

— Так, — зітхнув поет.

— А ви можете описати той автомобіль? Відкритий він був чи закритий, якого кольору, скільки душ у ньому їхало, який його номер?

Поет хвилинку напружено думав, потім відповів:

— Не знаю. Я не помітив.

— Може, хоч якусь подробицю згадаєте? — наполягав Мейзлік.

— Ну що ви! — аж здивувався поет. — На подробиці я ніколи не звертаю уваги.

— Пробачте, а що ж ви тоді взагалі помітили? — спитав Мейзлік іронічно.

— Ну... загальний настрій, — відповів поет непевно. — Розумієте, безлюдна вулиця... — Раптом він схопився. — Та я ж написав про це вірші, як прийшов додому!

І заходився шпортатись у кишенях, видобуваючи один за одним рахунки, старі конверти та ще якісь папірці.

— Ні, це не воно, — мурмотів він. — І це не воно. Стривайте — здається, оце, — сказав він, вступившись у щось написане на внутрішньому боці розірваного конверта.

— Ану, покажіть, — мовив Мейзлік поблажливо.

— Та це дурниця, — засоромився поет. — Але, як хочете, я вам прочитаю.

І, натхненно закотивши очі під лоб, він співуче продекламував:

марш темних будинків раз два на місці стій
світанок грає на мандоліні
чому так зашарілась дівчино чому

машиною в сто двадцять кінських сил
поїдемо аж на край світу
а може в Сінгапур
авто летить спинить спинить
кохання наше в поросі простерте
о дівчино о квіте зломлений
о лебедина шия
і перса й барабан і тарілки
навіщо стільки сліз

— Оце й усе,— закінчив Нерад.

— Пробачте, а що це означає? — спитав Мейзлік.

— Та це ж усе про ту пригоду з автомобілем,— здивувався поет.— Невже не зрозуміло?

— По-моєму, не дуже,— сказав Мейзлік критично.— Чомусь я з цих віршів не бачу, що п'ятнадцятого липня о четвертій годині ранку на Житній вулиці автомобіль із таким і таким номером збив п'яну шістдесятирічну жебрачку Божену Махачкову. Потерпілу відвезено в тяжкому стані до міської лікарні. Про всі ці факти, наскільки я помітив, у вашому вірші не згадано, добродію.

— Так це ж тільки сира, поверхнева дійсність,— відказав поет, обмацуючи свій ніс.— А поезія — то дійсність внутрішня, глибинна. Поезія — це вільні, надреальні уявлення, які дійсність будить у підсвідомості поета, розумієте? Ну, всякі зорові та слухові асоціації. Ось їх і повинен сприйняти читач, і тоді він зрозуміє вірші,— докірливим тоном пояснив Нерад.

— Е, ні, даруйте,— насупився Мейзлік.— А втім — дайте-но мені цей ваш опус. Ну, ось ви тут написали: «Марш темних будинків раз два на місці стій». Поясніть, будь ласка, як це розуміти.

— Житня вулиця,— спокійно відказав поет.— Два ряди будинків.

— А чому це саме Житня, а не Національний проспект, скажімо? — запитав Мейзлік скептично.

— Бо Національний проспект не такий рівний,— переконливо відповів Нерад.

— Далі... «Світанок грає на мандоліні». Ну, хай уже. «Чому так зашарілась дівчино чому?» Вибачте, звідки тут дівчина?

— Заграва,— пояснив поет лаконічно.

— Ах так. «Машиною в сто двадцять кінських сил поїдемо аж на край світу». Що це?

— Ну, це про ту автомашину,— розтлумачив поет.

— Вона справді мала мотор у сто двадцять сил?

— Не знаю. Я мав на увазі те, що вона їхала швидко.
— Ага. «А може в Сінгапур». Ради бога, чому саме в Сінгапур?

Поет знизав плечима.

— Оцього вже не знаю. Може, тому, що там живуть малайці.

— А до чого тут малайці?

Поет розгублено засовався на стільці.

— Може, машина була брунатного кольору? — сказав він замислено. — Щось брунатне там напевне було. Інакше звідки б узявся Сінгапур?

— А інші очевидці кажуть, що вона була синя, темно-червона або чорна, — відповів Мейзлік. — Бачте, який вибір. На чиему ж кольорі спинитись?

— На моєму, — відказав поет. — Він приємніший.

— «Кохання наше в поросі простерте о дівчино о квіте зломлений», — читав далі Мейзлік. — Зломлений квіт — це виходить, п'яна жебрачка?

— Невже я мав так і написати — «п'яна жебрачка»? — уразився поет. — Для мене то була просто жінка, і все.

— Ага! А це що — «о лебедина шия і перса й барабан і тарілки»? Це вільні асоціації?

— Покажіть-но, — трохи спантеличено попросив поет і схилив голову над папірцем. — Справді: «лебедина шия і перса й барабан і тарілки» — що ж воно таке?

— Про це ж я й питаю, — буркнув Мейзлік досить ущипливо.

— Стривайте... — замислено мовив поет. — Щось там мусило бути таке, що підказало мені... Слухайте, а вам не здається, що двійка схожа на лебедину шию? Ось гляньте.

І написав олівцем цифру 2.

— Ага, — сказав Мейзлік уже уважніше. — А перса?

— Та це ж цифра три — дві кругленькі дужки, правда? — здивувався сам поет.

— Тут іще барабан і тарілки! — з напруженим інтересом вигукнув слідчий.

— Барабан і тарілки... — Нерад задумався. — Барабан і тарілки... може, це п'ятірка? Ось дивіться, — і він написав цифру 5. — Кругле черевце внизу — барабан, а над ним — тарілки.

— Заждіть... — Мейзлік написав на папірці число

235.— Ви, значить, певні, що машина мала номер двісті тридцять п'ять?

— Я взагалі не помітив ніякого номера,— рішуче заперечив Нерад.— Але щось таке там мусило бути, бо звідки ж воно взялось би в мене? — додав він якось розгублено, вдивляючись у свій твір.— А знаєте, це найкращі рядки в усьому вірші.

Через два дні Мейзлік завітав до поета; цього разу Нерад не спав, у нього була якась дівчина, і він марно шукав очима вільний стілець, щоб посадити слідчого.

— Та я на одну хвилиночку,— сказав Мейзлік.— Я тільки зайшов сказати, що машина мала номер двісті тридцять п'ять.

— Яка машина? — зчудився поет.

— «О лебедина шия і перса й барабан і тарілки»,— одним духом висипав Мейзлік.— І з Сінгапуром теж правда.

— А! — згадав поет.— От бачте, це вам і є внутрішня дійсність. Хочете, я прочитаю вам ще кілька своїх віршів? Тепер ви вже розумітимете їх.

— Хай іншим разом,— квапливо відповів слідчий.— Коли знов буде якась така справа.

ПРИГОДИ З ПАНОМ ЯНІКОМ

Той пан Янік — це не доктор Янік із міністерства, і не той Янік, що застрелив поміщика Їрсу, і не той маклер Янік, про якого розказують, ніби він колись зробив триста двадцять шість карамболів підряд, а пан Янік, співвласник фірми «Янік і Голечек, гуртова торгівля папером та целюлозою», такий собі пристойний невисокий чоловічок, що колись залицявся до панни Северової, а коли вона за нього не пішла, так і зостався парубком; одне слово, щоб уже не було помилки, той, кого прозивають «Папірник Янік».

І в ті справи, про які буде мова, пан Янік устряв чисто випадково, коли влітку відпочивав на Сазаві; це було тоді, коли розшукували труп отієї Ружени Регнерової, що її вбив наречений, Індржіх Башта. Він облив убиту гасом, спалив і закопав у лісі. Хоча факт убивства був доведений, але останків убитої ніяк не могли знайти;

Башта вже дев'ять днів водив жандармів по лісах, показував: «отут» чи «отам» — і вони копали, але нічого не знаходили. Видно було, що зацькований Башта збиває їх із доброго сліду або намагається виграти час. То був юнак із порядної й заможної родини, але, мабуть, акушер під час пологів занадто сильно стиснув йому кліщами голову, одне слово, коли він з'явився на світ, у нього, напевне, бракувало клепок; такий це був чудний і розбещений хлопець. Отож він дев'ять днів водив жандармів по лісах, блідий, наче мара, очі бігають, повіки сіпаються, аж страх дивитись. Жандарми бродили за ним по болоту, по кущиках чорниці, з люті мало не кусались і думали: «Все одно заганяємо тебе, тварюко, так, що приведеш нас куди треба!» А Башта, насилу ноги тягнучи від знесилення, де попало падав на землю й хрипів: «Отут, отут я її закопав!»

— Устань, Башто! — горлав на нього жандарм. — Нетут! Далі!

Башта слухняно підводився й плентав ще трохи далі, поки знову падав від втоми. От і ходила така процесія: чотири жандарми, двоє агентів у цивільному, кілька лісників і селян з лопатами та ще зсудомлена, посиніла людська руїна — Індржіх Башта.

Пан Янік познайомився з жандармами в шинку, а тому міг ходити по лісу за тією трагічною процесією, і ніхто не гримав на нього: «Чого вам тут треба?» До того ж, він носив із собою сардинки, ковбасу, коньяк та іншу всячину, що була до вподоби тим поважним особам. На дев'ятий день уже стало зовсім погано, так погано, що пан Янік вирішив: «Більше я з ними не піду». Жандарми були такі дратливі й люті, що мало не гавкали, лісники заявили, що з них вистачить, вони мають іншу роботу, дядьки з лопатами бурчали, що за таку рахубу двадцять крон на день мало, а Індржіх Башта, впавши на землю, судомно тіпався і вже не відповідав на лайку й крик жандармів. І в ту хвилину безвиході пан Янік зробив щось таке, що зовсім випадало з програми: став навколішки над Баштою, тицьнув йому в руку бутерброда з шинкою і сказав співчутливо:

— Візьміть, пане Башта... пане Башта, чуєте?

Башта заривав і вибухнув слізьми.

— Я її знайду... я її знайду, добродію... — хлипав він і поривався встати. Вмить коло нього опинився один із тайняків і майже ніжно підвів його.

— Зіпріться на мене, пане Башта,— лагідно сказав він,— а пан Янік підтримає вас із другого боку, отак. Ну, а тепер, пане Башта, покажіть панові Яніку, де воно, так, покажіть.

За годину Ідржіх Башта з сигаретою в руці став над неглибокою ямою, з якої стриміла стегенна кістка.

— Це труп Ружени Регнерової? — здушеним голосом спитав вахмістр Трнка.

— Так,— спокійно відповів Башта й пальцем струснув попіл із сигарети в розкопану яму.— Вам ще чогось завгодно, панове?

— Ви знаєте, пане Янік,— сказав увечері в шинку вахмістр Трнка,— ви психолог, цього у вас не віднімеш. Будьмо здорові! Тільки-но ви йому сказали «пане Башта» як він зразу розм'як. Він, бачте, любить чемність, поганець! А ми з ним воловодилися... Скажіть, будь ласка, як ви додумалися, що ввічливість так на нього вплине?

— Та це вийшло просто так,— скромно сказав герой і зашарівся.— Я, бачте, кожному кажу «пане». Та й жалко мені його було, того пана Башту, і мені захотілося дати йому бутерброд...

— Інстинкт! — визначив вахмістр Трнка.— Оце я називаю нюх і психологія. Будьмо здорові, пане Янік. Ех, пропадає хист, вам би у нас служити...

Через якийсь час пан Янік поїхав нічним поїздом до Братіслави на збори акціонерів якоїсь словацької паперової фабрики: він мав з нею постійні ділові зв'язки, а тому хотів бути на тих зборах.

— Глядіть розбудіть мене перед Братіславою,— нагадав він кондукторові,— щоб не завезли аж на кордон.

Потім зайшов до купе, зрадів, що там більш нікого нема, гарненько влігся на нижній полиці, ніби в домовинку, трохи поміркував про справи й заснув. Десь серед ночі кондуктор впустив до купе якогось чоловіка, той роздягся й заліз на верхню полицю. Пан Янік у напівсні побачив іще холоші та волохаті ноги, що звисали згори, почув крєктання чоловіка, який вкривався; тоді клацнув вимикач, і настала сповнена гуркотом коліс темрява. Панові Яніку снилось то те, то се — здебільшого що за ним женуться якісь волосаті ноги, а потім він прокинувся від тривалої тиші й від чийогось голосу надворі:

«До побачення в Жіліні!» Схопився, глянув за вікно й побачив, що надворі світає, а поїзд стоїть перед братіславським вокзалом: кондуктор забув його розбудити. Він з переляку навіть не став лаятись, а в гарячковому поспіху натяг поверх піжами штани і всю верхню одягу, запхав у кишені всі свої манатки й вискочив на перон саме в ту хвилину, коли черговий по станції вже давав сигнал відходу.

— Тьху! — плюнув пан Янік, посварився вслід поїздові кулаком і подався до вбиральні, щоб по-справжньому вдягтись. А перевіряючи вміст кишень, раптом похолов від жаху: в нагрудній кишені замість одного гаманця з грішми лежало два. В товщому, чужому, лежало шістдесят новеньких купюр по п'ятсот крон. То, очевидно, був гаманець його нічного попутника, але заспаний пан Янік нізащо не міг уявити, як той гаманець попав у кишеню до нього. Ну, звичайно, він зразу побіг до поліції здати чужого гаманця. Поліція якийсь час поморила пана Яніка голодом, після того зателефонувала на станцію Галанту, щоб там повідомили пасажирів з чотирнадцятого місця, що його гаманець із грішми в Братіславі. Потім записали прізвище та адресу пана Яніка й відпустили його снідати. Далі його розшукав поліційний агент і спитав, чи це не помилка: той пасажир із чотирнадцятого місця запевнив, що ніякого гаманця не згубив. Панові Яніку довелося знов іти в поліцію й пояснювати, як гаманець опинивсь у нього. Потім двоє в цивільному кудись віднесли ті шістдесят банкнот, і пан Янік мусив півгодини чекати між двома детективами, поки його відвели до якогось великого поліційного начальника.

— Добродію, — сказав той, — ми саме телеграфуємо до Паркан-Нані, щоб затримали пасажирів з чотирнадцятого місця. Ви можете точно змалювати нам його?

Пан Янік тільки й зміг сказати, що в того пасажирів були надзвичайно волохаті ноги. Поліційний начальник був тим не дуже задоволений.

— Ті гроші фальшиві, — пояснив він. — Вам доведеться побути тут, поки ми зведемо вас віч на віч з тим попутником.

Пан Янік подумки кляв кондуктора, що не розбудив його вчасно: адже саме через це він у поспіху запхав собі в кишеню того проклятого гаманця. За якусь годину з Паркан-Нані прийшла телеграма, що пасажир з чо-

тирнадцятого місця зійшов ще в Нових Замках, куди він пішов чи поїхав далі, поки що невідомо.

— Пане Янік,— сказав нарешті начальник,— поки що ми вас більше не затримуватимемо; всю справу передаємо до Праги інспекторові Грушці, що відає отакими фальшивками. Але я вам скажу, що справа дуже важлива. Вертайтеся чимшвидше до Праги, вони там вас викличуть. А поки що дякую вам, що ви так щасливо наскочили на ці фальшивки. Це не проста випадковість, добродію.

Тільки-но пан Янік вернувся до Праги, його викликали до поліційної управи і там його прийняв височенний огрядний чоловік, якого всі величали «паном начальником», і ще один жовтолиций, жилавий, що звався інспектором Грушкою.

— Сідайте, пане Яніку,— сказав огрядний і зірвав печатки з невеликого пакуночка.— Це той самий гаманець, якого ви... м-м... якого ви знайшли в своїй кишені на братіславському вокзалі?

— Той самий,— зітхнув пан Янік.

Огрядний чоловік перелічив новенькі банкноти, які вийняв із гаманця.

— Шістдесят штук. На всіх серія двадцять сім чотириста п'ятдесят один. Про цей номер нас уже повідомляли з Хеба.

Жилавий узяв одну банкноту, заплющив очі, пом'яв її пальцями, тоді понюхав.

— Це зі Штайра,— нарешті сказав він.— Женевські не такі липкі.

— Зі Штайра,— повторив огрядний замислено,— там друкують ті, що для Будапешта, так?

Жилавий тільки кліпнув очима.

— Доведеться мені їхати до Відня,— сказав він.— Але віденська поліція не видасть нам його.

— Гм...— гмукнув огрядний.— Тоді виманить його якимось інакше. Коли нічого не виходитиме, то ми віддамо за нього Лебергардта. Щасливої дороги, Грушко. А вам, добродію,— він обернувся до пана Яніка,— я не знаю, як і дякувати. Це ви розшукали ту дівчину, що її вбив Ідржіх Башта, правда?

Пан Янік спаленів.

— Та то ж випадково,— квапливо сказав він.— Справді... я й на думці не мав...

— У вас легка рука,— схвально відказав огрядний.—

Пане Янік, це природний хист. Інший за весь вік нічого не знайде, а інший раз у раз натикається на найцікавіші справи. Вам би до нас на службу, пане Янік.

— Не вийде,— почав відмагатися той.— Я... річ у тому, що я маю свою комерцію... процвітає... стара фірма, ще по дідові...

— Як хочете,— зітхнув огрядний,— але шкода. Таке чортяче щастя мало в кого є. Ми ще побачимось, пане Янік.

Десь за місяць по тому пан Янік вечеряв зі своїм контрагентом із Лейпціга. Зрозуміло, така ділова вечерея — панові Яніку зовсім не хотілося йти додому пішки, тому він махнув рукою офіціантові й звелів:

— Машину!

А як вийшов з готелю, то побачив, що машина вже чекає біля під'їзду і він сів у неї, грюкнув дверцятами й у пречудовому настрої начисто забув, що треба сказати водієві свою адресу. Проте машина рушила, і пан Янік, умостившись в куточку, заснув.

Чи довго їхали, він не знав; а прокинувся від того, що машина зупинилась і водій відчинив йому дверцята зі словами:

— Приїхали, пане. Вам треба підняти нагору.

Пан Янік хоча й здивувався, опинившись бозна-де, та після коньяку йому було однаково, тому він піднявся якимись сходами нагору й відчинив двері, за якими чувся гучний гомін. Там сиділо зо два десятки чоловіків, і всі вони нетерпляче обернулись до дверей. Враз запала дивна тиша; один з тих чоловіків підвівся й підійшов до пана Яніка.

— Чого вам тут треба? Хто ви такий?

Пан Янік здивовано роззирнувся; він упізнав п'ятьох чи шістьох присутніх — то все були багаті люди, про яких подеювали, ніби вони мають якісь особливі політичні інтереси. Та пан Янік до політики не встрявав.

— Зрастуйте,— мовив він приязно.— Онде, бачу, пан Коубек і пан Геллер. Здоров, Фері! Хлопці, я б щось випив.

— Звідки тут узявся цей тип? — розсердився один із присутніх.— Хіба він наш?

Двоє чоловіків випхали пана Яніка в коридор.

— Звідки ви тут узялися? — різко спитав один.— Хто вас сюди кликав?

Пан Янік протверезів від того не дуже приязного голосу.

— Де це я? — спитав він ображено.— Хай вам біс, куди це ви мене завезли?

Один із тих двох збіг сходами вниз і накинувся на шофера.

— Йолопе! — загорлав він.— Де ви взяли цього чоловіка?

— Та перед готелем же,— почав виправдовуватись шофер.— Мені пополудні сказали, щоб я о десятій годині вечора дожидав перед готелем якогось пана й привіз його сюди. А цей пан о десятій сів у машину й нічого не сказав; я й повіз його сюди...

— Господи, це ж зовсім не той! — кричав чоловік унизу.— Оце то нарobili ви нам халепи!

Пан Янік сумирно сів на приступку.

— Ага,— задоволено відзначив він.— Це якісь темні збори, правда? Тепер вам доведеться задушити мене й закопати. Дайте води!

— Друже, ви помилилися,— сказав один із тих двох.— Там у кімнаті не було ні пана Коубека, ні пана Геллера, розумієте? Це помилка. Ми відвеземо вас до Праги; пробачте нам таке непорозуміння!

— Ет, пусте,— великодушно відказав пан Янік.— Я знаю, шофер дорогою застрелить мене й закопає в лісі. Та вже дарма. Я, дурень, забув назвати йому свою адресу, от і маю.

— Ви п'яний, правда? — спитав незнайомий чоловік з відчутною полегкістю.

— Трошечки,— погодився пан Янік.— Розумієте, я вечеряв із Майєром з Дрездена. Янік, гуртовий торговець папером і целюлозою,— відрекомендувався він, сидячи на приступці.— Стара фірма, ще по дідові.

— Йдіть проспійтеся,— порадив йому незнайомий.— Як проспійтеся, то й не згадаєте, що... м-м... що ми вас так потурбували.

— Цілком слушно,— з гідністю погодився пан Янік.— Ідіть і ви спати, добродію. А де ж моє ліжко?

— Вдома. Шофер відвезе вас додому. Дозвольте, я допоможу вам устати.

— Не треба,— відмовився пан Янік.— Я не такий наліганий, як ви. Йдіть проспійтеся. Шофере, Бубенеч!

Машина рушила назад, і пан Янік, хитро кліпаючи очима, придивлявся, яким шляхом його везуть.

Уранці він по телефону повідомив поліцію про свою нічну пригоду.

— Пане Янік,— за хвилику відповів йому голос у телефоні.— Дуже вас прошу, негайно приїздіть до нас.

Коли пан Янік приїхав, на нього вже чекало четверо на чолі з тим високим, огрядним. Панові Яніку довелося знов розповідати, що з ним сталось і кого він бачив.

— Номер машини ен-ікс-ікс сімсот п'ять,— додав огрядний.— Приватна. З тих шістьох, котрих упізнав пан Янік, троє для мене нові. Панове, я вас поки залишаю. Пане Янік, ходімо зі мною.

Пан Янік скромнесько сидів у великому кабінеті огрядного начальника поліції, а той, глибоко замислений, ходив по кабінету туди-сюди.

— Пане Янік,— сказав він нарешті,— насамперед я хочу попросити вас: нікому ні слова про цю історію. Державні міркування, розумієте?

Пан Янік мовчки кивнув головою. «Господи, в що це я знов уклепався?» — подумав він.

— Пане Янік,— раптом промовив огрядний начальник.— Я не хочу вам лестити, але ви нам потрібні. Вам так таланить... Методи методами, та коли детектив не має отакого сліпого талану, він ні на що не здатний. Нам потрібні люди, яким таланить. Розуму в нас і свого вистачає, але ми хотіли б купити ще й щасливу випадковість. Знаєте що? Йдіть служити до нас.

— А як же фірма? — пригнічено шепнув Янік.

— Фірмою керуватиме ваш компаньйон. Вас із вашим хистом шкода на таке діло. Ну, то як?

— Я... я ще подумаю,— пробелькотів нещасний пан Янік.— Я прийду за тиждень; але чи так справді треба... і чи маю я здібності до цього... Я ще не знаю. Я прийду.

— Гаразд,— сказав огрядний, сильно потискуючи йому руку.— А в собі не сумнівайтесь. До побачення.

Не минуло й тижня, як пан Янік таки з'явився до поліції.

— Ну, ось і я,— сказав він, сяючи всім обличчям.

— Наважилися? — спитав огрядний начальник.

— Боронь боже,— зітхнув пан Янік.— Я прийшов сказати, що нічого не вийде, бо я до цього нездатен.

— Та що ви! А чому ж?

— Подумайте самі! — триумфально заявив пан Янік.— П'ять років мене обкрадав мій власний управитель, а я

його не розкусив! Я йолоп! Скажіть самі, добродію, який же з мене детектив? Слава богу! П'ять років сиджу поряд із таким шахраєм і ні про що не здогадуюсь? Самі бачите, яке з мене пуття? А я вже так боявся! Господи, який я радий, що з цього нічого не вийде! Отак-то. Я тепер виплутався, правда? Красенько вам дякую!

РЕКОРД

— Пане суддя, у мене тут справа з тяжким скаліченням,— доповів поліцай Гейда дільничному судді Тучекові.— Ну й спека, хай йому абищо!

— А ви розсупоньтеся, щоб зручніше було,— порадив суддя.

Гейда поставив рушницю в куток, кинув каску додолу й розстебнув ремінь і мундир.

— Уф,— відсапався він.— Бісів хлопцюга! Пане суддя, такого випадку в мене ще не було. Ось подивіться,— поліцай підняв з підлоги щось важке, зав'язане в синю носову хусточку,— ввійшовши, він поклав той клуночок біля дверей,— розв'язав ріжки хусточки, і суддя побачив каменяку завбільшки з людську голову.— Подивіться-но,— повторив Гейда наполегливо.

— А що тут такого дивного? — спитав суддя, постукавши по каменяці олівцем.— Це брусковий камінь, правда?

— Атож,— підтвердив Гейда,— і чималий кругляк. Отже, пане суддя, рапортую: Лисицький Вацлав, дев'ятнадцяти років, працює і мешкає в цегельні... записали? — пожбурир доданий до цього камінь вагою п'ять кілограмів дев'ятсот сорок дев'ять грамів у Франтішека Пуділа, селянина з села Дольній Уезд, будинок номер чотирнадцять... записали? — і влучив його в ліве плече, наслідком чого було ушкодження суглоба, перелом плечової кістки і ключиці, відкрита рана плечового м'яза, розрив сухожилка й м'язової оболонки... записали?

— Так,— відповів суддя.— І що ж тут такого надзвичайного?

— Еге, зараз побачите, пане суддя! — з притиском оголосив Гейда.— Я розповім усе по порядку. Три дні тому кличуть мене до цього Пуділа. Та ви його знаєте, пане суддя.

— Знаю,— підтвердив той.— Ми його двічі притягали: раз за лихварство, а другий...

— За азартну гру. Оце ж той самий Пуділ. У нього черешневий садок аж над річкою, а там Сазава повертає, і вона ширша, ніж деінде. Отож уранці Пуділ послав по мене — щось із ним сталося. Приходжу я — він лежить у ліжку, стогне й лається. Розказує, нібито пішов увечері в садок подивитись на черешні й застукав на дереві якогось хлопчачка, що напихав ягодами кишені. А той Пуділ, знаєте, трохи скажений; то він скинув ремінь, стяг хлопця за ногу з дерева і ну його шмагати. Аж раптом хтось кричить на нього з того берега: «Пуділе, пустіть хлопця!» А Пуділ трохи недобачає — мабуть, від пияцтва,— то він розгледів тільки, що на тому боці хтось стоїть і дивиться на нього. Тому він огризнувся, аби не змовчати: «Не лізь не в своє діло!» — і періщить хлопця ще дужче. «Пуділе,— загорлав той чоловік за річкою,— пустіть хлопця, чуєте?» Пуділ подумав: «А що він мені зробить?» — і гукає йому: «Іди ти знаєш куди, бовдуре!» Тільки-но він це гукнув, як його щось зі страшенною силою вдарило в ліве плече й звалило на землю; а той, з другого берега, каже: «На ж тобі, чортів жмикруте!» То ви знаєте, Пуділ навіть підвестись не зміг — мусили нести його додому. А біля нього лежала оця каменюка. Вночі ж таки послали по лікаря, той хотів відвезти Пуділа до лікарні, бо в нього там кістки розтриті, і ліва рука так уже нібито й зостанеться калічною. Та Пуділ у цю пору, в жнива, не захотів до лікарні. Отож уранці він послав по мене, щоб я заарештував того поганця, того лобуряку, що так його скалічив. Отаке-то.

Але як побачив я ту каменюку, то, ви знаєте, аж рота роззявив. Це не простий брусковий камінь, а з домішкою колчедану, насправді він ще важчий, ніж на погляд. Ось спробуйте підняти; я, прикинувши в руках, сказав, що тут шість кілограмів, і помилився тільки на п'ятдесят один грам. Таку каменюку сплоха не жбурнеш! Тоді я пішов у той садок подивитись. Знайшов те місце, де впав Пуділ, — там трава притолочена, — й бачу, що звідти до води ще метрів зо два, а річка там, на закруті, добрих чотирнадцять метрів завширшки. Я аж підскочив. Кричу, щоб мерщій принесли мені вісімнадцять метрів шпагату. Тоді забив кілочок там, де впав Пуділ, прив'язав до кілочка шпагат, роздягся, другий кінець мотузочки в зуби — і поплив на той бік. І що б ви сказали, пане суддя: ледве-ледве вистачило шпагатини до бере-

га, а там же над водою укіс, вимощений каменем, і аж нагорі над укосом стежечка. Я тричі переміряв: від кілочка до стежки точно дев'ятнадцять метрів і двадцять сім сантиметрів.

— Гейдо, голубе,— мовив суддя,— це ж неможлива річ: дев'ятнадцять метрів — чимала відстань. А може, той чоловік стояв у воді, посеред річки?

— Я теж був подумав так,— відповів Гейда.— Але там, пане суддя, на закруті, від берега до берега більш як два метри завглибшки. А від каменяки ще ямка лишилась на укосі: там другий берег вимощений каменем, щоб не розмивало, отож той чоловік і вивернув одну каменяку. А пожбурити її він міг тільки зі стежки, бо в воді занадто глибоко, а укіс крутий, не встоїш. А це означає, що каменяка пролетіла дев'ятнадцять метрів і двадцять сім сантиметрів. Ви розумієте?

— Може, він мав працю? — невпевнено зауважив Тучек.

Гейда докірливо глянув на нього.

— Пане суддя, ви, мабуть, ніколи не держали в руках праці. Спробуйте-но кинути пращею шестикілограмову каменяку! Це треба мати катапульта. Я з цією каменякою два дні морочився; пробував зробити такий зашморг і розкрутити її — як ото коли молот кидають. Але вона з будь-якого зашморга випадає. Ні її можна було тільки штовхнути, як ядро. І ви знаєте, що це таке? — схвильовано вигукнув він.— Світовий рекорд! Ось що!

— Та невже! — зчудувався Тучек.

— Так, світовий рекорд! — урочисто повторив Гейда.— Правда, спортивне ядро важче, в ньому сім кілограмів; а нинішній рекорд — шістнадцять метрів без кількох сантиметрів. Попередній рекорд, п'ятнадцять з половиною метрів, держався дев'ятнадцять років, і аж цього року один американець, як пак його прізвище, чи то Кук, чи то Гіршфельд, штовхнув майже на шістнадцять. Шестикілограмове ядро він би штовхнув метрів на вісімнадцять-дев'ятнадцять. А ми тут маємо на двадцять сім сантиметрів більше! Пане суддя, цей хлопчина штовхнув би спортивне ядро на добрих шістнадцять метрів із чвертю, і це без тренування! Боже, шістнадцять із чвертю! Пане суддя, я в цьому спорті маю досвід, іще на війні хлопці, було, завжди гукали: «Ану, Гейдо, закинь-но туди!» — ручну гранату цебто. А у

Владивостоці я якось змагався з американськими моряками; я штовхнув ядро на чотирнадцять метрів, а їхній судновий священник побив мене на чотири сантиметри. Ого, в Сибіру ми накидались! Але цю каменюку я штовхнув тільки на п'ятнадцять з половиною метрів, пане суддя,— далі ніяк не міг. А тут — дев'ятнадцять. Сто чортів, сказав я сам собі, цього хлопця я мушу розшука-ти; він нам поставить рекорд. Ви уявіть собі — в американців рекорд відібрати!

— А як же з Пуділом? — нагадав суддя.

— К бісу Пуділа! — вигукнув Гейда.— Пане суддя, я почав розшуки невідомого, що поставив світовий рекорд; адже тут ідеться про інтереси всієї країни, хіба ні? Отож я насамперед пообіцяв, що за Пуділа винного не каратимуть.

— Ну, це занадто,— запротестував суддя.

— Стривайте; я пообіцяв таке з умовою, що він справді перекине шестикілограмову каменюку через Сазаву. Околишнім старостам я розтлумачив, яке це буде велике досягнення: мовляв, про нього писатимуть у газетах по всьому світі; і ще я сказав, що той хлопча заробить на цьому тисячі. Лишенько, що тоді сколотилось, пане суддя! Всі парубки в околиці покинули жнива, збіглись туди, над річку, і давай жбурляти каміннями на той бік. Там на укосі, вже ні одної каменюки не зосталось, і тепер вони розбивають межові камені та валять кам'яні огорожі, щоб було чим жбурляти. А хлопчак, чортенята, по всьому селу камінням кидаються, курей уже хтозна-скільки перебили... А я стою на березі й пильную. Звісно, ніхто не докинув далі, як до середини річки — тільки й того, що її там, певне, вже наполовину загатили. Аж ось учора ввечері приводять до мене парубка — буцім це той, що скалічив Пуділа. Ви його зараз побачите, поганця, він чекає надворі. «Слухай, Лисицький,— кажу йому,— то це ти пожбурив оцю каменюку на Пуділа?» — «Я,— відказує.— Пуділ мене вилаяв, то я розсердився, а іншої каменюки напихваті не було...» — «Ну то ось тобі інша, така сама,— кажу йому,— докинь її на Пуділів берег; але як не докинеш, то знатимеш у мене!»

Ну, взяв він ту каменюку — ручиська в нього як лопати,— став над укосом і намірився. Бачу, техніки в нього ніякої, про стиль і балакати нема що, ні ногами, ні тулубом не працює — а все ж каменюка шубовснула в

воду за чотирнадцять метрів. Непогано, але... От я заходився йому показувати: «Телепню, стань отак, правим плечем назад, а як кидатимеш, то не самою рукою, а й цим плечем рухай, зрозумів?» — «Атож», — відповідає; скривився, як святий Ян Непомуцький, і кинув... да десять метрів.

Ну, я сказився. «Ледащо! — кричу. — І це ти влучив у Пуділа? Брешеш!» — «Пане вахмістре, — відказує, — бог мені свідок, що я в нього влучив; хай Пуділ стане там, то я йому, собаці, врїжу ще раз!» Я тоді біжу до Пуділа, прошу його: «Пане Пуділ, послухайте, йдеться про світовий рекорд — будь ласка, вийдіть знов на свій берег та наложите того цегляра, хай він ще на вас каменякою пожбуристь!» Та де там, пане суддя, — повірите, Пуділ нізащо не погодився. В цих селяків ніяких вищих інтересів нема...

Іду я знов до Вашека — цегляра того.

«Ти шахрай! — кричу на нього. — Це неправда, що ти вдарив Пуділа! Він каже, що то був не ти!» — «Бреше, — відказує Лисицький. — То таки я був». — «То доведи, — вимагаю, — докинь туди каменяку!» А він тільки чухається та сміється. «Пане вахмістре, — каже, — я так просто не вмю, але до Пуділа хоч коли докину, бо я на нього лютий». Я йому вже по-доброму: «Вашеку, як докинеш, то я тебе відпущу; а як не докинеш, доведеться відсидіти за те, що скалічив Пуділа. За таке півроку дають, дурню!» — «Ну що ж, — він на те, — відсиджу взимку». Тоді я його заарештував ім'ям закону. Він тепер чекає тут, у коридорі; пане суддя, може, ви якось витягнете з нього, чи справді це він кинув ту каменяку, чи тільки хвалиться! Я гадаю, що він злякається й відмовиться, так ви тоді припечіть йому, ледащові, хоч місяць за обман влади чи за шахрайство. Адже в спорті дурити не можна, за це треба карати. Зараз я вам його приведу.

— То це ви Вацлав Лисицький? — сказав Тучек, суворо поглядаючи на білявого арештанта. — Ви призналися, що пожбурили цей камінь на Франтішека Пуділа з наміром ударити його і завдали йому тяжкого поранення. Це правда?

— Пане суддя, — почав хлопчина, — ось воно як вишло: той Пуділ лупцював хлопчиська, а я кричу йому через річку, щоб пустив його, а він мене вилаяв...

— Ви кинули цей камінь чи ні? — grimнув Тучек.

— Кинув, пане суддя, — скрушно мовив парубок. — Але ж він мене лаяв, так я тоді вхопив каменюку...

— Чорт би вас узяв! — розкричався суддя. — Нащо ви брешете? Чи ви не заєте, що за неправдиві свідчення суворо карають? Нам добре відомо, що ви цього каменя не кидали!

— Ні, кинув, пане суддя, — промимрив молодий цегляр. — Так Пуділ же послав мене... знаєте куди?

Суддя запитливо подивився на Гейду, а той безпорадно знизав плечима.

— Роздягніться! — grimнув тоді Тучек на пригніченого винуватця. — Ну, швидше! І штани теж!

За хвильку молодий здоровило стояв перед ними голісінький і весь трусився: він, мабуть, боявся, що його катуватимуть, бо такий порядок.

— Гляньте, Гейдо, на цей дельтовидний м'яз, — промовив суддя Тучек. — А оцей біцепс — що ви скажете?

— Непогані, — відповів Гейда тоном знавця. — Але черевні м'язи розвинені слабко. Пане суддя, для штовхання ядра потрібні черевні м'язи; ви ж знаєте, як треба крутити тулубом. Побачили б ви мої черевні м'язи!

— Ну що ви, — заперечив суддя, — чим поганий живіт? Дивиться, які горби. А огруддя! — додав він, тицьнувши пальцем у золотавий пушок на Вашекових грудях. — Але ноги слабкуваті. В цих селюків ноги завжди нікудишні.

— Бо не треновані, — пояснив Гейда. — Хіба це ноги? Щоб штовхати ядро, знаєте яких ніг треба!

— Поверніться! — визвірився суддя на парубка. — А спина як?

— Угорі, від лопаток, усе гаразд, — відповів Гейда, — але вниз — нема нічого. Тулуб у нього розмаху не дасть. Я гадаю, пане суддя, що це не він кинув.

— Ну, одягайтесь! — ревнув суддя на цегляра. — Востаннє вас питаю: ви кинули цей камінь чи ні?

— Кинув, — уперто, як баран, промимрив Вацлав Лилицький.

— Йолоп! — крикнув суддя. — Якщо ви кинули цей камінь, то за тяжке скалічення крайовий суд дасть вам кілька місяців, зрозуміли? Годі морочити нас: признайтеся, що ви все це вигадали, і я дам вам три дні за неправдиве свідчення, та й по всьому. Ну що, ви вдарили цим каменем Пуділа чи ні?

— Ударив,— затято правив своєї Лисицький.— Він мене лаяв через річку...

— Виведіть його! — загорлав суддя.— Чортів дури-світ!

За хвильку в дверях знов показаласть Гейдина голова.

— Пане суддя,— сказав поліцай мстиво,— можна припаяти йому ще за ушкодження чужого майна: адже він вивернув камінь з укусу, а тепер там геть усе розібрали.

СЛІДИ

Того вечора пан Рибка йшов додому в чудовому настрої: по-перше, він виграв партію в шахи («Гарний був мат конем!» — задоволено згадував він, ідучи), а по-друге — насипало свіжого снігу, і він м'яко хрупотів під ногами в чарівній, прозорій тиші. «Боже, яка краса! — думав пан Рибка.— Місто під снігом раптом стає якесь маленьке-маленьке, таке старосвітське містечко, аж сподіваєшся побачити нічних вартових та диліжанси. Просто диво, який стародавній і сільський вигляд має сніг».

Хруп, хруп — пан Рибка намагався ступати по нетоптаному, такий приємний був йому той хрупіт. Він жив на тихій вулиці з садками, і слідів дорогою дедалі меншало. Он до тієї хвіртки звернули чоловічі чоботи й жіночі черевики. Мабуть, подружжя. «Цікаво, чи молоді вони?» — ласкаво подумав пан Рибка, ніби хотів поблагословити їх. А онде пробігла кицька, лишивши на снігу свої слідочки, схожі на квітки. «Добраніч, кицюню! Не замерзли лапки?» А далі тяглася вже тільки одна низочка слідів — чоловічих, глибоких, рівних, виразний разочок кроків, що його розмотав якийсь самотній перехожий. «Хто ж це з сусідів пройшов? — із приязною цікавістю спитав себе пан Рибка.— Тут ходить так мало людей, і ніщо не проїхало. Ми тут наче на краю життя. Коли я дійду додому, вулиця натягне білий пуховик аж до носа, і їй снитиметься, що вона сама — лише дитяча іграшка. Шкода — вранці цей сніг потопче та стара, що розносить газети, і наробить тут слідів і вздовж і впоперек, ніби заець...»

Раптом пан Рибка зупинився: саме коли він зібрався перейти через білесеньку вулицю до своєї хвіртки,

йому впало в око, що й ті сліди, які тяглися перед ним, звертають із тротуару в напрямку його хвіртки. «Хто ж це міг завітати до мене?» — спантеличено подумав він, перебігаючи поглядом по тих виразних слідах. Їх було п'ять, і якраз серед вулиці вони закінчувались чітким відбитком лівої ноги: далі не було нічого, тільки нерушений, незайманий сніг.

«От чудасія! — сказав собі пан Рибка. — Може, той чоловік вернувся на тротуар?» Але тротуар попереду, скільки сягало око, був рівненько засипаний пухким снігом, і жодного людського сліду на ньому не було. «Що за чортівня! — здивувався пан Рибка. — Може, він далі пішов тим боком вулиці?» Він дугою обійшов той недокінчений рядочок слідів; але й на другому тротуарі не було жодного сліду, і далі вся вулиця світилася ніжним, неторканим снігом, таким чистим, що аж дух переймало: відколи напало снігу, там ще не пройшов ніхто. «Диво якесь, — пробурчав пан Рибка. — Мабуть, він вернувся на тротуар задки, ступаючи у власні сліди; але ж тоді він мусив би задкувати так аж до рогу, бо тільки *огні оці сліди* тяглися звідти поперед мене... навіщо йому було так робити? — подумав пан Рибка зчудовано. — Та й як би він міг, ідучи задки, попадати у власні сліди так точно?»

Хитаючи головою, він відімкнув хвіртку й увійшов до свого дому; хоч він розумів, що це нісенітниця, але очі його мимохіть шукали, чи не насліджено снігом у домі. Та, звісно, цього не могло бути. «Може, мені просто примарилося?» — стривожено пробурчав пан Рибка й виглянув у вікно. На освітленому ліхтарем снігу виразно видніло п'ять чітких, глибоких ступаків, що уривались посеред вулиці: далі не було нічого. «Хай йому чорт! — подумав пан Рибка. — Колись я читав оповідання про один слід на снігу, але тут їх ціла вервечка, а далі — нічого. Де ж подівся той, хто залишив їх?»

Хитаючи головою, він почав роздягатись; але раптом підійшов до телефону, подзвонив до поліції й здуше-ним голосом сказав у трубку:

— Алло! Пан комісар Бартошек? Пробачте, але тут сталась одна *дивна* річ, *дуже дивна*... Може, ви пришлете когось? Або краще самі прийдіть. Гаразд, я почекаю вас на розі. Ні, я не знаю, що воно таке... Ні, ні, небезпечки нема ніякої, я тільки боюся, щоб хто не затоптав

тих слідів... Чиїх? Не знаю. Ну гаразд, я чекатиму вас.

Пан Рибка одягнувся й знову вийшов надвір; він обережно обминув ті сліди, та й на тротуарі остерігався, щоб не затоптати їх. На розі він зупинився і, тремтячи від холоду та хвилювання, став чекати комісара Бартошека. Стояла тиша, і земля, заселена людьми, мирно випромінювала світло у всесвіт.

— Як тут тихо та любо,— меланхолійно пробурчав комісар Бартошек.— А до мене привели двох забіяк та одного п'яницю. Тьху!.. Ну, що тут у вас?

— Простежте оці сліди, пане комісаре,— тремтячим голосом сказав пан Рибка.— Отуди, трохи далі.

Комісар присвітив електричним ліхтариком.

— Як судити по розміру взуття й довжині кроків — високий чоловік, десь так метр вісімдесят,— зауважив він.— Черевики пристойні — певне, ручної роботи. Не п'яний, ішов досить швидко. Що вам не сподобалося в цих слідах?

— А ось що,— коротко мовив пан Рибка й показав на недокінчену низочку слідів посеред вулиці.

— Ага,— промовив Бартошек, тоді, не довго думаючи, попростував до останнього сліду, присів навпочіпки й присвітив ліхтариком.— А що такого? — сказав він.— Цілком нормальний твердий слід. Вага тіла припадала більше на п'яту; якби цей чоловік ступив або стрибнув далі, вона перенеслася б на носок, розумієте? Це було б видно.

— Отже, це означає... — напруженим тоном почав пан Рибка.

— Авжеж,— спокійно відказав комісар,— це означає, що далі він уже не йшов.

— Коли так, то де ж він подівся? — гарячково вигукнув пан Рибка.

Комісар знизав плечима:

— Не знаю. Ви його в чомусь підозрюєте?

— Підозрюю? — здивувався пан Рибка.— Ні, я тільки хочу знати, де він подівся. Гляньте, ось тут він ступив останній крок, а куди ж він пішов далі, скажіть, ради бога! Адже тут більше нема жодного сліду!

— Бачу,— сухо відказав комісар.— Але що вам до того, куди він пішов? Це хтось із вашого дому? У вас хтось пропав? Ну скажіть, яке вам діло до того, де він подівся?

— Так треба ж з'ясувати! — промирив пан Рибка. — Як ви гадаєте — може, він вернувся, ступаючи задки у власні сліди?

— Дурниця, — буркнув комісар. — Ідучи задки, людина ступає дрібніше, а ноги розставляє ширше — задля рівноваги; крім того, вона не піднімає ніг, отже, порала б сніг підборами. В ці сліди вдруге ніхто не ступав, добродію. Ви ж бачите, які вони чіткі!

— А коли він не вернувся цією дорогою, — вперто допитувався пан Рибка, — то куди він щез?

— Це його діло, — пробурчав комісар. — Зрозумійте: коли він нічого не накоїв, ми не маємо права втручатись у його справи. От якби на нього хтось заявив — тоді б ми, звичайно, почали попереднє розслідування...

— Але хіба може людина отак просто зникнути посеред вулиці? — вжахнувся пан Рибка.

— Треба почекати, добродію, — спокійно порадив йому комісар. — Якщо хтось зник, то нас про це через кілька днів повідомить його родина чи ще хто, і ми тоді почнемо його розшукувати. А доти нам нема діла до цього, і ми не можемо втручатися.

В панові Рибці почав закипати глухий гнів.

— Даруйте, — різко сказав він, — але я гадаю, що поліція повинна зацікавитись, коли мирний перехожий отак несподівано зникне серед вулиці.

— Та нічого з ним не сталося, — заспокійливо мовив пан Бартошек. — Адже ніяких ознак боротьби тут нема... Якби хто на нього напав чи викрав його, тут би все було потоптане... Дуже шкодую, добродію, але я не бачу підстав для втручання.

— Але ж хоч поясніть мені, пане комісаре, — сплеснув руками пан Рибка. — Адже тут щось таке загадкове, таке таємниче...

— Правда, — погодився пан Бартошек і замислився. — Ви, добродію, й уявлення не маєте, скільки таємничого на світі. Що дім, що родина, то й таємниця. Ось як я йшов сюди, в отому он будиночку заридала молода жінка. Таємниці, добродію, це не наше діло. Нам платять за порядок. Невже ви думаєте, що ми вистежуємо якогось там злочинця з цікавості? Ні, ми його вистежуємо, щоб заарештувати. Повинен бути порядок.

— От бачте, — підхопив пан Рибка. — А скажіть самі, який же це порядок, коли хтось серед вулиці... ну, скажімо, знявся в повітря?

— А це залежить від того, як тлумачити такий факт,— відказав комісар.— Існує поліційний припис: коли є небезпека впасти з великої височини, людина повинна прив'язуватись. У випадку порушення цього припису за першим разом попереджують, за другим — штрафують. Коли цей добродій з власної волі знявся вгору, постовий поліцай, звичайно, мав би його попередити, що треба пристібнутися страхувальним поясом; але тут, певне, не було постового,— додав він, наче виправдовуючись.— Бо ж він лишив би сліди. А втім, може, цей добродій зник звідси якось інакше.

— Але ж як? — ухопився за ті слова пан Рибка. Комісар Бартошек покрутив головою.

— Важко сказати. Може, його взято живим на небо абощо... — невпевнено сказав він.— Це, правда, можна вважати викраденням — якщо його взято на небо силоміць; але такі речі, я гадаю, звичайно відбуваються за згодою обраної особи. А може, цей чоловік уміє літати? Вам ніколи не снилося, ніби ви літаєте? Отак ледь-ледь відштовхнетеся ногою — і вже летите... Дехто літає, як повітряна куля, але я, коли літаю вві сні, мушу час від часу відштовхуватись від землі ногою — мабуть, через оцю важку форму та шаблю. Може, той чоловік заснув, ідучи, та й почав уві сні літати. А це ж не заборонено, добродію. Правда, на людній вулиці постовий мусив би зробити йому зауваження. Або, стривайте, може, це була левітація? Адже спірити вірять у левітацію; а спіритизм також не заборонений. Мені казав один чоловік, пан Баудиш, ніби він сам бачив, як медіум висів у повітрі. Хтозна — може, воно й правда.

— Ну що ви, пане комісар! — відказав пан Рибка докірливо.— Невже ви в це вірите? Адже це було б таке порушення законів природи...

Пан Бартошек скептично здвигнув плечима.

— Ет, добродію! Хто-хто, а я знаю, що люди порушують будь-які закони й розпорядження. Якби ви служили в поліції, то знали б про це більше... — Комісар махнув рукою.— Тож я не здивуюся, коли вони й закони природи порушать. Люди — велика сволота, голубе мій. Ну, добраніч. Щось холода пробирає...

— Може, зайдете до мене, вип'єте склянку чаю... або чарку сливовиці? — запропонував пан Рибка.

— Чом ні,— меланхолійно буркнув комісар.— У формі

нам незручно й до пивниці зайти посидіти. Через це поліція так мало п'є...

— Кажете, щось загадкове... — заговорив він знову, сидючи в кріслі й замислено дивлячись, як тане сніг на носку його черевики.— Дев'яносто дев'ять чоловік із ста проминуло б ті сліди й нічого не помітило. Та й ви самі в дев'яноста дев'ятьох випадках із ста не помічаєте з біса загадкових речей. Дідька лисого ми знаємо про те, що буває на світі. Не загадкового дуже мало. Порядок не загадковий. Правосуддя не загадове. І поліція не загадкова. Але кожна людина, що йде по вулиці,— вже загадкова, бо нам до неї зась, добродію. От коли вона щось украде, то стає вже не загадкова, бо ми її заарештуємо, та й усе; тоді принаймні ми знаємо, що вона робить, і можемо будь-коли подивитись на неї крізь вічко в дверях. От газетярі пишуть, скажімо: «Загадкове вбивство! Знайдено труп!» А що в тому трупі загадкового? Коли він потрапить у наші руки, ми його виміряємо, сфотографуємо, зробимо розтин і тоді знатимемо кожну ниточку на ньому, знатимемо, що цей чоловік їв наостанці, і від чого вмер, і все-все. Крім того, ми знатимемо, що його хтось убив — найімовірніше через гроші. Це все таке ясне й неприкрите... Чаю мені налейте міцненького. Всі злочини ясні, добродію: в них принаймні видно мотиви і все інше. А от що думає ваша кицька — це вже загадка. І що сниться вашій служниці, і чому ваша дружина так замислено дивиться у вікно. Усе на світі загадове, добродію, крім карних злочинів; а от кримінальний злочин — це точно окреслений шмат дійсності, певний фрагмент, який ми освітили своїм ліхтариком. Ось, приміром, якби я тут розгледівся, то чимало б дізнався про вас, але я дивлюся на носок свого черевики, бо офіційно мені до вас нема діла: вас ніхто ні в чому не обвинувачує,— додав він, сьорбаючи гарячий чай.

— У людей є дивне уявлення,— знову почав він за хвилинку,— ніби поліція, а насамперед таємна поліція цікавиться загадковим. Нам начхати на загадкове; нас цікавлять порушення. Злочин цікавить нас, добродію, не тому, що він загадковий, а тому, що він заборонений. Ми ганяємось за тим чи іншим негідником не з інтелектуального інтересу; ми за ним ганяємось, щоб заарештувати його ім'ям закону. Адже підмітальники бігають по вулиці з мітлою не для того, щоб у поросі

читати людські сліди, а щоб підмести й прибрати все те свинство, якого там наробить життя. В порядку нема й крихти загадковості. Наводити порядок — страшенно брудна робота, добродію; хто хоче, щоб було чисто, тому доводиться стромляти руки в усяку гиду-ту. Але ж хтось мусить це робити,— сказав він меланхолійно,— як хтось мусить різати телят. Різати телят із цікавості — це жорстокість; таке діло має бути тільки ремеслом, для заробітку. Коли хто зобов'язаний щось робити, то він принаймні знає, що має право це робити. Правосуддя, щоб ви знали, повинне бути непомільним, як таблиця множення. Я не знаю, чи ви змогли б довести, що кожна крадіжка негарна, але я вам доведу, що кожна крадіжка заборонена, бо, як ви що вкрадете, я вас неодмінно заарештую. Якби ви розсипали на вулиці перли, постовий зауважив би вам, що ви за-смічуєте вулицю. Але якби ви почали творити чудеса, ми б вам не змогли цього заборонити — хіба що кваліфікували б це як порушення громадського спокою чи недозволену дію. Щоб ми втрутилися, має статися щось неподобне.

— Та невже ви більш нічого знати не хочете, пане комісар? — відказав пан Рибка, невдоволено засовавшись. — Тут ідеться про... таку дивовижну річ... а ви...

Пан Бартошек знизав плечима:

— А я не звертаю уваги. Коли хочете, добродію, я накажу усунути ці сліди, щоб вони не порушували вашого нічного спокою. Більше я нічого не можу зробити. Ви нічого не чуєте? Ніяких кроків? Це йде наш патруль; значить, уже сім хвилин на третю. Добраніч.

Пан Рибка провів комісара за хвіртку; посеред вулиці ще видно було той недокінчений, незбагнений рядок слідів.

Другим тротуаром наближався патрульний.

— Мімро! — покликав його комісар. — Що там нового?

Поліцай Мімра відсалютував і доповів:

— Нічогісінько, пане комісаре. Отам, коло сімнадцятого номера, кіт нявкав надворі, то я подзвонив, щоб його впустили. В дев'ятому хвіртка була не замкнена. На розі розкопали вулицю, а червоного ліхтаря не повісили; а на Маршіковій крамничці відірвалася з одного боку вивіска. Треба сказати, щоб уранці зняли зо-всім, а то комусь на голову впаде.

— Це все?

— Усе,— відказав патрульний Мімра.— Вранці годилось би посипати тротуари, щоб хто не зламав ногу; о шостій треба подзвонити всім...

— Гаразд,— сказав комісар Бартошек.— Добраніч!

Пан Рибка ще раз глянув на ті сліди, що вели у безвість. Але там, де був останній слід, тепер видніли два чіткі відбитки казенних чобіт поліція Мімри, а звідти ці широкі ступаки тяглися правильним і виразним рядочком далі.

— На все добре,— зітхнув пан Рибка й пішов спати.

КУПОН

Того спекотного серпневого вечора на Стрілецькому острові було повно люду, тож Мінці з Пепою довелося сісти за столик, за яким уже сидів добродій із густими, сумно обвислими вусами.

— Дозвольте,— сказав Пепа, і той добродій ледь кивнув головою.

«От бурмило,— подумала Мінка.— Не міг сісти десь інде, треба йому за нашим столиком сидіти!» Вона гордо, мов герцогиня, сіла на стілець, який Пепа витер хусточкою, тоді негайно дістала пудреницю й напудрила собі ніс, щоб він, боронь боже, не заблищав у таку спекоту. А коли вона виймала пудреницю, з сумочки випав якийсь пожмаканий папірець. Вусатий добродій зразу нахилився й підняв того папірця.

— Сховайте, панночко,— понуро мовив він.

Мінка зашарілася: по-перше, тому, що до неї заговорив незнайомий чоловік, а по-друге — оскільки їй було прикро, що вона зашарілася.

— Дякую,— сказала вона й зразу відвернулася до Пепи: — Це купон із тієї крамниці, де я панчохи купувала, пам'ятаєш?

— Отож-то,— мовив смутний чоловік.— Ви, панночко, навіть гадки не маєте, нащо такий купон може придатися.

Пепа вирішив, що його рицарський обов'язок — утритись.

— Навіщо зберігати всякі нікчемні папірці,— озвався він, не дивлячись на випадкового сусіда.— Їх потім набираються повні кишені.

— То дарма,— сказав вусатий.— Часом такий папірець буває цінніший, ніж не знати що.

Мінчине обличчя набрало кам'яного виразу. «Боже, чого ми не сіли десь-інде! Цей бурмило весь час устряватиме нам у розмову!»

Пепа вирішив покласти цьому край.

— Цебто як? — спитав він крижаним тоном і наспив брови.

«Як це йому личить!» — подумала в захваті Мінка.

— Для слідства,— пояснив «бурмило» й додав, замість відрекомендуватися за всією формою: — Розумієте, я в поліції служу; моє прізвище Соучек. У нас якраз нещодавно був такий випадок... — сказав він і махнув рукою.— Люди часом самі не відають, що вони носять у кишнях...

— А який же випадок? — не стримався Пепа. (Мінка помітила, що на неї дивиться юнак біля сусіднього столу. «Стривай, Пепо, я тебе навчу розмовляти з іншими»).

— Та з тією дівчиною, що знайшли біля Розтил,— сказав вусань і замовк, очевидно не бажаючи говорити далі.

У Мінці раптом прокинулась цікавість — найскоріш через те, що йшлося про дівчину.

— З якою дівчиною? — вихопилась вона.

— Та з тією ж, що там знайшли,— ухильно пробурчав пан Соучек із поліції й трохи розгублено дістав з кишені сигарету. І враз сталося щось абсолютно несподіване: Пепа квапливо сягнув рукою до кишені, черкнув запальничкою й підніс сусідові вогню.

— Дякую,— сказав пан Соучек, видимо зворушений і підлещений.— Це я про ту дівчину, що її труп знайшли жінці в житі між Розтилами і Крчею,— пояснив він, демонструючи тим свою вдячність і приязнь.

— Я про неї нічого не чула,— сказала Мінка з круглими від подиву очима.— Пепо, пам'ятаєш, як ми з тобою їздили до Крчі?.. А що ж із тією дівчиною сталось?

— Задушили,— сухо відповів Соучек.— І зашморг був на шиї. Не хочу розповідати при панночці, який був у неї вигляд — самі розумієте, в липні, а пролежала там мало не два місяці... — Пан Соучек скривився й пустив з рота дим.— Ви не можете й уявити, як виглядає такий труп. Рідна мати б не впізнала. А мушви!.. — Пан Соучек меланхолійно похитав головою.— Знаєте,

панночко, тільки-но шкіра пропала, про красу вже шкода й говорити. А встановити тоді особу — то вже й не питаєте. Поки є ніс і очі, ще якось можна розпізнати; але як труп полежить більше місяця на сонці...

— А по мітках на білизні? — тоном знавця докинув Пепа.

— Які там мітки, — пирхнув пан Соучек. — Незаміжні, добродію, звичайно міток не нашивають, бо думають: однаково скоро заміж вийду, інше прізвище буде. І в тієї дівчини не було ніяких міток.

— І молода вона була? — співчутливо поцікавилась Мінка.

— Років двадцять п'ять, сказав лікар. Знаєте, він визначає по зубах тощо. Робітниця або служниця, як по одежі, але скоріше служниця, бо сорочка селянська. А крім того, якби вона була робітниця, її вже шукали б, адже робітниці звичайно держаться одного місця й однієї квартири. А служниця як покине службу, то вже хазяї не знають і не цікавляться, куди вона перейшла. Отак воно зі служницями буває. Тож ми й вирішили: коли її два місяці ніхто не кинувся розшукувати, то це, найпевніше, служниця. Але найголовніше — це той купон.

— Який купон? — жваво спитав Пепа: він, звичайно, відчував у собі героїчну снагу стати детективом, канадським трапером, капітаном корабля абощо, і його обличчя прибрало доречного в таку хвилину енергійного й зосередженого виразу.

— Бачте, — відказав пан Соучек, задумливо втупивши очі в підлогу, — при ній не знайшли анічогісінько: той, хто її вбив, забрав у неї дочиста все, що мало хоч якусь вартість. Тільки в лівій руці вона затисла ремінець, відірваний від сумочки, а саму сумочку ми знайшли трохи поодаль у житі. Він, мабуть, хотів видерти в неї й сумочку, та, як ремінець урвався, викинув її в жито, але перше повибирав з неї все. Зостався там між складочками тільки квиток із трамвая номер сім, та ще купон із посудної крамниці на суму п'ятдесят п'ять крон. Більше ми не знайшли нічого.

— А зашморг на шиї? — нагадав Пепа. — Хіба це вам не зачіпка?

Пан Соучек покрутив половою.

— Просто уривок білизняної шворки — яка ж це зачіпка? Отож у нас не було нічогісінько, крім того трам-

вайного квитка та купона. Звісно, ми дали оголошення в газети, що знайдено труп жінки віком близько двадцяти п'яти років, у сірій спідниці та блузці в смужечку, а тому, коли від когось два місяці тому пішла служниця з такими прикметами, хай повідомить поліцію. Надійшло понад сотню повідомлень: бачте, у травні служниця чомусь найчастіш міняють місце; але всі ті повідомлення виявились ні до чого. Тільки мороки набралися, перевіряючи, — меланхолійно сказав пан Соучек. — Поки така дівуля, що служила в Дейвицях, знайдеться десь у Вршовицях або в Коширжах, добродію, цілий день пробігаєш, а врешті виявиться, що марно: вона там собі живісінька, та ще й посміється з тебе, дурепа. О, яке гарне грають, — відзначив він задоволено, киваючи головою в такт мелодії з Вагнерової «Валькірії», у яку оркестр на острові вкладав усю свою снагу. — Такий сумний мотив... Я люблю сумну музику. Тому й ходжу на всі пишні похорони — ловити там кишенькових злодіїв.

— Але ж не міг той убивця не лишити ніяких слідів! — зауважив Пепа.

— Бачите он того жевжика? — жваво спитав пан Соучек. — Він обкрадає карнавки в церквах. Хотів би я знати, чого йому тут треба. Ні, той убивця ніяких слідів не лишив. Але як знайдете вбиту дівчину, то можете закластися, що то доклав рук її коханець, так буває звичайно, — промовив він задумливо. — Ви, панночко, не хвилюйтеся... Тож якби ми дізналися, хто вона, то спіймали б і вбивцю. Але як дізнатися, хто вона? От де була заковика.

— Але ж у поліції є свої методи, — невпевнено сказав Пепа.

— Авжеж, є, — з нехиттю погодився пан Соучек. — Такий, приміром, метод, як шукати одну пшонину в мішку з сочевицею. Терпіння треба мати, юначе. Знаєте, я люблю читати детективні романи — скільки там пишуть про всякі там мікроскопи тощо. Але щоб ви побачили в мікроскоп на тій нещасній дівчині? Хіба що захотіли б подивитись на родинне щастя якого-небудь жирного хробака, як він веде на прогулянку своїх хробаченят. Даруйте, панночко... Мене завжди за печінки бере, коли я чую балачки про методи. Бачте, провадити розслідування — це не те, що читати роман і вгадувати, чим він закінчиться. Це скоріш буває так, ніби

вам дали той роман і сказали: «Пане Соучек, прочитай-те оце все підряд і, де знайдете слово «хоча», відзначте ту сторінку». Отака наша робота, розумієте? Тут вам не допоможе ніякий метод і ніяка кмітливість; треба читати й читати, а врешті виявиться, що в усій книжці немає жодного «хоча». Або ж мусиш бігати по всій Празі та розшукувати, де живе добра сотня Андул чи Марженок, щоб за всіма правилами криміналістики з'ясувати, що жодної з них не вбито. Ось про що варто б написати,— сердито сказав детектив,— а не про вкрадене перлове намисто цариці Савської. Бо це принаймні солідна робота, юначе.

— Ну, і як же ви розплутали те діло? — спитав Пепа, наперед певний, що він узявся б не так.

— Як розплутали? — замислено перепитав пан Соучек.— Насамперед — треба було з чогось почати. Хоч би з отого трамвайного квитка. Можна було гадати, що дівчина — коли вона була служниця — служила десь недалеко від тієї лінії; звісно, може, воно й не так, може, вона їхала сімкою випадково, але ж для початку треба за щось зачепитись, а то як же ти почнеш? Але сімка ходить через усю Прагу, з Бжевнова через Малу Страну і Нове Место аж на Жижков. Отже, знов це нічого не давало. Правда, був ще той купон, і ми принаймні знали, що дівчина недавно купила в такій і такій посудній крамниці на п'ятдесят п'ять крон товару. Ми й пішли до тієї крамниці.

— І там її згадали! — вигукнула Мінка.

— Та де, панночко! — буркнув пан Соучек.— Хто б там її пам'ятав. Але пан доктор Мейзлік, наш комісар цебто, пішов туди й спитав, що в них можна купити за п'ятдесят п'ять крон. «Це залежить від того, скільки предметів,— сказали йому.— Але як один предмет, то це може бути тільки англійський чайничок на одну персону: він коштує рівно п'ятдесят п'ять крон».— «Ну, дайте мені такий чайничок,— каже пан доктор,— тільки з відбракованих, щоб не так дорого».

А тоді, значить, пан комісар кличе мене й наказує: «Слухайте, Соучек, це діло для вас. Припустімо, що та дівчина була служниця. Ну, а служниці частенько трапляється розбити щось із посуду. Коли таке станеться втретє, хазяйка їй каже: «Тепер купи за свої гроші, розтелепо!» І тоді служниця йде й купує один предмет — такий, як вона розбила. А один предмет за п'ят-

десять п'ять крон — це може бути тільки отакий англійський чайничок». — «Та й дорогий же, бісова душа», — кажу. А він мені: «Отож-бо й є. По-перше, це нам пояснює, чому та дівчина зберігала купон: для неї це була купа грошей, і вона, мабуть, сподівалася, що колись хазяйка їй ті гроші поверне. По-друге — це чайник на одну персону. Отже, або дівчина служила в якоїсь самотньої людини, або ж її господиня мала таку людину на квартирі, і їй подавали на сніданок чай у такому чайничку. І найскоріш та самотня людина була жінка, бо самотній чоловік навряд чи купив би собі такий дорогий і гарний чайник: чоловіки звичайно навіть не помічають, із чого п'ють. І ще з однієї причини я думаю, що це самотня жінка: такі старі панни-квартирантки завжди дуже люблять мати щось своє, гарненьке, тож і купують отакі надміру дорогі речі».

— Це правда! — вигукнула Мінка. — Ти знаєш, Пепо, у мене теж є така гарнесенька вазочка!

— От бачте,— сказав пан Соучек. — Але купона від неї ви не зберегли. А потім пан комісар мені каже: «Що ж, Соучеку, міркуватимемо далі; звичайно, все це дуже непевне, але ж із чогось треба почати. Завважте: людина, що може викинути п'ятдесят п'ять крон за чайничок, на Жижкові не житиме. (Розумієте, це пан доктор мав на увазі сьомий трамвай, тобто той трамвайний квиток). У центрі Праги мало хто пускає квартирантів, а на Малій Страні п'ють тільки каву. Тому я гадаю, що найкраще пошукати між Градчанами і Дейвицями, коли вже держатися сьомого маршруту. І ще я майже певен,— каже,— що панна, котра п'є чай із такого англійського чайничка, мешкає неодмінно в будиночку з палісадником; такий уже сучасний англійський стиль, Соучеку». Бачте, у нашого доктора Мейзліка часом бувають такі шалені ідеї. «То знаєте що, Соучеку,— каже він мені,— візьміть цей чайничок і попитайте в тому районі, де там є такі заможні квартирантки; і коли в котроїсь є такий чайничок, то ви спитайте, чи в її господині не звільнилась у травні служниця. Це, звичайно, з біса непевний слід, але спробувати можна. Ідіть, це діло якраз для вас».

Я, сказати правду, такого ворожіння не люблю: порядний детектив — не якийсь там астролог чи ясновидець. Детективові не слід так удаватися в міркування: правда, буває, що випадково угадаєш, але ж випадок —

то не чесна праця. Той трамвайний квиток і чайничок — це принаймні таке, що можна в руках подержати, але решта — то тільки... гра фантазії,— сказав пан Соучек, трохи бентежачись, що вжив такого вченого слова.— Тож я й узявся до діла по-своєму: став ходити там від будинку до будинку й питати, чи немає в них такого чайничка. І уявіть собі: навідав сорок шість будинків, а в сорок сьомому служниця каже: «Ой-ой, такий самісінький у нашої квартирантки!» Я тоді кажу їй, щоб провела мене до господині. Та господиня, генеральська вдова, держала двох квартиранток, і в однієї, панни Якоубкової, викладачки англійської мови, був такий англійський чайник. Я й питаю: «Ласкава пані, від вас не пішла у травні служниця?» — «Пішла,— відказує,— звали її Маржка, а прізвища не пам'ятаю». — «А не розбила вона чайника у вашої квартирантки?» — «Розбила,— каже,— і мусила купити новий за свої гроші. Господи, але звідки ви знаєте?» — «Ми, ласкава пані, знаємо про все!»

Ну, далі вже пішло легко: насамперед я розшукав служницю, що з нею та Маржка приятелювала,— знаєте, у кожної служниці є приятелька, неодмінно тільки одна, але тій одній вона вже все-все розказує,— і довідався від неї, що вбиту звали Марія Паржизкова, а родом вона була з Джевича. Але найбільш мені треба було знати, чи мала кавалера та Маржка. Виявилось, вона гуляла з якимось Франтою; хто він і що, приятелька не знала, але згадала, що якимось була з ними обома в «Едені» і там ще якийсь тип гукнув тому Франті: «Здоров, Фердо!» А в нас у поліції є такий пан Фриба, фахівець по всяких прізвиськах. Спитали його, і він зразу сказав: «Франта, або ж Ферда,— це Кроутіл із Коширж, а справжнє його прізвище — Пастиржик. Я його візьму, пане комісаре, тільки не сам, дайте мені ще одного чоловіка». І я пішов з ним, хоч це вже була не моя робота. Застукали його в коханки, він ще й стріляти хотів, поганець... Потім узяв його в шори комісар Матічка; як він це робить, ніхто не знає, але за шістнадцять годин комісар витяг із того Франти, чи Пастиржика, все: він признався, що задушив у житі Марію Паржизкову і забрав у неї ту сотню-другу крон, що вона одержала, як покинула службу. Він обіцяв їй, що одружиться, вони всі так роблять,— похмуро додав Соучек.

Мінка здригнулася.

— Пепо,— шепнула вона,— який жах!

— Тепер уже ні,— поважно сказав пан Соучек із поліції.— От коли ми стояли над нею на полі, не знайшовши нічого, крім купона й трамвайного квитка, ото був жах! Два нікчемні папірці... І все ж ми помстились за сердешну Маржку. Тому я й кажу: нічого, нічого не треба викидати; навіть найнікчемніша річ може бути слідом або доказом. Ніхто не знає, юначе, що у нього в кишені потрібне, а що ні.

Мінка сиділа й дивилась перед себе застиглими, повними сліз очима; та ось вона в пориві палкої відданості обернулася до Пепа, і з її вогкої долоні випав зіжмаканий купончик, що його вона весь той час нервово м'яла в руці. Пепа того не побачив, бо він дивився на зорі; але пан Соучек із поліції побачив і всміхнувся сумно й мудро.

ЗЛОЧИН У СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ

— Підсудний, встаньте,— сказав голова суду.— Вас обвинувачують в убивстві свого тестя Франтішека Лебеди. На слідстві ви зізналися, що тричі вдарили його сокирою по голові з наміром убити. Визнаєте себе винним?

Змучений чоловік здригнувся і ковтнув слину.

— Ні,— видушив він із себе.

— Ви вбили тестя?

— Убив.

— То визнаєте себе винним?

— Ні.

Голова суду мав ангельське терпіння.

— Слухайте, Вондрачеку,— сказав він.— Виявилось, що ви вже одного разу хотіли отруїти його: всипали йому в каву отруту для щурів. Це правда?

— Правда.

— З цього видно, що ви вже давно зазіхали на його життя. Ви мене розумієте?

Чоловік шморгнув носом і безпорадно знизав плечима.

— Так це ж через той клопоть конюшини,— промимрив він.— Тесть продавав його, а я кажу: «Тату, не продавайте, я куплю кролів...»

— Стривайте,— перебив його голова суду.— То була його конюшина чи ваша?

— Ну, його,— буркнув обвинувачений.— Але навіщо йому конюшина? А я йому кажу: «Тату, лишіть мені хоч оте люцернище», а він мені: «Як помру, воно зостанеться Маржці, а тоді роби з ним що хочеш, голодранцю». Маржка — це жінка моя.

— І за це ви хотіли його отруїти?

— Авжеж.

— За те, що вилаяв вас?

— Ні. За ґрунт. Він сказав, що продасть його.

— Ну то що? — вигукнув голова.— То ж був його ґрунт чи ні? І чому він не мав права його продати?

Обвинувачений Вондрачек докірливо подивився на голову.

— Адже ж у мене там поряд смужка картопляца,— пояснив він.— Я на те й купив її, щоб колись до того клаптя приточити, а він каже: «Яке мені діло до твоєї смужки, я свій клопоть продам Йоудалові».

— То ви з ним не ладнали? — допитувався голова.

— Атож,— похмуро підтвердив Вондрачек.— А все через ту козу.

— Яку козу?

— Він мою козу доїв. Я йому кажу: «Тату, не займайте кози або дайте нам отой лужок над річкою». А він віддав лужок в оренду.

— А гроші куди подів? — спитав один з присяжних.

— Та куди ж,— засмучено відказав обвинувачений.— У скриню сховав. «Як помру,— каже,— вам зостануться». А сам не вмирає та й не вмирає. А йому ж було вже за сімдесят.

— То ви кажете, що в незгоді винен був ваш тесть?

— Атож,— невпевнено відказав Вондрачек.— Він не хотів нічого нам дати. «Поки я живий, я хазяйную,— казав,— і квит». А я йому кажу: «Татусю, якби ви купили корову, то я б те поле впорав, та й не треба продавати». А він мені: «Як умру, купуй хоч дві корови, але свою смужку я продам Йоудалові».

— Слухайте, Вондрачеку,— суворо сказав суддя,— а не через ті гроші в скрині ви вбили його?

— Ні, ті гроші були на корову,— вперто відказав Вондрачек.— Ми собі покладали — як він помре, купимо за них корову. Ну як у хазяйстві без корови? Де гною брати?

— Обвинувачений,— втрутився прокурор,— тут ідеться не про корову, а про людське життя. Чому ви вбили свого тестя?

— Таж за той ґрунт.

— Це не відповідь.

— Він хотів його продати...

— Але ж гроші після смерті однаково лишились би вам!

— Авжеж, але він не хотів умирати,— з досадою відказав Вондрачек.— Якби він, ласкавий пане, вмер по-доброму... Я йому ніколи нічого лихого не зробив. Усе село посвідчить, що я його шанував, як рідного батька, правда ж? — сказав він, обернувшись до публіки.

Зал, де сиділо півсела, схвально загомонів.

— Авжеж,— мовив голова поважно.— І через це хотіли його отруїти, так?

— Еге, отруїти,— буркнув обвинувачений.— А нащо ж він продавав той клапоть? Спитайте кого хоч, ласкавий пане, кожне вам скаже, що без конюшини в хазяйстві не можна. Правда?

Зал знову ствердно загомонів.

— Звертайтеся до мене, обвинувачений! — гримнув суддя.— А то я накажу повиводити ваших сусідів. Розкажіть нам, як сталося вбивство.

— Ну... — почав Вондрачек нерішуче.— Це було в неділю: я побачив, що він знов розмовляє з тим Йоудалом. «Тату,— кажу йому,— не продавайте поля». А він мені: «Тебе не питатимуся, злидню». Я тоді й сказав собі: далі вже не стерплю. І пішов колоти дрова.

— Оцією сокирою?

— Еге.

— Оповідайте далі!

— Увечері кажу жінці: «Йди до тітки й дітей відведи». Вона зразу в сльози. «Не реви,— кажу їй,— я з ним зразу ще побалакаю». А він прийшов у повіточку й каже: «Це моя сокира, давай її сюди». А я йому: «Ви мою козу доїли». Тоді він став віднімати в мене сокиру. Ну, я й рубонув його.

— За що?

— Таж за той ґрунт.

— А чому рубонули тричі?

Вондрачек знизав плечима.

— А то вже так... Наш братчик, ласкавий пане, звиклий до важкої праці.

— А потім?

— Потім ліг спати.

— І спали?

— Ні. Я думав, скільки коштуватиме корова та що за той клаптик виміняю клинець при дорозі, хай уже все вкупі буде.

— І сумління вас не мучило?

— Ні. Мене мучило, що ті клапти не вкупі. Ну, і ще ж для корови треба хлів полагодити, це також не одну сотню стане. Адже в нього, в тестя, вже й воза не було. Я йому казав: «Тату, хай бог милує, хіба це по-хазяйському? Адже ці два клапти самі просяться докупи, пожалійте мене».

— А ви самі старого пожаліли? — заgrimів суддя.

— Так він же хотів продати ту смужечку Йоудалові, — промимрив обвинувачений.

— Отже, ви вбили його з корисливості!

— Ні, неправда! — розхвилювався обвинувачений. — Це за той клопоть! Якби ті смужки сточити докупи...

— Ви визнаєте себе винним?

— Ні.

— То, по-вашому, вбити стару людину — це ніщо?

— Та я ж кажу, що це через той клопоть! — вигукнув Вондрачек, мало не плачучи. — Яке ж це вбивство? Господи, ну як ви не розумієте, ласкавий пане! Це ж у своїй родині! Хіба б же я чужому таке зробив... Я ніколи нічого не вкрав... спитайте про Вондрачека... а вони мене забрали, як злодія... як злодія... — простогнав Вондрачек, аж задихаючись від жалю до себе.

— Ні, як батьковбивцю, — сумно поправив суддя. Ви знаєте, Вондрачеку, що за це карають смертю?

Вондрачек шморгнув носом.

— Це ж за той клопоть... — мовив він безнадійно.

Судова процедура потяглась далі: допит свідків, виступи прокурора й захисника...

Присяжні вийшли радитися про те, винен обвинувачений Вондрачек чи не винен; голова суду стояв у канцелярії біля вікна й замислено дивився надвір.

— Досить мляво вийшло, — пробурчав член суду. — Прокурор якимось не дуже хапався, та й адвокат багато не наговорив... Одне слово, справа очевидна, і що тут балакати...

Голова суду засопів.

— Справа очевидна... — мовив він і махнув рукою. — Слушайте, колего, адже цей чоловік почуває себе так само невинним, як ви чи я. У мене таке відчуття, наче я маю судити різника за те, що він зарізав корову, або крота за те, що він нариває кротовини. Мені раз у раз думалося, що це взагалі не наше діло, розумієте, — не питання права чи закону. Фу-у, — відсапався він і скинув мантию. — Трошки відпочину від цього... Знаєте, присяжні його, мабуть, виправдають. Це безглуздя, але його, мабуть, таки виправдають, бо... Ось що я вам скажу: я сам із села родом, і коли цей чоловік сказав, що ті два клапти просяться до купи, то... я побачив дві смуги поля, і мене опанувало таке почуття, що якби ми мали судити... ну, за якимсь божим законом... то мусили б судити саме ті дві смуги. І знаєте, що б я зробив? Я б підвівся, скинув шапочку й сказав: «Обвинувачений Вондрачек, пролита кров волає до небес, і тому в ім'я боже ти засієш обидві ці смуги блекотою, так, блекотою й будяками, і до самої смерті матимеш перед очима це поле ненависті...» Цікаво мені, що сказав би на це прокурор. Часом, колего, людей мав би судити сам бог; він міг би накладати такі страшні, тяжкі кари... Але судити в ім'я боже нам не під силу... Ну що, присяжні вже скінчили нараду? — І голова суду, аж зітхнувши від нехоті, надів мантию. — Ну, ходімо. Кличте присяжних!

ЗНИКНЕННЯ АКТОРА БЕНДИ

Другого вересня пропав безвісти актор Бенда, маестро Ян Бенда, як стали його називати, відколи він одним махом злетів на вершину театральної слави. Тобто другого вересня, власне, не сталося нічого: служниця, що о дев'ятій годині ранку прийшла прибрати в Бендиній квартирі, побачила там розкидану постіль і весь той свинський розгардіяш, що звичайно оточував Бенду, але самого маестро вдома не застала. Та оскільки в цьому не було нічого незвичайного, вона, як завжди, сяк-так поприбирала й пішла собі. Оце й усе. Але відтоді Бенди ніхто не бачив.

Служниця, пані Марешкова, не дуже дивувалася й цьому: що ви хочете, адже ці актори — чисто тобі цигани. Хто його зна, куди він знову поїхав грати чи колобродити. Але десятого вересня Бенду стали шукати: він

мав з'явитись до театру, де починали репетирувати «Короля Ліра», і коли Бенда не прийшов навіть на третю репетицію, в театрі занепокоїлись і зателефонували Бендиному приятелеві докторові Гольдбергу, чи він не знає, що там з Бендою.

Той Гольдберг був хірург і заробляв шалені гроші, оперуючи апендицити, — чисто єврейська спеціальність. А взагалі це був товстий чоловік у золотих окулярах із товстими скельцями й золотим серцем; він палко кохався в мистецтві, своє помешкання від підлоги до стелі обвішав картинами і віддано любив Бенду, а той ставився до нього з дружньою зверхністю й ласкаво дозволяв платити за нього в ресторанах — між нами кажучи, то була не дрібничка. Трагічну маску Бенди і веселе обличчя доктора Гольдберга (який не пив нічого, крім води) можна було бачити поряд на всіх сарданапалівських бенкетах і в диких скандалах, що були зворотним боком слави великого лицедія.

Отож докторові Гольдбергу зателефонували з театру, чи не знає він, що таке з Бендою. Гольдберг відповів, що не має уявлення, але пошукає його. Він не сказав, що сам уже цілий тиждень розшукує його по нічних ресторанах та замських готелях, дедалі більше тривожачись: у нього було гнітюче передчуття, що з Бендою сталося щось лихе. Річ у тому, що доктор Гольдберг, наскільки він міг з'ясувати, був останній, хто бачив Яна Бенду. Десь наприкінці серпня він ще відбув з актором триумфальний нічний похід по празьких місцях розваг; але після цього Бенда ні разу не прийшов побачитись, як звичайно. «Може, захворів», — подумав урешті Гольдберг і якимось увечері поїхав до Бенди додому; це було якраз першого вересня. Коли він подзвонив, ніхто не вийшов відчинити, але за дверима чути було якесь шарудіння. Лікар деренчав дзвінком добрих п'ять хвилин: раптом почулися кроки, двері розчинились і на порозі став Бенда, вкутаний у халат. Доктор Гольдберг жахнувся — такий страшний на вигляд був славетний актор: розкуйовджене волосся позлипалось, обличчя з тиждень не голене, і весь він здавався змарнілим і брудним.

— А, це ви, — сказав Бенда неприязно. — Чого ви хочете?

— Господи, що це з вами? — сторопіло вигукнув лікар.

— Нічого,— буркнув Бенда.— Я нікуди не піду. Зрозуміли? Дайте мені спокій.

І зачинив двері перед носом у Гольдберга. А наступного дня він зник.

Гольдбергові очі за товстими скельцями були стурбовані. Щось тут негаразд. Від двірника будинку, де мешкав Бенда, він дізнався лише те, що якимось уночі — здається, якраз проти другого вересня — годині о третій перед будинком зупинився автомобіль, але з нього ніхто не вийшов — тільки засурмив клаксон, ніби когось викликали з будинку. Потім двірник почув, що хтось вийшов на вулицю, грюкнувши дверима, і автомобіль поїхав. Що то був за автомобіль, двірник не подивився: кому охота о третій годині ранку вставати з постелі без крайньої потреби? Але клаксон сурмив так, ніби люди в машині страшенно квапились і не могли зачекати й хвилинки.

Пані Марешова повідомила, що маестро цілий тиждень не виходив з дому (хіба, може, вночі), не голився і, як судити з вигляду, мабуть, і не мився; їсти велів собі приносити з ресторану, цмулив коньяк і валявся на канапі; оце наче й усе. Тепер, коли за зниклого Бенду почали непокоїтись і інші люди, доктор Гольдберг знову пішов до пані Марешової.

— Слухайте, матінко,— сказав він,— ви не знаєте, в що був Бенда одягнений, коли виходив з дому?

— Ні в що,— відказала пані Марешова.— Оце ж то мені й не до вподоби. Ні в що він не одягся. Я знаю всі його костюми, і всі висять у квартирі, жодних штанів не бракує.

— Невже він вийшов у самій білизні? — мовив лікар, украй спантеличений.

— Та ні, й не в білизні,— заявила пані Марешова.— І без черевиків. Отож-то й диво. Бачте, у мене вся його білизна записана, бо я ж її ношу до пральні, а тепер саме забрала звідти, посклала й перелічила: є всі вісімнадцять сорочок, жодної не бракує, і хусточки всі, ну все ціле, все на місці. Тільки однієї валізки нема — тієї, що він завжди з собою бере. Коли він пішов кудись, то, певне, голісінкий.

Доктор Гольдберг стурбовано насупився.

— Матінко,— сказав він,— а коли ви прийшли туди другого вересня, то чи не помітили там якогось особ-

ливого безладу? Може, поперекидане щось або двері, виламани?

— Безладу? — перепитала пані Марешова. — Звісно, безлад був, як завше, бо пан Бенда таки страх який нехлюйний. Ну, а щоб незвичайне щось, то ні, не було. Але скажіть, ради бога, куди він міг піти отак без нічого-гісінько на собі?

Звичайно, доктор Гольдберг знав про це не більше за неї, отож він, сповнений найтяжчих побоювань, звернувся вже до поліції.

— Гаразд, будемо шукати, — сказав поліційний урядовець, коли Гольдберг виклав йому все, що знав. — Та коли він, як ви розповіли, цілий тиждень сидів, замкнувшись, удома, неголений і невмиваний, валявся на канапі, цмулив коньяк, а потім десь подівся, голий, мов дикун, — це, добродію, скидається на... гм...

— На білу гарячку, — підказав доктор Гольдберг.

— Атож, — погодився урядовець. — Або, скажімо, на самогубство в стані психічного розладу. Якби з ним таке сталось, я б не здивувався.

— Але ж тоді знайшовся б труп, — невпевнено зауважив Гольдберг. — А крім того, чи далеко він міг зайти голий? І нащо б він брав із собою валізку? А той автомобіль, що чекав коло будинку... Ні, це більше схоже на втечу.

— А борги в нього були? — спитав урядовець.

— Ні, — відразу заперечив лікар. — Хоч Ян Бенда завжди був по вуха в боргах, але він ніколи не сприймав цього трагічно.

— А може... якісь особисті прикрощі... нещасливе кохання, чи сифіліс, чи ще якийсь великий клопіт?

— Наскільки я знаю, нічого такого не було, — відповів Гольдберг не без вагання; йому згадалися два-три випадки, але він про них змовчав. Та й навряд чи вони могли якось стосуватися незбагненого зникнення Бенди. Та все ж він вислухав запевнення, що поліція зробить усе можливе, а йдучи додому перебирав у думці все, що знав про цей бік життя Бенди. Такого було небагато:

1) Бенда мав десь за кордоном законну дружину, про яку, звичайно, не дбав.

2) Він утримував якусь дівчину в Голешовицях.

3) Мав зв'язок — можна сказати, скандальний зв'язок — із пані Гретою Корбеловою, дружиною багатого

фабриканта. Пані Грета будь-що-будь хотіла красуватись на екрані, і тому пан Корбел фінансував кілька фільмів, у яких його дружина, звичайно, грала головну роль. Так ось, було відомо, що Бенда — коханець Грети Корбелової, що вона всюди за ним їздить і навіть не остерігається, хоч би задля пристойності. Правда, Бенда про такі речі ніколи не говорив, він ставився до них із погордою, в якій були і царствена гідність, і цинізм, що шокував Гольдберга.

«Ні,— безнадійно сказав собі лікар,— в особистих Бендиних справах ніхто не добере діла. Я не я буду, коли не таїться тут якась гидка історія; але тепер хай про це думає поліція».

Доктор Гольдберг, звичайно, не знав, як узялась за цю справу поліція і якими способами вона діє; він тільки чекав дедалі неспокійніше якоїсь звістки. Та минув уже місяць від зникнення Яна Бенди, і про актора почали говорити в минулому часі.

Якось надвечір Гольдберг зустрів старого актора Лебдушку; вони розговорились і, звісно, згадали про Бенду.

— Ох і артист був! — згадував старий Лебдушка. — Я його пам'ятаю, ще коли йому було років двадцять п'ять. Бісів син, як він грав Освальда! Ви знаєте, студенти-медики ходили до театру дивитись, який вигляд у паралітика. А як він уперше грав короля Ліра! Я навіть не знаю, як він грав, чуєте, бо я весь час дивився йому на руки. Вони в нього були мов у вісімдесятирічного діда — такі змерзлі, зсохлі, мізерні... я й досі не розумію, як він це зробив. Я ж таки теж умію гримуватись; але того, що робив Бенда, не зробить уже ніхто. Тільки актор може це оцінити.

Доктор Гольдберг із сумною втіхою слухав цей акторський некролог.

— Вимогливий артист був, добродію, — зітхнув Лебдушка. — Як він варив воду з театрального кравця! «Я не гратиму короля, — кричав було, — коли ви мені нашієте таке дешеве мереживо!» Він не міг терпіти на собі бутафорської халтури. Коли готував роль Отелло, то оббігав усі антикварні крамниці, поки знайшов старовинний ренесансний перстень, і, граючи Отелло, весь час мав його на пальці. Він казав, що йому краще грається, коли на ньому є щось справжнє. Та він взагалі не грав, він просто... перевтілювався, — сказав Лебдушка

нерішуче, не певний, чи правильного слова вжив.— А в антрактах завжди бував брутальний, мов биндюжник, і замикався в своїй гримувальні, щоб ніхто не дербивав йому сценічного настрою. Через те він і пив, що завжди мав нерви, як струни,— замислено мовив Лебдушка.— Ну, я йду в кіно,— сказав він, прощаючись.

— Я піду з вами,— напросився доктор Гольдберг, не знаючи, як згяти вечір.

У кінотеатрі йшов якийсь фільм з життя моряків, але Гольдберг навіть не бачив до пуття, що робиться на екрані: він мало не зі слізьми на очах слухав, як старий Лебдушка просторікає про Яна Бенду.

— Ні, це був не артист,— казав старий,— а якийсь диявол. Йому мало було одного життя, от що. В житті він був свинюкою, пане докторе, але на сцені це був справжній король або справжній злидень. Як він умів дати знак рукою — ніби все життя тільки те й робив, що наказував. А тим часом його батько був мандрівний гострильник. Он дивіться, отой йолоп на екрані: врятувався з розбитого корабля, сидить на безлюдному острові, а нігті обрізані. Бачте, як видно, що борода наліплена! Якби його грав Бенда, той відпустив би справжню бороду і під нігтями мав би справжній бруд... Пане докторе, що з вами?

— Вибачте,— підводячись, промимрив Гольдберг,— мені дещо пригадалося. Дякую вам,— і вибіг з кінотеатру. «Бенда відпустив би справжню бороду»,— повторював він.— І він її таки відпустив! Як це я зразу не здогадався!»

— До поліції! — крикнув він, ускочивши в перше таксі, яке трапилось. А коли добувся до нічного чергового-вахмістра, почав галасливо просити, умовляти, благати, щоб йому негайно, ради всього святого негайно з'ясували, чи другого вересня або в наступні дні не знайдено де-небудь — *однаково ge!* — трупа невідомого волоцюги. Проти всякого сподівання, вахмістр справді пішов кудись пошукати чи спитати — скоріше з нудьги, ніж зі службової ревності чи з цікавості. А доктор Гольдберг тим часом обливався потом від хвилювання, бо йому вже мрів страшний здогад.

— Так, добродію,— сказав вахмістр, вернувшись,— другого вересня вранці в Кшивоклатському лісі лісник знайшов труп невідомого волоцюги, віком близько со-

рока років; третього вересня з Лаби поблизу Літомер-жиць витягли труп невідомого чоловіка, віком близько тридцяти років, що пробув у воді не менше двох тижнів. Десятого вересня біля Німецького Броду повісився якийсь невідомий, віком близько шістдесяти років...

— А про того волоцюгу нічого точніше не відомо? — спитав Гольдберг, затамувавши дух.

— Убивство,— відказав вахмістр, уважно дивлячись на схвильованого лікаря.— Згідно з рапортом поліційного посту, голова розбита тупим предметом. Дані розтину: алкоголь, причина смерті — ушкодження мозку. Ось фотографія,— сказав вахмістр і додав тоном знавця: — Ох і розтовкли ж!

На фотографії видно було знятий вище пояса труп чоловіка в брудному дранті, в розхристаній полотняній сорочці; на місці лоба й очей був жахливий клубок з позліплюваного кров'ю волосся, шкіри, уламків кістки, і тільки наїжачене щетиною підборіддя та напіврозтулені уста ще схожі були на людські. Доктор Гольдберг затремтів, мов осиковий листок. Невже... невже це Бенда?

— А... якісь особливі прикмети були? — видушив із себе він.

Черговий зазирнув у папери.

— Гм... Зріст метр сімдесят вісім, волосся сивувате, зуби помітно попсовані...

Доктор Гольдберг гучно зітхнув:

— Ну, то це не він. У Бенди зуби були здоровісінькі. Це не він. Вибачте, що потурбував вас, але це не може бути він. Виключено...

«Виключено,— з полегкістю твердив він собі, йдучи додому.— Може, він живий! Господи, може, він сидить десь у «Олімпії» або в «Чорній качці»...

Тієї ночі Гольдберг знову обійшов усі нічні заклади Праги; в кожному шинку, де колись королював Ян Бенда, він випивав свою склянку води й блискав золотими окулярами в усі кутки, але Бенди не було ніде. Удосвіта лікар раптом зблід, обізвав себе вголос ідіотом і побіг до свого гаража.

Вранці він уже був в одній окружній управі й просив розбудити начальника. На щастя, виявилось, що той колись лікувався в Гольдберга: лікар власноручно розпоров та зашив його і вручив на пам'ять заспиртований у баночці апендикс. Внаслідок цього аж ніяк не

поверхового знайомства він через дві години вже мав у руках дозвіл на ексгумацію і, стоячи поруч сердито насупленого окружного лікаря, дивився, як гробарі викопують труп невідомого волоцюги.

— Я ж вам кажу, колего,— бурчав окружний лікар,— ним уже цікавилася празька поліція. Годі й думати, щоб це був Бенда. Звичайнісінький бруднющий волоцюга.

— А воші в нього були? — зацікавлено спитав Гольдберг.

— Не знаю,— бридливо відказав лікар.— Та ви вже й не впізнаєте його, колего. Самі подумайте, труп цілий місяць пролежав у землі!

Коли могилу розкопали, докторові Гольдбергу довелося послати по горілку, бо інакше не можна було вмоти гробарів, щоб вони витягли й занесли до трупарні те невимовне страхіття, що лежало на дні ями, зашите в лантух.

— Ідіть оглядайте самі! — сердито кинув окружний лікар Гольдбергові й лишився надворі перед моргом, закуривши міцну сигару.

За хвильку з трупарні, заточуючись, вийшов Гольдберг, блідий як смерть.

— Ідіть гляньте,— сказав він хрипко, вернувся до трупа й показав на те, що колись було людською головою. Пінцетом він відтяг рештки губів, і стало видно жахливо попсовані зуби — чи, скоріше, тільки жовті залишки зубів між чорними плямами гнилі.

— Дивіться уважно,— шепнув Гольдберг, тицьнув пінцетом між зуби й здер з них щось чорне. Відкрилися два чудові, міцні різці. Але довше доктор Гольдберг не міг витримати: він вибіг із трупарні, обома руками держачись за голову.

Незабаром він вернувся, блідий і тяжко засмучений.

— Оце вам «помітно попсовані зуби», колего,— тихо мовив він.— То була тільки чорна смола — актори наліплюють її на зуби, коли грають старих дідів або волоцюг. Цей брудний голодранець був артист, колего... І то великий артист,— додав він, безнадійно махнувши рукою.

Того ж таки дня доктор Гольдберг відвідав фабриканта Корбела. То був рослий, дужий чоловік з могутнім тілом і важким випнутим підборіддям.

— Добродію,— сказав йому Гольдберг, зосередже-

но дивлячись на нього крізь опуклі скельця окулярів,— я прийшов до вас... у справі актора Бенди.

— О! — здивовано мовив фабрикант і заклав руки за потилицю.— То він уже знайшовся?

— Почасті,— відповів доктор Гольдберг.— Я гадаю, що вас це зацікавить... хоч би через той фільм, що ви хотіли знімати з ним... Тобто фінансувати.

— Який фільм? — байдуже запитав велетень.— Я нічого не знаю.

— Я маю на увазі той фільм,— уперто провадив Гольдберг,— що в ньому Бенда мав грати волоцюгу... а пані Грета якусь жіночу роль. Власне, весь фільм мав ставитись заради пані Грети,— невинним тоном додав лікар.

— А яке вам діло до того фільму! — пробурчав Корбел.— Це вам, мабуть, Бенда щось наговорив... То все передчасні балачки. Щось таке, може, й справді малося на думці... Вам Бенда сказав, так?

— Та ні! Ви ж йому звеліли, щоб нікому про це ні слова. Все в такій таємниці держали... Але, ви знаєте, Бенда в останні дні свого життя відпустив собі бороду й патли, щоб мати вигляд справжнього волоцюги. Адже Бенда був дуже вимогливий до таких деталей, правда?

— Не знаю,— відрубав фабрикант.— Ви ще чогось хочете?

— І фільм той мали знімати другого вересня, правда? Перші сцени малося зіграти в Кшивоклатському лісі вдосвіта; волоцюга прокидається на узліссі... в уранішньому тумані... обтрушує зі свого лахміття листя й глицю... Уявляю собі, як Бенда зіграв би цю сцену. Я певен, що він перебрався б у найгірші лахи й шкарбани; він їх мав на горіщі цілу скриню. Ось чому, коли він зник, увесь його одяг і білизна були вдома цілі. І як ніхто не здогадався! Адже слід було сподіватися, що він одягнеться в канцур'я й підпережеться мотузком, як справжній голодранець. Він же був просто схибнутий на ретельності в костюмуванні.

— А далі що? — спитав велетень, відхилившись у затінок.— Бо я не розумію, нащо ви мені все це розповідаете.

— Бо другого вересня, годині о третій ранку,— уперто вів далі доктор Гольдберг,— ви приїхали по нього машиною... мабуть, найманою, але, напевне, закритою;

за кермом сидів, я гадаю, ваш брат — він, по-перше, спортсмен, а по-друге — не пробалакається. Ви, як було домовлено з Бендою, не пішли нагору, а засигналили на вулиці. За хвилинку вийшов Бенда... чи, власне, брудний і неголений волоцюга. «Ну, швидше,— сказали ви йому,— оператор уже поїхав попереду». І повезли його до Кшивоклатського лісу.

— Номера машини ви, певне, не знаєте,— іронічно мовив чоловік у затінку.

— Якби я знав його, вас би вже заарештували,— повільно, з притиском сказав Гольдберг.— Удосвіта ви були на місці; десь на узліссі зі столітніх дубів — чудовий пейзаж для кадру! Ваш брат, певне, зостався на шляху й удав, ніби щось лагодить у моторі. Ви повели Бенду в ліс, а кроків за чотириста від шляху сказали: «Отут»,— «А де ж оператор?» — раптом згадав Бенда. І тоді ви вдарили його.

— Чим? — спитав чоловік у затінку.

— Свинцевою гирею,— відповів Гольдберг.— Бо французький ключ був би занадто легкий для Бендиного черепа, а ви хотіли знівечити його обличчя до невпізнання. А добивши його, вернулися до машини. «Готово?» — спитав ваш брат; але ви, мабуть, не відповіли, бо вбити людину — це не жарг.

— Ви збожеволіли,— мовив чоловік у затінку.

— Ні, я не збожеволів. Я тільки хотів нагадати вам, як, напевне, все було. Ви хотіли усунути Бенду через ту історію з вашою дружиною: вона занадто вже відверто витворяла...

— Ах ви пархач поганий! — гримнув на нього чоловік у кріслі.— Що це ви собі дозволяєте...

— Я вас не боюся,— сказав доктор Гольдберг, поправляючи окуляри, щоб мати суворіший вигляд.— Мені ви нічого не зробіте — з усім вашим багатством. Чим ви можете мені дошкулити? Що не захочете оперуватись у мене? Я й сам би вам не радив.

Чоловік у затінку тихо засміявся.

— Слушайте,— сказав він із якоюсь ніби веселістю,— якби ви могли довести хоч десяту частину того, що отут мені наговорили, то не прийшли б до мене, а пішли б до поліції, правда?

— Атож,— дуже серйозно відказав Гольдберг.— Якби я міг довести хоч десяту частину, то не прийшов би сюди. Гадаю, що цього вже ніколи не доведуть. І що

трій зотлілий волоцюга був Бенда, також не доведуть. Ось тому я й прийшов.

— Що, шантажувати? — спитав чоловік у кріслі й простяг руку до дзвоника.

— Ні, страхати. У вас, добродію, сумління не дуже чутливе — для цього ви занадто багаті. Та коли знатимете, що комусь відомо про все це страхіття, про те, що ви убивця і ваш брат убивця, що ви замордували актора Бенду, сина гострильника, — ви, два фабриканти, — це навіки порушить вашу великопанську рівновагу. Поки я житиму на світі, ви обидва не матимете спокою. Я б хотів побачити вас на шибениці. Цього не буде, але я принаймні довіку отруюватиму вам життя. Бенда був не мед; я краще за будь-кого знаю, який він бував злий, пихатий, цинічний, безсоромний; але він був митець. Усі ваші мільйони не варті того п'яного комедіанта; з усіма своїми мільйонами ви не відтворите того царственного поруху руки — тієї штучної і все ж прекрасної людської величі... — Доктор Гольдберг розпачливо сплеснув руками. — Як ви могли це зробити? Ніколи, ніколи ви не матимете спокою, я не дозволю вам забути! До самої смерті нагадуватиму вам: «Пам'ятаєте актора Бенду? То був великий митець, чуєте?»

ЗАМАХ НА ЖИТТЯ

Того вечора радник Томса розкошував: сидів, надівши навушники, і, блаженно всміхаючись, слухав по радіо танці Дворжака. «От де музика!» — вдоволено приказував він сам до себе. Аж раптом надворі щось двічі ляснуло, і з вікна на голову радникові, забряжчавши, посипалося скло. Треба зауважити, що пан Томса сидів у кімнаті на першому поверсі.

Він повівся так, як, мабуть, повівся б кожен з нас: хвилинку почекав, що буде далі, потім скинув навушники, трохи сердито подивився, що ж сталось, і аж потім злякався, бо побачив, що вікно, біля якого він сидів, у двох місцях прострелене, а в дверях навпроти, відщепивши тріску, застрягла куля. Перший його душевний порух був вибігти на вулицю й голіруч схопити того негідника, що стріляв, за комір; та коли людина вже немолода й солідна, вона звичайно стримує той

перший порух і чинить за другим. Тому пан Томса кинувся до телефону й подзвонив у поліцію;

— Алло, мерщій пришліть сюди когось; мене щойно хотіли вбити.

— А де це? — спитав сонний, байдужий голос.

— У мене! — розсердився пан Томса, ніби поліція була в тих пострілах винна.— Це ж неподобство — отак з доброго дива стріляти в мирного громадянина, що сидить собі спокійно вдома! Цю історію треба якнайретельніше розслідувати! Добре мені діло — отак...

— Гарзд,— перебив його сонний голос.— Когось пришлемо.

Дожидаючись, пан радник аж кипів з нетерплячки; йому здавалося, наче той «хтось» плентає до нього цілу вічність. А насправді вже через двадцять хвилин до нього з'явився такий собі розважний інспектор поліції й зацікавлено оглянув прострелену шибку.

— Хтось стріляв до вас у вікно, добродію,— констатував він.

— Це я й без вас знаю! — розсердився пан Томса.— Я ж біля цього вікна сидів!

— Калібр сім міліметрів,— сказав інспектор, викопавши ножом кулю з дверей.— Очевидно, з армійського револьвера старого зразка. Зверніть увагу: стрілець, видно, спершу заліз на паркан, бо якби він стріляв з тротуару, куля застрягла б вище. А це означає, що він цілився в вас, добродію.

— Чи ти ба,— ущипливо мовив пан Томса.— А я вже думав, що він просто хотів двері зіпсувати.

— Хто ж це був? — не звертаючи уваги на ту шпильку, спитав інспектор.

— Вибачте, але адреси його я вам дати не можу,— відказав радник.— Я його не бачив і не здогадався покликати сюди.

— Кепська справа,— незворушно мовив інспектор.— А може, ви маєте на когось підозру?

Панові Томсі вже уривався терпець.

— Яка там підозра! — відрубав він дратливо.— Я ж не бачив того поганця, та й хоч би він чекав там, поки я пошлю йому з вікна цілунок, то я б його в п'ятні не розгледів. Якби я знав, хто він, то навіщо б я вам голову морочив, добродію?

— Авжеж, авжеж,— відказав інспектор заспокійливо.— Але, може, ви згадаєте, хто міг би мати користь

із вашої смерті? Або хто хотів би помститися вам? Завважте, це був не грабіжник; грабіжники стріляють, лиш коли вже неминуче. Може, є хтось дуже лютий на вас? Ось що ви нам скажіть, добродію, а ми вже розслідуємо далі.

Пан Томса спантеличився: щось таке йому ще не спало на думку.

— Та ні, не знаю... — сказав він невпевнено, окидаючи одним поглядом своє тихе життя урядовця й старого парубка.— Хто б це міг бути такий лютий на мене? — провадив він здивовано.— Слово честі, наскільки я знаю, у мене нема жодного ворога. Ні, це виключено,— запевнив він, хитаючи головою.— Адже я ні з ким не знаюся, добродію; живу сам, ні в кого не буваю, ні до чого не втручаюся... За що б мав хтось мені мститися?

Інспектор знизав плечима.

— Ну; то й я ж не знаю, добродію. Але, може, ви до завтра щось пригадаєте? Ви не боятиметесь тут самі?

— Ні, не боятимусь,— відказав пан Томса замислено. «Дивно,— сказав він собі пригнічено, коли зостався на самоті.— Чому в мене хтось стріляв, ну чому? Адже я майже відлюдник; відсиджу свої години на службі й іду додому... Я ж ні з ким ніякого діла не маю! За що ж мене хотіли застрелити?» Така несправедливість дивувала його й сповнювала душу гіркотою. Помалу його розбирав жаль до себе. «Працюю як віл,— думав радник,— навіть додому роботу беру, ніяких тобі розкошів, живу, мов равлик у черепашці, і раптом — трах! Хтось надумав мене вколошкати. Боже, звідки в людей така злість! — у подиві й жаху міркував радник.— Що я кому заподіяв! За віщо мене хтось так люто, так нестямно ненавидить?»

«Та ні, це, мабуть, якась помилка,— заспокоював він сам себе, сидячи на постелі зі щойно скинутим черевиком у руці.— Звичайно ж, мене просто з кимось сплутали. Той чоловік вважав мене за когось іншого, на кого був злий! Так воно й є,— казав він собі з полегкістю,— бо за що, за що хтось міг би так ненавидіти мене?»

Раптом рука його впустила черевик. «Правда... — трохи збентежено пригадав він.— Ось недавнечко я впоров таку дурницю — звичайно, мимохить. Розмовляв із Роубалом, і мені ненароком злетів з язика неподобний натяк на його дружину. Весь світ знає, що вона

зраджує його з ким лише трапиться, і сам він про це знає, тільки показувати не хоче. А я, бовдур, так подурному ляпнув...» Радник згадав, як Роубал тільки слину ковтнув і зціпив кулаки. «Боже,— ужахнувся пан Томса,— як же я вразив його! Адже він кохає дружину до нестями! Звісно, я зразу спробував усе зам'яти, заговорити його чимсь іншим, але як той Роубал кусав собі губи! Ось хто справді має за що ненавидіти мене,— засмучено подумав радник.— Я знаю, що стріляв не він, про це нема чого й балакати; але я б не здивувався...»

Пан Томса спантеличено втупив очі в підлогу. «Або, скажімо, кравець,— із гнітючим почуттям згадав він.— П'ятнадцять років він обшивав мене, а потім мені сказали, що в нього сухоти, відкрита форма. Звісно, хто б не побоявся носити одержу, обкашляну сухотником; тож я й перестав шити в нього... А він тоді прийшов просити: мовляв, роботи нема, жінка хворіє, та ще й дітей треба б на село відвезти, то чи не вшаную я його знову своєю довірою. Господи, який він був блідий, як хворобливо пітнів! «Нічого не вийде, пане Колінський,— сказав я йому.— Мені потрібен кращий кравець, я незадоволений вашою роботою».— «Я старатимусь, пане раднику»,— жалібно запевняв він, аж пітніючи від страху та розгубленості. Мало не заплакав! А я,— згадував радник,— а я вирядив його, сказавши: «Гаразд, побачимо»,— слова, добре знайомі таким бідолахам. І цей кравець міг би ненавидіти мене,— вжахнувся пан Томса. Адже це страхіття: прийти до когось багатого, щоб тобі врятували життя,— і зіткнутися з такою байдужістю! Та що я мав з ним робити? Я знаю, це не він стріляв, але...»

Панові радникові ставало дедалі тяжче на серці. «А як негарно було,— згадалося йому,— коли я на службі напався на кур'єра. Десь заповівся один документ, то я викликав старого до себе й привселюдно накричав на нього, як на хлопчиська. Мовляв, коли у вас буде порядок, що це ви, бовдуре, за свинюшник тут розвели, я вас утришия вижену! А потім той документ знайшовся в моїй власній шухляді... А стариган навіть не писнув, тільки трусився та кліпав очима.— Пана радника мов жаром обсипало.— Звісно, перед підлеглим не будеш вибачатися, хоч би й трохи скривдив його,— почав він виправдовуватись перед собою.— Але як ті підлеглі, певне, ненавидять своїх начальників! Ну, дарма,

я йому віддам котрийсь старий костюм; але, власне, і це для нього приниження...»

Пан радник не міг уже влестися в ліжку, його навіть ковдра душила. Він сів і, обхопивши руками коліна, вступився в темряву. «Або той випадок з Моравеком, — ужалила його пекуча думка. — Такий культурний юнак, вірші пише. А я, коли він недоладно склав мені один документ, сказав йому: «Переробіть, колего!» — і хотів кинути папір йому на стіл, а він упав додолу, і Моравек мусив нахилитись, аж вуха йому почервоніли від образи...»

— Надавати б собі ляпасів за це! — промурмотів пан радник. — Адже мені той юнак симпатичний, а я його так принизив, хоч і ненавмисне...

В радниковій пам'яті зринуло ще одне: бліде, безкеле обличчя колеги Ванкла. «Сердега, він так хотів стати начальником канцелярії... Це ж кілька сотень на рік додалось би до платні, а в нього шестеро дітей... Кажуть, він хоче найстаршу дочку віддати навчатися співу, але не має за що. І ось я його випередив, бо він такий маруда в роботі... Дружина в нього як відьма, худюща й злюща від постійних нестатків; у обід він давиться черствою булочкою... — тоскно думав радник. — Як йому, бідоласі, мабуть, прикро, що я на себе одного одержую більше, ніж він; але хіба ж я винен? Мені завжди аж серце стискається, коли він так смутно й докірливо поглядає на мене...»

Радник потёр рукою чоло, змокріле від хвилювання. «А тоді, коли мене офіціант обдунив на кілька крон! — сказав він собі. — Я викликав хазяїна, і той зразу вигнав офіціанта геть. «Ах ти злодюго! — сичав він на нещасного. — Я подбаю, щоб тебе ніхто в усій Празі не взяв на роботу!» І офіціант не сказав ні слова, мовчки пішов геть... і так у нього лопатки під стареньким фракком випиналися...»

Радник не міг уже й усидіти в ліжку; він сів до радіоприймача й начепив на голову навушники, але радіо мовчало, стояла безмовна ніч, німотні нічні години. Пан Томса підпер голову долонями й ще довго сидів, згадуючи всіх людей, яких коли зустрічав у житті, всіх тих дивних скромних людей, з якими він не вмів порозумітись і про яких досі ніколи не думав.

Уранці він, трохи блідий і розгублений, прийшов до поліції.

— Ну як,— спитав його інспектор,— згадали когось такого, хто може вас ненавидіти?

Радник похитав головою.

— Не знаю,— сказав він невпевнено.— Таких, що могли б ненавидіти мене, є стільки, що... — І безнадійно махнув рукою.— Хіба хто відає, скількох людей він скривдив за своє життя... Біля вікна я більше не сидітиму. А вас прийшов попросити, щоб ви прикрили цю справу.

ВІДПУЩЕНИЙ НА ВОЛЮ

— Ну, що, Зарубо, зрозуміли? — спитав начальник в'язниці майже урочистим тоном дочитавши надіслане з міністерства юстиції розпорядження.— Це означає, що вас умовно звільняють із довічного ув'язнення. Ви відсиділи дванадцять з половиною років і весь цей час поводитися... ну, коротше кажучи, зразково. Ми дали вам найкращу характеристику, і... м-м-м... одне слово, можете йти додому, розумієте? Але пам'ятайте, Зарубо: коли ви чогось накоїте, то умовне звільнення буде скасоване і доведеться вам уже сидіти довіку за вбивство своєї дружини Марії. Так, тоді сам господь вам не допоможе. Тож стережіться, Зарубо: як попадете сюди знов, то вже до самої смерті сидітимете.— Начальник розчулено висякався.— Ми любили вас, Зарубо, але вдруге я б не хотів побачити вас тут. Ну, на все добре вам. Одержіть свої гроші в конторі і можете йти.

Заруба, здоровило майже два метри на зріст, переступав з ноги на ногу й щось мимрив; він був такий щасливий, що аж стерпіти несила, і в грудях у нього щось булькотіло, наче хлипання.

— Ну гаразд, гаразд,— буркнув начальник в'язниці.— Глядіть іще розрюмсайтесь. Ми для вас підбрали в що вдягтись, і підрядчик Малек пообіцяв мені, що візьме вас на роботу. Що, ви хочете спершу з'їздити додому? А, на дружинину могилу! Ну що ж, це ви гарно надумали. Щасливої дороги, пане Зарубо,— квапливо сказав начальник і подав Зарубі руку.— Та шануйтеся, ради бога, пам'ятайте, що вас випустили умовно!..

— Такий славний чолові'яга,— сказав начальник в'язниці, тільки-но за Зарубою зачинилися двері.— Знаєте, Форманеку, ці вбивці часом бувають дуже порядні лю-

ди. Найгірші — розтратники: тим у в'язниці все не так. А цього Заруби шкода.

Коли залізна брама й подвір'я Панкрацької в'язниці лишилися за спиною в Заруби, в нього ще було таке невиразне, покірливе почуття, наче перший стрічний поліцей затримає його й приведе назад; тому він плентав нога за ногою, щоб не подумали, ніби він утікає. Коли він вийшов на вулицю, у нього аж голова обертом пішла: стільки людей надворі, а он гасають дітлахи, а он два шофери гарикаються, господи, скільки людей... Колись їх стільки не було... куди ж йому йти? Однаково; кругом автомобілі і стільки жінок... чи ніхто за ним не йде? Ні... але ж скільки машин! Заруба звернув униз, до Праги, і піддав ходу, аби вже опинитись чимдалі від в'язниці. Ось запахло ковбасою... ні, не зараз, хай потім, а тоді запахло ще сильніше — будова. Муляр Заруба зупинився і вдихнув запах вапна й дерева. Він здивився на робітника, що мішав вапно, і йому захотілось побалакати з ним, але чогось не виходило; він не міг видобути з себе голосу: в одиночному ув'язненні людина відвикає говорити. Широко ступаючи, Заруба попростував до Праги. Господи, скільки тут будується! Он там усю будівлю роблять з бетону, дванадцять років тому такого не було, ні, за його часів такого не було, подумав Заруба; таж воно в них завалиться — он які тоненькі колони!

— Обережно! Сліпий, чи що?

Його мало не збив автомобіль, він мало не попав під трамвай, не почувши дзвінка: хай йому біс, за дванадцять років геть відвик від вулиці. Йому хотілося спитати, що це за велика будова і як дійти до Північно-Західного вокзалу; повз нього саме з гучним брязкотом їхав ваговіз, навантажений залізом, і він під той брязкіт спробував сказати вголос сам до себе: «Скажіть, будь ласка, як дійти до Північно-Західного вокзалу?» Ні, не вийшло: чи то голос у ньому засох, чи що... Там, нагорі, сидячи, людина іржавіє й німіє: перші три роки ще інколи питаєш про дещо, а потім замовкаєш зовсім. «Скажіть, будь ласка, як дійти до...» — тільки захрипіло у нього в горлі, але то не був людський голос.

Широкими кроками Заруба гнав по вулицях. Він почував себе так, наче був п'яний або снів; усе довкола було зовсім не таке, як дванадцять років тому: більше, гамірніше, метушливіше. Самих людей он скільки! За-

рубі аж сумно стало, йому здається, наче він десь на чужині й не може навіть порозумітися з цими людьми. Якби лиш дістатися на вокзал та поїхати додому, додому...

Раптом він почув іззаду крик, і хтось шарпнув його на тротуар.

— Ви чого не йдете тротуаром? — визвіряється на нього шофер. Заруба хоче відповісти, але не може; тільки прохарчав щось і побіг далі. «Тротуаром! — думає він. — Мені тротуару мало, люди добрі, я кваплюся, я хочу додому, скажіть, будь ласка, як пройти на Північно-Західний вокзал!» Може, оцією найлюднішою вулицею, вирішив він, оцісю, де ціла вервечка трамваїв їде. І де лиш набралось стільки людей? Адже їх тут ціле юрбище, і всі йдуть в один бік, напевне, до вокзалу, і так біжать, щоб не спізнитися на поїзд. Височенний Заруба пішов швидше, щоб не лишитися позаду; бач, людям уже не вистачає тротуару, вони сунуть серединою вулиці — щільний, галасливий натовп, і весь час до нього пристають нові й нові, біжать підтюпцем і щось кричать; і враз заревли всі — протягло й гучно.

Зарубу сп'янив той гамір, у нього голова пішла обертом. Господи, як гарно, стільки люду! А попереду вже заспівали щось на маршовий мотив. Заруба вирівнює ходу і завзято гупає ногами, а довкола нього вже всі співають, і в Заруби щось розтає й наливається в грудях, воно немов душить його, рветься з горла, і це спів: раз-два, раз-два, Заруба співає пісню без слів, мугикає, гуде густим басом. Що ж це за пісня? Чи не однаково, я їду додому, я їду додому! Височенний Заруба вже виступає в першому ряду й співає, не словами, але так йому гарно співається, раз-два, раз-два, піднісши руку, Заруба сурмить, мов слон, у нього таке відчуття, ніби звучить усе його тіло, живіт вібрує, мов бубон, груди голосно гудуть, а в горлі йому так приємно, ніби він п'є або плаче. Тисячі людей кричать: «Ганьба! Ганьба урядові!», — але Заруба не може зрозуміти, що вони кричать, і переможно трубить: «А-а! А-а!» Махаючи довгою рукою, Заруба йде на чолі всіх, рикає, реве, співає, бушує, тарабанить кулаками в груди, і з уст його вилітає гучний крик, що підноситься над усіма головами, мов розмаяний прапор. «Уа-ва, уа-ва!» — сурмить Заруба на всю горлянку, всіма легенями, всім серцем, заплющуючи очі, як півень, що кукурікає. «Уа-ва! А-а! Ура-а!» Та ось натовп чомусь зупинився, не може йти

далі, відкочується назад безладною хвилею, сопе й наїжачується збудженими вигуками. «Уа-ва! Ура-а!» Заруба, заплющивши очі, віддається тому великому, визволеному голосові, що здіймається з його нутра. І раптом його хапають чийсь руки й захеканий голос харчить йому в вухо: «Іменем закону я вас заарештовую!»

Заруба вирячив очі; на одній його руці повис поліцей і витягає його з купки людей, що шарпається туди й сюди. Заруба зойкнув з жаху і хоче вирвати руку в поліцей, а той викручує її. Заруба ревнув з болю й другою рукою, мов довбешкою, вдарив поліцей по голові. Поліцей почервонів і пустив його, а за мить і сам Заруба дістав кийком по голові, й ще раз, і ще, й ще! Дві здоровезні руки закрутились, наче крила вітряка, падаючи на чийсь голови, та враз на них, мов бульдоги, почепилися два чоловіки в касках. Заруба, заїкаючись від жаху, намагається струснути їх, стусає ногами кругом себе, шарпається, мов шалений, його кудись тягнуть і штовхають, два поліцей ведуть його за викручені руки спустілою вулицею — раз-два, раз-два. Заруба йде, як овечка... «Скажіть, будь ласка, як дійти до Північно-Західного вокзалу? Адже мені треба їхати додому».

Два поліцей майже вкинули його в двері комісаріату.

— Як вас звати? — гримнув на нього злий, холодний голос.

— Антонін Заруба,— хрипко прошепотів здоровань.

— Де живете?

Заруба безпорадно знизав плечима.

— На Панкраці,— видушив із себе він.— В одиночній камері.

Хоч воно й не годиться, але так сталося: три юристи сиділи й радились, як визволити Зарубу з цієї халепи — голова суду, прокурор і офіційно призначений адвокат.

— Нехай той Заруба відмагається від усього,— сказав прокурор.

— Не можна,— відказав голова суду.— Він на попередньому допиті зізнався, що бився з поліцейями. А коли вже сам зізнався, бовдур...

— А якби ті поліцей заявили, що не впізнають Зарубу напевне,— запропонував адвокат,— що то міг бути хтось інший...

— Ну що ви,— обурився прокурор.— Невже ми маємо підбивати поліцей на брехню? Адже вони з певніс-

тю пізнають Зарубу. Найкраще — якби його визнали ненормальним. Зажадайте психіатричного обстеження, колего, і я вас підтримаю.

— Та це можна, чом ні, — погодився адвокат. — Але що, як лікарі не визнають його божевільним?

— Я з ними побалакаю, — сказав голова суду. — Хоч і не годиться так, але... Хай йому біс, мені не хотілось би, щоб... Заруба за таку дурницю сидів довіку. Що загодно, тільки не це. Господи, півроку б я йому дав, і оком не моргнувши; але щоб він сидів до самої смерті — це мені, панове, страшенно не теє... не подобається.

— Як не допоможе психічна ненормальність, то буде кепсько, — розмірковував прокурор. — Що я можу вдіяти? Я мушу кваліфікувати його вчинок як злочин; що мені більше лишається? Якби той йолоп хоч десь у шинку побував, то можна б визнати, що він був просто п'яний, та й квит.

— Прошу вас, панове, — наполягав голова суду, — зробіть уже якимось, щоб я міг його пустити. Я старий чоловік, і мені страх як не хочеться брати на себе... ну, самі знаєте що.

— Важке діло, — зітхнув прокурор. — Ну, побачимо. Може, щось вийде з тими психіатрами. Розгляд справи завтра, так?

Але до розгляду справи не дійшло. Вночі Антонін Заруба повісився — очевидно, зі страху перед карою. А що він був занадто довготелесий, то висів так чудно, наче сидів на підлозі.

— Паскудна історія, — буркнув прокурор. — Господи, яка дурна історія! Та принаймні ми тут не винні.

ЗЛОЧИН НА ПОШТІ

— Еге, Правосуддя... — мовив жандармський вахмістр Брейха. — Цікаво мені знати, чому його зображують як жінку з пов'язкою на очах і з терезами в руці, ніби воно продає перець. Я сказав би, що правосуддя схоже на жандарма. Ви не повірите, скільки справ ми, жандарми, вирішуємо без суддів, без терезів і без усяких церегелій. У дрібніших випадках уріжемо по пиці, а в більших — розстібаємо ремінь, і в дев'яноста випад-

ках із ста оце вам усе правосуддя. Я вам кажу, пане, що тут я сам спіймав двох людей на вбивстві, сам присудив їм справедливу кару, сам виконав свій вирок і жодним словом нікому про це не доповів. Ось послушайте, як це було.

Ви, певне, пам'ятаєте оту дівчину, що два роки тому служила тут у селі на пошті. Так, так, Геленкою звалась. Таке славне, миле дівча, гарненьке, як намальоване. Ще б пак ви не пам'ятали! Так ось та Геленка торік улітку втопилася: стрибнула в ставок і п'ятдесят метрів брела, поки дійшла до глибокого. Виринула аж за два дні. І знаєте, чому вона це зробила? Того дня, коли вона втопилася, на пошту несподівано приїхав із Праги ревізор і виявив, що у Геленки в касі бракує двохсот крон. Нікчемних двох сотень. Йолоп ревізор сказав, що повинен доповісти про це начальству і що це буде розслідуватись як розтрата. А ввечері Геленка з ганьби втопилася.

Коли її витягли на греблю, я мусив вартувати коло неї, поки не прибуло слідство. Вже в ній, бідоласі, не було нічого гарного, а я все бачив, як вона сміється з віконечка на пошті — та ми ж усі туди ходили, аби глянути на неї, бо ту дівчину всяк любив. Грім побий, кажу собі, дівчина не вкрала тих двох сотень — насамперед тому, що я не можу в це повірити, а по-друге, ну нащо їй було красти: батько її мельник, отам за ставом, а служити вона пішла тільки з жіночого гонору: мовляв, сама себе прогодую. Батька я добре знав: письменник був, та ще й протестантської віри, а щоб ви знали, евангелісти та всякі оті сектанти у нас ніколи не крадуть. І коли на пошті забракло двох сотень, то вкрав їх хтось інший. І я тоді на греблі пообіцяв тій мертвій дівчині, що так цього не полишу.

А тим часом на пошту прислали одного хлопця з Праги, Філіпек звався, такий меткий, зубатий хлопчина. Я й почав ходити на пошту до того Філіпека, аби щось вивідати. Ну, а там усе достоту, як скрізь у маленьких поштових конторах: за віконцем столик, у столику в шухляді марки та гроші. За спиною в поштмейстера етажерка з усякими там тарифними довідниками та паперами й ваги — зважувати посылки тощо.

— Пане Філіпек,— кажу я,— гляньте, будь ласка, в свої довідники, скільки коштуватиме, приміром телеграма до Буенос-Айреса.

— Три крони за слово,— відказує Філіпек, і оком не моргнувши.

— А телеграма-блискавка до Гонконга? — знов питаю його.

— Треба подивитись,— каже Філіпек, підводиться й обертається до етажерки. І, поки він гортав довідник, стоячи спиною до столика, я впхався з плечима у віконце, дістав рукою до шухлядки з грішми й висунув її; вона висунулась зовсім легко й нечутно.

— Дякую, вже все,— кажу йому.— Ось як воно могло статися. Припустімо, що Геленка шукала чогось на тій етажерці; хтось міг у ту хвилину поцупити з шухляди ті дві сотні. Слухайте, пане Філіпек, ви не скажете мені, хто відсилав звідси телеграму або посилку останніми днями?

Філіпек почухав потилицю й відказує:

— Не можна, пане вахмістре. Бачте, існує закон про таємницю листування. Хіба що ви цього вимагаєте ім'ям закону, але тоді я муситиму доповісти начальству, що в мене зробили обшук.

— Зачекайте,— кажу йому.— Поки що мені цього не хочеться робити. Але чи не можете ви, пане Філіпек... ну, знічев'я чи що... глянути в свої списки, хто останніми днями посилав щось таке, що Геленка мусила обернутися спиною до столика?

— Пане вахмістре,— відказує Філіпек,— що до телеграм річ проста, заповнені бланки лишаються в нас, але щодо рекомендованих листів та посилок у нас записується тільки кому послано, а не хто послав. Що ж, я перепишу вам усі прізвища, які знайду, хоча й не маю на це права, але задля вас зроблю вже. Але, по-моєму, дідька лисого ви з цього дізнаєтесь.

І мав рацію: приніс мені зо три десятки прізвищ — самі розумієте, з сільської пошти небагато відсилають, хіба якусь там посилочку синові до війська, але з них я не виколупав ані найменшого натяку. А сам куди не піду, все думаю про цю справу: так мене мучило, що я не виконав своєї обіцянки тій мертвій дівчині.

І ось, десь так за тиждень, заходжу я знов на пошту. Філіпек вищирив зуби до мене й каже:

— Пане вахмістре, з цими іграшками вже не вийде нічого, я збираюсь. Завтра сюди прибуде нова поштмейстерка — з пардубицької пошти.

— Ага,— кажу,— чимось проштрафилась, що з Пардубиць переводять у таке глухе село?

— Та ні,— відповідає Філіпек і дивиться на мене якось чудно.— Вона сама сюди попросилася, пане вахмістре.

— Дивно,— кажу.— Вгадай-но їх, цих жінок.

— Справді дивно,— погоджується Філіпек, усе дивлячись на мене,— а ще дивніше, що той анонімний лист, щоб на тутешній пошті зробили несподівану ревізію, надійшов теж із Пардубиць.

Я свиснув і, здається, подивився на Філіпека так само, як він на мене. Коли це озивається листоноша Угер, що розбирав там свіжу пошту: — А, Пардубиці! Туди пан молодший лісничий з маєтку мало не щодня листи шле — якійсь панночці на пошті. Певно його мила.

— Дядечку, а ви не знаєте, як ту панночку звати? — питає Філіпек.

— Якось так, наче Юлія Тоуф... Тоуфар...

— Тоуферова,— каже Філіпек.— То це та сама, що переводиться сюди.

— Та й пан Гоудек, лісничий себто, теж мало не щодня дістає листа з Пардубиць,— зауважує листоноша. «Пане лісничий,— кажу я йому,— ось вам знову лист від нареченої». То він, пан Гоудек, щоразу стрічати мене виходить. А ниньки йому посилочка, але з Праги. Ти ба, вона назад вернулась. «Адресат відсутній». Видно, пан лісничий переплутав адресу. Віднесу йому назад.

— А покажіть-но,— просить Філіпек.— Адресовано якомусь Новакові, Прага, вулиця Спалена. Два кілограми масла. Штемпель чотирнадцятого липня.

— Це ще як тут була панна Геленка,— каже листоноша.

— Покажіть-но,— прошу я Філіпека й приножуюсь до посилки.— Пане Філіпек,— кажу,— дивно, це масло десять днів було в дорозі, а не смердить згірклим. Дядечку, зоставте цю посилку тут, біжіть розносьте листи.

Тільки-но листоноша вийшов, Філіпек сказав мені:

— Пане вахмістре, я не маю на це права, але ось вам долото.— І вийшов, буцімто щоб не бачити. Я розпакував посилку; в ній було два кілограми глини. Я до Філіпека й кажу йому:

— Про це діло нікому ні слова, зрозуміли? Я все сам упораю.

А потім, звичайно, зібрався й пішов до того молод-

шого лісничого Гоудека в графський маєток. Він сидів там на колодах і дивився в землю.

— Пане лісничий,— кажу йому,— на пошті щось переплутали. Ви не пам'ятаєте, на яку адресу посилали посылочку десять чи дванадцять днів тому?

Гоудек ніби трохи зблід і відказує:

— Байдуже, я вже й сам не пам'ятаю, кому її посилав.

— Пане лісничий,— допитуюсь я,— а яке то було масло?

Гоудек схопився, білий як стіна.

— Що це означає? — кричить.— Чому ви причепилися з цим до мене?

— Пане лісничий,— кажу йому.— Річ ось у чому. Ви вбили Геленку з пошти. Ви принесли туди посылку з фальшивою адресою, щоб вона її зважила на вазі. А поки вона важила, ви нахилилися через столик і вкрали з шухляди двісті крон. Через ті двісті крон Геленка втопилась. От воно як.

Гоудек затрусивсь, як осиковий лист.

— Брехня,— кричить,— нащо б я мав красти ті дві сотні?

— Бо ви хотіли, щоб панна Тауферова, ваша наречена, перевелася сюди на пошту. Панна Тауферова послала анонімку, що в Геленки в касі бракує двохсот крон. Ви вдвох загнали Геленку в ставок. Ви вдвох убили її. У вас на сумлінні злочин, пане Гоудек.

Він упав на колоди й затулив обличчя руками; я ще зроду не бачив, щоб чоловік так плакав.— Господи боже,— ридав він,— я ж не міг знати, що вона втопиться! Я думав тільки, що її звільнять з посади... вона ж могла вернутись до батька! Пане вахмістре, я тільки хотів одружитися з Юльчею, але тоді котромусь із нас довелося би покинути службу... а на одну платню ми б не прожили... Через це я так хотів, щоб Юльча перейшла на тутешню пошту. Ми вже п'ять років цього чекаємо... Пане вахмістре, ми ж так любимо одне одного!...

Далі я не буду вам розказувати; була вже ніч, він стояв переді мною навколішки, а я ревів над тим усім, як стара хвойда; і над Геленкою, і над усім.

— Ну, годі,— сказав я йому нарешті.— Досить із мене. Давайте сюди тих двісті крон. Отак. А тепер слухайте: глядіть не здумайте піти до панни Тауферової, поки я не залагодив цього діла, а то я заявлю на вас, що ви вкрали гроші, зрозуміли? А як надумаете застрели-

тися чи щось таке, то я скажу, чому ви це зробили. І крапка.

Ту ніч, добродію, я просидів під зорями, судячи тих двох; я питав бога, як їх покарати, і збагнув гірку втіху, що є в справедливості. Якби я подав рапорт, Гоудек дістав би кілька тижнів ув'язнення; та й то ще хтозна, чи вдалось би що довести. Гоудек убив ту дівчину; але це не був запеклий убивця. Кожна кара здавалась мені надто суворою й надто м'якою. Тому я засудив і покарав їх сам.

Вранці пішов на пошту. Там сидить за віконечком бліда, висока дівчина з колючими очима.

— Панна Тауферова,— кажу їй,— ось у мене рекомендований лист,— і подаю їй листа, адресованого дирекції пошт і телеграфу в Празі. Вона подивилась на мене й наклеїла на конверт наліпочку.

— Заждіть хвилинку,— кажу.— В цьому листі повідомляється, хто вкрав двісті марок у вашої попередниці. Скільки коштуватиме відіслати його?

Ох і сила ж була в тій дівчині! А все ж вона посіріла на виду й ніби закам'яніла.

— Три крони п'ятдесят гелерів,— насилу шепнула.

Я відрахував три з половиною крони й кажу:

— Ось, будь ласка. Та якби оці дві сотні,— і кладу їй на стіл ті дві вкрадені банкноти,— якби оці дві сотні знайшлися тут, десь закладені чи завалені, розумієте? — щоб видно було, що Геленка їх не вкрала,— то я б цього листа не посилав. То як?

Вона не сказала ні слова, тільки застигло дивилась перед себе своїми колючими очима.

— За п'ять хвилин, панно, прийде листоноша,— кажу їй.— То як, забрати цього листа назад?

Вона швидко кивнула головою. Я забрав листа, вийшов і ходжу собі перед поштою. Повірте, зроду я ще так не хвилювався. Хвилин за двадцять вибігає старий листоноша Угер і кричить:

— Пане вахмістре, найшлися ті дві сотні, що пропали в панни Геленки! Нова панночка знайшла їх, були закладені в якомусь довіднику! Оце то пригода!

— Дядечку,— кажу йому,— біжіть розкажуть всім, що ті дві сотні знайшлися. Хай усі знають, що Геленка їх не вкрала. Слава богу!

Ось що я зробив насамперед. А потім пішов до ста-

рого поміщика. Ви його, мабуть, не знаєте, він трошечки схиблений, але взагалі дуже хороший чоловік.

— Пане графе,— кажу йому,— не питайте нічого, але тут ідеться про діло, в якому ми, люди, повинні стояти заодно. Викличте молодшого лісничого Гоудека й скажіть йому, щоб іще сьогодні він їхав на службу до вашого маєтку на Мораві, а як він не погодиться, то ви його звільняєте.

Старий граф звів брови й хвилинку дивився на мене; а мені й силувати себе не треба було, щоб виглядати так поважно, як лишень можливо.

— Ну гаразд,— сказав граф,— я вас не розпитуватиму.— І наказав покликати Гоудека. Той прийшов, а як побачив у графа мене, то поблід, але виструнчився як свічка.

— Гоудек,— каже граф,— скажіть, щоб запрягали, поїдете на станцію. Сьогодні ввечері, щоб були в моєму маєтку під Гуліном, служитимете там. Я пошлю телеграму, щоб вас там чекали. Ви зрозуміли?

— Так,— тихо відповів Гоудек і втупив очі в мене — такі очі, знаєте, як у пропащої душі в пеклі.

— Ви щось маєте проти? — питає граф.

— Ні,— хрипко відповів Гоудек, не спускаючи з мене очей. Мені аж моторошно стало від того погляду.

— То можете йти,— докінчив граф, та й було по всьому. За часинку я побачив, як Гоудек від'їздив у кареті, він сидів, наче дерев'яна лялька.

Оце й усе. Як зайдете на пошту, придивіться до тієї блідої дівчини. Вона лиха, лиха на всіх, і в неї вже з'являються на обличчі такі лихі, старі зморшки. Не знаю, чи зустрічається вона коли з тим своїм лісничим; мабуть, час від часу їздить до нього, але вертається ще зліша й колючіша. А я дивлюсь на неї й кажу собі: «Правосуддя повинне бути».

Я тільки жандарм, добродію, але зі свого досвіду скажу вам ось що: чи є якийсь всевидящий і всемогутній бог, не знаю, а хоч би й був, то що для нас із того; але, скажу вам, мусить бути якась найвища справедливість. Так, так, добродію. Ми можемо тільки карати, але мусить бути хтось такий, хто прощав би. І я вам кажу, те справжнє, найвище правосуддя — це щось таке дивне, як любов.

ВИКРАДЕНИЙ КАКТУС

— Ось я розкажу вам,— почав пан Кубат,— що зі мною сталося торік улітку.

Жив я тоді на дачі — знаєте самі, що це таке: ні води, ні лісу, ні риболовлі, ну просто нічого, зате там повно членів народної партії, є спілка квіткарів із дуже заповзятливим головою, фабрика перламутрових гудзиків і пошта, де сидить стара носата поштмейстерка; одне слово, так само, як усюди. Вже тижнів зо два я віддавався благодотвірній цілющій дії тієї нічим не порушваної нудоти, коли раптом до мене дійшло, що місцеві пліткарки і взагалі громадська думка перемивають мої кісточки. А оскільки листи мені приходили напрочуд старанно заклеєні, аж весь конверт на звороті блищав від гуміарабіку, то я сказав собі: «Ага, це хтось розпечатує мою кореспонденцію. Грім би побив ту бабегу поштмейстерку!» Бачте, кажуть, що на пошті примудряються розкрити будь-якого конверта. «Стривай же»,— сказав я собі, сів за стіл і заходивсь якнайкаліграфічнішим почерком писати: «Ах почваро поштова, пліткарко носата, стара мітло, хвостата відьмо, зміюко сварлива, пащекухо, бабо-яго...» і таке інше. І підписався: «З щирою повагою Ян Кубат». А знаєте, чеська мова дуже багата й точна: за одним заходом я висипав на той папір тридцять чотири таких вирази, що їх прямодушний і порядний чоловік може прикласти до кожної дами, не боячися образити її чи здатись нахабним. Урешті я, задоволений, заклеїв листа, написав на конверті свою власну адресу, поїхав до найближчого міста й там укинув його в поштову скриньку.

Другого дня біжу на пошту і з якнайлюб'язнішою усмішкою стромляю голову у віконечко.

— Пані поштмейстерко,— питаю,— чи нема для мене листа?

— Я на вас поскаржусь, хулігане! — засичала пані поштмейстерка з таким грізним поглядом, якого я ще не бачив.

— Що ви, пані поштмейстерко! — відказую співчутливо.— Невже прочитали щось неприємне?

А тоді все-таки виїхав звідти.

— Це дурниця,— критично зауважив пан Голан, старший садівник Голбенового саду.— Ваша хитрість була занадто проста. Ось я вам розкажу, як я наставив пастку на одного крадія кактусів. Розумієте, старий пан Голбен — завзятий аматор кактусів, його колекція, хоч вірте, хоч ні, варта не менш як триста тисяч, не рахуючи унікалів. Але старий схибнувся на тому, щоб його колекція була приступна для огляду всім. «Голане,— каже,— це благородне захоплення, його треба підтримувати в людях». А як на мене, то коли якийсь дрібний кактусовод побачить у нас, приміром, «золотого Грусона», що йому ціна тисяча двісті крон, то в нього тільки душа болітиме, що він такого не має. Ну, як' уже старий так хоче — що вдієш. Але торік ми почали помічати, що в нас пропадають кактуси, і не оті показні, що кожен хоче мати, а найрідкісніші екземпляри. То не стало «ехінокактуса Вісліценії», то «греснерії», а то ще однієї «віттії», привезеної прямо з Коста-Ріки, а потім — зовсім нового виду, що його прислав Фріг, далі — «мелокактуса Леопольдії», унікального екземпляра, якого в Європі не бачили вже більш як півсотні років, і нарешті пропав «пілокереус фімбріатус» із Сан-Домінго — перший екземпляр, що попав до Європи. Видно, крадій був неабиякий знавець!.. Ви не можете уявити, як шаленів старий Голбен.

— Пане Голбен,— кажу йому,— закрийте теплицю для відвідувачів, та й по всьому.

— Е, ні! — розкричався старий.— Це благородне захоплення для всіх! Ви повинні спіймати того паршивого крадія; повиганяйте сторожів, найміть нових, повідомте поліцію, що завгодно!

А це нелегке діло: маючи тридцять тисяч вазонів, не поставиш над кожним сторожа. Ну, я все-таки найняв двох відставних дільничних інспекторів з поліції, щоб пильнували там; і саме тоді в нас пропав отой «пілокереус фімбріатус», зосталася тільки ямка в піску. Тоді вже мені допекло, і я сам узявся ловити крадія.

Щоб ви знали, справжні кактусоводи — це щось ніби секта дервішів; по-моєму, в них у самих замість борід та вусів ростуть колючки та глохідії, такі вони фанатики. В нас є дві такі секти: «Спілка кактусоводів» і «Товариство кактусоводів»; чим вони одна від одної різняться, не знаю. Можливо, одні вірять, ніби какту-

си наділені безсмертною душею, а другі складають тим кактусам криваві жертви; але хай там як, а ті дві секти ненавидять одна одну й переслідують вогнем і мечем на землі й у повітрі. Тож я сходив до голів тих сект і цілком конфіденційно спитав у них, чи не можуть вони здогадатися, хто з іншої секти міг би красти Голбеніві кактуси. Коли я розповів, які саме екземпляри у нас пропали, вони з абсолютною певністю заявили, що їх не міг украсти жоден член ворожої секти, бо в тій секті, мовляв, самі нездари, нікчеми та невігласи, які зроду й не чули про «вісліценію» чи «греснерію», не кажучи вже про «пілокереуса фімбріатуса». Що ж до їхніх власних членів, то вони ручаться за їхню чесність і порядність; це люди, не здатні вкрасти нічого, хіба якийсь там кактус, але якби котрий із них і добув таку «вісліценію», то напевне показав би іншим, щоб вони вшанували її релігійним обрядом, а про щось таке їм, головам, нічого не відомо. А потім обидва ті достойні добродії сказали мені, що крім їхніх двох офіційно визнаних чи принаймні допущених сект існують ще дикі кактусоводи, і саме вони найстрашніші з усіх: це ті, котрі через запальну вдачу не змогли вжитися з поміркованими сектами або взагалі — віддаються всяким ересям та неподобствам. І саме ті дикі кактусоводи, мовляв, здатні на все.

Не досягши ніякого успіху в тих добродіїв, я заліз на один прегарний явір у нашому парку, всівся там і почав думати. Повірте мені, найкраще думається в гіллі якогось дерева: там ти якийсь ніби розкутий, гойдаєшся собі легенько і дивишся на все згори вниз, ніби з вищої точки зору. По-моєму, філософам слід би жити на деревах, як дятлам. І на тому яворі я придумав отакий план. Насамперед обійшов усіх знайомих садівників і питаю: «Хлопці, у вас не хиріють які-небудь кактуси? Старому Голбеніві потрібні такі загнилі для якихось дослідів». Отож зібрав я кілька сот захирілих кактусів і вночі розтикав їх по всій Голбенівій колекції. Два дні мовчав, а на третій дав у всі газети таке оголошення:

**«ВСЕСВІТНЬО ВІДОМА ГОЛБЕНОВА
КОЛЕКЦІЯ ПІД ЗАГРОЗОЮ!**

Як ми довідалися, велика частина унікальних оранжерей Голбена заражена новою, невідомою досі хворобою, занесеною, ймовірно, з Болівії. Хвороба вражає переважно кактуси, якийсь час про-

тікає латентно, а потім виявляється загниванням коріння, шийки і тіла кактуса. Оскільки ця хвороба, як здається, дуже заразна й швидко поширюється досі не відкритими мікроспорами, Голбеніві оранжереї закрито для відвідувачів».

Днів за десять — протягом тих днів ми мусили ховатися, щоб нас не замучили кактусоводи — я послав у газети ще одне повідомлення:

«ЧИ ПОЩАСТИТЬ УРЯТУВАТИ ГОЛБЕНОВУ КОЛЕКЦІЮ?»

Як ми довідалися, професор Макензі з К'ю визначив хворобу, що з'явилась у всесвітньо відомій колекції Голбена, як особливий тропічний грибок (*Malacorrhiza paraquayensis* Wild) и рекомендує оббризкувати уражені екземпляри тинктурою Гарвард-Лотсена. Спроби застосування цього препарату, широко проваджені в оранжереях Голбена, виявились вельми успішними. Тинктуру Гарвард-Лотсена можна придбати в нас у такій і такій крамниці».

Коли вийшла газета з цим оголошенням, у тій крамниці вже сидів таємний агент поліції, а я чатував коло телефону. Через дві години він подзвонив мені: «Пане Голан, ми вже його злапали!» А ще через десять хвилин я держав за комір якогось хирлячка й торсав його.

— Що ви, добродію! — протестував той чоловічок. — Чого ви мене термосите? Я прийшов тільки купити оту знамениту тинктуру Гарвард-Лотсена...

— Я знаю, — кажу йому, — одначе ніякої такої тинктури не існує, як не існує й ніякої нової хвороби, а ось ви ходили красти кактуси до Голбенових оранжерей, злодюго ви сякий-такий!

— Слава тобі, господи! — вигукнув той чоловічок. — То ніякої хвороби нема? А я десять ночей не спав зі страху, що й решта моїх кактусів заразиться!

Втяг я його за комір до машини й поїхав з ним і з агентом до нього додому. Слухайте, такої колекції я ще не бачив: той чоловічок мав одну-однісіньку кімнатинку в мансарді, на Височанах, десь так три на чотири метри, в кутку на підлозі укривало, столик та стілець, а решту займали кактуси; але які екземпляри, і в якому бездоганному стані, просто диво!

— Ну, то котрі він у вас поцупив? — питає агент, а я дивлюсь на того злодюжку, як він труситься та ковтає сльози.

— Та знаєте,— кажу агентові,— не таке воно все цінне, як ми гадали. Скажіть у себе у відділку, що цей добродій виніс у нас кактусів усього на п'ятдесят крон і що я з ним сам усе владнаю.

Коли агент пішов, я кажу йому:

— Ну, лебедику, насамперед спакуйте все, що ви від нас винесли.

Той хирлячок покліпав очима, бо йому вже сльози на очі наверталися, й шепоче:

— Ласкавий пане, а не можна мені краще відсидіти за це?

— А дзуськи! — гримнув я на нього.— Спершу верніть накрадене!

Тоді він почав вибирати вазончик за вазончиком і відставляти набік. Вибрав десятків вісім — ми й гадки не мали, що в нас пропало аж стільки. Він, мабуть, багато років тягав ті кактуси. Задля певності я ще раз гримнув:

— Що? Оце все?

Отоді в нього справді бризнули сльози; він вибрав ще одну біленьку «де-лайтію» і одного «корнігера», поставив до решти й схлипнув:

— Їй-же богу, більше ваших нема.

— Це ми ще побачимо! — крикнув я.— А тепер признавайтесь, як ви могли все це винести.

— Ну, це було так,— белькоче він, а в нього аж борлак на шиї тіпається від хвилювання.— Я, я, бачте, перевдягався...

— У що? — кричу я.

Він почервонів від збентеження й белькоче:

— В жіноче вбрання.

— Господи! — здивувався.— А чого в жіноче?

— Ну... того, що на таку... підстаркувату жінку ніхто... не зверне уваги. А крім того,— додав він майже переможно,— кому це спаде на думку підозрювати жінку в такому! В жінок бувають усілякі пристрасті, але колекцій вони не збирали ніколи в світі! Ви коли бачили жінку, що мала б колекцію марок, або жуків, або стародруків, або ще чогось такого? Ніколи, добродію! Жінки не бувають такі скрупульозні і такі... такі фанатичні. Жінки жахливо тверезі, добродію! Ви знаєте, в цьому найбільша різниця між нами й ними: тільки ми, чоловіки, збираємо колекції. Я так собі гадаю, що всесвіт — це лише колекція зірок; видно, є якийсь

бог-чоловік, він колекціонує світи, і тому їх так страшенно багато. Господи, якби-то я мав стільки місця та спроможності, як він! Ви знаєте, що я навіть придумую нові види кактусів? А вночі вони мені сняться; приміром, кактус із золотими волосинками й синіми, як у тирлича, квітками — я його назвав «кефалокереус німфа аура Рацек» — це, розумієте, моє прізвище, я звусь Рацек. Або «мамиларія колубріна Рацек»; або «астрофітум кеспітосум Рацек»; господи, тут є такі фантастичні можливості! Якби ви знали...

— Стривайте,— перебив я його.— А в чому ж ви ті кактуси виносили?

— Пробачте, за пазухою,— збентежився він.— Вони так приємно колючься...

Ви знаєте, мені не стало духу забрати в нього ті кактуси.

— Знаєте що,— кажу йому.— Я відвезу вас до старого пана Голбена, хай уже він сам вуха вам наскубе.

Людоньки, що там було, коли ті двоє зійшлися до купи! Цілу ніч не виходили з теплиці, поки обійшли тих тридцять шість тисяч вазонів.

— Голан,— каже мені хазяїн,— оце вперше стрів людину, що знає ціну кактусам.

І не минуло й місяця, як старий пан Голбен зі слізьми й благословеннями вирядив того пана Рацека до Мексики розшукувати там кактуси; обидва непохитно вірили, що десь там росте «кефалокереус німфа аура Рацек». Та десь за рік ми одержали неймовірну звістку, що пан Рацек загинув там прекрасною мученицькою смертю. Він знайшов у якихось індіанців їхній священний кактус Чікулі — а той Чікулі, треба вам знати, рідний брат самого бога-отця,— і чи то не поклонився йому, чи то навіть украв його; одне слово, ті милі індіанці зв'язали нашого пана Рацека й посадили на «ехінокактус віснага Гоокер» великий, як слон, і весь у колючках завдовжки з російські багнети, ото ж наш земляк скорився долі й віддав богові душу. Отакий був кінець крадія кактусів.

— Ет, це нічого,— сказав пан Яндера, письменник.— Ловити злодія — це діло звичайне і диво, коли сам злодій шукає, кого ж це він обікрав. Щоб ви знали, колись таке сталося зі мною. Я написав оповідання й віддав до друку; а як прочитав уже надруковане, мене по-йняло дуже неприємне почуття. «Слухай, брате,— кажу я собі,— щось таке я вже десь колись читав. Хай йому біс, у кого ж я вкрав цей сюжет?» Три дні я ходив, як мотилічна вівця, але ніяк не міг згадати, в кого я цей матеріал, як то кажуть, запозичив. Нарешті зустрів одного приятеля й кажу йому:

— Ти знаєш, мені весь час здається, що останнє моє оповідання в когось украдене.

— А я це побачив з першого погляду,— відказує він,— ти вкрав його в Чехова.— Мені аж легше на серці стало, і невдовзі, розмовляючи з одним критиком, я йому сказав: «Ви не повірите, але буває так, що допустишся плагіату, сам того не знаючи; наприклад, останнє моє оповідання вкрадене».

— Я знаю,— відказує той критик,— у Мопассана.— Отак я обійшов усіх своїх друзів, і ви уявіть собі: як уже опинишся на кривій стежці злочину, то ніяк не можеш з неї зійти, бо виявилось, що те саме оповідання я вкрав іще в Готфріда Келлера, Діккенса, д'Аннунціо, «Тисяч й однієї ночі», Шарля Луї Філіппа, Гамсуна, Шторма, Гарді, Андрєєва, Бандінеллі, Розеггера, Реймонта й ще цілої низки інших. Із цього видно, як людина може погрузати в зло все глибше й глибше.

— Ет, це що,— відкашлявшись, озвався пан Гобек, старий кримінальник.— Це нагадує мені один випадок, коли вбивця був, а вбивства йому ніяк не могли дібрати. Тільки не подумайте, що це сталося зі мною; просто я півроку сидів у тій самій в'язниці, де до мене сидів той убивця. Це було в Палермо,— пояснив пан Гобек і скромно додав: — Я попав туди через якусь там валізу, що трапила мені в руки на пароплаві з Неаполя. А про випадок із убивцею розповів мені там старший наглядач, коли я вчив його грати в «францефус», «хрестовий мар'яж» та «боже благословення» — він, бачте, був дуже побожний чоловік.

Отож якось уночі їхні поліцаї — вони в Італії завжди патрулюють по двоє — побачили, як по віа Бутера —

тій вулиці, що веде до тамтешньої смердючої гавані,— щодуху біжить якийсь чоловік. Схопили його, а в нього, чортяки, в руці закривавлений кинджал. Його, звісно, відвели до поліції — признавайся, мовляв, кого зарізав. Той молодик розплакався й каже: «Я вбив людину, але більш нічого вам не скажу, аби не накликати нещастя ще й на інших людей». І так нічого з нього й не витягли.

Ну, зразу почали шукати трупа, але не знайшли жодного. Почали перевіряти всіх небіжчиків, про яких повідомлено владу, але всі, як виявилось, померли християнською смертю — від малярії тощо. Тоді знов узялись до того юнака. Він сказав, що його звать Марко Б'яджа, родом він із Кастроджованні, працює підмайстром у столяра, далі визнав, що разів із двадцять прохромив кинджалом якогось чоловіка й убив його на смерть, але хто був той чоловік — не скаже, аби не втягти інших у халепу. І все. Більше нічого не сказав, тільки просив у бога кари та бився головою об підлогу. Такого каяття, казав той наглядач, іще зроду ніхто не бачив.

Але ж нишпирки нікому на слово не вірять; вони сказали, що цей Марко, мабуть, нікого не вбив, а просто набріхує на себе. Послали кинджала на медичний факультет, і там з'ясували, що кров на кинджалі людська, з пробитого серця. Не знаю, як вони це визначають. Але що ж мала робити поліція: вбивця є, а вбивства немає. А хіба можна судити людину за якесь невідоме вбивство, без речових доказів? Тим часом Марко весь час тільки молився та плакав, та просив, щоб його вже судили, хай він відбуде кару за свій смертний гріх. Ах ти рогсо ¹, сказали йому, коли хочеш, щоб правосуддя тебе засудило, то мусиш признатися, кого вбив, бо ми не можемо повісити тебе просто так. Хоч свідків яких назви, проклятущий упертюх. «Я сам свідок! — кричить Марко.— Я присягнуся, що вбив людину!» Отак воно було.

Наглядач іще казав, що той Марко був дуже гарний із себе й чемний хлопчина, в них іще ніколи не сидів такий порядний убивця. Читати він не вмів, але Біблію з рук не випускав, хоч часом держав її догори ногами, і ревів над нею. Тоді послали до нього одного добрягу

¹ Свинюко (*it.*).

священика, щоб покріпив його духовно, а заразом спритно випитав на сповіді, кого це він убив. То священик, як вийшов від Марка, сам утирав очі й казав, що коли Марко не зіпсує всього ще чимось, то напевне доступиться великої благодаті і що душа його жадає справедливості. Але крім таких балачок та сліз і священик нічого з нього не витяг. «Хай мене повісять, і квит,— казав Марко,— щоб я вже спокутував свою тяжку провину; правосуддя має бути». І так тяглося понад півроку, а підходящого трупа все не знаходилося.

Врешті коли вже зовсім не знали, як виплутатися з дурного становища, начальник поліції сказав: «Хай йому біс, коли вже той Марко притьмом хоче висіти, пришиймо йому оте вбивство, що сталося через три дні після його арешту в Аренелле, де ото знайшли вбиту жінку. Адже це ганьба: тут ми маємо вбивцю без убивства й без трупа, а там маємо таке чудове недвозначне вбивство без винуватця. Стуліть це якимось докупи; коли той Марко хоче, щоб його засудили, чи йому не одково, за що висіти, а ми вже йому якимось віддячимо, коли він візьме на себе ту жінку». От вони й запропонували Маркові таке, пообіцявши, що за це він якнайшвидше дістане зашморг та й матиме спокій. Марко трохи повагався й заявив: «Ні, коли вже я занасив свою душу вбивством, то не хочу обтяжувати її ще й такими смертними гріхами, як брехня, шахрайство і кривоприсяжництво». Ото такий праведний чоловік він був, панове.

Що ж вони мали робити далі? Вся в'язниця вже тільки й думала, як спекатись того клятого Марка. «Знаєте що,— сказали наглядачеві,— зробіть якимось так, щоб він зміг утекти. Поставити його перед судом ми не можемо, з цього вийшла б тільки ганьба, а випустити на волю, коли він признався в убивстві, теж не можна. Подбайте, щоб той *diu sane*¹ якимось непомітно щез». Відтоді Марка послали без конвою по перець і по нитки, його камера була день і ніч незамкнена, а сам Марко з ранку до вечора бігав по церквах та по всіх святих, а ввечері, висолопивши язика, прибігав, щоб о восьмій в'язничну браму не замкнули перед носом у нього. Одного разу її навмисне зачинили раніше, то він зчинив

¹ Проклятий пес (*it.*).

великий бешкет і доти грюкав у браму, поки його не впустили.

І от одного вечора наглядач сказав Маркові: «Рогса madonna¹, це ти востаннє тут ночуєш: коли не признаєшся, кого вбив, то ми тебе, бандюго, витуримо втришя; йди к бісу, хай він тебе сам карає». А вночі Марко повісився на віконних ґратах.

Той священик потім сказав: коли хтось відбере собі життя через докори сумління, цей тяжкий гріх може йому проститись, бо він помер у стані дійового каяття. Але навряд чи священик знав так напевне, бо питання це спірне; одне слово, повірте мені, що дух того Марка відтоді жив у його камері. Ось, що там діялось: коли до тієї камери когось садовили, в ньому прокидалося сумління і він починав шкодувати за своїми вчинками, каюся й наvertався на добру путь. Звичайно, не з усіма це було однаково швидко: після простого порушення це ставалося за ніч, після невеликого злочину — за два-три дні, після тяжкого злочину винуватець наvertався хіба тижнів за три. Найдовше витримували «сейфісти», розтратники і взагалі ті, хто заґрібає великі гроші; я вам кажу, великі гроші якось особливо запікають сумління чи затикають йому рот. Найсильніш воно діяло в роковини Маркової смерті. То, знаєте, палермські тюремники зробили з тієї камери щось ніби виправний заклад. Замикали там в'язнів, щоб вони каюлися в своїх злочинах і наvertались на добру путь. Звісно, деякі злочинці мають і в поліції протекцію, а інші — потрібні їй, то не кожного там зачиняли, декого лишали й нерозкаяним мабуть, дехто з великих злочинців і хабарика давав, щоб його не садовили в ту чудодійну камеру. Тепер і в чудесах не буває чесності.

Отаке розповів мені наглядач у Палермо, і хлопці, що сиділи там, підтверджували все. Там сидів був один англієць матрос — за бешкет і за бійку, так той Бріггс просто з камери поїхав на Формозу місіонером і, як я згодом чув, сподобився там мученицької смерті. Дивно, але жоден з наглядачів не хотів до тієї камери й пальця встромити, так вони боялися, що на них теж зійде благодать і вони почнуть каятись у своїх вчинках.

А я, як уже казав вам, навчав старшого наглядача деяких картярських ігор, котрі благочестивіші. Ну й сер-

¹ Італійська лайка.

дився ж він, коли програвав! А якось йому все йшла дуже погана карта, то він зовсім сказився й замкнув мене в тій Марковій камері. «Per Vacco!»¹ — кричить. — Я тебе навчу!» Ну, я ліг та й заснув. Уранці той наглядач викликав мене й питає: «Ну що, навернувся?» — «Нічого не знаю, signore comandante², — відказую, — я спав, як байбак». — «Ну то марш назад!» — крикнув він. Але що вам довго розказувати: три тижні просидів я в тій камері й ніякого каяття не відчув. Тоді наглядач покрутив головою й каже: «Ви, чехи, напевне жахливі безбожники чи еретики, що воно на вас не впливає!» І ще налаяв мене послідуцими словами.

І ви знаєте — відтоді Маркова камера взагалі перестала впливати: кого не посадять туди, він ані крихти не наvertsається, не стає кращим, не виправляється й не кається. Одне слово, перестало діяти те чудо. Господи милосердний, та й гвалт через те зчинився; мене потягли до дирекції, бо я, мовляв, зіпсував їм усе. Я тільки плечима здвигав: хіба ж я винен? Тоді вони хоч уліпили мені три дні карцеру, мовляв, за пошкодження камери.

ПРИГОДИ З ГРАБІЖНИКОМ І ПАЛІЄМ

— Авжеж, красти треба вмючи, — озвався пан Їлек. — Так казав і Балабан, той самий, що наостанку «впорав сейф» у фірмі «Шолле і компанія». Той Балабан був такий культурний, розважливий злодій; і немолодий уже — а з досвідом, певна річ, і розуму прибуває. Молодих здебільшого підганяє азарт; звісно, з наскоку багато що може вдатись. Та як почнеш думати, то запал звичайно пропадає, і тоді берешся за діло, тільки гарненько все зваживши. Так воно і в політиці, і в усьому.

Отож той Балабан казав, що в усякому ділі є свої правила. Приміром, фахівцеві по касах завжди слід працювати самому, бо на інших покладатися не можна; по-друге, не слід довго працювати в одному місці, бо незабаром твою руку пізнаватимуть; а по-третє, треба не відставати від свого часу й вивчати все, що з'являється

¹ Хай тобі біс! (Іт.)

² Пане начальнику (іт.).

в твоєму фахові нового. Та водночас краще не занедбувати традицій і не дуже вирізнятись, бо чим більше злодіїв працюватиме однаково, тим важче буде поліції. Тому Балабан держався ломика, хоч мав і електричний дриль, та навіть і термітом умів користуватися. Він казав, що братись за оті новітні панцерні сейфи не варто — це тільки для хвальків та честолюбців, а він воліє старі солідні фірми зі старомодними залізними шафами, де лежать справжні гроші, готівка, а не якісь там чеки. Так, у нього, в того Балабана, все було як слід обмірковано й зважено. Він, крім того, торгував старовинною бронзою, заробляв дещицю й маклерством, менаджував і кіньми — одне слово, не бідував. І ось він вирішив, що «впорає ще один сейф»; та й покине це діло. Але робота буде така чиста, що молоде покоління аж роти пороззявляє. Бо головне, мовляв, не в тому, щоб загребти великі гроші; головне, казав Балабан, не попастися.

Ну, й нагледів він собі той останній сейф у фірми «Шолле і компанія» — знаєте, ота фабрика в Бубнах. І роботу зробив справді так, що вже чистіш нікуди. Мені про це розповідав один агент із поліції, такий собі Піштора. Балабан заліз до контори вікном із подвір'я, виламавши ґрати; але так уже акуратно ті ґрати вийняв, казав Піштора, що любо глянути, навіть не насмітив — такий ото майстер з нього був. І самого сейфа відчинив з першої спроби, жодної зайвої дірки чи дряпини не зробив, навіть фарби марно не обдер. Зразу видно було, казав Піштора, що цей чоловік любить своє діло. Того сейфа потім забрали до криміналістичного музею, як зразок майстерної роботи. Відкривши сейфа, Балабан забрав гроші — щось із шістдесят тисяч,— з'їв шматок хліба з салом, принесений із собою, і виліз тим самим вікном; він полюбляв казати, що полководець і грабіжник повинні дбати насамперед про відступ. Потім заніс гроші до небоги, інструмент — до приятеля, якогось Лізнера, прийшов додому, почистив костюм, черевики й ліг спати, як кожна порядна людина.

Та ще не було й восьмої години ранку, а вже хтось стукає до нього в двері й гукає: «Пане Балабан, відчиніть!» Балабан здивувався — хто воно такий,— але з чистим сумлінням відчинив. А в двері впихаються два поліцаї і з ними агент Піштора. Може, й ви його знаєте: такий невисокий чоловічок, зуби як у білки, і весь час

усміхається. Він перше служив у поховальному бюро, але мусив піти звідти, бо люди не могли втриматись від сміху, коли бачили, як він виступає перед труною і весь час так кумедно шкіриться. Я давно помітив, що багато людей усміхаються просто від збентеження, бо не знають, що їм робити зі своїм ротом, як інший не знає, куди подіти руки. Ось чому люди так безперестану всміхаються, коли говорять із якоюсь високою особою — з монархом чи там з президентом: не стільки з радості, скільки від збентеження. Та слухайте ж далі про Балабана.

Коли він побачив поліцаїв із Пішторою, то зразу накинувся на них у праведному гніві:

— Чого ви шюди до мене ліжете? Я ваш жнати не хочу! — і йому самому стало чудно, що він так шепелявить.

— Та ну-бо, пане Балабан,— сміється Піштора.— Ми тільки хочемо глянути на ваші зуби.— І ступає до розмальованого кухлика, куди Балабан клав на ніч свої вставні щелепи: він одного разу мусив виплигнути у вікно і позбувся тоді майже всіх зубів.

— А правда, пане Балабан,— із превеликою втіхою каже йому Піштора,— погано держаться оці протези; вони у вас хилиталися в роті, коли ви свердлили сейф, ви їх вийняли і поклали на письмовий стіл. А стіл був запорошений... Невже ви, пане Балабан, не знаєте, скільки пилюки буває в бухгалтеріях? Ну, а ми як знайшли там слід від зубів, то що нам лишалося? Мусили йти до вас, пане Балабан; ви вже не гнівайтесь. Треба вам було спершу витерти порох.

— От чортівня,— здивувався Балабан.— Таки правда, Піштора, що від однієї помилки не встережеться і найбільший проноза.

— Але ви зробили цілих дві,— усміхнувся Піштора.— Ми тільки-но розглянулись там, як зразу подумали на вас — а знаєте чому? Кожен путящий грабіжник неодмінно, вибачте, сходить до вітру на місці злочину, бо є прикмета, що тоді не попадешся. Ну, а ви, бач, дуже мудрий, ні в які забобони не вірите, гадаєте, що в усьому досить самого розуму. Та й бачите, що вийшло. Ні, пане Балабан, красти треба вміючи.

— Е, бувають-таки справді дуже кмітливі люди,— зауважив статечно пан Малий.— Я колись читав про

один цікавий випадок — може, хто з вас не чув про нього, то я розкажу. Сталося це десь у Штірії. Жив там лимар, на ім'я Антон, а на прізвище чи то Губер, чи то Фогт, чи то Майер, як то звичайно у німців. Отож той німець справляв свої іменини й сидів у себе вдома за святковим столом. Правда, в тій Штірії навіть у свято не з'їдять смачно, не те що в нас. Я якось чув, ніби там їдять і каштани. Ну, то сидить той лимар після обіду зі своєю родиною, аж раптом хтось стукає у вікно: «Сусіде, у вас покрівля горить!»

Лимар вискакує надвір — аж справді вся покрівля вже в полум'ї. Ну, звісно, діти в крик, жінка, плачучи, виносить годинник — я чимало на пожежі надивився, то помітив, що звичайно люди, розгубившись, починають виносити всякі дрібниці — годинник, чи млинок для кави, чи там клітку з канаркою, і тільки як стане запізно, згадають, що там зосталась бабуся, і одіж, і ще бозна-що. Зразу позбігались люди, заходились гасити, та більше заважали одне одному. Тоді над'їхали пожежники: ви ж знаєте, пожежникові треба переодягтися, перше ніж їхати на пожежу. Тим часом зайнялася ще одна оселя і до вечора згоріло їх п'ятнадцять.

Хто хоче побачити путящу пожежу, хай поїде на село або до невеликого містечка; у великому місті вже не те, там ви дивитесь не стільки на пожежу, скільки на трюки пожежників. А найкраще буває, коли ви самі допомагаєте гасити чи принаймні можете давати поради тим, хто гасить. Це дуже приємна робота — гасити пожежу: воно так гарно сичить і стріляє; а от носити воду з річки ніхто не любить... У людській натурі є щось дивне: коли людина бачить якусь катастрофу, то вже хоче, щоб вона була неабияка. Велика пожежа чи велика повінь якось розбуркують нас; нам тоді здається, наче ми, так би мовити, не прогавили в житті свого. А може, це щось таке, ніби захват поганиця перед божественною силою стихії.

Звісна річ, другого дня там було таке, як... ну, як після пожежі, та й годі. Вогонь прекрасний; але пожарище — страшне. Це так само, як у коханні. Тільки дивисься безсило й думаєш, що від цього лиха вже не оговтаєшся. Ну, і прибув туди один молодий поліцай — з'ясувати причини пожежі.

— Пане вахмістре,— каже йому той Антон, лимар,— я ладен закластися, що це хтось підпалив. Бо чому во-

но зайнялося саме на мої іменини, коли я сидів за столом? Але я нізачо не збагну, хто це може мститися мені. Адже я нікому нічого лихого не роблю, та й політикою не цікавлюся. Просто не знаю, хто це міг би бути такий злий на мене.

Був полудень, сонце пекло. Поліцай ходить по пожарищу й думає: тепер сам чорт не добере, від чого воно зайнялося.

— Пане Антоне,— враз питає він,— а що то блищить у вас он там на балці?

— Там було дахове вікно,— відказує йому лимар,— то, мабуть, якийсь гвіздок.

— Ні, на гвіздок не схоже,— поліцай йому,— скоріш на дзеркальце.

— Де б там узялося дзеркальце? — заперечив лимар.— Адже на горищі була сама солома.

— Ні, таки дзеркальце,— каже поліцай.— Зараз я вам його покажу.

Приставив до тієї обгорілої балки пожежну драбину, зліз нагору й каже:

— Ні, пане Антоне, це й не гвіздок, і не дзеркальце, а кругле скельце. Прикріплене до балки. Навіщо воно тут?

— А кат його знає,— відказує лимар.— Може, то діти гралися.

А поліцай дивився-дивився на скельце, та як крикне:

— Ой! Пече, бісова душа! Що воно таке? — і помацав себе за ніс. Тоді знов як закричить: — Що за чорт! Тепер руку обпекло. Ану, пане Антоне, подайте мені якогось папірця.

Лимар подав йому аркушик із блокнота, і поліцай хвилинку подержав той аркушик під скельцем, а тоді каже:

— Здається, я вже знаю, в чім річ, пане Антоне.

Злазить з драбини додолу й показує папірець лимареві, а в папірці пропалена дірка, і ще димок куриться.

— Пане Антоне,— каже поліцай,— це скельце, щоб ви знали,— збиральна лінза, або ж лупа. А тепер я хотів би знати, хто прилаштував цю лупу тут, на балці, якраз над купою соломи. І будьте певні: хто це зробив, того я поведу звідси в наручниках.

— Господи праведний! — ужаснувся лимар.— Та в нас і в домі лупи не було... Стривайте! — гукнув він раптом.— У мене тут був у науці один хлопець, Зеппом

звали, то він усе бавився такими цяцьками. Я його за те й вигнав, бо путящої роботи з нього не було, а самі отакі дурниці та всякі фокуси в голові. Може, справді це той шибеник?.. Та ні, пане вахмістре. Адже я його вигнав на початку лютого; бозна, де він тепер, але тут відтоді й не показувався.

— Ну, ми дізнаємося, чи його це лупа,— сказав поліцай.— Пане Антоне, дайте телеграму до міста, щоб прислали сюди ще двох із поліції; а лінзи щоб ніхто й пальцем не торкнув. Але насамперед треба розшукати хлопця.

Звісно, хлопця розшукали — він уже був у науці в майстра-валізника в іншому містечку; і тільки-но поліцай увійшов до майстерні, він затремтів, мов лист на осиці.

— Зеппе! — гукає до нього поліцай.— Де ти був тринадцятого червня?

— Тут був, пане вахмістре,— промимрив хлопець,— я тут із п'ятнадцятого лютого і не відлучався звідси навіть на півдня, у мене свідки є.

— Це правда,— каже хазяїн,— я сам можу посвідчити: він мешкає у мене й глядить дитину.

— От морока! — вигукнув поліцай.— Виходить, це не він.

— А що таке? — спитав майстер.

— Та була на нього підозра,— відповідає поліцай,— що тринадцятого червня він у такому й такому селі підпалив дім лимаря Антона, а від того згоріло півсела.

— Тринадцятого червня? — здивувався майстер.— Слухайте-но, це дивна річ: якраз тринадцятого хлопець спитав у мене: «Яке сьогодні число? Тринадцяте червня? Це святого Антоніна, еге? Ну, сьогодні десь щось скоїться, так і знайте!»

Ту ж мить хлопець зірвався з місця й хотів дати драла, але поліцай ухопив його за комір і повів. Дорогою Зепп йому признався, що був злий на майстра Антона, бо той лупцював його за досліди, як цуцика. Отож він, надумавши помститись, виражував, де буде сонце опівдні тринадцятого червня, на майстрові іменини, і так припасував на горищі лінзу, щоб вона запалила солому; а сам він, Зепп, того дня вже буде бозна-де. Все це він налаштував іще в лютому, та й пішов від лимаря.

То що б ви думали? Потім привозили якогось астронома з Відня подивитись на ту лінзу, так він довго кру-

тив головою, коли побачив, як точно вона наставлена на опівденне сонце саме тринадцятого червня. Каза́в, що це треба неймовірного розуму — так угадати; а ще дивніше, що зробив це п'ятнадцятирічний підліток, і то без ніяких кутомірних інструментів. Що сталося з тим Зеппом далі — не знаю; але часом думаю собі: який астроном або фізик вийшов би з шибеника! Адже цей бісів хлопчисько міг би стати другим Ньютоном — чи там ще ким! Скільки ж то в світі марнується винахідливого розуму та дивовижних здібностей! Шукати діамантів у піску або перлів у морі — на це, бач, людям вистачає терпіння; а от знайти в інших рідкісний і дивний дар божий, щоб він не пропав марно, — це нікому й на думку не спаде. А шкода, дуже шкода!

ПРИГОДА З НЕМОВЛЯМ

— Коли вже зайшла мова про того комісара Бартошека, — зауважив пан Кратохвіл, — то мені згадалась одна пригода, що теж не мала широкого розголосу; я маю на увазі пригоду з немовлям. Так ось, прибігає якось у поліцію до того Бартошека така собі молодичка, дружина одного там радника з адміністрації державних маєтків, пана Ланди, плаче, аж захлинається, і духу не зведе. Бартошекові стало жалко її, хоч у неї ніс розпух і все обличчя взялося плямами від того нестямного плачу; він і почав її заспокоювати, як то вже вміє такий старий парубок, та ще й поліцай.

— Ой боже, годі вам, любя моя, — каже він їй. — Не вб'є він вас, проспиться та й знов усе буде гаразд. А як надто вже бешкетує, то осьде Гохман піде з вами, вріже йому раз-другий, тільки ж і ви, любенька моя, не давайте своєму чоловікові приводу для ревнощів, от і все.

Бо в поліції, щоб ви знали, таким чином залагоджують більшість таких родинних трагедій.

Але молодичка тільки похитала головою й знов заридала так, що страшно дивитись.

— А бодай йому! — Пан Бартошек спробував з іншого боку: — То він від вас утік, еге? Слухайте-бо, він вернеться, той ваш паршивець, і чи варт він, лобуряка, щоб ви за ним так побивались!

— Па... пане комісар! — захлинається молодичка. — Таж у мене на ву... вулиці вкрали дитину!

— Та невже! — недовіжливо сказав комісар. — Нащо кому здалась дитина? Мабуть, вона просто забігла кудись.

— Ні, не забігла, — хлипає нещасна мати. — Руженці ж тільки три місяці!

— Ага... — сказав пан Бартошек: він і уявлення не мав, коли дитина починає ходити. — А як же, дозвольте спитати, могли її вкрасти?

Мало-помалу він її заспокоїв, на всякі лади присягаючи, що дитину знайдуть, і витяг із неї, як усе сталося. А сталося воно так: пан Ланда саме поїхав у службові відрядження до якогось державного маєтку, а пані Ландова надумала вишити для Руженки гарненький нагрудничок. Зайшла до галантерейної крамниці вибрати шовк для того вишивання, а колясочку з Руженкою залишила надворі. Вийшла — нема ні коляски, ні Руженки. Оце й усе, що він зумів за добрих півгодини випитати в невтішної матері.

— Ну що ж, пані Ландова, — сказав нарешті пан Бартошек, — не так воно страшно: поміркуйте самі — хто б це став красти дитину? Навпаки — буває, що підкидають, таке мені вже один раз траплялось. Я гадаю, що таке малятко ніякої ціни не має, а от коляска вже чогось варта, та й перинки — там же були перинки, еге? — теж мають ціну. Це вже щось варте заходу. Я певен, що хтось украв коляску та перинки, і я сказав би, що то була жінка, бо чоловік з коляскою, мабуть, занадто впадав би в очі. То вона, та жінка, десь покине вашу малу, — сказав Бартошек заспокійливо. — Бо що з нею робити, самі подумайте! Я гадаю, ми ще сьогодні принесемо вам вашу крихітку, коли вона знайдеться десь.

— Але ж Руженка зголодіє! — забідкалась молода матуся. — Її вже годувати пора!

— Ми її нагодуємо, — пообіцяв комісар, — тільки йдіть уже додому. — І покликав одного в цивільному, щоб провів сердешну молодичку.

Пополудні комісар сам подзвонив до неї.

— Що ж, пані Ландова, — сказав їй, — коляску ми вже знайшли, тільки дитини бракує. Коляску знайшли порожню в під'їзді одного будинку, де зовсім нема дітей. До двірнички попросилась якась жінка, мовляв, хоче погодувати дитину, а тоді пішла... Отака халепа, — покрутив головою комісар. — Виходить, що та жінка

таки хотіла вкрасти мале, і більш нічого. Я гадаю, голубонько моя, коли тій крадійці ваша дитина така потрібна, то вона її не скривдить і не з'їсть; одне слово, можете не турбуватись.

— Але ж я хочу вернути собі свою Руженку! — закричала в розпачі пані Ландова.

— Ну, то ви повинні дати нам фотографію або точний опис своєї дитини,— офіційним тоном сказав комісар.

— Що ви, пане комісаре,— заплакала молода мати.— Таж дітей до одного року не можна фотографувати! Це, кажуть, недобре, дитина потім не росте...

— Гм... — гмукнув комісар.— Тоді хоч точно опишіть нам те своє малятко.

Тоді матуся описала її аж надто докладно: мовляв, у Руженки таке гарне волоссячко, і носичок, і такі милі оченятка, а важить вона чотири кілограми чотиреста дев'яносто грамів, і в неї такий гарненький задочок, і складочки на ніжках...

— Які це складочки? — спитав комісар.

— А такі, що поцілувати хочеться! — заплакала матуся.— І такі пальчики любі, і так уже всміхалася до мами!..

— Побійтесь бога, голубонько! — розсердився пан Бартошек.— Ну як ми її впізнаємо по такому описові? А якісь особливі прикмети вона має?

— У неї рожеві стьожечки на чепчику,— схлипнула молода жінка.— Адже в кожній дівчинки на чепчику рожеві стьожечки! Ради всіх святих, пане комісаре, знайдіть мені мою Руженку!

— А які в неї зубки? — спитав пан Бартошек.

— Ніяких! Їй же тільки три місяці! Якби ви знали, як вона до мами всміхалась! — І пані Ландова впала на коліна.— Пане комісаре, обіцяйте, що знайдете її!

— Що ж, будемо шукати,— збентежено промимрив пан Бартошек.— Устаньте, прошу вас! Бачте, тут треба здогадатись, нащо її вкрадено. Ви можете мені сказати, на що годиться таке немовля?

Пані Ландова вирячила на нього очі.

— Та ж це найпрекрасніше, що є в світі! — пояснила йому.— Невже у вас нема ні крихітки материнських почуттів?

Комісар Бартошек не захотів визнати за собою таку ваду й квалливо сказав:

— Я гадаю, що таке маля могла вкрати тільки мати, що втратила свою дитину й хоче мати іншу. Знаєте, це так, як у пивниці хтось надіне ваш капелюх, то ви вибираєте інший та й ідете собі. Я вже розпорядився, щоб навели довідки, де в кого у Празі померла тримісячна дитина, і наші люди підуть туди подивитись, розумієте? Вибачте, але за цим вашим описом ми її не впізнаємо.

— Але ж я її впізнаю! — ридала пані Ландова.

Пан комісар знизав плечима.

— І все ж,— сказав він замислено,— я ладен закластися, що та жінка вкрала дитину задля якоїсь вигоди. Голубонько, з любові крадуть дуже рідко; здебільшого це роблять задля грошей. Та не плачте вже, бодай вам! Ми зробимо все, що можемо.

Вернувшись на службу, пан Бартошек спитав у своїх людей:

— Слухайте, чи не має котрий із вас тримісячного немовляти? Принесіть мені його!

Тоді дружина одного поліція принесла йому своє найменшеньке. Комісар попросив розповіти його й каже:

— Таж воно мокре! Справді, волоссячко на голові є, складочки теж... а оце буде ніс, правда? І зубів немає... Скажіть, голубонько, а по чому розпізнають таке от немовля?

Пані Гохманова пригорнула своє найменшеньке до грудей.

— Таж це моя Манічка,— гордо відказала вона.— Невже ви не бачите, пане комісаре, що вона — викапаний тато?

Комісар непевно подивився на поліція Гохмана, що, наїжачивши вуса й наморщивши носа, шкірився до свого маляти, лоскотав його грубим пальцем і белькотів: «Гав-гав-гавоньки!»

— Не знаю... — буркнув комісар.— Ніс наче трохи інакший, але, може, ще виросте... Заждіть, я схожу до парку, подивлюсь, як виглядають немовлята. Бачте, всіляких злодюжок та шахраїв наш братчик помічає зразу, але отака мілька в перинках — коли це ми мали діло з нею?

За годину Бартошек вернувся пригнічений.

— Слухайте, Гохман,— сказав він.— Це ж страхіття: ті діти всі однакові! Як мені скласти опис? «Розшукується тримісячне немовля жіночої статі, має волоссяч-

ко, носичок, оченята, а на задочку складочки; особливі прикмети — важить чотири кілограми й чотириста дев'яносто грамів». Досить цього?

— Пане комісарє,— відповів поважно Гохман,— про грами я б не писав, бо така кузка важить раз більше, раз менше — по тому, як випорожняється.

— Господи боже,— забідкався комісар,— звідки ж я маю все це знати? Немовлята — хіба це наша компетенція? Слухайте,— сказав він раптом з полегкістю,— а чи не зіпхнути нам цю справу на когось іншого — хоч би на «Охорону матері й дитини»?

— Але ж у нас воно вже проходить як крадіжка,— нагадав поліцаї.

— Правда,— буркнув комісар.— Господи, якби це був украдений годинник чи яка інша путяща річ, то я знав би, що робити; але як шукати вкрадених дітей — уявлення не маю!

В ту мить відчиняються двері і один поліцаї уводить пані Ландову, всю в сльозах.

— Пане комісарє,— доповідає,— оця панійка хотіла в однієї жінки на вулиці вирвати дитину з рук і зчинила великий скандал та бучу. То я й забрав її.

— Ради всього святого, пані Ландова,— розкричався комісар,— що це ви нам виробляєте?

— Але ж то була моя Руженка! — плакала молода жінка.

— Яка там Руженка,— заперечив поліцаї.— Та жінка була пані Роубалова з Будечської вулиці, а дитина — її тримісячний хлопчик.

— От бачте, нерозумна жінко! — почав сварити її пан Бартошек.— Як іще раз устрянете в розшуки, то ми все покинемо, розумієте?.. Стривайте,— надумався він раптом,— а на яке ім'я озивається ваша дитина?

— Ми на неї кажемо Руженка,— ридає мати,— Дуденка, Дідіді, крихітка, цяцечка, льолечка, ангелятко, татова, мамина, мурзочка, цьомочка, тпрусічка, кузочка, пташечка, золотко...

— І вона все те розуміє? — жахнувся комісар.

— Вона все-все розуміє! — запевнила, плачучи, матуся.— А як сміється, коли ми їй кажемо «гав-гав», «бе-е», «ме-ке-ке» або лоскочемо!

— З цього нам пуття мало,— зауважив комісар.— На жаль, мушу вам сказати, пані Ландова, що наші заходи були марні. В тих родинах, що заявили про смерть

дитини, вашої Руженки нема, наші люди вже все обійшли.

Пані Ландова втупила застиглий погляд перед себе.

— Пане комісарє,— вигукнула вона раптом запалившись надією,— я дам десять тисяч тому, хто знайде мою Руженку! Оголошіть нагороду: хто наведе на слід моєї дитини, дістане десять тисяч!

— Я б цього не робив, любя пані,— з сумнівом сказав Бартошек.

— У вас нема серця! — вибухла молода жінка.— Я б весь світ віддала за свою Руженку!

— Ну, як хочете,— похмуро буркнув пан Бартошек.— Оголошу, але більше, ради бога, не втручайтеся!

— Важкий випадок,— зітхнув він, як тільки за нею зачинилися двері.— Ось постривайте, що тепер буде...

І справді: другого дня аж троє агентів принесли кожен по заплаканій тримісячній дівчинці, а один, отой самий Піштора встромив голову в двері й шкiриться: «Пане комісарє, а хлопчик не годиться? Хлопчика я б дістав, і то дешево!»

— Оце маємо з тієї нагоди! — лаявся пан Бартошек.— Скоро тут буде сирітський притулок. От паскудна історія!

«Паскудна історія,— роздратовано бурчав він, вертаючись до свого парубоцького помешкання.— Хотів би я знати, як ми тепер знайдемо те пискля!»

Прийшовши додому, він застав там служницю, таку язикату грім-бабегу, але того дня вона сяяла з радощів.

— Ідіть-но гляньте на свою Баріну, пане комісарє! — каже вона йому замість вітання.

Треба вам знати, що колись пан Юстіц подарував панові Бартошекові чистокровну суку-боксеря, Баріну, і ось та Баріна согрішила з якимось вовкодавом. До речі, я завжди чудуюся, що різні собачі породи взагалі визнають одна одну за собак; я не розумію, по чому, скажімо, хорт упізнає, що такса теж собака. Ось ми, люди, різнимось тільки мовою чи вірою та й то ладні жерти одне одного. Так ось та Баріна привела від вовкодава дев'ятеро цуценят і тепер лежала коло них, крутила оцупком хвоста й блаженно усміхалась.

— Ви лишень погляньте! — каже служниця,— як вона пишається своїми цуценятами, як вихваляється ними, стерво! Що ж ви хочете — мати! .

Пан Бартошек замислився й питає: — Голубонько, це правда? Всі матері так поводяться?

— А то як же! — запевнила служниця. — Спробуйте-но похвалити дитину перед матір'ю!

Отож другого дня всі матері у Великій Празі аж мліли від приємності. Ледве-но котра вийде з дитиною в колясці або на руках, як уже коло неї опиняється поліцей у формі або якийсь чолов'яга в котелку, усміхається до її прегарної дитинки й лоскоче їй пальцем шийку.

— Та й гарненьке ж у вас дитятко, — каже так приязно, — скільки це йому?

Одне слово, то був день радості й гордості для всіх матерів.

А вже об одинадцятій ранку один тайняк привів до комісара Бартошека якусь бліду, перелякану жінку.

— Ну, маємо її, пане комісаре, — доповів. — Я спіткав її з коляскою, а коли сказав: «Та й гарненьке ж у вас дитятко, скільки ж це йому?» — вона тільки люто стрельнула на мене очима й спустила завісочку на колясці. Я й сказав їй: «Ходімо зі мною, панійко, та не робіть гвалту».

— Збігайте по пані Ландову, — сказав комісар. — А ви, шановна, скажіть мені ради бога, нащо вкрали цю дитину?

Жінка довго й не відмагалася, бо зразу заплуталась. Незаміжня, вона привела дитину від якогось чоловіка. Та дитина останніми днями трохи нездужала, животик болів, і дві ночі кричала. На третю ніч мати дала їй у постелі груди, а вранці, прокинувшись, побачила, що дитина нежива, аж посиніла. Я не знаю, як це може бути, — сказав пан Кратохвіл із якимось сумнівом.

— Може, — втрутився доктор Вітасек. — По-перше, мати була невиспана, по-друге, в дитини був, певне, катар шлунку, і вона ті два дні не брала груді. А через те груди була надто важка, і коли мати заснула, вона зсунулась дитині на носик, і мала задихнулася. Звичайно, таке могло статись. А далі що?

— Мабуть, далі було так, — провадив пан Кратохвіл. — Уранці, побачивши, що дитина мертва, мати пішла до священника заявити про це, але дорогою побачила колясочку пані Ландової, і їй спало на думку, що, як вона матиме іншу дитину, коханець і далі платитиме їй аліменти. Крім того, — збентежено додав пан Кратохвіл і почервонів, — її нібито страшенно тисло молоко.

Доктор Вітасек кивнув головою.

— Це теж правда.

— Ну, самі розумієте, я на таких речах не знаюся,— ніби виправдовуючись, сказав пан Кратохвіл.— Отож вона нібито через це вкрала дитину разом з коляскою; коляску потім покинула в під'їзді чужого будинку, а Руженку забрала додому замість своєї Зденічки. Але вона, певно, була якась дивакувата чи й трохи схиблена, бо свою мертву дитину поклала в холодильник — мовляв, хотіла вночі винести й десь закопати або покласти, але так і не наважилась.

Тим часом прийшла пані Ландова.

— Ну що ж, матусю,— каже їй пан Бартошек,— ось маєте своє мале.

У пані Ландової ринули сльози.

— Так це ж не Руженка! — вигукнула вона.— В Руженки був не такий чепчик!

— А бодай йому! — крикнув комісар.— Розповийте її! — А як поклали йому немовля на письмовий стіл, він трошки підняв йому ніжки й каже:

— Ось гляньте, які в неї складочки на задочку!

Та пані Ландова вже стояла навколішки й цілувала тому пискляті ручки й ніжки.

— Ти моя Руженко! — вигукувала плачучи.— Моя пташечко, Дідіді, моя замузочко, мамина курдупочко, моє золотко...

— Годі, ласкава пані, прошу вас, годі, а то, їй же богу, й сам одружуся,— насупився пан Бартошек.— А ті десять тисяч віддайте на нешлюбних матерів, розумієте?

— Пане комісаре,— каже пані Ландова урочисто,— візьміть дитину на руки й поблагословіть її!

— Це що, конче треба? — буркнув пан Бартошек.— Як же його брати? Ага... Та гляньте, воно вже плаче! Натє, заберіть його швидше!

Отак скінчилася пригода з немовлям.

ГРАФИНЬКА

— Ті навіжені жінки,— сказав пан Польгар,— часом такі штуки витинають, що й не повіриш. Було це в дев'ятнадцятому чи двадцятому році, одне слово, в ті часи, коли в усій нашій благословенній Центральній Європі

тхнуло смаленим; ми тільки й чекали, де ж ізнову спа-
лахне буча. Шпигунів у нас тоді аж роїлось, ви того й
уявити не можете. Я тоді був у відділі контрабанди та
фальшивомонетництва, але до мене часом звертались
і військові по якусь там інформацію. Отоді й сталась
історія з графинею... ну, скажімо, Мігай.

Не знаю вже, як і якими шляхами, але в головному
штабі дістали анонімного листа, що звертав їхню увагу
на кореспонденцію, яка посилається на адресу: «Цю-
ріх, до запитання, В. Манассесу». Одного такого листа
перехопили: їй-богу, він був зашифрований кодом но-
мер одинадцять і містив дані військового характеру,
приміром, що двадцять восьмий піхотний полк нале-
жить до Празького гарнізону, що в Миловицях є стріль-
бище і що наша армія озброєна не тільки гвинтівками,
а й багнетами, одне слово — всякі такі дурнички. Але
ж самі знаєте, в армії щодо цього дуже суворо, як ви-
кажете якійсь іноземній державі, що наша піхота но-
сить онучі з коленкору фірми Оберлендер, то попаде-
те під дивізійний трибунал і дістанете щонайменше
рік за шпигунство. Що вдієш, це неодмінний елемент
солдафонського престижу.

Ну, показали мені в штабі того шифрованого листа
й анонімного доноса. Я ніякий не графолог, але з пер-
шого погляду сказав собі: здуріти можна, адже й лист,
і донос видимо писані однією рукою. Правда, анонім-
ку написано олівцем — більшість анонімних доносів
пишеться олівцем, — але видно було, що й шпигун, і
викажчик — одна людина.

— Слухайте, — кажу тим військовим, — махніть на
це рукою. Справа не варта клопоту, шпигун ваш якийсь
дилетант, і всі оті його військові таємниці кожен може
прочитати в «Політиці». Ну, будьте.

А десь за місяць прийшов до мене один капітан із
контррозвідки — такий гарний, стрункий хлопчина.

— Пане Польгар, — каже мені, — зі мною сталася ду-
же дивна річ. Я днями танцював із однією графинечкою,
такою гарненькою, смаглявою, по-чеському вона не
вміє, але танцює — просто чудо. А сьогодні дістав від
неї сентиментального листа. Ну де таке видано?

— Що ж, будьте раді, юначе, — кажу йому. — Має-
те щастя з жінками.

— Так то так, пане Польгар, — пригнічено відказує
капітан, — але ж цей лист писаний тим самим пером

і чорнилом і на такому самому папері, що оті шпигунські повідомлення до Цюріха! І я тепер не знаю, що робити: самі розумієте, чи легко чоловікові, виказати жінку, котра... гм, котра до нього... і взагалі це ж дама! — вигукнув він схвильовано.

— Ну, капітане, до чого тут лицарські почуття! — кажу йому.— Ви повинні заарештувати цю жінку, а злочин її такий тяжкий, що ми засудимо її на смерть, і вам припаде честь скомандувати двадцятьом солдатам: «Вогонь!» Що вдієш, наше життя сповнене романтики. Та є, на жаль, одна заковика: ніякого В. Манассеса в Цюріху немає, хоч на його ім'я в Цюріху на пошті лежить уже чотирнадцять листів до запитання. Друже мій, забудьте про них і йдіть танцювати з тією смаглявою графинькою, поки молоді.

Капітан три дні мучився докорами сумління, аж змарнів, та врешті виказав її своєму начальникові. Зрозуміло, шестеро військових поїхали машиною заарештувати графиню Мігай і перешукати її папери; знайшли в неї шифр і багато листів від закордонних державних діячів; їхній зміст, як то кажуть, тхнув державною зрадою. Графиня відмовилась давати будь-які пояснення, а її сестра, шістнадцятирічна шмаркачка, так, щоб усе було видно, курила сигарети, фліртувала з офіцерами й реготала, як навіжена.

Почувши, що ту графиню Мігай заарештували, я зразу подався до штабу й сказав їм:

— Ради господа Христа, випустіть ту істеричку, бо наберетеся ганьби!

Але вони відказали:

— Пане Польгар, графиня Мігай призналася, що була завербована чужоземною розвідкою. Це не жарти.

— Таж вона бреше! — вигукнув я.

— Пане Польгар,— суворо сказав мені полковник,— не забувайте, що ви говорите про даму; графиня Мігай каже правду.

Отак вона заморочила військових.

— А грім вас побий! — вилаявся я.— Ви її з самої галантності засудите. Дідько б узяв ваші лицарські почуття! Чи ви не бачите, що ця жінка сама навмисне навела вас на сліди своєї шпигунської діяльності? Це ж шахрайка, не вірте жодному її слову!

Але військові тільки знизували плечима трагічно й співчутливо.

Зрозуміло, про новину кричали всі газети, і в нас, і за кордоном; аристократія всього світу збаламутилась і збирала підписи під протестами, дипломати робили демарші, громадська думка збурилась аж в Англії, але правосуддя, як відомо, неблаганне; одне слово, вельможну графинечку, з погляду на військове становище, поставили перед дивізійним трибуналом.

Я ще раз пішов до штабу — вже добувши деяку інформацію — й кажу там:

— Віддайте її мені, я сам її покараю,— та де там, і слухати не хочуть. Але ж і гарний процес був; я сам сидів там і розчулився, як на «Дамі з камеліями». Графинька, тонесенька, як тростина, і смаглява, як бедуїн, визнала свою провину.

— Я пишаюся,— сказала,— що змогла прислужитись ворогам цієї країни.

Судді мало не розривались між благородством і обов'язком; та що вдієш, у наявності були зрадницькі листи та інші дурниці, тож трибунал з урахуванням надзвичайних обставин, що пом'якшували чи обтяжували провину, мусив присудити графині Мігай рік ув'язнення. Кажу вам, такого гарного процесу я ще зроду не бачив. Потім графиня встала й дзвінким голосом заявила:

— Пане голово, вважаю за свій обов'язок відзначити, що під час слідства та перебування під арештом усі чехословацькі офіцери поводитися зі мною як справжні джентльмени.

Я від зворушення мало не розридався вголос.

Та от лихо: коли тобі відома правда, в тебе свербить язик, і вона проситься назовні. Я гадаю, що люди кажуть правду не з лихого наміру, чи з дурості, а з якоїсь потреби чи непереробного потягу. Отож уявіть собі: та пані Мігай десь у Відні познайомилася з сумнівним майором Вестерманом і закохалася в нього. Ви ж, певне, знаєте, хто такий той Вестерман: тип, що зробив собі з героїства ремесло. Ордени на ньому аж бряжчать: Марії-Терезії, Леопольда, Залізний хрест, турецькі зірки з діамантами й ще бозна-що, все, що він зумів назбирати за війну; до того ж Вестерман — керівник усіляких нелегальних організацій, змов та путчів монархічного штабу. От у цього героя втелючилась наша графинька і, мабуть, захотіла здобути собі рицарські остроги, аби стати гідною його; одне слово, з любові до

нього вдала з себе шпигунку й сама себе виказала, щоб набути мученицької слави. На таке здатна тільки жінка.

Я пішов до в'язниці, де вона сиділа, й попросив привести її.

— Ласкава пані,— кажу,— поміркуйте самі: це ж страшенна нудота — цілий рік відсидіти у в'язниці. А можна подати прохання про перегляд справи, якби ви зволили признатись, як було насправді з тим вигаданим шпигунством.

— Я вже призналася, добродію,— крижаним тоном відказала графиня,— і більше не маю чого казати.

— Господи боже мій! — вигукнув я.— Облиште вже ці дурниці, адже майор Вестерман п'ятнадцять років як одружений і має трое дітей!

Графиня аж посиніла; я ще ніколи не бачив, щоб жінка отак умить зробилася бридкою.

— Яке... яке мені діло до того? — видушила вона з себе, але зуби в неї аж цокотіли.

— А ще вам, може, цікаво буде знати,— кричав я,— що того вашого майора Вестермана, власне, звати Вацлав Малек, і що він пекар із Простейова, розумієте? Ось його давнє фото, впізнаєте? На бога, графине, і заради такого хлюста ви сіли до в'язниці?

Графинька сиділа, мов дерев'яна, і враз я побачив, що це, власне, стара панна, в якій розсипалась мрія всього життя. Мені стало жалко її й чомусь соромно за себе.

— Ласкава пані,— квапливо сказав я,— то домовились? Я пришлю до вас адвоката, і ви йому скажете...

Графинька підвелася, бліда, але напружена, мов лук.

— Ні,— видихнула вона з себе,— я не маю чого казати будь-кому.

І вийшла. Але за дверима впала, і пальці їй довелось розчіпляти силоміць, так їх звела судома.

Я кусав губи. «Ну от, усе вийшло наверх, правда врятована,— казав собі.— Але, хай йому біс, хіба це вся правда? Адже всі ці викриття й розчарування, втрата ілюзій і гіркий досвід — це тільки крихта правди; вся правда більша, вся правда в тому, що любов, гордість, пристрасть, честолюбство — це великі й непогамовні почуття, вона в тому, що кожна самопожертва — героїзм і що людина в своїй любові — створіння прекрасне й чудесне. Оце вам друга, велика половина правди; але треба бути поетом, щоб це побачити й висловити».

— Слушно кажете,— озвався поліцей Горалек,— завжди все залежить від того, як правду говорять. Торік ми заарештували одного розтратника й повели його до дактилоскопіста зняти відбитки пальців; а той тип вислизнув у нас, стрибнув з другого поверху в вікно й кинувся тікати. Наш дактилоскопіст уже немолодий чоловік, але в ту хвилину забув про це, теж вискочив у вікно й зламав ногу. Нас це за печінки взяло, як завжди, коли щось стається з кимось із наших, і коли ми запали того типа, то трохи всипали йому.

А як викликали нас за свідків на суді присяжних, його адвокат каже:

— Панове, я не хочу ставити вам неприємних запитань, і коли не хочете, то можете не відповідати,— бачте, той адвокат був слизький, наче пляшечка з отрутою.— Та коли мій клієнт спробував тікати, ви його в поліції налупцювали, правда?

— Та що ви,— відказав я,— ми тільки подивилися, чи він, стрибаючи в вікно, не ушкодив собі чого, а потім прочитали йому нотацію.

— Певне, добряча була нотація,— з чемною усмішкою каже адвокат.— Як засвідчив поліцейський лікар, мій клієнт після тієї нотації мав троє зламаних ребер і близько семисот квадратних сантиметрів синців — головним чином на спині.

Я знизав плечима.

— То він узяв нашу нотацію так близько до серця,— сказав я,— та й по всьому. Розумієте, правда може бути яка завгодно, треба тільки знайти для неї належне слово.

ІСТОРІЯ ДИРИГЕНТА КАЛІНИ

— Крововилив або забите місце,— озвався пан Добеш,— часом болить гірше від переламу, надто як удар припаде по кістці. Я це знаю по собі, я давній футболіст і вже мав зламане ребро, ключицю й палець; тепер не грають із таким запалом, як за наших часів. Торік я був ще раз вийшов на поле: ми, старші, надумали показати молодим, як грали колись, яка в нас була тактика. Я грав захисником, як і п'ятнадцять чи двадцять років тому; і саме коли зібрався животом брати м'яча, мій власний

воротар садонув мене бутсою в... ну, в те, що називається куприк, чи cauda equina. В тій гарячці я тільки лайнувся раз-другий, та й забув про все; але вночі воно як розболілось, то на ранок я поворухнутися не міг. Біль був такий, що ні руки підняти, ні чхнути — просто диво, як воно все одне з одним пов'язане в людському тілі. Лежу на спині, мовби мертвий жук, ні на бік перевернутись, ні пальцями на нозі поворушити не можу, нічого: тільки стогну та крекчу, так страшенно болить.

У такому стані я пролежав цілий день і ще одну ніч; заснути не міг і на мить. Просто диво, як тягнеться час, коли не можеш поворухнутись: ото, мабуть, мука, коли тебе десь завалить під землею! Я й рахував, і перемножував числа, й молився, і якісь вірші пригадував, аби час швидше сплив, а воно все ніч та ніч... І раптом, десь під другу годину, чую — хтось щодуху біжить вулицею, а за ним женеться цілий гурт, душ із шість, і чути голоси: «Ось я тобі! Стривай, дожену! Паскуда! Бай-стриук поганий!» — і таке інше. Якраз у мене під вікнами вони його схопили, і почалося: гупає та човгає шість пар ніг, та ляскають ляпаса, та стукає щось так дерев'яно, ніби дрюком по голові, та сопіння, та скигління, але без крику. Ну куди це годиться: шестеро навалились на одного й молотять його, наче лантух; я хотів устати й сказати їм, що так нечесно, але тільки зворухнувся й аж завив з болю! Таке безсилля жахливе: я скреготів зубами й гарчав з люті, наче звір. І раптом у мені щось луснуло, я схопився з ліжка, вхопив ціпок і кинувся сходами вниз. Як вибіг на вулицю, то нічого не бачив: наткнувся на когось і заходився молотити його ціпком, решта розбіглися хто куди, але я ще зроду нікого так не лупцював, як того бовдура. Аж потім я відчув, що у мене в самого сльози дзюрком течуть від болю. Потім я добирався до свого ліжка з годину, але вранці вже міг ходити. Чудо, та й годі... Цікаво мені тільки, — замислено додав пан Добеш, — кого я тоді так лупцював: чи котрогось із тих шістьох, чи того, кого й вони били? Але один на одного — це принаймні чесна бійка.

— Так, безсилля жахливе, — підтвердив диригент і композитор Каліна, киваючи головою. — В мене у самого, панове, колись була така пригода — в Ліверпулі, мене туди запросили диригувати їхнім оркестром на

одному концерті. Я по-англійському не тямлю ні слова, але ми, музиканти, вміємо порозумітись без балачок, надто коли в руці диригентська паличка: там постукаєш, там щось крикнеш, покрутиш очима, покажеш руками і так далі... Таким чином, можна виразити і найтонші почуття; коли, наприклад, я зроблю руками отак, то кожне зрозуміє, що це означає містичний злет і визволення від життєвого тягара та мук. Отож приїхав я до Ліверпуля, ті англійці вже дожидали мене на вокзалі й відвезли до готелю, щоб я відпочив; але я помився й пішов сам подивитись на місто та й заблудив.

Коли я кудись уперше приїду, то зразу йду подивитись на річку; біля річки можна почути, так би мовити, оркестрування того міста. З одного боку — весь вуличний гамір, барабани, литаври, сурми, тромбони, вся духовна мідь, а з другого — річка, — це струнна група, піаніссімо на скрипках та арфах. Там чуєш усе місто зразу. Але в Ліверпулі річка, не знаю вже, як вона називається, така бура та страшна, і вона гуде й стугонить, реве, дзеленчить, гуркоче, сурмить від усіх тих пароплавів, танкерів, буксирів, складів, верфей та кранів; ви знаєте, я страшенно люблю всякі судна, й пузаті просмолені баржі, й червоні торговельні пароплави, й білі океанські лайнери. Отож і сказав собі: їй-же богу, десь тут за рогом мусить бути океан, треба піти подивитись; та й пішов понад річкою вниз, за водою. Йшов години зо дві, а воно все самі склади та доки, лиш подекуди видніє пароплав, високий, як церква, або три грубі похилі димарі; а пахло там рибою, кінським потом, джутом, ромом, пшеницею, вугіллям, залізом — ви знаєте, де лежить багато заліза, там чути дуже виразно залізний запах. Я був наче очманілий, але почало смеркати, а я вийшов на піщаний берег. За річкою світить маяк, пливуть якісь вогники — мабуть, то вже був океан. Я сів на стос дощок, і так солодко було відчувати свою самотність, загубленість... Слухаю, як розлого шумлять і хлюпають хвилі, й ладен заплакати від смутку. Трохи згодом підійшли якісь двоє, чоловік і жінка, але мене не помітили; сіли спинами до мене й тихо заговорили. Якби я розумів по-англійському, то кахикнув би, нехай знають, що їх хтось слухає; та я не знав жодного англійського слова, крім «готель» та «шилінг», а тому сидів тихо.

Спочатку вони розмовляли дуже *staccato*¹; потім чоловік почав щось тлумачити повільно й тихо, ніби силував себе, а тоді швидко висипав усе. Жінка аж скрикнула з жаху й відповіла йому обурено, але він стиснув їй руку так, що вона застогнала, і крізь зуби почав її умовляти. Ні, то не була розмова коханців, музикант би це відчув; любовне умовляння має зовсім іншу каденцію, воно не звучить так здушено, любовна розмова — це низькі ноти віолончелі, а там були високі ноти контрабаса, що грав *presto rubato*² в одній тональності, ніби той чоловік весь час повторював те саме. Мене та розмова вже почала трохи лякати; чоловік говорив щось лихе. Жінка тихо заплакала й кілька разів обурено скрикнула, ніби хотіла його спинити; голос у неї був трохи кларнетовий, дерев'яний, не дуже молодий; а чоловіків голос ставав усе пронизливіший, ніби він щось наказував чи погрожував. Жіночий голос почав розпачливо просити, аж затинаючись від жаху, наче в людини, якій поклали дуже холодний компрес. Чути було, як у жінки цокочуть зуби. Тоді чоловічий загув дуже низьким тоном, у чисто басовому ключі, майже любовно; а жіночий плач перейшов у дрібне покірливе хлипання: це означало, що опір зломлено. Та потім закоханий бас знову підвищив тон, він уривчасто, обдуманно, невідпорно кидав фразу за фразою; жіночий голос на те тільки безсило скиглив чи ридав, але то був уже не опір, а тільки нестямний страх — не перед чоловіком, а божевільний страх перед чимось, що вона прозирала в майбутньому. Тоді чоловічий знову спустився до заспокійливого мурмотіння й тихих погроз; жіноче хлипання змінилося покірливими, безсилимими зітханнями, а чоловік крижаним шепотом поставив ще кілька запитань, на які вона, очевидно, кивала головою, бо він більше не наполягав.

Потім обоє встали й розійшлись у різні боки.

Знаєте, я не вірю в передчуття, але я вірю в музику! Підслухуючи їх там уночі, я цілком напевне знав, що той контрабас намовляє кларнета на щось жахливе. Я знав, що кларнет повернеться додому зі зломленою волею й зробить усе, що наказав йому контрабас. Я це чув, а чути — це щось більше, ніж просто розуміти сло-

¹ Уривчасто (*it.*).

² Швидко, у вільному темпі (*it.*).

ва. Я знав, що готується якийсь злочин, і знав який. Я збагнув це з того жаху, яким віяло з обох голосів; воно бриніло в їхньому забарвленні, каденції, темпі, інтервалах, цезурах — ви розумієте, музика дуже точна, точніша за мову. Той кларнет занадто простосердий, аби щось зробити самому; він буде тільки допомагати, віддасть якийсь ключ або відімкне двері; а густий, низький контрабас усе зробить, поки кларнет заїкатиметься з жаху. Я побіг назад до міста, знаючи, що має щось статись, що треба щось зробити, якимось перешкодити злочинові. Яке це жахливе почуття, що ти не встигнеш!

Нарешті бачу на розі полісмена. Підбігаю до нього, упрілий, захеканий.

— Слухайте,— гукаю,— тут у місті готується якесь убивство!

Полісмен знизав плечима й відказав мені щось незрозуміле. Господи, здогадався я, таж він жодного мого слова не розуміє!

— Убивство! — кричу йому, наче глухому. — Розумієте? Якусь самотню жінку хочуть убити! Та служниця чи економка допомагатиме вбивці — сто чортів, — загорлав я, — зробіть же щось, чуєте?

Полісмен тільки покрутив головою й сказав щось наче «юрвей»¹.

— Слухайте ж,— тлумачу йому з досадою, а сам тремчу від гніву й жаху, — та нещасна жінка відчинить двері своєму коханцеві, будьте певні! Не можна цього так лишити! Розшукайте її! — і раптом згадав, що навіть не знаю, яка вона на вигляд; та якби й знав, то однаково не зміг би йому розповісти.

— Господи,— вигукнув я, — таж це злочин — нічого не зробити!

Той англійський полісмен уважно подивився на мене й щось заспокійливо сказав. А я вхопився за голову.

— Йолоп! — крикнув я в нестямному розпачі. — Ну, то я сам знайду їх!

Я знаю, то було безглуздя, але погодьтеся: коли йдеться про чиєсь життя, ти мусиш щось робити. І я цілу ніч бігав по Ліверпулю: може, побачу, як хтось хоче пройтися до якогось будинку. Дивне то місто, таке жахливо мертве вночі... Над ранок я сів на краю тротуару

¹ Англійське «Go your way» — «Ідіть своєю дорогою».

й аж заплакав від втоми; там мене знайшов полісмен, сказав мені «юрвей» і довів мене до мого готелю.

Не знаю, як я диригував на репетиції того ранку; та коли нарешті пожбував паличку додолу й вибіг на вулицю, продавці газет саме кричали, продаючи вечірні випуски. Я купив одну газету — там був жирний напис: «MURDER», а під ним фотографія якоїсь сивоголової жінки. По-моєму «murder» означає «вбивство».

БАЛАДА ПРО ЮРАЯ ЧУПА

— Таке, панове, справді буває, що злочинці часом виявляють якусь особливу сумлінність і чесність,— сказав жандармський капітан Гавелка.— Я міг би навести вам чимало прикладів цього, але найдивніший — це справа Юрая Чупа. Сталась вона, коли я служив на Підкарпатті, в Ясині.

Якось у січні ми зібрались у єврея в корчмі хильнути — я, окружний начальник, якийсь залізничний інспектор та всяке місцеве панство. Ну, звісно, й музики-цигани. Що воно за народ ті цигани, звідки вони явились, не знаю, але по-моєму, це Хамове поріддя. Як заграють тобі «на вухо», все ближче, все тихіше, пацюки чортові, ніби якісь чари діють, то... то... то просто душу тобі з тіла виймають. Я вам кажу, їхня музика — це якась жахлива таємна розпушта. Як присмоктались вони до мене, то я й плакав, і ревів, мов олень, і стіл багнетом пробив, і чарки побив, і співав, і головою об стіну товкся, й хотів чи то когось убити, чи то в когось закохатись — ото таке, панове, виробляєш, коли тебе цигани своєю музикою заворожать. І саме коли я розходився на всю губу, входить корчмар і каже, що мене надворі перед корчмою дожидає якийсь русин.

— Хай дожидає або хай прийде завтра! — закричав я.— Я тут оплакую свою молодість, кладу в домовину свої мрії! Я кохаю одну жінку, одну прекрасну вельможну пані — грай мені, злодюго циганський, приспи в моїй душі цю тугу... — одне слово, отаке плів, розумієте, до циганської музики воно пасує — така туга й така пиятика. За якусь годину корчмар приходив знову й каже, що русин і досі чекає на морозі. Та я ще не оплакав своєї молодості й не втопив у токаї свого жалю, а тому тільки махнув рукою, ніби Чингісхан,

мовляв, мені байдуже, грайте, цигани; а що було далі, вже не знаю добре, та коли над ранок вийшов із корчми, був такий мороз, що сніг рипів і дзвенів, ніби скло, а перед корчмою стояв той русин у білих постолах, білих гачах та білому овечому кожусі. Побачивши мене, він поклонивсь у пояс і щось прохарчав.

— Чого тобі, чоловіче добрий? — питаю його. — Як будеш мене загаювати, дам по писку.

— Вельможний пане, — каже русин, — мене послав до вас війт із Волової Леготи. Марину Матейову вбито.

Я трохи протверезів; Волова Легота — це село чи скоріш хутір із тринадцяти хат, кілометрів за тридцять у горах; одне слово, в таку зиму туди дістатись не просто.

— Ради господа бога, — вигукнув я, — хто ж її вбив?

— Я, вельможний пане, — слухняно відповів русин. — Юрай Чуп мене звати, Дмитра Чупа син.

— І ти сам прийшов на себе заявити? — визвіривсь я на нього.

— Війт звелів, — покірливо відповів Юрай Чуп. — Юраю, сказав, повідом жандаря, що ти вбив Марину Матейову.

— А нащо ти її вбив? — кричу я.

— Бог велів, — сказав Юрай так, ніби це розумілося само собою. — Господь велів: убий Марину Матейову, свою рідну сестру, бо в неї вселився злий дух.

— Хай тобі абищо! — гримнув я. — Як же ти добувся з Волової Леготи сюди?

— З божою поміччю, — відповів Юрай Чуп смиренно. — Господь мене вберіг, щоб я не пропав у снігу. Хай славиться ім'я його.

Якби ви знали, що таке сніговиця в Карпатах; якби, знали, що це таке, коли лежить у два метри сніг на дорозі; якби ви бачили того мізерного, хирлявого чоловічка божого Юрая Чупа, що шість годин чекав перед корчмою на страшеному морозі, аби заявити на себе, що він убив негідну рабу божу Марину Матейову, то я не знаю, що б ви зробили; але я перехрестився, і Юрай Чуп перехрестився, а тоді я його заарештував; а потім умився снігом, пристебнув лижі й з одним жандармом, Кроупою, подався в гори, до Волової Леготи. І якби мене був зупинив сам жандармський генерал та сказав: «Гавелко, дурню, нікуди ти не підеш у такий сніг, адже це погибель!» — я б йому відсалютував і сказав: «Дозвольте

доповісти, пане генерале, господь велів». І пішов би. Та й Кроупа теж пішов би, адже він був з Жижкова, а я ще не бачив такого жижковця, що не встряв би в якусь дурницю чи халепу, якою можна похизуватись. Отож ми поїхали.

Не буду розповідати вам про нашу дорогу, скажу тільки, що під кінець Кроупа вже плакав від страху та втоми, як мала дитина, і що ми разів із двадцять сказали собі: «Ну, амба, тут нам і кінець»; і що тих тридцять кілометрів ми йшли одинадцять годин, від темна до темна,— це я просто так, щоб ви знали, як воно було. В жандарма, панове, коняча натура, і коли він падає в сніг та плаче, що далі не може, то вже йому напевне так, що ніякими словами не опишеш. Але я йшов, наче сновида, і тільки твердив собі: що дорогу пройшов Юрай Чуп, отой недоросток, та ще й шість годин чекав на морозі, бо так йому наказав війт; Юрай Чуп у мокрих постолах, Юрай Чуп під сніговицю, Юрай Чуп із божою поміччю. Якби ви побачили, що камінь падає вгору, а не вниз, то сказали б, що це чудо; але ніхто не назве чудом оту мандрівку Юрая Чупа, що йшов заявити на себе; а то ж був доказ більшої, страшнішої сили, ніж камінь, що падає вниз. Стривайте, дайте договорити: я кажу — хто хоче бачити чудо, хай шукає його в людях, а не в каменях.

Коли дісталися до Волової Леготи, ми вже хитались, наче тіні, скоріш мертві, ніж живі. Грюкаємо в двері до війта, все спить, потім вийшов війт із рушницею, бородакий велетень, побачив нас, став навколішки й повідстібав нам лижі, але не промовив ані слова. Коли я тепер усе те пригадую, то бачу наче якісь дивні малюнки, монументально спрощені: як війт без жодного слова повів нас до однієї хати, там, у світлиці горіли дві свічки, перед іконою вклякла жінка в чорному, на постелі, в білій сорочці, труп Марини Матейової, шия перетята аж до хребців; рана була жахлива й водночас дивовижно чиста, ніби різник розкрояв молочне поросся, а обличчя таке нелюдськи біле, як буває тільки в тих, хто сплив кров'ю до останньої краплі.

Потім війт, знову мовчки, повів нас назад до себе, але в його хаті вже чекало одинадцяттеро дядьків у кожухах — чи ви знаєте, як смердять ті овечі кожухи? Яюсь так по-біблійному тоскно. Війт посадив нас за стіл, прокашлявся, вклонився й промовив:

— В ім'я боже сповіщаю вас про смерть раби божої Марини Матейової, хай господь її помилує!

— Амінь,— відгукнулись одинадцятєро газдів і перехрестились.

А вїт почав:

— Тому два дні почув я вночі, що хтось шкрябається надворі під дверима. Я подумав — лисиця, взяв рушницю й вийшов. На порозі лежить жінка. Підвів її, а вона падає назад. То була Марина Матейова з перерізаною шисю. Вона була німа, бо мала перетягу горлянку.

Вїт заніс Марину до хати й поклав на постіль; потім наказав пастухові, щоб засурмив і скликав усіх газдів з Волової Леготи до нього. Коли всі зібрались, він звернувсь до Марини:

— Марино Матейова, поки ти не вмерла, дай свідчення, хто тебе вбив. Марино Матейова, тебе вбив я?

Марина не могла похитати головою, але заплющила очі.

— Марино, тебе вбив твій сусід, оцей от Влах, син Василя?

Марина знов заплющила страдницькі очі.

— Марино Матейова, тебе вбив оцей присутній тут газда Когут Іван? Чи оцей от Баран Шандор? Марино, це був той, що там стоїть, Андрій Воробець? Марино Матейова, це був Климко Безвухий, що стоїть перед тобою? Чи оцей чоловік, Степан Бобот?.. Марино, той, хто тебе вбив, був Татка, лісник, син Михайла Татки? Марино...

В ту хвилину відчинилися двері й увійшов Юрай Чуп, брат Марини Матейової. Марина затремтіла й вирячила очі.

— Марно,— провадив вїт,— хто тебе вбив? Може, оцей от, Фодор Терентій?

Але Марина вже не відповідала.

— Моліться,— сказав Юрай Чуп, і всі газди впали навколішки. Нарешті вїт підвівся й сказав:

— Пустіть сюди жінок!

— Ще ні,— заперечив старий Дудаш.— Покійна раба божа Марино Матейова, в ім'я бога дай нам знак: тебе вбив Дюро, вівчар?

Стояла тиша.

— Марино Матейова, душе перед господом, тебе вбив Тот Іван, Іванів син?

Ніхто й не дихав.

— Марино Матейова, в ім'я боже, то тебе вбив твій рідний брат, Юрай Чуп?

— Я вбив,— сказав Юрай Чуп.— Господь велів: убий Марину, бо в неї вселився злий дух.

— Закрийте їй очі,— наказав вїт.— А ти, Юраю, зараз підеш у Ясиню, віддаси себе в руки жандарям. Скажеш: я вбив Марину Матейову. А доти не сядеш і нічого не їстимеш. Іди, Юраю!

Тоді відчинив двері і впустив до хати жінок — голосити над покійницею.

Не знаю, чи це від тих овечих кожухів, чи від втоми, чи, може, в тому, що я чув і бачив, була якась дивна краса й гідність, але я мусив вийти надвір, на мороз, бо в мене голова йшла обертом; їй-же богу, в мені щось наростало, ніби я мав підвестись і сказати: «Божі люди, божі люди! Ми судитимемо Юрая Чупа за мирськими законами; але в вас живе закон божий».— І вклонився їм у пояс; але жандармові це не личить, тому я вийшов надвір і там лаявся сам до себе, аж поки віднайшов свою жандармську душу.

Знаєте, жандармська служба — ремесло круте. Вранці я винишпорив у хаті Юрая Чупа долари, які небіжка Марина одержувала від чоловіка з Америки. Звичайно, я мусив про це доповісти, і в суді все звели на вбивство з метою пограбування. Юрая Чупа засудили до шибениці; але хай ніхто мені не скаже, що ту дорогу він здолав людськими силами. Я добре знаю, що таке людська сила. І, гадаю, знаю трошечки, що таке суд божий.

ОПОВІДАННЯ ПРО ВТРАЧЕНУ НОГУ

— Інколи годі повірити,— сказав пан Тиміх,— скільки може витримати людина. Ось послухайте: ще у війну, коли я служив у тридцять п'ятому полку, в нас там був один солдат, як же пак його прізвище: чи то Динда, чи то Отагал, чи то Петерка... Ми його звали Пепеком. Загалом дуже хороший чоловік, але вахлай, яких світ не бачив. Ну, поки нас ганяли по плацу, він робив, що міг, і корився всьому, як овечка; та коли привезли нас на фронт, кудись за Краків, то загнали на дуже невдалу позицію, до якої саме пристрілялась російська артилерія. Пепек нічого, тільки очима кліпає; та як по-

бачив коня з розірваним черевом, а той кінь ще хропе й силкується зіп'ястись на ноги, то зблід як стіна, по-жбурился кашкетом об землю, налаяв цісаря послідуцими словами, кинув гвинтівку й рюкзак та й чкурнув із фронту.

Як він добувся додому за п'ятсот чи скільки там кілометрів — їй-же богу, не можу уявити. Але одної ночі постукався до своєї халупи й каже дружині: «Це я, матінко, й назад уже не вернусь, але як знайдуть мене тут, то мені амінь, бо я дезертир». Поплакали вони вдвох, а тоді жінка й каже:

— Пепеку, я тебе не віддам, заховаю тебе в гною, там тебе ніхто не шукатиме. — Отож вона викопала яму в гною, накрила дошками, і в тій схованці Пепек просидів п'ять місяців; цього, панове, жоден мученик за віру не витерпів би. Врешті його виказала сусідка через якусь там курку, і прийшли жандарми витягати того Пепека з гною. То знаєте, мусили купити десять метрів мотузки, щоб не нюхати його, ведучи зв'язаного до міста.

Ну, вивітрився трохи той Пепек, і повели його до трибуналу. Головою трибуналу був тоді якийсь Ділінгер: одні казали — собака, інші — золото, не чоловік; але лаялись мастак був. Що правда, то правда: за Австрії таки вмiли лаятись! Давня традиція, що ви хочете... Нині вже ніхто не вмiє до пуття тебе наляти; зате ображати вмiють. Отож той військовий суддя Ділінгер звелів поставити Пепека надворі й допитував його крізь вікно, ближче не хотів до себе підпустити. Самі розумієте, справи Пепекові були кепські: дезертирство у воєнний час — за це дають розстріл, і сам господь бог не допоможе, та й Ділінгер не панькався ні з ким, він усе ж таки був собака. Та коли вже мали складати вирок, він гукнув з вікна:

— А що, Пепеку, коли ти сидів у гною, то не вилазив часом уночі переспати зі своєю старою?

Пепек затупцявся розгублено, почервонів, наче рак, а тоді відказав:

— Дозвольте доповісти, пане суддя, часом бувало; без цього не можна.

Тоді голова трибуналу зачинив вікно й каже: «Хай тобі хрін!» Довгенько крутив головою й бігав по кімнаті, а коли заспокоївся, то сказав:

— Хай мене випихають на пенсію, але я цього бовдура на смерть не пошлю — хоч би заради його жінки. Бісова душа, оце то подружня любов!

І якось виторгував йому три роки в'язниці.

Там Пепека приставили доглядати город начальника, такого собі полковника Бабки. Той Бабка потім згадував, що ніколи не мав такої гарної, дорідної городини, як тоді, коли її вирощував Пепек. «Чорти його знають,— казав начальник в'язниці,— чому воно в нього так росло!»

— У війну,— озвався пан Краль,— багато було всяких дивних історій, і якби записати все, що робили люди, аби лиш не воювати за Австрію, то вийшло б більше томів, ніж у «Діяннях святих», що ото видають отці-болландисти. Я маю небожа, Лойзиком його звать, він держить пекарню на Радлицях; тож як його мобілізували, він мені сказав: «Дядечку, от хай там як хочуть, а на фронт мене не заженуть. Краще ногу собі відрубую, ніж піду їм допомагати, отим пацюкам німецьким!»

Той Лойзик був спритний хлопака; поки новобранців навчали всяких там артикулів з гвинтівкою, він аж розривався від старанності, так що начальство бачило в ньому майбутнього героя, а то навіть кандидата в каптали; та коли він занюшив, що за день-другий їх повезуть на фронт, то нагнав собі температуру, почав хапатися за живіт із правого боку й жалібно стогнати. Ну, його поклали до госпіталю й вирізали йому сліпу кишку, а тоді він примудрився так, що шво гоїлось дуже повільно. Але за півтора місяця, хоч би що він робив, усе там сяк-так заросло, а війна ніяк не кінчається. Я саме тоді провідав його в госпіталі. «Дядечку,— сказав мені Лойзик,— тепер уже мені й сам пан фельдфебель не допоможе: щохвилини чекаю, що мене звідси випишуть».

Тоді в нас головним гарнізонним лікарем був отой сумнозвісний Обергубер. Згодом виявилось, що він просто божевільний, але самі знаєте, війна це війна, і коли дикому кабанові начепити золоті петлиці, то й він буде начальством. Звісно, перед тим Обергубером усі трусились, а він тільки бігав по госпіталях та горлав на кожного: «Марш на фронт!» — хоч би там була відкрита форма туберкульозу або прострелений хребет; і ніхто не смів йому перечити. Він навіть не дивився, що в того

хворого на таблицці написано. Тільки зиркне здалеку і вже горлає: «Frontdiensttauglich! Sofort einrücken!»¹ А потім тобі вже всі святі не допоможуть.

І ось Обергубер приїхав інспектувати госпіталь, де Лойзик дожидав своєї долі. Тільки-но почули галас надворі, на воротах, як усі хворі крім тих, котрі вже померли, повиструнчувались коло своїх ліжок, щоб зустріти високе начальство, як годиться. Чекати довелося довгенько, і Лойзик для перепочинку підібгав одну ногу й зіперся коліном на ліжку. І саме в цю мить вбігає Обергубер, аж синій від злості й ще з порога кричить: «Марш на фронт! Цей солдат, виписати! Tauglich!»² Тоді глянув на Лойзика, що стояв на одній нозі, й почервонів ще дужче. «Einbeinig!»³ — загорлав він. — «Sofort»⁴ виписати додому! Сто чортів, нащо ви тут тримаєте цього одноногого? Що вам тут, хлів для калік? Геть його! Лайдаки, я вас усіх за це на фронт зажену!»

Госпітальне начальство, зблідле від страху, забелькотіло, що все буде негайно виконано; але Обергубер уже репетував біля дальшого ліжка, щоб солдата, вчора оперованого, послали на фронт.

Отже, Лойзика в ту ж годину за власноручним підписом Обергубера відпустили з госпіталю додому як одноногого інваліда. А Лойзик був хлопчина страх кмітливий: він зразу подав клопотання, щоб його, як невиліковного каліку, викреслили зі списків військовозобов'язаних і призначили йому інвалідську пенсію: адже йому, як пекареві, потрібні дві ноги, хай навіть криві, як то говориться про пекарів, тож з офіційно засвідченою однією ногою він не може працювати за своїм фахом. Після неминучої в державних установах тяганини він отримав посвідчення про те, що за ним визнано сорокап'ятипроцентну інвалідність, а внаслідок цього йому призначено стільки й стільки крон на місяць інвалідської пенсії. Ось із цього, власне, й почалась та історія з утраченою ногою.

Відтоді Лойзик одержував інвалідську пенсію, допомагав батькові в пекарні й навіть одружився; лише зрідка він помічав, що трошки накульгує чи припадає на ту

¹ Придатний до стройової служби! Негайно виписати! (Нім.)

² Придатний! (Нім.)

³ Одноногий? (Нім.)

⁴ Негайно (нім.).

ногу, якої не визнав у нього Обергубер. Але він ще й радий був тому: все-таки схоже, що він ходить на протезі. Потім війна скінчилася, стала республіка, проте Лойзик, як людина порядна й сумлінна, одержував свою пенсію далі.

Та якось прийшов до мене, і я бачу, що в нього клопіт.

— Дядечку,— нарешті заговорив він,— мені здається, що ця нога в мене ніби коротшає чи всихає.— І зразу підсмикнув холошу й показує мені ту ногу, а вона тонка, як паличка.— Я боюсь,— каже Лойзик,— що позбудусь її.

— Ну, то сходи до лікаря, телепню,— порадив я йому.

— Дядечку,— зітхає Лойзик,— я так гадаю, що це не хвороба; це, мабуть, того, що вона в мене незаконна. Адже в документах чорним по білому написано, що правої ноги по коліно я не маю. Вам не здається, що це вона від того всихає?

Трохи перегода знову приходить — і вже спирається на ціпок.

— Дядечку,— каже з такою тривогою,— я каліка, я вже не можу й ступити на неї. Лікар каже, що це атрофія м'язів — мабуть, від нервів. Посилає мене на курорт, але мені здається, що він і сам у той курорт не вірить. Дядечку, ось помацайте, вона в мене холодна, наче нежива. Лікар каже, що це поганий кровообіг... Як ви гадаєте — не відгниє вона в мене?

— Що ж, Лойзо,— відказую,— я тобі можу дати лиш одну пораду: піди з цією ногою до начальства, попроси, щоб там викреслили, що ти одноногий. Я гадаю, що тоді твоя нога сама видужає.

— Що ви, дядечку,— заперечив Лойзик.— Вони ж тоді скажуть, що я одержував пенсію незаконно й украв у держави купу грошей. Адже доведеться вернути їм ті гроші!

— Ну, зостав гроші собі, жмикруте,— кажу йому,— але як позбудешся ноги, то до мене плакати не приходь. За тиждень приходить знову.

— Дядечку,— заскиглив ще з порога,— не хочуть там визнати мою ногу! Кажуть, однаково вона всохла й нінащо не придатна. Що мені з ними робити?

Ви не повірите, скільки той бідолашний Лойзик набігався, поки офіційно визнали, що в нього дві ноги; але, звісно, потім його тягали, що крав у держави свою

пенсію. Трохи не засудили й за те, що ухилився від військового обов'язку. Попоходив сердега з установи в установу, але нога почала оживати. Може, це від того, що він мусив стільки ходити, але я гадаю — скоріш від того, що її визнали офіційно. Все ж таки офіційний папір має велику силу. Або, може, нога й усихала від того, що була, так би мовити, незаконна. Це непорядок, а непорядок ніколи дарма не минається. Я вам кажу: чисте сумління це найкраща гігієна, і якби люди жили по правді, то, може, не мусили б і вмирати.

ЗАПАМОРОЧЕННЯ

— Сумління... — озвався Лаціна.— Тепер уже цього так не називають, тепер кажуть «придушені уявлення», але виходить те на те. Не знаю, чи хто з вас чув історію фабриканта Гірке. То був дуже багатий і дуже елегантний чоловік, високий, міцний як дуб; казали, ніби він удівець, але більше ніхто нічого про нього не знав, таку він мав замкнуту вдачу. Закохався в одну гарненьку молоденьку панянку, було їй сімнадцять років, і така вже гарна, що аж дух забивало, коли подивишся на неї: адже справжня врода якось так стискає нам серце — чи то жалем, чи то ніжністю, чи хтозна чим. І Гірке з тим дівчатком одружився — адже він був могутній і багатий Гірке.

У шлюбну подорож поїхали до Італії, і там сталося таке: у Венеції вони зійшли на оту уславлену кампанілу, Гірке подивився вниз — кажуть краєвид звідти дуже гарний, — тоді поблід, обернувся до молодої дружини і впав, наче підтятий. Відтоді він наче ще дужче замкнувся в собі; з усієї сили намагався вдавати, ніби з ним усе гаразд, але очі мав сумні, повні розпачу. Звичайно, дружина страшенно налякалась, привезла його додому, — в них був гарний будинок вікнами на міський парк, — і відтоді Гірке почав поводитись дивно. Він усе ходив від вікна до вікна, перевіряв, чи добре зачинені. Тільки-но сяде — і знову схоплюється та біжить до котрогось вікна, щоб його зачинити. Навіть уночі вставав і ходив, наче мара, по всьому домі, а коли його питали, тільки буркав, що в нього паморочиться в голові і він хоче позачиняти вікна, щоб не випасти з котрого. Тоді дружина звеліла всі вікна заградувати, щоб звільнити його

від цього постійного страху. На кілька днів це допомогло, Гірке трохи заспокоївся, але потім знову почав бігати від вікна до вікна й торсати ґрати — чи міцно вони тримаються. Тоді поробили залізні віконниці, і подружжя жило за ними, наче в забитому ящику. Гірке ніби вгамувався, але знов виявилось, що в нього паморочиться в голові, коли він іде сходами. Доводилось водити його, підтримуючи, наче паралітика, а часом він мусив сісти просто на східець, і на нього аж гикавка нападала з великого страху.

Звичайно, почали запрошувати всіляких лікарів, і, як то вже буває, один ескулап казав, що те запаморочення — від перевтоми, другий, — що це якийсь розлад вушних лабіринтів, третій, — ніби винні тут запори, четвертий говорив про спазми мозкових судин; ви знаєте, я постеріг, що, як тільки хтось стане визначним фахівцем, у ньому починається внутрішній процес вироблення точки зору. І тоді цей фахівець каже: «Колего, з моєї точки зору тут отаке й отаке». А другий йому відповідає: «Так, колего, але з моєї точки зору справа діаметрально протилежна. Я гадаю, що ці точки зору слід би лишати в передпокої, як капелюхи та ціпки, бо, як тільки пустиш кудись людину з точкою зору, вона неодмінно наробить якоїсь шкоди або принаймні не погодиться з іншими. Але вернімось до того Гірке: його мучив і лікував що місяць то інший видатний спеціаліст за зовсім іншим методом; Гірке був міцний як дуб, і все те витримував, але вже не міг устати з крісла, бо йому голова йшла обертом, як тільки гляне було під ноги; отож він сидів, утупившись у темряву, німий і нерухомий, тільки часом починав тіпатися всім тілом: плакав.

Тоді саме прославився дивами один новий лікар, невролог, доцент Шпіц. Той доктор Шпіц і спеціалізувався на лікування придушених уявлень. Він, бачте, казав, що майже в кожній людині є в підсвідомості якісь жахливі уявлення, чи спогади, чи бажання, які вона придушує, бо їх боїться; отож ті придушені уявлення й баламутять її, вибивають з колії, призводять до нервових розладів. А коли вправний лікар намацає те придушене уявлення та витягне його на світ божий, хворому зразу легшає, і він видужує. Такий знахар-психоаналітик повинен здобути цілковиту довіру свого пацієнта й випитувати в нього все, що лишень можна: що йому вночі снилося, що він пам'ятає зі свого дитинства і таке

інше. А врешті каже: отак і отак, добродію, колись із вами сталось отаке й отаке — як правило, йдеться про щось страхотливо ганебне,— і воно гнітило вас у підсвідомості. Ми це називаємо психічною травмою. А тепер ми його витягли назовні, айн, цвай, драй,— і ви здорові. Отак вони чаклюють.

І той доктор Шпіц, я вам скажу, був ніби справді чарівник. Ви не повірите, в скількох багатих людей є придушені уявлення; бідні люди здебільшого не страждають так від цього. Одне слово, клієнтуру той Шпіц мав казкову. І коли в Гірке вже побували по черзі всі медичні світила, до нього запросили доцента Шпіца, а Шпіц заявив, що ті памороки мають чисто нервову природу, і він, Гуго Шпіц, ручиться, що вилікує пацієнта від них. Ну, коли так, то й гаразд. Та Гірке, любі мої, нізащо не хотів говорити: хоч би що питав у нього доцент Шпіц, він тільки буркав щось крізь зуби, потім і зовсім замовк, а врешті вигнав Шпіца. Доктор Шпіц не знав, що й робити: ще б пак, такий солідний пацієнт — це питання престижу. Крім того, це був надзвичайно цікавий і складний випадок нервового розладу. А до всього ще й пані Ірма була така гарна та нещасна. Отож доцент Шпіц уп'явся в цю справу кліщем. «Я мушу знайти в цього Гірке придушене уявлення,— бурчав він,— а ні, то покину медицину й наймусь до Лейбля продавати тканини!»

І взявся до діла новим психоаналітичним методом. Насамперед з'ясував, яких тіток, небог, своячок та інших немолодих родичок усіх ступенів і колін має на світі Гірке; потім якось примудрився влізти до них у довіру — такий лікар повинен передусім уміти терпляче слухати. Ті родички були зачаровані: який милий та уважний чоловік цей доктор Шпіц! А врешті Шпіц страшенно споважнів і звернувся до одного надійного бюро, щоб послали в одне місце двох надійних людей. А коли ті двоє вернулись, доктор Шпіц заплатив їм за труди й пішов просто до пана Гірке. Той сидів у сутіні на кріслі, вже майже нездатний підвестися.

— Добродію,— сказав йому доктор Шпіц,— я не буду вам докучати; можете не відповідати мені й словом. Я ні про що вас не питатиму. Мені йдеться тільки про те, щоб виявити причину ваших запаморочень. Ви загнали її в підсвідомість; але це придушене уявлення таке сильне, що спричинило тяжкий розлад...

— Я вас не кликав, докторе,— хрипким голосом перебив його Гірке й простяг руку до дзвоника.

— Я знаю,— сказав доктор Шпіц,— але зачекайте ще хвилинку. Коли в вас уперше запаморочилась голова тоді, на кампанілі у Венеції, згадайте, добродію, згадайте-но, що ви тоді відчули.

Гірке завмер з рукою на дзвінку.

— Ви відчули,— провадив доктор Шпіц,— страшно, несамовите бажання скинути свою прекрасну молоду дружину з тієї дзвіниці вниз. Одначе тому, що ви нес-тямно кохаєте її, у вас виник внутрішній конфлікт, який і вилився психічним струсом. У запамороченні ви впали...

Було тихо, тільки рука, простягнена до дзвоника, рап-том опала.

— Відтоді,— вів далі доктор Шпіц,— вас і не поли-шає оте запаморочення, отой жах перед висотою. Ви зачиняли вікна й не могли подивитись униз, бо в вашій голові весь час жило страхітливе уявлення, що ви мо-жете скинути туди пані Ірму...

Гірке застогнав не своїм голосом.

— Так, так,— провадив доктор Шпіц,— але ще ли-шається проблема, звідки взялось те нав'язливе уяв-лення. Пане Гірке, вісімнадцять років тому ви були одружені. Пане Гірке, ваша перша дружина загинула під час туристської подорожі до Альп. Вона зірвалась під час сходження на Високу Стіну, і ви успадкували її майно.

Чути було тільки частий, хрипкий віддих пана Гірке.

— Гірке! — вигукнув доктор Шпіц.— Ви вбили свою першу дружину! Ви скинули її в прірву, і тому, чуєте, тому вам здається, що ви мусите так само вбити й дру-гу, ту, котру ви кохаєте. Через це ви й боїтеся висоти; звідси й ваші запаморочення...

— Докторе! — заскиглив чоловік у кріслі.— Докто-ре, що мені робити? Що мені з цим робити?

Доцент Шпіц тяжко посмутнів.

— Добродію,— сказав він,— якби я був релігійний, то порадив би: відбудьте кару, щоб вам бог простив. Але ми, лікарі, звичайно в бога не віримо. Те, що вам слід зробити вирішуйте самі, але з медичного погляду ви вже цілком здорові. Встаньте, пане Гірке!

Гірке підвівся, білий як стіна.

— То що,— каже доктор Шпіц,— іде у вас голова обертом?

Гірке заперечно похитав головою.

— От бачте,— доцент Шпіц зітхнув із полегкістю.— Тепер минуть і інші наслідки. Ваші запаморочення були викликані тільки придушеним уявленням, а тепер, коли ми його з'ясували, все буде гаразд. Ви можете виглянути у вікно? Чудово! Все з вас наче рукою зняло, адже так? Ні сліду запаморочення, правда? Пане Гірке, такого цікавого випадку в моїй практиці ще не було!.. — Доктор Шпіц у захваті аж руками сплеснув.— Цілковите одужання! Дозвольте покликати пані Ірму? Ні? Ага, ви хочете самі піднести їй несподіванку,— боже, як вона зрадіє, коли побачить, що ви ходите! От які чудеса може творити наука!.. — Він так радів своєму успіхові, що теревенив би й дві години, але, помітивши, що Гірке потребує спокою, прописав йому якийсь там бром і попрощався.

— Я проведу вас, докторе,— чемно сказав Гірке й повів лікаря аж до сходів.— Дивно, ані сліду запаморочення, ані сліду...

— От і чудово! — захоплено вигукнув доцент Шпіц.— Ви вже почуваете себе здоровим, правда ж?

— Цілком здоровим,— тихо сказав Гірке, дивлячись услід лікареві, що спускався сходами. А коли за доцентом Шпіцом грюкнули надвірні двері, почувся ще один важкий удар. Трохи згодом під сходами знайшли неживого Гірке. Він був увесь потрощений — падаючи, бився об поруччя.

Коли про це сповістили доктора Шпіца, той свиснув і довго дивився перед себе якимось чудним поглядом. Потім узяв книгу реєстрації своїх пацієнтів і приписав коло прізвища Гірке дату й одне слово: «Suicidum». А це, пане Таусіг, означає «самогубство».

УСНА СПОВІДЬ

— Придушені уявлення... — сказав отець Вовес, парафіальний священик церкви святого Матфея.— Щоб ви знали, лікувати ті придушені уявлення — це одне з найдавніших людських умінь, тільки наша свята церква

називає ті ліки *sacramentum sanctae confessionis*¹. Коли твою душу щось муляє, коли ти чогось соромишся, йди, поганцю, до святої сповіді й признайся в тому паскудстві, що його носиш у собі! Правда, ми не називаємо цього лікуванням нервових розладів, а кажемо: каяття, покута й відпущення гріхів.

Це вже кілька років минуло відтоді: був страшенно гарячий літній день, і я зайшов до своєї церковці — знаєте, по-моєму, протестантська віра могла народитись тільки в північних країнах, де й улітку не жарко. В наших католицьких церквах цілий божий день щось відбувається — меса, молитви, рання вечерня, та досить того, що є там картини й статуї; туди можна будь-коли зайти, охолонути, замислитись, але для цього треба, щоб надворі було як у печі. Тому в холодних, негостинних краях і живуть протестанти, а в наших, тепліших, — католики. Це, мабуть, завдяки затінку та прохолоді в храмах господніх. І тоді якраз був такий спекотний день; коли я ввійшов до церкви, на мене дихнуло чимось таким гарним, заспокійливим. Аж раптом підходить причетник і каже, що тут уже більш години чекає якийсь чоловік, хоче комусь висповідатись.

Що ж, таке буває досить часто; я взяв у ризниці епітрахіль, зайшов до сповідальні й сів. Причетник привів покутника — то був немолодий, пристойно одягнений чоловік, схожий на комерційного агента або маклера, на виду блідий і якийсь одутлий; він став навколішки біля сповідальні й мовчав.

— Ну, повторюйте за мною, — підказав я йому: «Я, нещасний грішник, сповідаюся й признаюся богу всемогутньому...»

— Ні, — видушив із себе той чоловік, — я це кажу інакше. Дозвольте, я сам. Я мушу не так...

І враз у нього затрусилось підборіддя, а на лобі виступив піт; у мене раптом виникло почуття якоїсь дивної, жахливої огиди. Щось подібне я доти відчув лише раз, коли був присутній при ексгумації трупа, що вже... ну, що вже розкладався. Не буду вам, панове, розповідати, як воно виглядає.

— Господи, що це з вами? — злякано крикнув я до нього.

— Зараз... зараз... — пробелькотів той чоловік, глибоко зітхнув, гучно висякався й сказав: — Уже мину-

¹ Таїнство святої сповіді (латин.).

лося. То я почну, велебний отче. Дванадцять років тому...

Я не переповідастиму вам, що почув від нього. Бо, поперше, існує таємниця сповіді, а по-друге — його вчинок був такий жахливий, такий огидний і звірячий, що... одне слово, про таке взагалі не можна розповідати; а той чоловік висипав усе з себе в найстрахітливіших подробицях, нічого, нічого не пропустив! Я вже думав, що зараз кинуся тікати зі сповідальні, заткну вуха, або не знати що зроблю; аж закусив зубами край спітрахілі, щоб не скрикнути з жаху.

— Ну, вже все сказав,— промовив чоловік задоволено і з полегкістю висякався.— Дякую вам, велебний отче.

— Стривайте,— вигукнув я,— а покута?

— Яка там покута! — відказав він і моргнув до мене крізь віконце майже фамільярно.— Отче, я ж ні в що не вірю, я прийшов тільки облегшити душу. Розумієте, коли я про... про те діло якийсь час не говорю, то починаю бачити його перед собою... все... і не можу заснути, не можу очей змружити... І коли воно мені допече, то я мушу висипати його геть, мушу комусь про нього розказати; а ви ж на те й є, це ж ваше ремесло, і ви не можете мене виказати, бо існує таємниця сповіді. А розгрішення — нащо воно мені? Це дуже тяжко, коли не віриш ні в що. Щиро вам вдячний, велебний отче. Бувайте здорові.— І я незчувся, як він пружним кроком вийшов із церкви.

Десь за рік він прийшов знову. Перестрів мене перед церквою, блідий і безмежно покірливий.

— Велебний отче,— пробелькотів,— можна висповідатись у вас?

— Без покути, голубе,— відказав я,— нічого не буде, і квит. Коли не хочете каятись, то ми ні про що не домовимося.

— Господи,— скрушно зітхнув він,— це мені каже тепер кожен священик! Ніхто вже не хоче висповідати мене, а воно мені так потрібне... Слухайте, велебний отче, ну що вам варт, якби... якби ви ще раз... — І в нього затрусилась губи, як того разу.

— Нічого не вийде! — grimнув я на нього.— Або розкажете все в присутності якоїсь світської особи!

— Еге,— застогнав він.— Щоб мене та світська особа потім виказала! Чорти б вас забрали! — закричав він

болісно й побіг геть. Дивне діло: навіть по його спині видно було, в якому він страшному розпачі...

Відтоді я його не бачив.

— Панотче,— сказав на це адвокат доктор Баум,— це ще не кінець вашої історії. Якось — теж кілька років тому — до моєї контори прийшов чоловік із блідим, одутлим обличчям і, правду кажучи, він дуже не сподобався мені. А коли я посадовив його й спитав: «Ну, друже, що вас привело до мене?» — той чоловік почав:

— Пане докторе, коли клієнт звернеться до вас із довірою й відкриє перед вами, що він чогось там допустився, то ви...

— То я, звичайно,— відповідаю йому,— не маю права використати проти нього це признання; за це мене адвокатська корпорація суворо покарала б.

— От і добре,— зітхнув чоловік.— Пане докторе, я мушу щось вам розповісти. Чотирнадцять років тому... — і я, велебний отче, почув від нього, мабуть, те саме, що й ви.

— Не розказуйте,— перебив його отець Вовес.

— І не подумаю,— буркнув доктор Баум.— То була занадто огидна історія, і той чоловік виливав усе з себе, аж захлинаючись: упрілий, посинілий, очі заплющені... Наче якась психічна блювота. Потім перевів дух і втер носовичком губи.

— Господи боже,— вжахнувся я,— ну що я можу з цим зробити! Але як хочете щиру пораду...

— Ні! — вигукнув той дивний суб'єкт.— Ніякої поради мені не треба. Я тільки прийшов розказати вам, що тоді зробив; але пам'ятайте,— додав він аж несамовито,— що ви не маєте права використати це проти мене! — Потім підвівся й спитав спокійнісінько: — То скільки я вам винен, пане докторе?

— П'ятдесят крон,— відповів я розгублено. Він вийняв п'ятдесятку.— Бувайте здорові, докторе,— і пішов.

Хотів би я знати, скількох празьких адвокатів він обійшов; але вдруге до мене не приходив.

— І це ще не кінець історії,— озвався доктор Вітасек.— Кілька років тому, коли я працював асистентом у лікарні, туди привезли чоловіка з блідю, одутлою фізіономією; ноги опухлі, як колоди, корчі, задишка — одне слово, класичне запалення нирок, як воно описа-

не в підручнику. Звичайно, рятунку вже не було. Якось мене покликала медсестра, бо в того нефритика в сьомій палаті знов почалися корчі. Йду до нього й бачу: бідолаха вже хапає ротом повітря, змокрілий, як миша, очі вирячені з жаху — такий стан тривоги при нефритах буває жахливий.

— Зараз, голубе,— кажу йому,— зроблю ін'єкцію, і вам полегшає.

Пацієнт покрутив головою.

— Докторе,— видушив він із себе,— я... я вам мушу щось сказати... Хай ця жінка вийде!

Я б радніше впорснув йому морфію, та як побачив його очі, то звелів медсестрі вийти.

— Ну, друже, розповідайте,— кажу йому,— але потім заснете.

— Докторе,— простогнав він, і в очах у нього був нестямний страх.— Докторе, я вже не можу... я весь час бачу оту... я не можу спати, я мушу все розказати вам...

І почалося — серед корчів та задишки. Люди добрі, я такого зроду не чув.

— Кхе, кхе... — закашляв адвокат Баум.

— Не бійтеся,— заспокоїв його доктор Вітасек,— я нічого не розповідатиму, бо це лікарська таємниця. Після того він лежав, як мокра ганчірка, геть знесилений. Самі розумієте, я не міг дати йому ні розгрішення, панотче, ні якоїсь мудрої поради, але я йому дав подвійну дозу морфію, а як він прокинувся — знову дав, потім знову і так поки він уже не прокинувся. Щоб ви знали, я дуже йому допоміг.

— Амінь,— докінчив отець Вовес і на хвильку замислився.— Це ви добре зробили,— м'яко додав він,— той бідак хоч не мучився більше.

ГОЛКА

— Я ніколи не мав діла з судами,— почав пан Костелецький,— але мушу сказати, що мені в них дуже подобається надзвичайна скрупульозність, усі оті тонкощі, яких там дотримуються, навіть коли справа щербатого мідяка не варта. Це, бачте, викликає довіру до правосуддя. Коли у Феміди в руках терези, то хай уже вони будуть аптекарські, а коли меч — хай він буде гострий, як бритва.

Пригадується мені такий цікавий випадок, що стався на нашій вулиці.

Одна двірничка, Машкова на прізвище, купила в сусідній крамничці булочку, а як надкусила її, раптом щось шпигнуло їй у піднебіння. Вона пальці в рот — і виймає... голку. Вона зразу тільки сторопіла, а потім перелякалась: «Господи, адже ж я могла цю голку проковтнути, і вона б мені проколола кишки! А це видима смерть. Ні, я так цього не подарую! Треба дізнатись, який паскудник устроїв у булочку голку!» І віднесла ту голку разом з недоїденою булочкою до поліції.

Там допитали крамаря, допитали й пекаря, що пік ті булочки, але, звісна річ, жоден до голки не признався. Потім поліція передала всю справу до суду, бо за такі речі є, щоб ви знали, стаття про «легке тілесне ушкодження». Слідчий — такий собі сумлінний, доскіпливий служака — знову допитав крамаря й пекаря; обидва божились і присягалися, що у них голка не могла попасти в булочку. Слідчий сховався до крамнички і з'ясував, що голки там не продаються. Потім він пішов до пекарні подивитись, як печуть булки; цілу ніч просидів там, дивлячись, як місять тісто, як воно підходить, як топлять піч, ліплять булочки й садовлять їх у піч, а перегодя виймають, зарум'янені, аж золотаві. В такий спосіб він з'ясував, що у випіканні булок голки не вживаються...

Ви не повірите, яке це прекрасне діло — пекти булочки, а особливо хліб. Мій небіжчик дідусь держав пекарню, то я вже знаю. Бачте, у печінні хліба є два чи три великих, майже священних таїнства. Перше — коли вчиняють опару. Вчиняють її в діжі, і там, під покришкою, відбувається таємниче перетворення: за якийсь час із борошна й води робиться жива опара. Далі кописткою місять тісто; це знов же скидається на ритуальний танець. Потім діжу накривають полотниною й дають тістові підійти. Це друге таємниче перетворення — коли тісто велично підіймається, пухне, а ти не смієш підняти полотнину й зазирнути... Це, знаєте, щось таке прекрасне й дивне, як вагітність. Мені завжди здавалося, ніби в діжі є щось від жінки. А третє таїнство — це саме випікання, все те, що стається в печі з м'яким, блідим тістом. Виймете потім із печі золотаво-брунатну хлібину, а вона ж пахне — боже милий, навіть від немовляти не може пахнути приємніше. Ди-

во дивне! Мені здається, під час усіх перетворень у пекарнях годилось би дзвонити в дзвони, мов у церкві, коли освячують дари.

Та вернімось до тієї голки. Отже, слідчий зайшов у глухий кут; але не з тих він був, щоб відступитись, прикрити справу. Взяв він ту голку й послав до хімічного інституту — хай там з'ясують, чи голка попала вже в готову булочку, чи в тісто. Розумієте, той слідчий був просто схибнутий на науковій експертизі.

А в інституті працював тоді такий собі професор Угер, страшенно вчений чоловіча з пишною бородою. Як принесли йому ту голку, він почав лаятись на всі заставки: мовляв, чого лиш ті криміналісти не жадають від нього! Ось недавно прислали нутроці, такі гнилі, що навіть прозектор не міг витримати; і взагалі, що має робити хімічний інститут із якоюсь там голкою? Але потім, розміркувавши, він сам зацікавився нею — звісно, з наукового погляду. «А й справді,— сказав він,— мабуть, із металом стаються якісь зміни, коли він попадає в тісто або й пропечеться в ньому. Коли тісто кисне, в ньому утворюються кислоти, під час випікання теж відбувається щось, і все воно може якось вплинути на голку, роз'істи її поверхню, а це можна з'ясувати під мікроскопом».

І взявся до роботи.

Насамперед він закупив кількасот різних голок — і новеньких, і більш чи менш поіржавілих — і заходився пекти в інституті булочки. Одні голки поклав у опару, щоб з'ясувати, як впливає на них процес заквашування. Другі — в щойно замішене тісто, треті — в таке, що тільки підходило, четверті — в те, що вже підійшло. Далі помістив їх у булки перед саджанням у піч, потім — під час випікання. А врешті настромляв їх у ще гарячі булочки й у вже охолоті. А тоді задля контролю ще раз повторив усю ту серію спроб. Одне слово, в усьому хімічному інституті цілих два тижні тільки те й робили, що пекли булочки з голками. Професор, доцент, чотири асистенти й служник день у день замішували тісто, випікали булочки, а потім під мікроскопом досліджували й порівнювали вийняті з них голки. На це пішов ще тиждень, але врешті з'ясували точно, що прислана для експертизи голка попала в уже спечену булочку, бо під мікроскопом вона цілком відповідала дослідним голкам, устромленим у готові булки.

На підставі цього висновку слідчий вирішив, що голка попала до булочки або в крамниці, або дорогою з пекарні до крамниці. І тоді пекар згадав: ненечко, таж він якраз того дня вигнав з роботи учня, що розносив у кошику булки! Хлопця викликали, і він признався, що встромив ту голку в булочку із злості на хазяїна. Як неповнолітній, він відбувся попередженням, але пекаря умовно оштрафували на п'ятдесят крон, бо він відповідає за свій персонал. Оце вам приклад, яке точне й ретельне правосуддя.

Але в цій історії був ще один бік. Не знаю, чого воно так, але є в нас, чоловіках, якась особлива амбіція, чи впертість, чи що; одне слово, коли в хімічному інституті почали пекти ті спробні булочки, то хіміки взяли собі в голову, що повинні пекти їх добре. Спочатку траплялося всяк: були і глевкуваті, і зверху непоказні; але чим далі, тим вони виходили кращі. Врешті їх стали посипати маком, сіллю і кмином, а ліпили так гарно, що любо глянути. А потім ті науковці хвалилися, що таких смачних, хрумких і гарно випечених булок, як у хімічному інституті, не знайдете в усій Празі.

— Ви називаєте це впертістю, пане Костелецький,— підхопив пан Лелек,— а мені здається, тут є щось від спорту — розумієте, прагнення досягти вершини. І цікавить справжнього чоловіка, власне, не результат; він, можливо, не вартий нічого. Ні, його вабить сама гра, пов'язаний з нею азарт. Я поясню вам прикладом, хоч ви, мабуть, скажете, що це дурниця і зовсім сюди не стосується.

Одне слово, коли я ще служив у бухгалтерії й складав піврічні балансові звіти, часом траплялось, що цифри не сходились; так, якось у касі не вистачило трьох гелерів. Звісно, я б міг просто покласти в касу свої три гелери, та й по всьому; та це вже порушення правил гри. З бухгалтерського погляду так було б неспортивно. Треба знайти, в котрому з чотирнадцяти тисяч записів є помилка. І знаєте, коли я брався за баланс, мені завжди хотілося, щоб там виявилась така помилка.

Тоді я заставався на роботі часом і цілу ніч: накладу перед собою цілий стос бухгалтерських книг — і починаю. І от яке диво: ті колонки цифр ставали для мене чимось матеріальним. Часом мені уявлялось, ніби я спинаюся по тих числах угору, як на круту скелю; або

спускаюсь по них, мов пощаблях, у глибоку шахту. А інколи я почував себе мисливцем, що продирається крізь хащі цифр, полюючи на рідкісного й полохливого звіра — оті самі три гелери. А то ще здавалось, ніби я детектив і чатую в темряві за рогом вулиці, тисячі постатей проминають мене, а я дожидаю, щоб ухопити за комір того злодюжку — бухгалтерську помилку. А іншим разом увижалося, ніби я сиджу над річкою з вудкою в руці: ось зараз смикну за вудлице, і... спіймалась, капосна! Але найчастіше мені бувало так, ніби я з рушницею на плечі йду по зарошених кущиках чорниць то на гору, то в діл; так мені було радісно від отого відчуття руху й сили, така дивна воля й наснага окрилювали мене, наче я переживав якусь надзвичайну пригоду. Я міг цілі ночі ганятися за тими трьома гелерами, а коли нарешті виловлював їх, то мені й на думку не спадало, що це така мізерія; то була для мене мисливська здобич, і я йшов додому, щасливий, як переможець, і трохи-трохи не падав у ліжко просто в черевиках. Оце й усе.

КОЛЕКЦІЯ МАРОК

— Свята правда,— сказав старий пан Карас.— Кожен, подлубавшись у своєму минулому, знайшов би в ньому досить матеріалу на ще кілька життів, зовсім інакших. Колись — чи то через помилку, чи то зі справжнього нахилу — ми обрали собі одне з тих життів і вже доживаємо його до кінця; однак найгірше те, що інші, потенціальні життя теж не цілком мертві. І часом буває, що ти відчуваєш через них біль, як ото буває, що болить давно відрізана нога.

Коли мені було років десять, я почав колекціонувати марки. Татові це не подобалось, він вважав, що таке захоплення заважатиме мені в навчанні; але я мав товариша, Лоизіка Чепелку, і разом з ним віддавався філателістичній пристрасті. Той Лойзік був син катеринщика, такий собі вихрястий веснянкуватий хлопчисько, весь розкустраний, мов горобець, і я любив його так, як уміють любити друзів тільки діти. Знаєте, я вже старий чоловік, я мав дружину й дітей, але повірте мені — нема в людини почуття, прекраснішого за дружбу. Шко-

да тільки, що людина здатна до неї лише замолоду; потім вона помалу черствіє і стає себелюбною. Така дружба струменить, мов чисте-чисте джерело, з захвату й подиву, з повноти життя, з багатства й надміру почуттів; їх у тебе стільки, що ти мусиш когось ними обдарувати. Мій батько був нотаріус, найшанованіша людина в місті, страшенно поважний, суворий чоловік; а я прихилився серцем до Лойзіка, чий батько був п'яний катеринщик, а мати — замучена роботою праля. І я того Лойзіка шанував, обожнював, бо він був меткіший за мене, такий самостійний і завзятий, наче щур, мав на носі ластовиння й умів кидати камінці лівою рукою... Я вже й не згадаю всього, за що я його любив, але знаю, що не любив так більш нікого в житті.

Отож я, почавши збирати марки, зробив Лойзіка своїм повірником. Тут хтось сказав, що до колекціонерства мають смак тільки чоловіки; це щира правда, і я думаю, що це якийсь рудиментарний інстинкт із тих часів, коли кожен чоловік збирав голови своїх ворогів, здобуту в бою зброю, ведмежі шкури, оленячі роги і взагалі все, що ставало його здобиччю. Одначе колекція марок задовольняє не тільки почуття власності; це — безнастанна пригода. Тебе проймає дроз, коли доторкаєшся до цих клаптиків далекого краю — скажімо, Бутану, Бірми чи мису Доброї Надії. Ти ніби зав'язуєш із цими чужими краями особисті, інтимні взаємини. Отож у колекціонуванні марок є якийсь присмак подорожування й мореплавства, взагалі отого чоловічого прагнення звідати в пригодах увесь світ. Так само, як колись у хрестових походах.

Я вже сказав, що батькові моє колекціонерство не подобалось; батьки завжди не люблять, коли їхні сини роблять щось інше, ніж вони самі. Я, панове, теж був зі своїми синами такий. Батьківство — це взагалі неоднорідне почуття; є в ньому велика любов, але й якийсь упередження, недовіра, ворожість, чи що. Чим більше хто любить своїх дітей, тим більше є в ньому й того іншого почуття. І я мусив ховатися зі своєю колекцією на горищі, щоб тато мене з нею не застукав; у нас на горищі була стара скриня, в якій колись держали борошно, то ми в неї залазили, наче миші, й показували один одному марки: «Диви, оце Нідерланди, а це Єгипет, а це Швеція». І в тому що нам доводилось так ховатися зі своїми скарбами, теж було щось гріховно прекрасне.

А добування тих марок також було сповнене пригод: я ходив до знайомих і незнайомих людей і канючив, щоб мені дозволили повідліплювати марки з їхніх старих листів. Де в кого знаходились десь на горищі або в секретері повні шухляди старих паперів; то були найщасливіші години мого життя, коли я, сидячи долі, перебирав ті запорошені купи всякої писанини й шукав на них марки, якої досі не мав: бо я, дурний, не збирав дублікатів. А коли траплялася мені стара Ломбардія чи котресь із німецьких князівств або вільних міст, я відчував аж пекучу радість: адже всяке безмірне щастя завдає солодкого болю. А Лойзік тим часом чекав мене надворі, і коли я нарешті виходив, то зразу, на дверях, шепотів йому:

— Лойзо, Лойзіку, знайшов одну ганноверську!

— Взяв її?

— Взяв.

І ми щодуху бігли з тією здобиччю додому, до своєї скрині.

У нашому місті були ткацькі фабрики, що ткали всяку всячину: рядюгу, коленкор, ситець тощо; цей мотлох там у нас виробляли для темношкірих народів усєї земної кулі. Так мені дозволяли шукати марок у конторських кошиках для сміття, і то було найбагатше з моїх мисливських угідь. Там можна було знайти Сіам і Південну Африку, Китай, Ліберію, Афганістан, Борнео, Бразілію, Нову Зеландію, Індію, Конго — не знаю, чи й для вас ці назви звучать так таємниче й звабливо. Боже, яка то була радість, яка нестямна радість, коли я знаходив марку, скажімо, з Малайського півострова. Або з Кореї! З Непалу! З Нової Гвінеї! З Сьєрра-Леоне! З Мадагаскару! Ні, цей захват може збагнути тільки мисливець, або шукач скарбів, або археолог, що робить розкопки. Шукати і знайти — це найгостріше прагнення і найбільше задоволення, яке може дати нам життя. Кожній людині слід би чогось шукати: коли не марок, то правди, чи цвіту папороті, чи принаймні кам'яних стріл або поховальних урн.

Отже, то були найкращі літа мого життя, коли я приятелював з Лойзіком і збирав марки. А тоді я захворів на скарлатину, і Лойзіка до мене не пускали; він стояв у нас біля дверей і свистів, щоб я його почув. А одного дня мене не догледіли, чи що, і я втік з ліжка й шаснув на горище — подивитись на свої марки. Я був та-

кий кволий, що насилу підняв віко скрині. Але там не було нічого: коробочка з марками зникла.

Не можу й оповісти, як мені стало гірко й страшно. Здається, я стояв там, мов закам'янілий, і навіть плакати не міг — так здушило мені горлянку. Спершу мене вжахнуло, що мої марки, моя найбільша втіха, пропали; але ще жахливіше було те, що вкрав їх напевне Лойзік, мій друг, поки я хворів. Я відчував і жах, і розчарування, і розпач, і жаль, — це просто страхіття, скільки всього здатна пережити дитина. Як я спустився з того горища, не пам'ятаю вже; але після цього я лежав з високою температурою, а в хвилини притомності розпачливо думав. Батькові й тітці я ні про що не сказав — матусі тоді вже не було на світі; я знав, що вони взагалі мене не розуміють, і через це вони зробилися якись чужі мені. Відтоді в мене вже не було по-справжньому щирої дитячої любові до них. Лойзікова зрада була для мене майже смертельним ударом: мене спіткало перше й найбільше розчарування в людині. Злидень, казав я собі; Лойзік — злидень, а тому й краде. Так мені й треба, щоб не товаришував із злиднями. І моє серце зачерствіло: відтоді я почав по-різному ставитись до людей, вийшов із стану соціальної невинності; але тоді я ще сам не знав, як глибоко це вразило мене і як багато воно в мені перевернуло.

Коли минулась моя гарячка, минувся й гіркий жаль за втраченими марками. Мене тільки шпигнуло ще в серце, коли я побачив, що й у Лойзіка вже є нові товариші; та коли він прибіг до мене, трохи розгублений після такої довгої розлуки, я сказав йому сухо, не подитячому:

— Іди геть, я з тобою не розмовляю.

Лойзік почервонів, помовчав трохи й відказав:

— Ну, гаразд.

Після того він запекло, по-пролетарському зненавидів мене.

І ця пригода вплинула на все моє життя, на вибір життєвого шляху, як сказали б ви, пане Паулус. Мій світ був, так би мовити, осквернений; я втратив довіру до людей, навчився ненавидіти й зневажати їх. Я більш ніколи не мав жодного друга; а подорослішавши, взяв собі за принцип, що я самотній, що ніхто мені не потрібен і що я нічого нікому не прощатиму. Згодом я став помічати, що мене ніхто не любить, і пояснював це тим,

що я сам гордую любов'ю і чхаю на всяку сентиментальність. От і вийшла з мене пихата й честолюбна, егоїстична, педантична й церемонна людина. Я був злий і суворий з підлеглими, одружився без кохання, дітей виховував у послуху та страху і своєю ретельністю та сумлінністю здобув неабияку повагу. Таке було моє життя, все моє життя; я не дбав ні про що, крім свого обов'язку. Коли я спочину в бозі, то й у газетах напишуть, який це був заслужений працівник і яка бездоганна людина. Та якби знали люди, скільки в такому житті самотності, недовіри й черствості!...

Три роки тому померла моя дружина. Мені було страх як сумно, хоч я не признавався ні собі, ні іншим; і з того смутку я заходився перебирати всякі родинні пам'ятки, що лишились по батькові й матері: фотографії, листи, мої давні шкільні зошити — мені аж горло здушило, коли я побачив, як старанно складав і зберігав їх мій суворий тато. Мабуть, він усе ж таки любив мене. На горищі була повна шафа цього добра; а на дні однієї шухляди я знайшов шкатулку, запечатану батьковими печатками. Відкривши її, я знайшов у ній ту колекцію марок, яку збирав п'ятдесят років тому.

Не хочу критись перед вами: в мене з очей полилися сльози, і я відніс ту шкатулку до своєї кімнати, як скарб. Приголомшений, я збагнув, як воно тоді було: коли я хворів, хтось знайшов мою колекцію, і батько її конфіскував, щоб я через неї не занедбував навчання! Не слід було йому так робити, але ж і в тому вчинкові виявилась його сувора турбота й любов; мені мимоволі стало жаль і його, й себе.

А потім з'явилась думка: отже, Лойзік не вкрав моїх марок! Боже, який я був несправедливий до нього!.. Я знов побачив перед собою того веснянкуватого розкустраного шибеника — бозна, що вийшло з нього і чи він ще живий! Як же прикро й соромно було мені, коли я думав про все це! Через несправедливу підозру я втратив єдиного друга; та, власне, втратив дитинство. Через це почав я гордувати біднотою; через це поведився пихато; через це більш ні до кого не прихилився серцем. Через це я все життя не міг дивитись на поштову марку без нехоті й відрази. Через це я ніколи не писав листів своїй нареченій і дружині, прикриваючись тим, що, мовляв, зневажаю сентименти; а дружина страждала від цього. Через це я був такий сухий і відлюдний.

Через це, лиш через це я зробив таку кар'єру і так зразково виконував свої обов'язки...

Перед моїми очима знов постало все моє життя, і воно зразу видалось мені порожнім і безглуздим. Адже я міг прожити його зовсім інакше, подумалось мені. Якби не сталося цього... Адже в мені було стільки завзяття, жадоби пригод, любові, рицарства, фантазії, довіри, всяких дивних і невгамовних поривань — боже, я б міг стати будь-яким іншим: мандрівником, або актором, або військовим! Адже я міг любити людей, бенкетувати з ними, розуміти їх — і ще невідь-що! Мені здавалось, наче в мені тане якась крига. Я перебирав марку за маркою; там були всілякі: Ломбардія, Куба, Сіам, Нікарагуа, Філіппіни, всі ті краї, до яких я тоді мріяв поїхати і яких тепер уже не побачу. В кожній тій марці була дешиця такого, що могло статись і не сталося. Я просидів над ними цілу ніч, оцінюючи своє життя. Я бачив, що то було якесь чуже, штучне, безлике життя, а справжнє моє життя так і не стало дійсністю...

Пан Карас махнув рукою:

— Коли подумаю, що лишень могло б із мене вийти — і як я скривдив Лойзіка...

Патер Вовес, слухаючи ту розповідь, дуже засмутився й розчулився; мабуть, він згадав щось із свого власного життя.

— Пане Карас,— мовив він схвильовано,— не думайте про це. Що вдієш — тепер уже нічого не можна виправити, не можна почати спочатку...

— Так, не можна... — зітхнув пан Карас і трошечки почервонів.— Але, ви знаєте, я хоч... хоч ту колекцію знову почав збирати.

АПОКРИФИ

КАРА ПРОМЕТЕСВІ

Довге попереднє засідання надзвичайної сесії верховного суду закінчилось, і судді, кахикаючи й крекчучи, зійшлись на нараду в затінку священної оливи.

— Отаке діло, панове,— позіхнув голова суду Гіпометей.— Та й затяглася ж ця справа, хай їй абищо! Гадаю, що навіть нема потреби зачитувати резюме, та вже, щоб не було формальних заперечень... Отже, обвинувачений Прометей, тутешній житель, відданий під суд за те, що винайшов вогонь і цим самим, так би мовити... м-м... м-м... порушив наявний лад, зізнався, що, перше, справді винайшов вогонь; по-друге — що може, коли йому заманеться, добути цей вогонь за допомогою дії, званої кресанням; по-третє — що цю таємницю, а власне — небажане явище він не приховав, як годилось би, і не повідомив про нього відповідні органи влади, а свавільно розголосив її, навіть більше — віддав у вжиток не тим, кому слід, як доведено свідченням очевидців, що їх ми щойно допитали. Гадаю, цього вистачить, і можна вже розпочати голосування про вину й розмір кари.

— Пробачте, пане голово,— заперечив засідатель Апометей,— але мені здається, що таку надзвичайно важливу справу слід би докладно, й, так би мовити, всебічно обговорити, перше ніж складати вирок.

— Як хочете, панове,— погодився Гіпометей.— Власне, справа яснісінька, та коли хто з вас бажає щось додати,— прошу.

— Я б дозволив собі нагадати,— озвався член суду Аметей і солідно прокашлявся,— що, на мою думку, в усій справі треба особливо вирізнити один аспект. Я маю на увазі релігійний аспект, панове. Будьте ласкаві визначити: що таке вогонь? Що таке ця викресана іскра? Як визнав сам Прометей, це не що інше як блискавка, а блискавка, як відомо всім,— вияв особливої могутності Зевса Громовержця. Тож поясніть мені, будь ласка, панове: яким чином міг опинитись у руках якогось там Прометейя божественний вогонь? Яким правом він ним заволодів? І взагалі, де він його взяв? Проме-

тей хоче запевнити нас, ніби він його просто винайшов; але то все марні викрути: якщо це таке нехитре діло, то чому ж не винайшов вогню, наприклад, хтось із нас? Я переконаний, панове, що Прометей просто вкрав цей вогонь у наших богів. Хай відмагається й викручується як хоче, але нас він не обдурить. Я кваліфікував би його злочин, з одного боку, як звичайну крадіжку, а з другого — як блюзнірство, наругу над святощами. Таким чином, ми зібралися тут для того, щоб якнайсуворіше засудити це безбожне зухвальство й захистити священну власність наших національних богів. Оце все, що я хотів сказати,— докінчив Аметей і гучно висякався в полу своєї хламиди.

— Добре сказано,— погодився Гіпометей.— Чи хоче ще хтось висловитися?

— Прошу вибачення,— сказав Апометей,— але я не можу пристати до висновків шановного колеги. Я сам бачив, як згаданий Прометей розпалював той вогонь, і скажу вам відверто, панове: нічого надзвичайного, між нами кажучи, в тому нема. Відкрити вогонь зумів би кожен ледацюга, лежень і козопас; нам це не спало на думку лиш тому, що в поважної людини, зрозуміло, нема ні часу, ні охоти бавитися, крешучи якісь там камінці. Я запевняю колегу Аметея, що тут ідеться про звичайнісінькі природні сили, марудитися з якими не годиться й розумній людині, а не те що богам. Я вважаю, що вогонь — занадто нікчемне явище, отож воно ніяк не може дотикатися священних для нас речей. Але в цієї справи є ще один аспект, і на нього я повинен звернути вашу увагу, колеги. А саме: як видно, вогонь це стихія вельми небезпечна, часом навіть шкідлива. Ви чули, як ціла низка свідків оповідали, що вони, випробовуючи хлоп'ячий Прометеїв винахід, тяжко пообпікалися, а в деяких випадках зазнало шкоди і їхнє майно. Отож, панове, коли з Прометеевої вини вживання вогню поширяться — а цьому, на жаль, уже не можна запобігти,— ніхто з нас не зможе бути спокійним за своє життя й майно; і це, панове, може означати кінець усякої цивілізації. Досить найменшої необережності — і як тоді спинити цю непокірну стихію? Прометей, панове, виявив злочинну легковажність, пустивши у світ таку небезпеку. Я сформулював би його провину як вчинок, що має наслідком тяжкі тілесні ушкодження й загрозу громадській безпеці. А тому я пропоную по-

карати його довічним ув'язненням із кайданами й суворим режимом. Я скінчив, пане голово.

— Маєте цілковиту рацію, колего,— засопів Гіпометей.— Я б іще зауважив, панове: навіщо нам узагалі якийсь там вогонь? Хіба наші предки користувалися вогнем? Пропонувати таке — це просто неповага до споконвічного устрою, це... м-м... підривна діяльність. Ще нам бракувало гратися з вогнем! Самі поміркуйте, панове, до чого це призведе: біля вогню люди розніжяться, вони волітимуть лежати вигідненько в теплі, замість того щоб... ну, замість того щоб воювати тощо. А це породить розпещеність, занепад моральності і... м-м-м... взагалі безладдя тощо. Одне слово, треба якось боротися з такими нездоровими явищами, панове. Часи тепер серйозні, і взагалі... Ось що я хотів нагадати.

— Щира правда,— озвався Антиметей.— Ми всі, звичайно, згодні з паном головою, що Прометеїв вогонь може викликати наслідки, яких неможливо передбачити. Нема чого критись від себе, панове: це надзвичайна річ. Які нові можливості відкриваються для того, хто має владу над вогнем! Ось вам лиш деякі приклади: можна спалити ворогові врожай, знищити його оливкові гаї тощо. З вогнем, панове, ми дістали нову силу й нову зброю: завдяки вогню ми стаємо майже рівні богам,— прошепотів Антиметей і раптом закричав різким голосом: — Я обвинувачую Прометея в тому, що він довірив цю божественну, непереможну стихію пастухам і рабам, першим стрічним, а не віддав у руки обранців, що стерегли б її, як державний скарб, і володіли б нею! Я обвинувачую Прометея в тому, що він самовільно розпорядився своїм відкриттям, яке мало стати таємницею владарів. Я обвинувачую Прометея в тому,— обурено кричав Антиметей,— що він і чужинців навчив розпалювати вогонь! Що не втаїв його навіть від наших ворогів! Давши вогонь усім, Прометей тим самим украв його в нас! Я обвинувачую Прометея в державній зраді! Обвинувачую його в підступах проти всього народу! — Антиметей аж розкашлявся від крику.— Я вимагаю для нього смертної кари,— вигукнув він наостанці.

— Ну, панове, ще хтось просить слова? — спитав Гіпометей.— Отже, згідно з думкою суду, обвинуваченого Прометея визнано винним, по-перше, в блюзнірстві й нарузі над святощами, по-друге, в завданні тяжких скалічень, а також ушкодженні чужого майна і, по-третє,

в державній зраді. Як кару пропоновано або довічне ув'язнення в кайданах із суворим режимом, або смертну кару. Гм...

— Або і одне, й друге! — замислено промовив Аметей.— Щоб задовольнити обидва погляди.

— Цебто як — і одне, й друге? — перепитав голова.

— Та ось про це я й думаю,— пробурмотів Аметей.— Можна, скажімо, так... прикувати Прометея на все життя до скелі... і хай, приміром, шуліки клюють печінку цього безбожника. Ви зрозуміли?

— А що, можна,— задоволено промовив Гіпометей.— Це, панове, справді було б зразковою карою за такі... м-м-м... злочинні вихватки, хіба ні? Ніхто не заперечує? Ну, то вирок ухвалено.

— А за що ви, тату, засудили того Прометея на смерть? — спитав Гіпометея за вечерею його син Епіметей.

— Ти однаково не зрозумієш,— пробурчав Гіпометей, обгризаючи бараняче стегно.— А справді — смажена баранина куди смачніша від сирої; виходить, на щось цей вогонь усе-таки годиться... Але ми виходили з міркувань громадських інтересів, уторопав? До чого б ми докотились, якби кожен посмів безкарно винаходити щось нове й велике, га? Але цьому м'ясові ще чогось бракує... Ага, знаю,— радісно вигукнув він.— Треба було посолити стегно й натерти часником! Ось воно що! Хіба це не відкриття, синку? Якийсь там Прометей до такого б не додумався!

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

*Арістотелеві зі Стагіри,
директорові лицю в Афінах*

Мій великий, любий учителю!

Довго, дуже довго не писав я вам; але ж Ви самі знаєте, як я був заклопотаний війсьними справами: ні в походах на Гірканію, Дрангіану та Гедросію, ні коли ми завойовували Бактрію й простували до Інду, я не мав ні часу, ні охоти братися за перо. Тепер я ось уже кілька місяців у Сузах; але й тут у мене було вище голови всяких адміністративних справ, доводилося признача-

ти урядовців, ліквідувати змови та заколоти, і я оце аж сьогодні зміг зібратись та написати Вам про себе. Правда, з офіційних повідомлень Ви загалом знаєте про всі події; але й моя відданість Вам, і віра у Ваш вплив на освічені кола Еллади спонукають мене знов вилити серце перед Вами, своїм глибоко шанованим учителем і духовним проводирем.

Пригадую, як я кілька років тому (а наче так давно це було!) написав Вам над Ахілловою гробницею захопленого й навіженого листа. Це було перед моїм перським походом, і я тоді запрягся, що моїм взірцем у житті буде відважний син Пелея. Я марив лиш героїзмом і славою; на той час я вже здобув перемогу над Фракією й гадав, що веду своїх македонців та греків на Дарія лише для того, щоб ми увінчали себе лаврами й стали гідні наших предків, оспіваних божественним Гомером. Можу сказати, що цих своїх ідеалів я не забував і в Херонеї та на Граніку... Але нині я вбачаю в своїх тодішніх діях зовсім інший політичний зміст. Гола правда полягає ось у чому: нашій Македонії, слабко зв'язаній із Грецією, тоді весь час загрожували з півночі варвари-фракійці; вони могли б напасти на нас у несприятливу для нас пору, а греки скористались би з цього, щоб розірвати угоду з нами й відокремитися від Македонії. Отож і необхідно було підкорити Фракію, щоб на випадок зради греків Македонія мала прикритий фланг. Це була чисто політична необхідність, любий Арістотелю; але Ваш учень тоді ще не розумів цього так виразно і віддавався мріям про Ахіллові подвиги.

Після підкорення Фракії наше становище зміцнилося: ми заволідали всім західним узбережжям Егейського моря аж до Босфору; але нашому пануванню над Егейським морем загрожувала морська могутність Персії, бо, вийшовши на Геллеспонт і Босфор, ми опинились у небезпечній близькості від перської сфери впливу. Війна між нами й персами за Егейське море й вільне плавання понтійськими протоками стала неминучою. На щастя, я завдав удару, поки Дарій ще не встиг підготуватись. Я уявляв, ніби йду слідами Ахілла, щоб здобути славу Греції, підкоривши новий Іліон, а насправді, як я бачу тепер, мене спонукала потреба відтиснути персів від Егейського моря; і я відтиснув їх, любий учителю, так далеко, що захопив усю Віфінію, Фрігію й Каппадокію, сплюндрував Кілікію й спинився лиш

у Тарсі. Мала Азія стала нашою. Не тільки стара Егейська калюжа, а й увесь північний берег Середземного, чи, як ми його називаємо, Єгипетського моря був тепер під нашою владою.

Ви сказали б, мій любий Арістотелю, що таким чином була повністю досягнена головна політична й стратегічна мета — цілковите витіснення Персії з еллінських вод. Однак завоювання Малої Азії створило нову ситуацію: для наших нових берегових кордонів могла з'явитись загроза з півдня — з боку Фінікії або Єгипту. Персія могла б дістати з цих країн підкріплення й бойове спорядження для дальшої війни з нами. Тому виникла доконечна потреба зайняти тирські береги й заволодіти Єгиптом; після цього ми стали володарями всього східного Середземномор'я, але водночас зродилася нова небезпека: Дарій, спираючись на багату Месопотамію, міг би вдертись у Сірію і відрізати наші єгипетські володіння від малоазіатської бази. Отже, я мусив будь-що-будь розгромити Дарія, і це мені пощастило зробити під Гавгамелами: як самі знаєте, в наших руках опинились Вавілон і Суза, Персеполь і Пасаргади. Таким чином ми здобули панування над Перською затокою; та, щоб захистити ці нові володіння від можливих нападів із півночі, довелось виступити в похід проти мідійців та гіркан. Тоді наші землі простяглися від Каспійського моря аж до Перської затоки, але вони лишались незахищені зі сходу, тож я й рушив зі своїми македонцями в країни ареїв і дрангіанів, спустошив Гедросію, розгромив Арахосію, а потім завоював Бактрію. А щоб закріпити воєнну перемогу постійним союзом, я взяв за дружину бактрійську царівну Роксану. Це була звичайна політична необхідність; я завоював для македонців і греків стільки східних земель, що хіть-нехіть мусив домагатися прихильності своїх східних підданих варварів величчю та пишнотою, без яких ці вбогі пастухи не можуть собі уявити могутнього владаря. Правду кажучи, моїй старій македонській гвардії це не припало до вподоби; їй, мабуть, здавалося, що її проводир забуває бойових товаришів. На жаль, мені довелось тоді стратити свого друга Філоту і Калісфена; позбувся життя й Парменіон. Я дуже шкодував за ними, але іншої ради не було, бо заворушення серед македонців могло загрожувати дальшим моїм задумам. А я тоді саме готувався до походу на Індію. Знайте, що Гедро-

сія і Арахосія оточені високими горами, ніби муром; але, щоб вони стали неприступною твердиною, потрібен був плацдарм, із якого можна робити вилазки або відступати в фортецю. Таким стратегічним плацдармом і є Індія аж до ріки Інд. Отож з воєнного погляду необхідно було захопити цю територію, а також передмостовий плацдарм на другому березі Інду; жоден тямущий воєначальник чи політик не вчинив би інакше. Та, коли ми підійшли до річки Гіфасісу, мої македонці заноровились: мовляв, вони не підуть далі, бо потомлені, хворі й знудились за батьківщиною. Довелось вертатися; то була тяжка дорога для моїх ветеранів, але ще прикріша для мене: адже я задумав був дійти аж до Бенгальської затоки й знайти природний східний кордон для своєї Македонії, а тепер змушений був поки що облишити цей намір.

Я вернувся до Суз. Тепер, завоювавши для своїх македонців та греків таку імперію, я міг би й удовольнитись. Але, щоб не покладатися тільки на своїх знесилених людей, я взяв до війська тридцять тисяч персів. Вони добрі солдати й конче потрібні мені для охорони східних кордонів. І ось це страшенно образило моїх ветеранів. Вони не можуть зрозуміти, що, завоювавши для свого народу східні краї, в сто разів більші за нашу батьківщину, я став великим володарем Сходу, а через те мушу вибирати урядовців та радників із місцевих людей і оточити себе східним двором; усе це самоочевидна політична необхідність, якій я повинен скорятись в інтересах Великої Македонії. Обставини вимагають від мене все нових і нових особистих жертв; я йду на ці жертви, не нарікаючи, бо думаю про велич і могутність своєї улюбленої батьківщини. Мені доводиться терпіти варварську пишноту, як прикмету сили й багатства, я взяв за дружин трьох царівен зі східних царств, а тепер оце, любий Арістотелю, став навіть богом.

Так, дорогий учителю, я дозволив проголосити себе богом. Мої добрі східні підданці схиляються переді мною й приносять мені жертви. Це політична необхідність, інакше я не матиму належного авторитету в очах цих гірських пастухів та погоничів верблюдів. Як давно минули ті дні, коли Ви навчали мене користуватися розумом і логікою! Проте й сам розум велить пристосовуватися до людської нерозумності. На перший погляд шлях, пройдений мною, може здатися декому фантас-

тичним; та, оглядаючись тепер на нього з нічної тиші свого божественного покою, я бачу, що ніколи не робив нічого не обумовленого моїм попереднім кроком.

І знаєте, мій любий Арістотелю, заради спокою і порядку, заради політичної доцільності добре було б, якби й у моїй західній батьківщині мене визнали богом. Якби я був певен, що мої Македонія і Еллада прийняли як політичний принцип мою необмежену владу, це розв'язало б мені руки тут, на Сході, і я міг би спокійно вирушити здобувати для своєї грецької вітчизни природні кордони аж на узбережжях Китаю. Цим би я навіки утвердив могутність і безпеку своєї Македонії. Як бачите, це тверезий і розумний план; я вже давно не той мрійник, що виголошував присягу над Ахілловою гробницею. І коли я тепер прошу Вас, свого мудрого друга й наставника, щоб Ви по-філософському підготували й переконливо аргументували моїм грекам і македонцям проголошення мене богом, то роблю це як свідомий своєї відповідальності політик і державний діяч. Полишаю на Ваш розсуд, чи візьметесь Ви виконати це завдання, як доцільну, патріотичну й необхідну з політичного погляду справу.

Вітаю Вас, мій дорогий Арістотелю!

Ваш *Александр*

СМЕРТЬ АРХІМЕДА

Власне, та історія з Архімедом була зовсім не така, як пишуть у книжках. Це правда, що його вбито, коли римляни взяли приступом Сіракузи, але неправда, що в дім до нього вдерся, шукаючи здобичі, римський воїн, а Архімед, заглиблений у викреслювання якихось геометричних фігур, сердито буркнув йому: «Не займай моїх кіл!» По-перше, Архімед зовсім не був неуважливим професором, який не бачить, що робиться довкола нього; навпаки, він мав натуру справжнього воїна й винаходив бойові машини для оборони міста; а по-друге, той римський воїн був не п'яний мародер, а освічений і честолюбний штабний центуріон Луцій. Він знав, з ким має честь побачитися, і прийшов не грабувати дім, а з порога відсалютував по-військовому і сказав:

— Вітаю тебе, Архімеде.

Архімед звів очі від навоскованої дощечки, на якій справді креслив щось, і мовив:

— Що таке?

— Архімеде,— почав Луцій,— ми знаємо, що без твоїх бойових машин Сіракузи не протрималися б і місяця. А ми морочилися з ними два роки. Будь певен, ми, військові, вміємо це оцінити. Машини чудові. Дозволь тебе поздоровити.

Архімед махнув рукою.

— Ет, облич, що в них такого. Звичайні металльні механізми — іграшка, та й годі. Великого наукового значення вони не мають.

— Зате мають воєнне,— заперечив Луцій.— Слухай, Архімеде, я прийшов запропонувати тобі, щоб ти працював на нас.

— На кого це?

— На римлян. Ти ж напевне бачиш, що Карфаген западає. Навіщо ж йому допомагати? Ось почекай, тепер ми за нього хіба ж так візьмемося. Вам би всім краще пристати до нас.

— А чому це? — спитав Архімед.— Ми, сіракузяни, між іншим, греки. Чого б це ми мали приставати до вас?

— Того, що ви живете на Сіцилії, а Сіцилія нам потрібна.

— А навіщо вона потрібна вам?

— Бо ми хочемо оволодіти Середземним морем.

— Ага,— мовив Архімед і замислено втупив очі в свою дощечку.— А навіщо це вам?

— Хто володіє Середземним морем, той володіє всім світом,— відповів Луцій.— Хіба не ясно?

— А вам неодмінно треба володіти всім світом?

— Атож. Місія Риму — стати володарем світу. І він буде ним, я тебе запевняю.

— Може, й так,— сказав Архімед і затер щось на своїй дощечці.— Але я б вам такого не радив, Луцію. Бач, колись вам доведеться відстоювати ту владу, і ви матимете з цим великий клопіт.

— Дарма; зате ми будемо великою імперією.

— Велика імперія... — протяг Архімед.— Чи накреслю я велике коло, чи мале,— однаково це тільки коло. Воно має свої межі. Так і ви, Луцію, ніколи не позбудетеся кордонів, будете ними обмежені. Ти гадаєш, що велике коло досконаліше від малого? Гадаєш, що станеш більшим геометром, коли накресиш більше коло?

— Ви, греки, весь час бавитесь аргуменґами,— заперечив центуріон.— А ми доводимо свою правду інакше.

— Як же?

— Дією. Наприклад, ми взяли ваші Сіракузи. Отже, Сіракузи належать нам. Хіба це не переконливий доказ?

— Так,— сказав Архімед і почухав голову стилосом.— Так, ви взяли Сіракузи; але це вже не ті Сіракузи, що були досі, і ніколи вони не стануть такими. То було велике й славне місто; а відтепер воно вже не буде велике. Чи ж не шкода Сіракуз?

— Зате Рим буде великий. Рим повинен бути найсильнішим на всьому обширі земному.

— Навіщо?

— А щоб вистояти. Чим сильніші ми, тим більше в нас ворогів. Тому ми повинні бути найсильніші.

— Ох, сила... — пробурмотів Архімед.— Я трохи знаюсь на фізиці, Луцію, і щось тобі скажу. Сила скоує себе.

— Цебто як?

— Є такий закон, Луцію. Сила, діючи, скоує саму себе. Чим ви будете сильніші, тим більше сили витратимете на це, і врешті настане хвилина...

— Що ти хочеш цим сказати?

— Нічого... Я не пророк, Луцію; я тільки фізик. Сила скоує. Більше я не знаю нічого.

— Слухай, Архімеде, може все-таки погодишся працювати на нас? Ти й гадки не маєш, які грандіозні можливості відкрились би перед тобою в Римі. Ти споруджував би воєнні машини, найпотужніші в світі...

— Вибач, Луцію, я вже старий чоловік, і мені ще хочеться довести до кінця кілька своїх думок... От бач, я й зараз дещо тут креслю...

— Невже тебе, Архімеде, не приваблює змога разом із нами здобувати владу над світом? Чого ти мовчиш?

— Вибач,— промурмотів Архімед, схилений над своєю дощечкою.— Що ти сказав?

— Що така людина, як ти, могла б досягти влади над усім світом.

— Гм... влада над світом... — замислено протяг Архімед.— Не сердься, Луцію, але отут у мене щось важливіше... Розумієш, щось тривкіше. Щось таке, що справді житиме вічно.

— Що ж це таке?

— Обережно, не зітри моїх кіл. Це спосіб вирахувати площу сектора.

Згодом було оголошено, що вчений Архімед загинув внаслідок нещасливого випадку.

МАРФА І МАРІЯ

Сталося ж, як ішли вони, увійшов Він в одне село; жінка ж одна, на ім'я Марфа, прийняла Його в господу свою.

А була в неї сестра, звана Марія, котра, сівши в ногах Ісуса, слухала слово Його.

Марфа ж заклопоталася великою послугою; ставши ж, каже: Господи, чи байдуже Тобі, що сестра моя одну мене заставила послугувати? Скажи ж їй, щоб мені помагала.

Озвавшись ж, рече їй Ісус:

Марфо, Марфо, журишся й клопочешся про багато чого, одного ж треба.

Марія ж найкращу частину вибрала, що не відніметься від неї.

Євангеліє від Луки, 10, 38—42

А ввечері Марфа пішла до сусідки своєї Фамар, дружини Якова Грюнфельда, що лежала після пологів.

І, побачивши, що жар у вогнищі пригасає, підкинула дров і присіла коло вогнища роздмухувати вогонь. А коли знялось ясне полум'я, Марфа дивилась на вогонь і мовчала.

І сказала тоді пані Фамар:

— Яка-бо ви добра жінка, Марфочко. Ви так про мене піклуєтесь... не знаю, як я їй віддячу вам.

Та Марфа не відповіла і очей від вогню не відвела.

Тоді спитала її пані Фамар:

— Чи правда, Марфочко, що сьогодні у вас був раббі з Назарета?

І відповіла Марфа:

— Був.

І склала пані Фамар руки й промовила:

— От уже радість вам, Марфо; я знаю, до нас би Він не прийшов, але ви цього заслужили: ви така добра господиня...

І тоді схилилась Марфа до вогню, квапливо поправила дрова й сказала:

— По правді признатися, пані Фамар, краще б я Його й зовсім не бачила. Чи ж могло б мені спасти на думку, що саме в такий день, перед святами... Спершу треба було попрати білизну. Ви ж самі знаєте, скільки прання після нашої Марії! Отож я заходилася скидати на купу невипране, коли це чую: «Добрідень, дівчата!»; глянула, аж Він стоїть на порозі. Я тоді почала гукати: «Маріє, Маріє, йди сюди!» — щоб допомогла мені швидше прибрати ту купу сорочок.

Марійка прибігла розпатлана, побачила Його та як закричить, мов навіжена: «Вчителю, Вчителю, це Ви до нас прийшли?» — а тоді бух перед Ним на коліна, ридає й руки Йому цілує. Мені так соромно за неї стало, пані Фамар: що, певне, подумав Учитель! Якась шалена істеричка, а тут іще брудне шмаття по всій хаті... То я насилу видушила з себе: «Сідайте, Вчителю», — а сама збираю ту білизну. А Марія вхопила Його за руку та хлипає: «Учителю, скажіть нам що-небудь, скажіть що-небудь, раббоні!..» Ви лишень подумайте, пані Фамар: вона Його назвала раббоні! А в хаті такий розгардіяш, самі знаєте, коли прати заходишся, навіть не замечено... І що Він подумав про нас!

— Ет, Марфочко, — потішила її пані Грюнфельд. — Чоловіки такого неладу й не помічають. Я їх знаю.

— Хай і так, — відказала Марфа з суворим блиском в очах. — Але в хаті має бути лад. Чуєте, пані Грюнфельд, коли Вчитель був на обіді в того митаря, то Марія примудрилася сльозами обмити Йому ноги, а витерти їх своїми косами. Я, пані Фамар, на таке б не наважилась, але хотіла, щоб бодай підлога в Нього під ногами була чиста. Що так, то так. І постелити перед Ним гарний килимок, отой, знаєте, з Дамаска. А не брудну білизну. Обмивати Йому ноги сльозами та витирати косами — це, бач, Марійка вміє, а от хоч би зачесатися, коли Він прийде, — то ні, і підлогу витерти задля Нього — теж ні. Аби лиш перед Ним на коліна бухнутись та очі отакі-о зробити: «Скажіть нам що-небудь, раббоні!»

— І сказав Він щось? — з жадібною цікавістю спитала пані Фамар.

— Сказав, — повільно відповіла Марфа. — Усміхався і говорив до Марії. Бо я ж, бачте, насамперед кинулась ту білизну прибрати, а потім треба ж було дати Йому хоч козячого молока та скибку хліба... Він був такий

зморений, що мені так і рвалося з язика: «Вчителю, я Вам принесу подушок, відпочиньте хвилюку, задрімайте, ми сидітимемо тихенько й не дихатимемо»,— та, знаєте, пані Грюнфельд, хто ж це наважиться впасти Йому в річ! Отож я ходила навшпиньки, щоб Марія здогадалася та не робила гамору, так де там! «Говоріть ще, Вчителю, будь ласка, прошу Вас, скажіть іще щось!» А Він, добряга, всміхається й говорить...

— Ох, як би хотіла я почути те, що Він говорив,— зітхнула пані Грюнфельд.

— І я теж, пані Фамар,— сухо відказала Марфа.— Але ж комусь треба було остудити молоко, щоб холодненьке було. І трохи меду десь добути на хліб Йому. А тоді забігти до Єфраїма — я обіцяла Єфраїмисі, що нагляну за її дітьми, коли вона на базар піде... Адже й така стара дівка, як я, на щось та годиться, пані Грюнфельд. Якби хоч наш брат Лазар був удома! Але ж він як побачив уранці, що я збираюся прати, то каже: «Ну, я тікаю, дівчата; але ти, Марфо, гляди не прогав отого ліванського крамаря, що зіллям торгує: як проходитиме, купиш у нього грудного чаю». Адже він, Лазар наш, має слабі груди, пані Фамар, і хиріє просто на очах. Отож я весь час думала: якби Лазар вернувся, поки Вчитель тут! Я вірю, пані Грюнфельд, що Він би зцілив нам Лазаря. То як почую, що хтось іде, так і вибігаю надвір та гукаю до кожного: «Пане Ашере, пане Леві, пане Іссахаре, може, зустрінете нашого Лазаря, то скажіть йому, хай хутчіше йде додому!» Та ще й крамаря з зіллям виглядала,— не знала, за що й хапатися.

— О, це для мене не диво,— зауважила пані Грюнфельд.— З родиною клопоту вистачає.

— Е, що там клопіт,— відмахнулася Марфа.— Але ж кому не хочеться послухати слова Божого, пані Грюнфельд! Хай я дурна жінка, ніби служниця... Та я собі думаю: треба ж, щоб хтось це робив,— і прав, і одержу латав, і в хаті прибирав,— коли вже в Марійки нема охоти до цього... Вона вже не така гарна, пані Грюнфельд, як була, але колись із неї така була красуня, що... що я просто не могла не служити їй, розумієте? А люди чогось думають, ніби я лиха... але ж ви, пані Грюнфельд, знаєте, що лиха й нещасна жінка не зуміє смачно зварити страву, а з мене ж таки непогана куховарка. Коли Марія вродлива, то хай Марфа хоч варить смачно, хіба не правда? Але ви, пані Фамар, також, ма-

буть, знаєте: часом, бува, на одну-однісіньку хвилинку складеш руки на колінах, і зразу в голову такі чудні думки лізуть — а може, хтось тобі колись щось скаже чи хоч подивиться на тебе якось так, ніби промовить: «Донечко, ти нам свою любов даруєш і всю себе віддаєш, тілом своїм хату метеш і чистотою своєї душі всяку чистоту бережеш; ми входимо в твій дім, ніби це ти сама. І ти, Марфо, на свій лад багато любила...»

— О, це правда,— погодилась пані Грюнфельд.— І якби ви мали дітей, як я, Марфочко, то ще краще б це знали.

А Марфа їй сказала:

— Пані Грюнфельд, коли ото так зненацька прийшов до нас Він, Учитель з Назарета, то я вжахнулась: може... може, це Він прийшов сказати ті гарні слова, що їх я стільки років чекала... а тут у хаті таке безладдя! Мені аж горлянку здушило, слова вимовити не можу — тільки думаю: дарма, це минеться, дурепа я, а поки що намочу білизну, забіжу до Єфраїма, пошлю по нашого Лазаря та прожену з подвір'я курей, щоб Йому не заважали... А тоді, коли вже з усім упоралась, така гарна певність пойняла мене: ось тепер я готова слухати слово Боже. Я тихенько-тихенько ввійшла до кімнати, де Він сидів і говорив. Марія сиділа у Нього біля ніг, очей з Нього не спускала... — Марфа сухо засміялась.— І мені спало на думку: а як би я виглядала, коли б отак витріщилася на Нього! Аж раптом Він, пані Грюнфельд, так ласкаво та щиро глянув на мене, ніби хотів щось сказати. А мені враз упало в очі: боже, який Він худий! Адже Він і не попоїсть ніколи як слід, ба й того нашого хліба з медом ледве торкнувся... Я й подумала: голубів! Треба йому голубів приготувати. Хай Марійка збігає по них на базар, а Він тим часом трохи відпочине. «Марійко,— кажу їй, а йди-но на хвильку в кухню». Та Марія не чує — ніби осліпла й оглухла.

— То вона, певно, не хотіла кидати гостя самого,— заспокійливо промовила пані Фамар.

— Хай би краще потурбувалася, чим його нагодувати,— суворо відказала Марфа.— На це ж і є ми, жінки, хіба не правда? Ну, а як побачила я, що Марія ні руш, тільки дивиться, мов заворожена, тоді... сама не знаю, пані Фамар, як воно вирвалось у мене, але я не втрималася: «Господи,— кажу,— чи Тобі байдуже, що сестра саму мене лишила прислугувати? Скажи їй,

хай допоможе мені на кухні». Так якось вискочило воно з мене...

— Ну, і сказав Він їй? — спитала пані Грюнфельд.

Із Марфиних очей, що вже горіли вогнем, бризнули сльози.

— «Марфо, Марфо, журишся та й клопочешся про багато чого, а треба лиш одного. Марія ж вибрала найкращу частину, і ніхто її не відніме в неї...» Якось так Він мені сказав, пані Фамар.

Хвилинку обидві мовчали.

— І це все, що Він сказав вам? — спитала пані Фамар.

— Та наче все,— відповіла Марфа й тернула рукою по очах.— А тоді я пішла купити голубів... та й шкуродери ж на тому базарі, пані Грюнфельд! Засмажила їх, а з потруху зварила вам юшку...

— О, я знаю, ви добра куховарка, Марфочко,— сказала пані Грюнфельд.

— Ні,— вперто заперечила Марфа.— Щоб ви знали, це вперше у мене голуби не просмажились як слід. Тверді вийшли... але ж у мене все з рук падало. Адже я так безмежно вірю в Нього, пані Фамар!

— І я теж,— побожно сказала пані Грюнфельд.— А що ж Він іще говорив, Марфочко? Що Він повідав Марії? Чого навчав?

— А хтозна,— відказала Марфа.— Я питала в Марії, так ви ж знаєте, яка вона навіжена. «Я вже й не пам'ятаю,— каже,— їй-богу, жодного слова не пригадаю, але так гарно було, так гарно, і я така страшенно щаслива...»

— Ще б пак,— погодилася пані Фамар.

Тоді Марфа гучно висякалася й сказала:

— Ну, давайте свого опецька, пані Грюнфельд, я його переповію.

РОМЕО І ДЖУЛЬЄТТА

Молодий англійський дворянин Олівер Мандевіль, подорожуючи по Італії задля освіти, одержав у Флоренції звістку, що батько його, сер Вільям, відійшов у кращий світ. З важким серцем, лючи рясні сльози, сер Олівер попрощався з синьйориною Мадаленою

і, заприсягшись, що повернуться чимскоріше, вирушив зі слугою в напрямку Генуї.

На третій день дороги, саме коли в'їздили до якогось сільця, вони попали під велику зливу. Сер Олівер сховався з конем під старим берестом і сказав слугі:

— Паоло, піди глянь, чи нема тут якогось albergo ¹, де б можна перечекати дощ.

— Для слуги й коня albergo за рогом,— озвався чийсь голос у нього над головою,— а ви, кавальєре, виявите мені честь, прихистившись під мою скромною покрівлею.

Сер Олівер скинув капелюха й звів очі до вікна, з якого йому весело всміхався старий огрядний патер.

— Vossignoria reverendissima ²,— ввічливо відповів юнак,— ви аж надто ласкаві до чужинця, що покидає вашу прекрасну країну, обтяжений вдячністю за все те добро, що ним його щедро обсіпали.

— Bene ³, любий мій сину,— сказав священик,— та коли ви ще хвилинку балакатимете, то зможете до рубця. Будьте ж ласкаві злізти зі своєї кобили, та хутчіш заходьте, бо ле, як із ринви.

Сер Олівер здивувався, коли molto reverendo рагоссо ⁴ вийшов на ганок зустріти його: такого маленького патера він ще не бачив. Уклоняючись, він мусив схилитися так, що йому аж кров ударила в голову.

— Е, годі вам,— сказав священик.— Я простий собі францісканець, кавальєре. Мене звать падре Іпполіто. Гей, Марієтто, принеси нам ковбаси й вина. Ось сюди, добродію, тут страшенно темно. Ви inglese ⁵, правда? Знаєте, відколи ви, англійці, відійшли від святої римської церкви, вас тут в Італії стало повно. Я розумію, синьйоре. Вам, мабуть, нудно вдома. Чуєш, Марієтто, цей добродій — inglese. Бідолашечка, такий молодий, а вже англієць! Уріжте собі оцієї ковбаси, синьйоре, це справжня веронська. Я вам кажу, що до вина нема кращої за веронську ковбасу, і хай собі болонці запихаються своєю мортаделлою. Завжди беріть до вина веронську ковбасу й солоний мигдаль, любий сину. Ви не були у Вероні? Шкода. Божественний Веронезе був ро-

¹ Заїзду (*ит.*).

² Ваша превелебність (*ит.*).

³ Добре (*ит.*).

⁴ Вельмишановний священик (*ит.*).

⁵ Англієць (*ит.*).

дом звідти. Я також веронець родом. Гарне місто, синьйоре. Його називають містом Скалігерів. Ну, як винце, добре?

— *Gracia*¹, падре,— промимрив сер Олівер.— У нас в Англії Верону називають містом Джульетти.

— Та що ви кажете! — здивувався падре Іпполіто.— А чому? Я щось не пригадую, щоб там була якась княгиня Джульетта. Правда, я не був там уже більш як сорок років. То що ж це за Джульетта?

— Джульетта Капулетті,— пояснив сер Олівер.— Бачте, у нас є про неї п'еса... її склав такий собі Шекспір. Прегарна п'еса. Ви знаєте її, падре?

— Ні. Але стривайте, Джульетта Капулетті, Джульетта Капулетті... — замурмотів падре Іпполіто.— Я мусив би знати її. Я бував у Капулетті з отцем Лоренцо...

— Ви знали ченця Лоренцо? — в подиві промовив сер Олівер.

— Ще б пак я не знав його! Я ж у нього був міністрантом, синьйоре. Слухайте, а може, це та Джульетта, що вийшла за графа Паріса? Її я знав. Дуже побожна й славна пані — графиня Джульетта. Вона з роду Капулетті — з тих Капулетті, що торгували оксамитом.

— Ні, це ніяк не може бути вона,— заперечив сер Олівер.— Та, справжня Джульетта померла зовсім молодю, і то такою сумною смертю, що сумнішої годі й уявити.

• — Ах так,— відказав *molto reverendo*.— Ну, то це не вона. Та Джульетта, що я знав, одружилася з графом Парісом і народила йому восьмеро дітей. Взірцева, доброчесна дружина, молодий синьйоре, дай боже й вам таку. Правда, казали, що вона перше була закохалась у якогось молодого старулоне...² Та про кого, синьйоре, не плещуть бозна-чого? Звісна річ, молодь нерозважна й шалена. Будьте раді, синьйоре, що ви молодий. Чи *inglesi* теж бувають молоді?

— Бувають,— зітхнув сер Олівер.— Ох, отче і нас палить вогонь юного Ромео.

— Ромео? — перепитав падре Іпполіто й хильнув вина.— Цього я, мабуть, знав. Чи це часом не той молодий *sciocco*³, не той гультяй і зайдиголова Монтеккі, що поранив графа Паріса? Подейкували, ніби через

¹ Дякую (*it.*).

² Гульвісу (*it.*).

³ Навіженець (*it.*)

Джульетту. Так, так. Її висватали за графа Паріса — чудова партія, синьйоре, той Паріс був дуже багатий і славний молодий пан,— але Ромео, казали, вбив собі в голову, що Джульетта дістанеться йому. Наче багатії Капулетті віддали б дочку за котрогось із зубожілих Монтеккі! А до того ж Монтеккі тягли руку за Мантуєю, тоді як Капулетті стояли за міланського герцога. Ні, ні. Я гадаю, що цей *assalto assassinatorico*¹ на Паріса був звичайнісіньким політичним замахом. Адже нині кругом політика, любий сину. Звісно, після тієї вихватки Ромео довелося втекти до Мантуї, і вже він звідти не вернувся.

— А от і ні! — вигукнув сер Олівер.— Вибачте, падре, але все було не так. Джульетта кохала Ромео, але батько й мати силували її вийти за графа Паріса...

— Бо знали, що й до чого,— погодився старий священник.— Ромео був *ribaldo*² й стояв за Мантуєю.

— Але напередодні шлюбу з Парісом отець Лоренцо дав їй порошок, щоб вона запала в сон, схожий на смерть... — провадив сер Олівер.

— Брехня! — зразу перебив його падре Іпполіто.— Отець Лоренцо ніколи б не зробив такого! Правда тільки, що Ромео напав на Паріса на вулиці й поранив його. Певне, п'яний був.

— Вибачте, отче, але все було зовсім не так,— запротестував сер Олівер.— Насправді було ось як: Джульетту поховали, а Ромео над її могилою простромив Паріса шпагою...

— Стривайте,— знову перебив його священник.— Поперше, це було не над могилою, а на вулиці біля пам'ятника Скалігерам. А по-друге, Ромео не простромив його, а тільки поранив у плече. Ви думаєте, так легко вбити людину шпагою? Спробуйте-но самі, юначе!

— *Scusi*³,— заперечив сер Олівер,— я ж сам бачив усе на сцені, під час прем'єри. Граф Паріс був справді простромлений шпагою в двобої й помер на місці. А Ромео, гадаючи, що Джульетта померла, отруївся над її домовиною. Ось як усе було, падре.

— Де там,— буркнув отець Іпполіто.— Зовсім він не отруївся, а втік до Мантуї.

¹ Напад з метою вбивства (*ит.*).

² Негідник (*ит.*).

³ Вибачте (*ит.*).

— Пробачте, падре,— стояв на своєму Олівер,— я все бачив на власні очі: адже я сидів у першому ряду! В ту хвилину прокинулася Джульєтта, побачила, що її коханий Ромео неживий, теж випила отрути й померла.

— Пусте,— розсердився падре Іпполіто.— Аж диво бере, хто це міг наплести такого. Насправді Ромео втік до Мантуї, а сердешна Джульєтта з журби справді якесь там зілля випила. Але нічого страшного не було, синьйоре, то все так, по-дитячому; та й що ви хочете, адже їй було заледве п'ятнадцять років... Я все знаю від самого Лоренцо, молодий синьйоре; звісно, я тоді був ще отакий-о *ragazzo*¹,— добряга патер показав рукою десь так на лікоть від землі.— Джульєтту потім відвезли одужувати до тітки в Безенцано, слідом за нею туди поїхав і граф Паріс іще з перев'язаною рукою... ну, і, самі знаєте, як воно буває в таких випадках: таке палке кохання, що куди там! Через три місяці й звінчались. Ессо², синьйоре, як воно буває в житті. Я сам був на їхньому весіллі міністрантом у білому стихарі...

Сер Олівер сидів якийсь наче засмучений.

— Не гнівайтесь, отче,— нарешті сказав він,— але в тій англійській п'єсі все в тисячу разів прекрасніше. Падре Іпполіто сердито засопів.

— Прекрасніше! Що ви бачите прекрасного в тому, коли двоє молодят відбирають собі життя? Чи не шкода їх, синьйоре? А як на мене, то прекрасніше те, що Джульєтта вийшла заміж і народила восьмеро дітей, та ще яких дітей: мов намальовані!

Олівер похитав головою.

— Е, це вже не те, любий падре; ви не знаєте, що таке велике кохання.

Низенький патер замислено покліпав очима.

— Велике кохання? По-моєму, це... коли двоє людей зуміли прожити весь вік у злагоді... віддано й вірно... Джульєтта була благородна жінка, любий синьйоре. Виростила восьмеро дітей і дбала про чоловіка до самої смерті... То у вас Верону називають містом Джульєтти? Це ви, англійці, дуже славно придумали, добродію. Синьйора Джульєтта було справді чудова жінка, дай їй боже вічне блаженство.

Молодий Олівер неначе прокинувся з задуми.

¹ Хлопчак (ит.).

² От (ит.).

— А що сталося з Ромео?

— З Ромео? Я й не знаю до пуття. Щось ніби чув про нього... А, пригадав. Він у Мантуї закохався в дочку якогось маркіза... як пак його... Монфальконе, Монтефалько чи якимсь так. Ох, синьйоре, ото було те, що ви називаєте велике кохання! Він, здається, навіть викрав її — страх яка романтична історія, тільки я вже забув подробиці.. Що ви хочете, адже це сталося в Мантуї. Але то була нібито *passione senza esempio* — така, знаєте, нечувана пристрасть, синьйоре. Так принаймні казали. Ессо, синьйоре, дощу вже й нема.

Сер Олівер зникло підвівся.

— Ви були дуже ласкаві, падре. Thank you so much ¹. Дозвольте мені децицю лишити вам... для ваших убогих парафіян... — промимрив він, почервонівши, і засунув під край тарілки жменю цехінів.

— Що ви, що ви,— вжахнувшись, замахав руками падре Іпполіто.— Стільки грошей за скибочку веронської ковбаси!

— Тут і за вашу оповідку,— квапливо пояснив молодий англієць.— Вона була... м-м-м... дуже... дуже... не знаю, як сказати. Very much indeed ².

У вікно сяйнуло сонце.

¹ Дуже вам вдячний (англ.).

² Справді, дуже... (Англ.)

Я частенько — і завжди з безмірним захопленням — читав пригодницькі романи, які починаються з того, що на письмовому столі (або в елегантному парубоцькому помешканні) молодого журналіста, ну, хоча б репортера газети «Стар» (або «Геральд») Діка Габарда (або Джіммі О'Донеллі) задзвонив телефон і переляканий жіночий голос задихано вигукнув у трубку: «Буть ласка, приїздіть негайно! На Мікулендській вулиці щойно сталося жахливе вбивство!» Тоді вищезгаданий Дік Габард (або Джіммі О'Донеллі) вскакує в свою машину, їде на Мікуландську вулицю, знаходить слід злочинців, женеться за ними, його приголомшують ударом по голові або присипляють хлороформом, кидають у підземелля, але він виривається звідти й далі переслідує злочинців автомобілем, на літаку, на пароплаві, а врешті після запаморочливої, повної небезпек гонитви, що тривала щонайменше два тижні, наздоганяє їх. Тоді відважний репортер нарешті хапає телефонну трубку й дзвонить до своєї редакції: «Алло! Говорить Дік (або Джіммі). Залишіть для мене першу сторінку. Так, цілу першу сторінку «Геральда!» Я надиктую вам сенсаційний репортаж, такого не буде в жодній іншій газеті!»

Можливо, багато читачів за такими романами витворили собі вельми захопливу картину того, як працює редакція і як взагалі роблять газету. Мабуть, вони уявляють, ніби перед кожною редакцією стоїть ціла колона спортивних автомобілів, у які вскакують молоді репортери і мчать на пошуки пригод; ніби їх дожидають літаки на аеродромах і злочинці на місці злочину; ніби такий-от багатонадійний репортер може загаятися десь хоч би на півдня й не вилетіти з роботи чи бодай не вислухати доброї нагінки; ніби метранпаж погодиться, щоб йому хтось у останню хвилину приніс цілу першу сторінку ранкового випуску і таке інше. Маючи чималий досвід роботи в різних газетах, я можу запевнити, що Дік Габард і Джіммі О'Донеллі звичайно не мають власної машини й літака і що їхня погоня за пригодами найчастіш обмежується телефонним дзвінками та гарчковим гортанням інших газет; далі, що найбільший ризик у їхній роботі — до того ж ризик хронічний,—

це ризик напоротися на якусь неприємність: або від головного редактора за те, що прогавили ту чи ту новину, або від різних — здебільшого офіційних — осіб, у яких вони намагаються випитати по телефону якісь там конкретніші подробиці. І справді, кому це буде приємно, якщо десь опівночі у нього вдома задзвонить телефон і якийсь завзятий репортер почне випитувати, чи правда те або те? Наприклад, що вас підозрюють в убивстві своєї рідної бабусі: «Що, ви про це нічого не знаєте? Шкода! Ну, вибачте, що даремно потурбував вас...» Далі, такий меткий репортер завжди буває заклопотаний тим, щоб устигнути впхати своє повідомлення в номер і щоб пан метранпаж не викинув його, звільняючи місце для великої промови Муссоліні або для звіту про засідання бюджетної комісії сенату; а коли його сенсаційне повідомлення вже збігає з валів ротаційної машини, кур'єр раптом приносить свіжий примірник газетиконкурента, де вже є те саме повідомлення з якоюсь додатковою подробицею. Проте повірте, що життя Діка Габарда або Джіммі О'Донеллі по-своєму нелегке й цікаве, хоча їх і не кидають у підземелля та не вивозять кудись із зв'язаними руками й ногами в таємничому чорному автомобілі. І це при тому, що Дік Габард або Джіммі О'Донеллі — дрібненькі, хоча й швидкі коліщатка в редакційній машині газети, так що навіть спортивний відділ поглядає на них трошечки поблажливо, не кажучи вже про таких редакційних тузів, як редактори економічного відділу чи автори передовиць. Але про ці та інші внутрішні таємниці ще буде мова далі.

Газети, як і декотрі великі підприємства, дивують не стільки тим, як вони робляться, скільки скоріше тим, що вони взагалі існують і навіть примудряються виходити щодня. Ще не бувало такого, щоб якогось дня газета вийшла з коротким оголошенням: за минулі двадцять чотири години, аж до закінчення верстки, не сталося нічого, а тому писати нема про що. День у день читач одержує і політичну статтю, і дописи про зламані ноги, про спорт, про культуру, про національну економіку; хоч би навіть усю редакцію звалив з ніг грип, газета однаково вийде, і в ній будуть усі звичайні рубрики, як і завжди. Читач навіть не помітить нічого, він бурчати-ме на свою газету, як завжди. А з другого боку, пан метранпаж щовечора присягається, що не вбгає в шпальти всього надісланого редакцією матеріалу і чи не дума-

ють панове редактори, що він уміє чаклувати; та оскільки він, мабуть, справді вміє чаклувати, то в газеті поміщаються всі рубрики і матеріалу виявляється якраз стільки, щоб заповнити всі шпальти згори донизу. Хіба це не щоденне чудо? І друкар коло ротації день у день кричить, що це вже не вийде, марна річ, і що вони собі думають, ті панове нагорі, і взагалі машину давно пора в брухт, і він дає голову до пня, що сьогодні всього тиражу не видрукує. А проте, незважаючи на весь цей галас, газета виходить, і завтра, і післязавтра теж вийде; оце вже вічне диво, невідоме читачеві, але гідне тихої й побожної шаноби.

Хто робить газету

Газету роблять редакція, де її пишуть, друкарня, де її складають та друкують, і контора та експедиція, що її продають і розсилають. На перший погляд структура дуже проста, але насправді цей поділ праці дуже ускладнений заплутаними й неясними взаємовідносинами. Наприклад, редакція живе в твердому переконанні, що газету робить саме вона і що ця газета могла б стати найпопулярнішою в світі, а коли не стала, то тільки з вини контори, яка не вміє знайти шлях до безлічі потенційних читачів. Життя контори, навпаки, минає в глибокій вірі, що газета — витвір її праці, який редакція систематично псує; наприклад, ось утрачено п'ятсот передплатників, яких образила стаття проти спиритизму; а ось ізнов уже один читач із Голчова-Єнікова пише, що більш не передплачуватиме газети, бо вчора вона надрукувала передовицю, з якою він, багаторічний передплатник, чомусь не згоден. «Краще б вони там у редакції дали спокій політиці, — думає контора. — З політикою неодмінно в щось уклепаєшся, а передплатника тільки й бачили». Нарешті, друкарні здається, що вона має на світі двох запеклих ворогів: редакцію, яка б хотіла скінчити верстання номера щонайпізніше, і контору, яка хоче одержати тираж з машини чим раніше, щоб устигнути з ним на ранкові поштові поїзди. «Спробуй догоди їм обом! — думає друкарня гірко й безсило. — Посадити б їх самих сюди, хай би хоч раз побачили, як робиться газета!»

У ширшому розумінні до газети належить іще так званий контингент передплатників і читачів, що його називають

вають також «нашою читацькою громадою» або «нашою свідомою публікою»; це той елемент, що газету читає, а інколи й більш чи менш активно втручається в її створення, тому про нього треба буде поговорити окремо.

Редакція

Редакційний штаб. Редакційний штаб — це не якась група командирів, а просто сукупність усіх штатних працівників редакції. Деякі з них одягнені в білі робочі халати, наче перукарі, але ті халати не є ознакою якогось рангу. Їх носять головним чином ті працівники, котрі провадять сидяче життя за редакційним столом; а ті, котрі бігають по місту, відвідують парламент чи різні мітинги та наради, ходять у звичайному цивільному вбранні, хіба що мають під лацканом піджака репортерський значок, якого показують тільки тоді, коли поліцей кудись їх не пропускає.

Наскільки мені відомо, досі ще ніхто не пробував дослідити, з яких людей рекрутуються журналісти. Правда, є інститут журналістики, але я ще не бачив журналіста, що скінчив би його; зате я з'ясував, що кожен газетяр був колись медиком, інженером, юристом, літератором, службовцем експортного бюро або ще кимось, але з якихось причин облишив цей фах. Бувають іще, так би мовити, невдахи, що «застрягли» в газеті. Чомусь ні про кого не кажуть, що ви «застрягли» у депутатах парламенту чи в директорах банку, але журналіст звичайно «застрягає», достоту за прислів'ям: «Застряг пазурець — усій пташці кінець». Журналістом здебільшого стає хтось після того, як через юнацьку недосвідченість напише щось до газети. На його превеликий подив, газета той допис надрукує, а коли він принесе другий, то в редакції якийсь чоловік у білому халаті скаже йому: «Напишіть для нас іще що-небудь». Таким чином, здебільшого люди стають журналістами внаслідок спокушання; я не знаю нікого, хто змалечку мріяв би стати журналістом. Кожен журналіст у дитинстві, мабуть, прагнув стати власником каруселі, машиністом або моряком; аж ба — десь збочить з дороги своїх мрій, та й стане членом редакційного штабу. Дехто йде в газетярі, бо вірить, ніби може добре писати; але й це не є неодмінною умовою. Просто журналісти,

так само як актори або політики, рекрутуються з осіб будь-якої професії, що збилися з життєвого шляху.

Головний редактор, «шеф», «наш старий», або «дідуган» — це керівник редакції. Він звичайно ховається в своєму кабінеті, де скликає наради, приймає відвідувачів і доповіді, а інколи й пише, вряди-годи він вискакує з того сховища й здійсмає бучу, що в газеті нема такого чи такого повідомлення або що там якийсь партач щось переплутав. У такі хвилини все живе в редакції тремтить, наче звірі в джунглях, поки там розлягається царствений рев тигра; навіть клавіші друкарських машинок торохтять тихіше, ніж звичайно, а кур'єр, що приніс вечерю, не так гучно бряжчить склянками й тарілками. А інколи в щільно зачиненому кабінеті панує незвичайна, таємнича тиша: то «шеф» приймає якогось впливового гостя. Тоді вся редакція поважніше, притихає й стає схожа на лікарню. На більшості головних редакторів тяжить сташне закляття: їх мучить жахливе передчуття, ніби, якщо весь матеріал не пройде крізь їхні руки, неодмінно десь проскочить якийсь «ляп». І водночас їх гнітить свідомість того, що вони неспроможні перечитати й п'ятої частини матеріалів майбутнього номера. На їхніх столах громадаються гори листів та рукописів, яких вони не встигли б переглянути й за три роки. Я знав одного «шефа», який щоразу, коли завал паперів у нього на столі досягав висоти більше метра, просто наказував перенести весь стіл із паперами в куток і поставити йому новий. Улюблена мрія більшості головних редакторів — так реформувати всю редакційну роботу, щоб усе проходило крізь їхні руки, і вони майже половину свого продуктивного життя витрачають на те, що складають усякі інструкції, розпорядження, накази, графіки та правила для спрощення редакційного процесу. Ці розпорядження завжди виконуються до останнього пунктика, але милий, галасливий, метушливий хаос у редакції від того не меншає ні на дрібчку.

Відповідальний редактор звичайно буває найлагіднішою людиною в усій редакції; він, як то кажуть, і мухи не скривдить. А проте його тягнуть до суду за кожную особисту образу, якої допустить його газета. Це жертвний агнець за фахом; на нього перекладають гріхи всіх інших, але цей тягар чужих провин він уміє

нести стоїчно й самовіддано. Коли в його газеті назвуть когось політичним пройдисвітом або навіть виродком, і коли та людина, всупереч сподіванням, сприйме це як безчестя й публічну образу, тоді відповідального редактора викликають до суду, щоб він за це відповів. І він або залюбки наводить докази правдивості тих закидів, або ж скромно заявляє, що названої статті не читав, не писав і не давав до друку, і це здебільшого буває святою правдою. Потім він дає згоду надрукувати в своїй газеті спростовання, що мовляв, ті твердження, які стали предметом скарги, ґрунтувались на хибній інформації і що він, відповідальний редактор, зовсім не мав наміру особисто образити позивача. Взагалі думки про висловлювані в газетах обвинувачення дуже розходяться; ті, кого газета чимось зачепила, звичайно мають прикре враження, що їхня честь затоптана в багно і що її вже нічим не пощастить цілком очистити, в чому вони загалом мають рацію. А з другого боку, газетярі гірко нарікають, що в газеті вже неможливо надрукувати нічого такого, на що б ніхто не образився; і вони теж мають цілковиту рацію. Напишіть про тридцять разів судженого кишенькового злодія, що він — відомий кишеньковий злодій, і він може поскаржитись на вас до суду за особисту образу, а ви програєте справу, тобто її програє відповідальний редактор, і це коштуватиме редакції чималий шмат грошей. Звідси очевидно, що служба відповідального редактора нелегка й потребує спокійної, терплячої вдачі.

Нічний редактор, якого ще називають денним редактором, «службакою», «дядечком», черговим, «наглядачем» і ще бозна-як — дальша важлива постать у системі редакції. До його столу стікаються, по-перше, всі рукописи, що мають іти до друку, а по-друге — всі працівники редакції, котрі в дану мить не пишуть і не телефонують, а нарікають на застуду, обмінюються думками та анекдотами, вправляються в боксі, сидять на столах, їдять сосиски, розбирають фотографічний апарат, лають це проклятуще життя, читають вечірні газети і взагалі створюють гучний і веселий гамір. Посеред цього гармидеру сидить нічний редактор і скорочує повідомлення Чехословацького пресбюро («Чепебе»), дає медичні поради, читає газети, повчає молодих ре-

портерів, приймає пошту і представників різних спілок, що приносять дописи про загальні збори або готування добродійного балу, кидає їх (тобто дописи) в кошик на сміття, відсилає матеріали на телетайп або до складання, переглядає коректурні відбитки; він страшенно не любить парламентських та судових звітів, виступів міністрів, описів свят тощо, бо все це «такі довжелезні ковбаси»; все знає, з неабиякою фаховою обізнаністю говорить про все, а головне про своє здоров'я, неодмінно підірване такою напруженою й складною роботою, і мріє вголос про те, як би він жив, коли б був не нічним редактором, а кимсь іншим; я ще не бачив нічного редактора, який не нарікав би на свою тяжку долю, і то цілком слушно, бо я напевне не перелічив тут і десятої частини турбот, обов'язків та прикрощів, що громадається в нього на столі й довкола нього. Отут, власне, й ліпиться газета, в оцій метушні, балачках, хаосі, гармидері, поспіху, гонах з перешкодами, жартах та нескінченній напруженій праці. І все ж це, щоб ви знали, найідилічніше місце в цілій редакції; сюди забігає кожен, хто скінчив свою роботу, сказав «фу-у!», а тут починає з насолодою заважати іншим. А коли зробить усе, що зможе, аби примножити редакційний розгардіяш, тоді задоволено, зі свідомістю виконаного обов'язку каже: «Ну, я пішов». Коли журналісти з певного погляду нагадують дочок Данаєвих, приречених божественним прокляттям носити воду в глеках без дна, то нічна редакція, чи «служба»,— це ніби челядня, куди згадані Данаїди забігають трохи потеревенити; а чергова, або ж нічна Данаїда зводить на них погляд від свого бездонного «Чепебе» й похмуро мовить: «Що вам! Посиділи б ви тут ген за північ, як я, та ще в такому бедламі, як оце сьогодні...»

Зате куди тихіше, зовсім відлюдне життя в секретаря редакції. Його обов'язок — відкривати пошту й розподіляти її по відділах; він мусить читати те, що «нам пишуть наші читачі», а інколи навіть відповідати їм; сердега, він мусить читати й рукописи та повертати їх, висловлюючи жаль, що «за браком місця ми не можемо використати ваш матеріал». Далі, він приймає відвідувачів, які марно домагаються розмови з головним редактором. Найчастіш це бувають диваки з повними кишнями рукописів, потім обурені суб'єкти, які при-

ходять протестувати проти того, що газета нешанобливо відгукнулася про їхнє чесне ремесло (приміром, різницьке); дехто приносить документи, які засвідчують, що його звать Франтішек Новомеський, а отже, він не має нічого спільного з Феліксом Старомеським, про якого газета писала, що його заарештовано за підозрою в крадіжці пивних кухлів, і тому вимагає публічного спростовання в газеті; бувають і такі, що приходять звернути увагу редакції на всякі неподобства й вимагають, щоб газета взялась вичистити чи принаймні публічно затаврувати цю авгієву стайню; але найчастіше приходять усякі тихі божевільні, химерники та маніяки, що найдужче люблять звертатися зі своїми петиціями, скаргами та проектами або до самого президента, або ж до «сьомої великої держави» — преси. Їх треба заспокоїти й чемно випровадити. І нарешті, до обов'язків секретаря редакції належать ще деякі внутрішні справи, як-от редакційний архів, де є наперед заготовані некрологи всіх сучасних діячів на той випадок, коли котрому з них заманеться покинути цей світ перед самим закінченням верстки номера. З цих та інших причин секретарі редакції мають трохи меланхолійну й нервозну вдачу.

Інші члени редакційного штабу — це редактори відділів. Кожен з них відповідає за якусь одну рубрику, і «кожен вважає свою за єдину»; голова його не сивіє від турботи про те, щоб у наступному номері його газети вмістились усі новини світу — від останньої промови англійського прем'єра й до пограбування тютюнової крамнички на Длоугому проспекті. Навпаки, кожен путящий редактор рубрики, чи то «рубрикант», знизує непорозуміло плечима: як це хтось може читати інші рубрики — наприклад, економічну або політичну. Попри таку розвинену класову свідомість кожного рубриканта не всі рубрики мають однаковий авторитет у самій редакції: тут є свої ієрархічні щаблі — від верховних бонз, що пишуть передовиці, до скромних мирян, що нишпорять усюди та добувають щоденний хліб місцевої хроніки й репортажів. Звичайно, в великих громадсько-політичних газетах найбільшою шаную тішаться політичні оглядачі.

Політичні оглядачі, або «діячі», або «політики», бувають двох віровизнань: міжнародні та внутрішні. Міжнародні якісь ніби шляхетніші, аристократичніші, але до них не ставляться так поважно; вони звичайно не обізнані з якимись високими таємницями й не мають конфіденційної інформації з вищих кіл, зате виробляють собі певну ідейну концепцію, під яку потім підганяють реальні події на міжнародній арені, займаючи щодо них прихильну або негативну позицію. Як правило, міжнародні оглядачі мають скептичну натуру й часто підкреслюють, що треба зачекати, як розвиватимуться події. Внутрішньополітичні, навпаки, бувають завзятіші й не такі стримані; вони на «ти» з багатьма депутатами, сенаторами й навіть міністрами і гарячково вганяють за кулуарною та приватною інформацією, якої, звичайно, не можуть використати в газеті, але без якої, мабуть, не могли б заснути. Внутрішньополітичні оглядачі, на відміну від міжнародних, не дуже цінують ідейні концепції й судять про політику скоріше з погляду особистих та кон'юктурних інтересів, які володіють політичними діячами; їхні оцінки здебільшого досить цинічні, і про політику вони висловлюються вкрай фамільярно. Та тільки-но візьмуть у руки перо (або сядуть за друкарську машинку), як умить сповнюють такої благородної й переконливої мудрості, що кожний свідомий читач резонно думає: наскільки краще жилось би на світі, якби вся політика керувалась такими думками та статтями! І серед внутрішньополітичних оглядачів є своя ієрархія: оглядач палати депутатів стоїть вище за сенатського, автор недільних передовиць — вище за автора передовиць буденних; але всі вони бадьоро несуть тягар своєї надзвичайної важливості та відповідальності серед решти газетярського народу; це редакційні тузи та гранди, і з їхніх лав інколи виходять навіть політичні діячі.

Економічний відділ у наші дні стоїть на другому місці, зразу за політичним; і хоча навряд чи хто з членів редакційного штабу особисто зацікавлений в операціях фондової біржі або в динаміці гуртових цін, але всі вірять, що й ці матеріали хтось читає, а отже, вони потрібні нашій газеті. Економічний відділ — звичайно найтихіший в усій редакції; він завалений горами річних звітів, статистичних оглядів, бюлетенів, статей, економічних журналів та іншими паперовими наноса-

ми, що їх економічні редактори ревниво зберігають. Колись усі ці гори зваляться на них, і ніхто вже не відкопає їхніх зотлілих останків; але економічна рубрика однаково в газеті буде, і купи оглядів та бюлетенів громадитимуться вище й вище; такий-бо надійний цей тихий відділ. Помітне хвилювання починається в ньому тільки тоді, коли виникає загроза великої промови міністра фінансів або якогось іншого економічного чарівника: тоді економічні редактори вилазять зі своїх паперів і слізно благають, щоб цю промову помістили в газеті без скорочень, хай навіть за рахунок усього іншого. Решту часу вони живуть цілком щасливо й спокійно серед своїх цифр і навіть не натякають, як інші газетярі, з таємничою міною, ніби вони «бачать це наскрізь», і «знають, що за цим ховається», і «могли б розказати хіба ж так!» тощо; в досить-таки легковажному, вітрогонському газетярському середовищі вони справляють солідне, майже заспокійливе враження жерців чистої науки.

Biggla культури (чи просто «культура», «вчені», «панічі» або «аристократи») не має міцно усталеного характеру, та й не вважається справжньою, солідною журналістикою; це скоріш оздоба газети й щось ніби заповідник індивідуальностей. У газеті він репрезентує і ревниво обстоює елемент вільного духу та критичної незалежності; це звичайно виявляється в тому, що всі у цьому відділі дотримуються більш-менш особистої позиції, тому в рубриці «Культура», як правило, буває небагато спільного з тим, що називається «напрямом газети». Відділ культури складається з літературних, музичних, театральних та образотворчих рецензентів; тих з-поміж них, котрі пишуть довші статті, називають уже не рецензентами, а критиками. Здебільшого ці люди відчувають цілком підставну нехоть до кожного, хто додає їм роботи, пишучи книжки або влаштовуючи концерти; найвищі кульмінації їхнього життя — це ювілеї та некрологи наших визначних культурних діячів. Вдачею вони більш-менш подібні до гімназичного латиніста, який каже сам про себе: «Я — суворий, але справедливий». Життя їхнє загалом недружне, вони — не зовсім типові представники редакційного середовища.

Зовсім інший дух, дух мужнього завзяття й сили, панує у *biggлі спорту*, чи то у «спортсменів». Спортивним журналістом найчастіше стає людина, що справді колись ревню віддавалася, скажімо, футболу; за це вона покутує тим, що мусить тепер виступати як знавець ковзанярства, фехтування, лижварства, боксу, тенісу, бігу, метання диска, плавання, планерного спорту, веслування на каное, баскетболу, спортивної стрільби, кінських перегонів, хокею, автомобільного й велосипедного спорту, авіамоделізму, стрільби з лука й ще кількох десятків видів спорту. Через широчезний розмах своєї спортивної діяльності така людина майже все життя просиджує в редакції, гладшає і приймає візити завзятих прихильників спорту, що приносять їй відомості з усіляких змагань, матчів, перегонів та першостей; у неї й двері не зачиняються перед безліччю плечистих, довгоногих і взагалі загартованих юнаків, яким колись найскорше судилося стати спортивними журналістами, що знов же прийматимуть нових і нових завзятих прихильників спорту. Куди це врешті заведе, я вже не годен уявити. Крім своєї рубрики, редактор відділу спорту репрезентує в редакції дух бравого оптимізму, рицарства і взагалі чоловічих чеснот; така вже ця професія. В глибині душі він уболіває за «Славію» або за «Спарту», але маскує це ревню турботою за спортивну честь і вірою в високе моральне призначення справжнього спорту, не приховуючи водночас того, що він добре бачить жалюгідне становище нашого спорту і що він би висловив усе це комусь у вічі, якби можна було...

Судовий хронікер, або «судовик» постачає газети новини «з зали суду». Теоретично він повинен бувати на всіх судових процесах і переповідати читачам, що там діялось; та оскільки судів багато й людина неспроможна побувати на всіх зразу, щоб вибрати найцікавіший, виникла своєрідна біржа, де судовики обмінюються процесами: один принесе для загального вжитку «шлюбного афериста», другий — «шахрайську банкірську контору», третій — справу про те, як пані Нетоліцька посварилася з пані Ворловою і так далі. А оскільки в газетах навіть під час вакацій суду не повинно бракувати судової хроніки, бо читачі лятимуться, то на цій біржі з'являються й вигадані, фіктивні судо-

ві справи; вони звичайно відрізняються від справжніх тим, що бувають цікавіші. Судовий хронікер має вдачу жовчну й трохи цинічну — почасти, мабуть, через те, що з судових зал виніс досить невеселе уявлення про людську натуру, але головним чином тому, що читачі (а особливо читачки) найохочіше читають саме його рубрику, проте вона не знаходить належного визнання. Крім того, він твердо знає наперед, чим скінчиться який процес, бо знає суддів: оцей ось запекло ненавидить браконьєрів, а отой нізащо не подарує розтратникові і так далі. Характерна риса судового хронікера — надзвичайно скептична думка про земне правосуддя, а також про поліцію, шпигів, адвокатів, свідків, злочинців і взагалі про всіх людей.

Сфера так званої *місцевої хроніки* і робота так званих «поденників» чи то репортерів, теж зовсім не проста; сюди належить усе, що сталося у нашому місті й довколишньому світі й що не підходить під усі наведені вище рубрики, тобто мітинги і свята, поліційна хроніка й події в місті, перші гриби на базарі й похорони видатних людей, бурі, повені, новини зі світського товариства, різні скандали, загальні збори акціонерів та членів усіляких гуртків, товариств і спілок. Демонстрації, маніфестації й пожежі, відкриття пам'ятників, інтерв'ю з визначними гостями з-за кордону, вернісажі й таке інше. Звичайно цю роботу доводиться якось ділити, тому є спеціальні репортери для справ поліційних та кримінальних, що підтримують тісний контакт із нашою поліцією (а отже, не дуже поважають сільську жандармерію) або з нашою чудовою сільською жандармерією (а отже, вельми критично дивляться на нашу поліцію) — залежно від того, де знаходять щедріше джерело новин. Добрий поліційний хронікер буває швидкий як вітер, поліцаїв називає «нашими хлопцями», має детективні нахили й уміє пролізти туди, куди б і не слід. Інша частина місцевої хроніки — це комунальні питання, від магістратських справ і до поганого стану громадських убиралень. Є ще репортери, чия царина — соціальні питання та громадські справи, як-от збори, мітинги, проблема безробіття, всякі організації, спілки, союзи громади, кооперативи, синдикати, комітети та комісії.

Щодо *кіно*, то воно здебільшого лежить десь на грані між місцевою хронікою і культурою. Як бачимо, місце-

ва хроніка не має точно окреслених меж, і взагалі найпростіше було б поділити редакційний штаб на дві категорії: статтевиків, що довгими фразами пишуть довгі статті, і хронікерів, що висловлюються відомим телеграфним стилем коротких дописів.

Зовнішнє оточення редакційного штабу становлять так звані *позаштатники*. Вони відають усякими вузькоспеціальними рубриками, як-от шахи, філателія чи мисливство. Це не професіонали-журналісти, вони звичайно не мають у редакції навіть власного стола й несміливо здають свій матеріал нічному редакторові. Вони належать до класу працівників-ентузіастів, і найбільша прикрість для них — це коли в газеті з'явиться якийсь матеріал з їхнього фаху, але поданий не ними й тому нашпигований фактичними помилками та дилетантськими думками, які слід би повиправляти.

Ще один тип більш-менш регулярних співробітників газети — це так звані «світила». Найчастіш це університетські професори, міністри чи інші визначні діячі; вони пишуть передовиці до особливо врочистих дат, на прохання редакції висловлюють свою думку з деяких питань, що стосуються їхнього фаху, або відповідають на запропоновані їм анкети. В кожній газеті свої власні світила — які саме, це визначається почасти партійною приналежністю газети, а почасти тим, що «світило» А не може з наукових міркувань друкуватись у газеті, яка друкує статті «світила» Б. Та однаково погляди, висловлювані «світилами», часто досить різко розходяться з так званим напрямом газети; на щастя, цього здебільшого ніхто не помічає.

Зате куди тісніші взаємини з редакційним штабом мають *місцеві кореспонденти*. Це, по-перше, кореспонденти принагідні, що пишуть із малих містечок — Горшова-Тинця чи там Белої під Бездезом, — по друге, постійні, що керують філіями редакції у великих містах, як-от Пльзень, і нарешті закордонні. Такий постійний кореспондент пише зі свого міста про все: про політику, економіку, театр, моду, вбивства; йому доручено весь Париж із Францією, або весь Відень, або весь Белград. Це ніби їхні удільні князівства, де вони — майже

суверенні володарі. Час від часу вони з'являються в редакції, поводяться по-товариському й радяться з головним редактором та політичними оглядачами щодо напрямку газети; бо інколи такий закордонний кореспондент, просякнувши духом країни, дорученої йому, втрачає, як то кажуть, контакт зі своєю газетою. Таке відновлення контакту звичайно коштує досить дорого й триває аж до ранку; потім закордонний член редакції мерщій вертається до свого закордону, щоб там виспатись.

Ось вам головні складові частини редакції щоденної газети. Слід би ще згадати *інформаторів*, що самі не пішуть, але приносять до газети всілякі конфіденційні відомості — коли з громадських, коли з особистих інтересів; «може, це вам придасться», — тактовно кажуть вони. Є ще всякі інформаційні агентства та пресбюро, матеріали яких газети передрукуюють. Тепер уже велика частина матеріалів не пишеться в редакції, а купується: є навіть такі агентства, що постачають щоденній пресі оповідання, анекдоти, нотатки про подорожі в джунглі Африки й газетних «крячок». Часом інформацію не купують, а просто вирізають з інших газет; це газетярське браконьєрство, на відміну від лісового чи річкового, не карається законом і навіть стало звичаєм.

І нарешті, кожному путящу редакцію прикрашують своєю присутністю *секретарки й телефоністки*; здебільшого ці панночки своїми пляшками з молоком та жіночим рукоділлям до певної міри облагороджують суворе життя редакції, і крім того, в їхній присутності доводиться стримувати язик, щоб не образити їх.

Важливими особами редакційного життя є й *кур'єри*. В редакції вони репрезентують елемент спадкоємності, бо й головні редактори, й репортери міняються, а кур'єри лишаються. І носять пиво й каву, «Чепебе» та вечерю кільком поколінням редакційних працівників; переживають режими, політичні перевороти і всякі злигодні своєї газети, а з літами стають живими літописами й розповідають, як вони ходили по пиво для самого пана Гавлічка й застругували пера панові Неруді. А колись, друзі мої, згадуватимуть і про нас та запевнятимуть майбутніх редакторів, що за наших часів було краще.

Як постає ранковий випуск газети

Коли ви зайдете до редакції щоденної газети десь по полудні, то, можливо, застанете там кількох осамітнених чоловіків; один летаргічно вистукує щось на машинці, другий читає газету, задерши ноги на стіл, а третій просто демонструє крайній ступінь нудьги. Тим часом панночки-телефоністки та друкарки старанно плетуть світри й півголосом розмовляють, але про що — не можу сказати. Загалом поживлення не більше, ніж на глухому полустанку години за дві до поїзда. Близько шостої години зі складальні вилазить пан метранпаж і похмуро питає, де ж рукописи: складачам нема роботи. А нічний редактор відказує, що жодного рукопису ще немає, не готові ні передовиця завтрашнього номера, ні міжнародний огляд, ні фейлетон — одне слово, нема нічого; а ще ж має бути парламентський звіт, одна велика промова, вбивство на Жижкові й одне засідання якогось виконавчого комітету. Тоді пан метранпаж заявляє, що все це скласти не встигнуть, і що, власне, собі думають панове редактори, і таке інше. Нічний редактор знизує плечима й зауважує щось у тому дусі, що в такому разі газета завтра не вийде, і він би залюбки покинув усе к бісовій матері і так далі.

Вечоріє, й життя в редакції відчутно жвавішає. Редактори відділів один по одному вбігають до кімнати нічного редактора, ще з порога вимахуючи рукописом: мовляв, сьогодні у них трохи більше, ніж завжди, та й ще треба дещо дописати. Потім приходить кур'єр із «Чепебе», а ще один приносить першу половину звіту про сьогоднішнє засідання парламенту; з'являються по одному рецензенти відділу культури з дописами про вчорашню прем'єру чи ще там що; о шостій годині п'ятдесят хвилин надходить сумна звістка, що саме помер видатний діяч такий і такий, і секретар біжить до архіву шукати некролог, але не знаходить. О сьомій пан метранпаж переказує знизу, щоб більше не посилали йому рукописів — однаково складачі не встигнуть. О сьомій тридцять приносять свої статті міжнародний оглядач, економіст, соціальний референт, сенатський оглядач і «спортсмен»; і в кожного такі важливі й актуальні матеріали, що не дати їх у номері — означатиме катастрофу. Тим часом нічний редактор споживає вечерю й попереджує колег, щоб не гарячкували, бо однаково в

завтрашній номер більш нічного не влізе. О восьмій годині ще нема передовиці. О восьмій десять знову з'являється пан метранпаж і питає, що панове редактори собі думають: сьогодні йому прислали з контори сім шпальт оголошень, то хай більш ніхто не дає йому жодного рукопису, однаково він його не складе, бо вже складено на п'ять шпальт більше, ніж поміститься в газеті, і таке інше. О восьмій тридцять ще нема другої половини парламентського репортажу; зате спалахує ефектна пожежа десь на Манінах. І аж близько дев'ятої години приносять так звані «унікуми» — сенсаційні новини, яких нібито не буде в жодній іншій газеті — та перші примірники іших газет і починається гарячкове гортання: що в них є і чого в них нема. Потім редакція помалу порожніє й затихає; до ароматів ковбаси домішується запах вогких гранок та друкарської фарби: то пан метранпаж приніс перші зверстані аркуші. Нічний редактор відсапується: «фу-у!» — і меланхолійно дивиться в вікно на безлюдні вулиці. Наближається матрицювання; тепер, хоч би надійшло повідомлення про кінець світу, до завтрашнього номера воно вже не попаде, марна річ. Кінець. «Ну й скажений день, хай йому біс!» — думає нічний редактор.

А поки в редакції все це діється, складачі сидять за своїми лінотипами й шпарко складають тексти. Лінотип — досить симпатична штука: на ній тарабанять, як на друкарській машинці, латунні матрички самі складаються одна до одної, поки вийде рядок; до нього впорскують рідкий свинець, і виходить свинцева пластинка з відлитим рядком тексту. Ті пластинки зв'язують шпагатом, і виходить гранка. Її відтискують на зволоженому папері, і виходить коректурний відбиток, або «холоша», який насамперед іде до коректора.

Коректори звичайно сидять у неймовірно тісних і погано освітлених комірчинах, мають на носі окуляри в нікельованій оправі й ревно культивують мовний пуризм. Крім того, вони шукають у не дуже розбірливих відбитках друкарські помилки й справді знаходять більшість їх. Інколи складач за лінотипом сам помітить, що зробив помилку; тоді він уже не докінчує рядка за рукописом; а тарабанить по клавішах навмання, щоб заповнити до кінця рядок, який потім під час правки

викинути. Але часом трапляється, що його забувають викинути, і потім читач бачить, скажімо, таке:

«На вчорашньому засіданні англійського парламенту прем'єр-міністр схрдул етаон цмеант івбржкі прем'єр-міністр Болдуїн заявив, що за кілька»

і так далі. Це трохи схоже на валлійську мову, і мало хто з читачів дочитує такий рядок до кінця. виправляючи помилку, треба щоразу скласти наново цілий рядок; тоді помилковий викидають і вставляють на його місце виправлений. Але буває, що складач замість помилкового вийме сусідній і вставить виправлений замість нього; тоді вже читач, може, й дочитає, що

«На вчорашньому засіданні британського парламенту прем'єр-міністр Болдуїн заявив, що за кілька прем'єр-міністр Болдуїн заявив, що за кілька бінету міністрів Італії»

і так далі. Це називається друкарський «ляп», і в кожній редакції можуть вам розказати безліч історій про те, які бувають ці «ляпи». За це друкарню карають тим, що спихають на неї часом і «ляпи» редакційні, а тоді в газеті з'являється поправка: «В учорашньому номері нашої газети сталася друкарська помилка, що спотворила зміст статті...» — і таке інше. А втім, інколи редакційний «ляп» буває корисний тим, що насмішить читача; зате автори статей, спотворених такою помилкою, реагують на них дуже болісно: їм здається, ніби помилка зіпсувала й викривила всю статтю і взагалі у світі панують хаос, неподобства і партацтво. Насправді не так воно в світі погано; я можу з власного досвіду запевнити, що в мене вже вийшло кілька статей, де не було жодної помилки. Але як це могло статись — не знаю.

Коли вже всі статті та дописи складено в гранках, пан метранпаж заходжується верстати номер, тобто розміщує шпальти на газетній сторінці. Інколи під час цієї роботи рядки розсипаються й попадають не на своє місце, а читачі газети мають нагоду повправлятись у кмітливості, розшукуючи, де котрий рядок має стояти. Коли зверстано цілу сторінку, її об'язують шпагатом і несуть на стереотипування, де її відтискують на спеціальному картоні; тоді відтиск згинають жолобком і з нього роблять свинцеву відливку, і тільки ті свинцеві стереотипи «йдуть у машину», тобто в ротацію, де їх монтують по чотири на двох циліндрах, які вже друкують текст на папері. Я не вмію як слід змалювати вам,

на що схожа ротаційна машина, але якби вона стояла десь на березі річки Замбезі, тамтешні племена напевне вважали б її богом і приносили б їй криваві жертви, така велична ця машина. Коротко кажучи — крізь неї пробігає нескінченна стрічка паперу, а з другого кінця сиплються вже готові, складені газети — щоправда, без кави й рогалика; їх уже шановний читач хай купує до своєї ранкової газети десь-інде.

Інші фактори

Як тільки газета висиплеться з ротації, вона стає товаром, який треба приставити покупцеві й продати. Це завдання експедиції, що розподіляє тираж між рознощиками та продавцями й розсилає його по нашій планетній системі, тоді як контора забезпечує передплатників, оголошення і взагалі гроші, з яких каса виплачує гонорари, платню, а головне — аванси працівникам редакції. Кожен із цих підрозділів має себе за найважливіший елемент газетної справи. Тоді як редакція з певних причин гадає, ніби головне — поміщати в газеті повідомлення, статті, останні новини та сенсації, контора небезпідставно вважає, що головне — забезпечити газеті чимбільше оголошень, а експедиція не менш підставно держиться переконання, що головне — приставити газету читачам.

Читачі — дальший важливий елемент газети. По-перше, тому, що вони її купують, а по-друге — тому, що до певної міри творять її. Бо в кожній редакції живе й культивується безліч думок і тверджень про те, що хоче й чого не хоче мати в газеті «наш читач». Правда, наш читач не любить політики, але хоче, щоб його чесно й відверто інформували про неї, наш читач обстоює впровадження смертної кари, як тільки почує про якийсь убивство, і водночас любить, щоб газета виступала проти знущання з тварин. Наш читач любить повчальні сентенції, але не менше любить і веселу розважальну писанину. Одне слово, все, що є в газеті, з'являється там тільки тому, що цього хоче наш читач. А втім, наш свідомий читач, як правило, нічим не виказує, що ж саме він хоче мати в газеті, зате куди чистіше висловлюється усно й письмово про те, чого він не хоче в ній мати: мовляв, шановна редакціє, «якщо ви друкуватимете

в своїй газеті такі нісенітниці, як про оті вегетаріанські вітаміни, або нібито нам, різникам, добре ведеться, то я вам заявляю, що покину передплачувати вашу газету. З пошаною такий і такий, власник м'ясної й ковбасної крамниці. P. S. Вашу шановну газету передплачую вже сім років...»

З якихось причин, закладених глибоко в людській натурі, незрівняно рідше трапляється, що «наш читач» завдасть собі клопоту, аби висловити схвалення; це буває так рідко, що редакція тоді оголошує в наступному номері, що «нас засипано сотнями схвальних відгуків з усіх верств нашої читацької громадськості». А то часом стається, що хтось напише в газеті, ніби десь під Брандейсом він побачив кропив'янку померанську; і раптом редакцію з доброго дива засипають сотні й тисячі листів від читачів, які сповіщають, ніби теж бачили кропив'янку померанську поблизу Пршерова, в Мілятинській окрузі, біля Кардашової Ржечиці, чи навіть аж коло Сушиці. Тоді газета починає по тричі на тиждень писати про життя й звички цієї пташки, вважаючи, що цього хочуть «наші читачі»; але на всі ті публікації приходить із читацьких кіл тільки один лист із вимогою, щоб редакція дала спокій із тією кропив'янкою померанською: мовляв, «у нас доволі іншого клопоту — наприклад, як розуміти оту постанову про обов'язкове змішування борошна. З пошаною такий і такий, власник пекарні. P. S. Я вже вісім років передплатник вашої шановної газети, але як ви ще раз у ній напишете про кропив'янку померанську, то позбудетесь усіх абонентів з нашої округи, бо тут ще ніхто ніякої кропив'янки померанської не бачив». Із цього видно, що читачі газети — це створіння, чию реакцію не можна передбачити, і догодити їм нелегко; і все ж, попри всі ці незгоди, вони й далі купуватимуть свою газету, а в її редакції найвищим законом і далі будуть слова: «наш читач цього хоче».

Отже, як бачите, люди все-таки люблять свою газету; це видно, по-перше, з того, що в нас газетам здебільшого дають пестливі назви й фамільярні прізвиська, а по-друге, — з того, що про них із наголосом кажуть: «моя газета». Адже ніхто не каже, що він купує «свій рогалик» або «свої шнурки до черевиків»; але кожен купує «свою газету», а це свідчить про особливо близькі й інтимні взаємини. Є люди, які не вірять і в прогноз

державного метеорологічного інституту, поки не прочитають його в своїй газеті. Та й самі члени редакційного штабу разом з конторою та іншими службами теж якось тісніше пов'язані з газетою, яку вони створюють, ніж звичайно люди бувають пов'язані зі своєю роботою: для них це «наша газета» — так само, як буває «наше село» чи «наша родина». Перехід з однієї редакції до іншої — це ніби пляма на репутації, такий перехід завжди має трохи скандальний характер, ніби розлучення.

Редакційне середовище вирізняється з-поміж усіх особливою невимушеністю; правда, в ньому трохи більше цинізму, багато метушні, часто — поверховості й легковажності, але я гадаю, що якби мені судилось народитися вдруге, то я знову дав би спокусити себе до журналістики.

АФОРИЗМИ ТА БАЄЧКИ

Сльози жінки — це струмені Лети, що дають забуття, це п'янке вино, це очисна купіль, це рів, заповнений водою для захисту від ворогів, джерело, де марнолюбна жінка, мов у дзеркалі, шукає відображення своїх чеснот, і нарешті — просто вода.

Нерівний бій. Коли жінка не здається, вона перемагає, коли здається — диктує умови перемождю. В обох випадках виграє вона.

У вар'єте виступає Консул Петр, славнозвісна мавпа. Вона курить, ходить на горщик, і їздить на велосипеді, одне слово — поводитьсь, як людина. Але вона щось більше, ніж просто людина, вона джентльмен: на ній бездоганний смокінг, і вона танцює на столі між келихами, як пани в номері ресторану. Та вона ще й грає в карти, і махлює. Отже, вона — щось вище, ніж просто джентльмен: вона світська людина.

Як принизливо для тварини грати роль людини.

Коли тварину б'ють, її очі набувають людського виразу. Скільки ж мала вистраждати людина, перше ніж стати людиною!

За традицією диявола зображують укритим шерстю, з рогами, хвостом і кажанячими крилами. Але під звірячою маскою ховається людське тіло. Отже, це не звір у подібі людини, а скоріше людина в подібі звіра — іншими словами, вовк у овечій шкурі.

БАЄЧКИ

I

люди

— Мўка, та й годі. Я мушу раз у раз проганяти хлопчаків, щоб не дражнили мого собаку.

— А я мушу проганяти собак, щоб не ганяли мого kota.

— А я мушу стріляти в садку котів, щоб не ловили пташок.

— А я мушу стріляти пташок, щоб не клювали моїх черешень.

попелиця

— Ох, сусідонько, чи є на світі правда? Чи я кому заважаю? Заступаю кому дорогу? Я сиджу собі тихенько на споді листочка, не видно мене й не чути, притулилась у своєму куточку, як мишка, аби спокій, нікого не займаю, тільки відкладу яєчка та з листочка на листочок переберусь — кажу вам, сусідонько, нікого не зачіпаю, не пхаюсь наперед, ні в що не втручаюся, а проте Людина, отой катюга, отой Ірод, ненавидить мене й зі світу зганяє!

БЕРІЗКА

Про мене кажуть «гарна біла берізка». Велике діло! Постривайте лиш, яка з мене вийде красуня, коли зістаріюся!

ДОЩОВИЙ ЧЕРВ'ЯК

Я вам кажу: коли люди орють... копають ями... перекопують землю... все це вони роблять тільки через мене. Бо знають, що я цього не люблю. Це вони навмисне. Аби не давати мені спокою.

ФАБРИЧНИЙ ДИМАР

Хе-хе, хмари! Оті клаптики! Оті папірці! Ви краще подивіться на мій дим — який він густий та темний! І скільки його! Хоч ножем ріж! От де справді хмари!

ПОКРІВЛЯ

Я знаю, я знаю: нічого такого в мені нема, ніхто на мене й не дивиться. Але яка я гарна, коли блищу під дощем! І як почувую себе покрівлею в такі хвилини!

ПАНТОФЛЯ

Ох, я нещасна! Весь час у парі з другою, з отією потіпахою, отим човгалом! Якби не вона; я б могла мати за пару когось ліпшого...

МУРАШКА

Авжеж! Цим йолопам неодмінно треба ставити свій будинок на *нашій* стежці!

ГАСОВА ЛАМПА

Електролампочка? Ну звісно... зате я вмiла ще й шкварчати.

КВІТКА

Це неправда, що я відцвітаю... Я расту.

1932

II

УЧЕНА ГУСЕНИЦЯ

Хе-хе, з мене вийде метелик? Бабські забобони, добродію. Чистісінька ілюзія. Казочки для малих дітей. Наукою доведено, що в нас, гусеницях, є самі кишки й нема ніяких крил. Ніяких барвистих крил. Здохнеш, і квіт.

АДРЕСНИЙ ДОВІДНИК

Вірші? Такий тоненький зшиточок?.. І оце, даруйте, теж називається книжкою!..

СВІДОК ДАВНИНИ

Еге, от як я був молодий, хіба так жилося! Тоді ми, ясени, росли аж до неба. А трава? Трава тоді виростала вища за мене... Ото була трава... А тепер що?

НАСІНИНА КУЛЬБАБИ

Лечу! Підношуся! Злітаю до хмар! Тепер я знаю, навіщо живу на світі!

ЖУЖЕЛИЦЯ

Є один закон життя. Одна мораль. Одна мудрість: будьте тверді!

СЛИМАК

Мурашки — потолок. Подумайте лишень, вони навіть не вірять, що світом править Великий Слимак!

КВІТКОВИЙ ВАЗОН

Це я — черепок із глини? Я? А гляньте-но, що з мене виросло!

ІРЖАВИЙ ГВІЗДОК

Хе-хе, я прохромив йому п'яту! А кажуть — ні на що не годжусь!

ДЕРЕВО

Далеко бачити — це треба високим вирости.

ГОРОБЕЦЬ

Овва, соловей! Та нас, горобців, більше!

ПЕНЬ

А чому не кажуть: «Високоповажний пень»?

ЛИСИЦЯ

Все живе ділиться на три категорії: вороги, конкуренти і здобич.

ЯСТРУБ

Що? Жорстокість? Боротьба за життя, панове, завжди законна.

СТОНОГА

Одне лиш, одне хотіла б я знати... Чи й на інших планетах є стоноги.

БУР'ЯН

Величний дуб, аякже! Ось постривайте, що ви скажете, коли мені буде п'ятсот років!

БЛОХА

Є три класи живих створінь: блохи, тварини й рослини.

КВІТКА

Це я пахну? І принаджую комах? А я про це й не знаю!

ЖАБА

Прогрес? Аякже, прогрес є! Наприклад, я колись була звичайним пуголовком.

ВЕЛЬМОЖНА МУХА

А ви й не знаєте? Це ж та сама муха, що сиділа на лобі в короля!

III

ПОДІЛ ПРАЦІ

Я дивитимусь, як ви працюєте, а ви дивитиметесь, як я їм.

ЗАЗДРИСТЬ

Ой боже, тут так пахне сосисками, а я маю на вечерю тільки каплуна!

ПІДПРИЄМЕЦЬ

Восьмигодинний робочий день? Аякже! Ви гадаєте, що я витрачаю гроші тільки вісім годин на день?

КАТ

Думаєте, в мене серця нема? Задарма я б цього не робив.

ВОЛОДАР

Я вам наказую, щоб ви мені платили, а ви мені платите, щоб я вам наказував.

БЛОЩИЦЯ

А скільки я знаю про людей! Я такого могла б нарзказувати!

КАКТУС

От що значить добре озброїтися! Гляньте, як мене людина боїться! Навіть обслуговує.

ГУСЕНИЦЯ-ФІЛОСОФ

Ет, відчепіться ви з вашою людиною!.. То ж релятивіст. Їсть усе підряд. Ось я — я визнаю тільки листя з жостеру.

ЯСТРУБ

Бачте, я принциповий індивідуаліст.

БДЖОЛА

Нащо мені жало? В ім'я вулика.

МУХА

Ох, тяжкі часи. От у війну, дівчата, скільки було трупів, та яких гарних!

СІРНИК

Дивіться, я — вічний вогонь!

БАЦИЛА КОХА

Туберкульоз? А що це таке?

ГУСЕНИЦЯ

Секс? І чого ото тільки про нього балакають! Пом'юму, це велике перебільшення. Мені, наприклад, такі дурниці й не в голові. Я занадто розумна для цього.

КРОТОВИНА

Отой голубий гострячок на обрії? То пусте. Якийсь там Монблан.

ГАНЧІРКА НА ТИЦЦІ

Жити за принципом «куди вітер віє»? Ні, ні! Але ж треба пристосуватись до дужу часу.

ФЛЮГЕР

Сьогодні віятиме з північного заходу, і крапка!

ОСТАННІЙ ЛИСТОК НА ГІЛЛЯЦІ

Хай живе життя!

IV

СКІПКА НА ВОДІ

Якийсь там пструг учитиме мене плавати! Недоук нещасний! Адже він пливе проти води!

ОДНОДЕНКА

Столітня черепаха! Як можна бути такою жахливо відсталою!

ХРОБАК

Зима? Та я давно її пережив!

МИША

Хе, птахи! Пережиток. Я не розумію, як це хтось може бути птахом.

ГОРОБЕЦЬ

Кажете — жайворонкова правда? Не може бути. Правда тільки одна — гороб'яча.

РАВЛИК

Пряма лінія неправильна, оскільки це не спіраль.

ФІГУРКА НА РАДІАТОРІ

Це я керую автомобілем. Я — водій.

КРОПИВА

Що? Цей садок занедбаний? Я б не сказала.

МУХА

Бачите оті крапочки на рамі картини? То моя робота. Я теж художниця.

КОРОП

Жодне живе створіння не може жити в повітрі.

ПУШИНКА НА ВІТРИ

З дороги! Ми летимо!

КОМПЕТЕНТНА ГУСЕНИЦЯ

Ботаніка? Оце мій фах!

КАМІНЕЦЬ

Після великої внутрішньої роботи над собою я став камінцем.

БЛОХА В СОБАЧОМУ ХУТРИ

Але ж і попоганяли ми сусідського Рябка, еге?

СУХИЙ ЛИСТ

Веління часу? Знаємо: шелестіти на вітрі.

ДИМ

Всі ми раби матерії. Тільки я вільний. Я та хмари.

БІЛИЗНА НА ШВОРЦІ

Я — розмаяний прапор! За мною! В бій!

ТЛІННЯ

Я теж іду в ногу з часом.

1933

V

СУСІД

Цей Архімед — боягуз і зрадник! Наше місто штурмує ворог, а він собі креслить свої кола!

КАТОН СТАРШИЙ

Що? Голод? Злидні? Неврожай? Пусте. Насамперед — Карфаген має бути зруйнований.

НЕРОН

Переслідування християн? Вигадки. Ми тільки спростовуємо їхні погляди.

АТІЛА

Ми також прийшли спасти світ.

ДИКТАТОР

Я досяг одностайності. Всі мусять слухатися.

ПІСЛЯ ВАРФОЛОМІЇВСЬКОЇ НОЧІ

Уф!.. Ми відновили в народі духовну єдність.

КОНІАШ

Освіта! Знали б ви, скільки я перечитав!

КОНКІСТАТОР

Милосердний боже, ти знаєш, що нелюдність мені чужа. Але ж ацтеки — не люди.

НЕГРИ

Ми спалили селище Тві. Наша перемога — нова сторінка в світовій історії.

ПОЛКОВОДЕЦЬ

Мовчати, мої герої!

НАД УБИТИМ ВОРОГОМ

Це він почав! Якби не захищався, все було б тихо.

МАРОДЕР

Тільки без легкодухої гуманності! Війна є війна.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Жителів винищено, а місто спалено з дотриманням цілковитого порядку й дисципліни.

СУЧАСНИК

Чи має рацію Гус? Я вам скажу: його тактика хибна.

ЩЕ ОДИН СУЧАСНИК

Що там каже той Галілей? Ніби Земля обертається навколо Сонця? Ет, я маю поважніші клопоти!

ЩЕ ОДИН ДИКТАТОР

Я відняв у них волю, зате вдихнув у них упевненість у собі.

1933

VI

ВОРОГ

К і ш к а. Мій найбільший ворог — собака.
С о б а к а. Мій — також.

МОРАЛЬ ХИЖАКІВ

Є тільки два види живих істот: вороги й конкуренти.

ЛЕВ'ЯЧА ШКОЛА

Коли йдеш нажертися, це називається «право дужчого» або «питання левиної честі».

МУРАШКА

Я не воюю. Це мурашник воює.

ВІА

Отож я й кажу: ну нащо здались на світі оті олені?

ВОРИНИ В ПЛОТІ

Ви гляньте на оті дурні дерева: саме гілля й ніякого ладу.

КІЛОК У ПЛОТІ

Тихо там, ворини! Пліт — це я.

ЧЕРЕПОК НА ГРЯДЦІ

Я, я маю лежати разом з отією брудною глиною? Даруйте, я занадто гарний для цього.

КАМ'ЯНА ТУМБА

Сонце? От жевжик! Усе крутиться й крутиться... Ні-якої тобі сталої позиції.

ЦЕГЛИНА

Я краще за всіх знаю, яке має бути все. Прямокутне.

КОРОВ'ЯЧИЙ МЛИНЕЦЬ

Ляп! О, тепер я до кінця розвинув свою особистість.

СТІЧНИЙ РІВЧАК

Я знаю, що я не могутня ріка. Зате в мені багатство змісту!

ДЗЕРКАЛО

Вже знаю. Світ — це тільки моя ілюзія. Поза мною нема нічого.

ГОДИННИК

Я не йду неправильно, я йду попереду. Я показую майбутнє.

МУХА-ПАНІКЕРКА

Дні коротшають... О лихо, це кінець світу!

ГОРОБЕЦЬ І СТАНОВИЩЕ В СВІТІ

Ніде ні купки кінського посліду... І куди лише ко-титься цей світ?!

СМІТНИК

Гляньте, як я расту! Оце життєва сила, еге?

КАМЕНЮКА

Весна? Пхе, це минеться! Скільки я вже бачила тих весен, і все марно.

СЬОГОДНІШНІЙ ДЕНЬ

І я колись буду славною минувшиною.

1933

VII

КРИТИК

Нащо мені додивлятись, який світ? Досить того, що я знаю, яким він має бути.

ПРОРОК У ЛЮТОМУ

Треба готуватися до зими.

КРИТИЧНА ЖАБА

По-моєму, гадюці не слід бути такою довгою.

ЩОГЛА

Оце й є найвищий ступінь розвитку: ні коріння, ні гілля, ні листя.

ЦИВІЛІЗОВАНИЙ ПАЦЮК

Ет, дайте спокій з тим селом. Там навіть стічних рівчаків нема.

ЧЕРЕПАХА

Чому я не стрибаю, як жаба? Принципово.

КОЗА НА ПРИВ'ЯЗІ

Який цей світ малий!

МУХА НА ШИБЦІ

Я вже знаю, де межа буття.

ДЗЕРКАЛО

Людина — це тільки моє уявлення.

РОЗБИТИЙ ГОРЩИК

Усе на світі нічого не варт. Усе марнота з марнот.

ОДНОДЕНКА

Історія? Мені це нічого не каже.

ПАВУК У ПАВУТИННІ

Чекати — це теж нелегка праця.

ПУГОЛОВОК І ПОВІНЬ

Ура! Ми, пуголовки, затопили весь світ!

ЗАСОХЛА ГІЛКА

Нарешті я можу пожити для себе.

НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Звільняйте місце для нас, молодих! Чи надовго? Та принаймні років на півсотні.

ДЕРЕВО В МІСТІ

Я йду попереду. Я перше з усіх пожовкло й осипалось.

ВІВЦЯ

Хай заріжуть — аби вели.

РУДА МУРАШКА

Волю мурашкам! Весь світ мурашкам! Тільки не чорним, звичайно.

ВОВК

Мир — це коли ніхто не переслідує нас, вовків.

ДИКТАТОР

Я дав своєму народові віру. Віру в прапор.

ГІЕНА

Тихо! Ми, леви, сентиментів не визнаємо.

1933

VIII

ПРИНЦИПОВА НЕЗГОДА

Ш о ф е р. Той пішохід метушиться, як вівця.
П і ш о х і д. Той дурний шоферюга жене, як наві-
жений.

КРОЛІВНИК

Не розумію, як можна бути голубівником.

ПЕСИМІСТ

Що? Весна прийде? Ну, ви ж і оптиміст, голубе!

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Д і г т я р. Я знаю, чому настали злидні. Тому що ко-
ломазі не розкупувають.

В а п н я р. Ба ні. Тому що ціна на вапно впала.

ФІЛАНТРОП

Які там злидні! Я щойно сам дав одному жебракові
десять гелерів.

КАПІТАЛІЗМ

Я роблю це не задля себе, а задля грошей.

ДІЯЧ

Аякже, так я й дозволю, щоб хтось пхався в ту царину, де я працюю з любові до справи!

ЗАПОВІТ

Коли не можеш зробити сам — принаймні перешкодь іншому!

ДЕМАГОГ

Цей дурний набрід гадає, ніби я веду його за собою, а насправді він веде мене.

АВТОРИТЕТНА ВЛАДА

Я наказую вам, що хочу, але наказую тому, що цього хочете ви.

МІЛІТАРИСТ

Війна — це чисто внутрішня справа. Мета війни в тому, щоб народ усвідомив свою силу.

ТИРАН І ФІЛОСОФИ

Я діятиму, а ви підшукайте виправдання моїм діям.

ШЛЯХЕТНИЙ ПЕРЕМОЖЕЦЬ

Я не мстивий. Убивши ворога, я пробачив йому те, що він захищався.

КАТ

А про мене ніхто не скаже, що я герой.

1934

ІХ

ЖОЛУДЬ

Велике діло — впав тисячолітній дуб! Немовби немає нас, молодих дубів!

ПУШИНКА В БУРЮ

Ура! Гайда валити дерева!

ЛІТЕРА «Е»

От якби скасувати всі літери й лишити тільки «Е»!
Отоді були б вірші!

СМІТИНКА В СТРУМЕНЯХ ПОВЕНІ

Я пливу сама собі.

ФЛЮГЕР НА ВІТРИ

О, тепер я знайшов новий напрям.

РІЧКОВА ХВИЛЯ

Гляньте, скільки їх іде за мною!

ПИЛЮКА В СМЕРЧІ

Хай тріщать дерева, аби я летіла!

МОКРА ПЕЛЮШКА

Всесвітній потоп? Це ж те, що сталося зі мною.

МИША

...Наприклад, носити на голові гіллясті роги — це ж
видиме безглуздя.

ГУСЕНИЦЯ

Нектар? Нектар? Я його принципово не їм.

ТЮЛЬПАН-ЕСТЕТ

Фе! Чи варт говорити про якийсь там перегній?

СВИНЯ Й ПЕРЛИ

Брр! Якого це свинства насипали мені в помії?

СТАДНИЙ ДУХ

Ми тримаємося разом? Де там! Ми просто тримаємося свого стада.

БУР'ЯН

І оце, по-вашому, велике дерево? А гляньте, он на тому одна гілочка засохла!

БАЦИЛА

...Я собі працівник скромний.

ШАШІЛЬ

Оце то наточив дірок!

РОЗБИТИЙ ГОРЩИК

Не ті часи, кажу, що колись бували.

ТРИЩИНКА В СТІНІ

Ким би я хотіла бути? Величезною тріщиною.

КАМІНЬ НА ДОРОЗІ

Що? Заважаю? Так це ж мій обов'язок.

У ГОРАХ РОЗСИПАВСЯ КАМІНЬ

От бач. От бач. Таки догралися ці гори!

1934

Х

ПЕРСЬКЕ ПОВІДОМЛЕННЯ З ФЕРМОПЛА

Учора під наші знамена перейшов героїчний грецький воїн Ефіальт.

ПОВІДОМЛЕННЯ ГОЛОВНОГО ШТАБУ ІРОДА

Наші полки здобули блискучу перемогу над віфліємськими немовлятами.

АЛЕКСАНДР ВЕЛИКИЙ

Моя мета досягнена. Я навіки зробив Індію провінцією Македонії.

НА РУІНАХ

Так, а тепер відновимо мир.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПЕРЕМОГУ

Ми підкорили собі двадцять тисяч полеглих ворогів і кількох зрадників.

АТТИЛА

Я теж хочу миру, але гуннського.

КОНКІСТАДОР

Ті варвари воюють проти наших гармат луками й стрілами!

ПОЛКОВОДЕЦЬ

Застосовуйте зброю тільки проти тих, хто борониться, але звичайно, і проти тих, хто не борониться.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Просуваючись уперед, ми спалили ще кілька селищ. Жителі, що лишилися живі, влаштували нашим військам радісну зустріч.

ВІЙНА ЗА КОЛОНІЇ

Постривайте, паскудні дикуни, хай-но станете нашими вірними й щасливими підданими!

ДИПЛОМАТІЯ

Ми, правда, не схвалюємо насильства, але зброю продавати готові.

НЕЙТРАЛ

Нейтралітет? Це означає заробляти на війні, яку проводять інші.

ІМПЕРІАЛІСТ

Рівновага сил — це коли ми маємо перевагу.

КОЛОНІЗАЦІЯ

А тепер по-батьківському подбаємо про тих, котрі лишилися живі.

МАРС

Заборона агресивних війн? Тільки при умові, щоб лишилися оборонні війни та каральні експедиції!

ПОВІДОМЛЕННЯ З БОЙОВИЩА

Наша героїчна газова атака змусила орди тубільців панічно втікати.

СМЕРТЬ

Гей, ви, дурні, це ж моя перемога!

ПРОГРЕС

Ми цих дикунів швидко цивілізуємо: вони вже знають терміт та іприт.

1936

XI

СКИГЛІЙ

І як воно так виходить, що я знову перепив?

ПІДПРИЄМЕЦЬ

... Наша праця спільна: всі ми, і ви, і я працюємо на моє підприємство.

СИТИЙ

Усі оті балачки про злидні дуже перебільшені. Не так воно кепсько.

СВІДОК МИНУЛОГО

Я ще п'ятдесят років тому казав, що ми котимось у прірву!

ЛІТЕРАТОР

Невже мало того, що я пишу книжки?

ЖУРНАЛІСТ

Ні, я не марно жив на світі... Наприклад, скільки ненависті пощастило мені розбудити!

АНОНІМ

Невже таки я гідності не маю? Під своїм прізвисьцем я б цього ніколи не написав.

ЧИТАЧ

Вже цілий тиждень жодної всесвітньої катастрофи! Навіщо ж я купую газети?

У РЕДАКЦІЇ

Ось повідомлення, що відкрито засіб проти бубонної чуми. Ви не знаєте, наша партія за чуму чи проти?

ДИПЛОМАТІЯ

Слава богу, угоду вкладено і тепер лишилося тільки придумати, як її порушувати.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Чого не можна зробити на законній підставі, те можна зробити з міркувань престижу.

ВОЖДЬ

Завдяки енергійній пропаганді бог вирішив, щоб я очолив свій народ.

ДИПЛОМАТ

Міжнародне право? Це завжди те, що порушують інші.

ПАТРІОТ

Отой, щоб воював за батьківщину? Та він же голий, як бубон!

ГАНГСТЕР

Головне правило — стріляй першим!

ПРАВИТЕЛЬ

Я дав яскравий приклад любові до батьківщини: по-слав на смерть за неї триста тисяч душ.

1937

XII

РОПУХА

Усіх птахів — за ґрати. А співати буду я!

ПОВАЛЕНЕ ДЕРЕВО

Це я тільки збираюсь на силі. Я ще підведуся.

ПЕНЬ

Не рухаюсь, кажете? Зате не спіткнуся.

КАМІНЬ

Я обріс мохом? Що ж, ростемо, ростемо.

ПРИДОРЖНЯ ТУМБА

І чого ті люди так метушаться?

КНИЖКА

Я відповідаю тільки на ті запитання, що є в мені.

(Рукопис 1935 р.)

ХІІІ

МІЖНАРОДНА УГОДА

Ми, кролі, уклали угоду з курми, що не будемо подати одні одних. Побачимо, що скаже на це яструб.

УРАГАН

П'ятдесят міст зметено з лиця землі. Який грандіозний успіх!

ТХІР У КУРНИКУ

Що ж, коли це яйце так нахабно провокувало мене!

КОЗА

А я кажу — якби поладнати з вовками, то було б у світі спокійно.

ВОВК

У того ягняти були погані наміри. Воно хотіло схватись від мене.

ОТАРА ОВЕЦЬ

Може, вовк скоріше нажереться, коли ми йому не опиратимемось.

МИША

Диви, кішка спіймала горобця! Тепер нам, мишам, нема чого боятись.

Ви знаєте, скільки доводиться попоцвірінькати, щоб настала весна?

(Негатований рукопис)

БАЄЧКИ З МАЙБУТНЬОГО

(Один інженер писав, що в скелях поблизу Праги можна набудувати підземних сховищ для жителів міста).

В ДОБУ ПІДЗЕМНИХ СХОВИЩ

Подумати лишень, що колись люди споруджували свої житла на поверхні землі! Які то були дикі часи!

САНІТАРНА КОМІСІЯ

Ваша печера не відповідає вимогам гігієни. До неї проникає повітря.

НАУКА

...Тоді ще вважали, що атмосфера Землі складається з кисню, водню, азоту та інертних газів.
Страхіття! Таке невігластво!

ДИТИНА

Мамо, а що це таке «гори в синій імлі»?

МОРАЛЬ

Ходити з відкритим обличчям непристойно. Жодна порядна дівчина не покажеться на люди без протигаза!

МАТИ

— Що там ваш хлопець накоїв?

— Та мало не виліз на поверхню землі, шибеник!

ЧИТАЧ

— Чого ти так смієшся?

— Та ось читаю в старій книжці якийсь «опис природи».

ДОМОВЛАСНИК

Як за тиждень не внесете квартирної плати, я вас викину з цього підвалу на сонце.

РОЗКІШ

Ти ба, як шикають! Замовили для своєї печери штучні сталактити!

ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Мені лікар порадив змінити клімат. То я шукаю печеру десь у пермських відкладах.

ЗАЗДРИСТЬ

Е, що йому! Він по протекції одержав квартиру в Виноградському тунелі.

ІДЕАЛЬНЕ ПОМІШКАННЯ

— А пацюків тут нема?

— Що ви! Який пацюк тут витримає!

РІЗНИЦЯ

Найкраще жити у вапняку. В гранітах холоднувато й темно.

МОЛОДА ЖІНКА

Прибудуємо під землею верандочку, там я вирощуватиму в вазонах цвіль та гриби.

СУСІДКИ

Страхіття! Повітря знов подорожчало.

СПОМИН

Оце вже рік, як ми поховали небіжчика тата на поверхні землі.

ПЕЧЕРНІ ЛЮДИ

— Диви, я ось розкопав якесь стародавнє вогнище.

— Ет, облич! Не повірю, ніби люди уже мали таку високу культуру, що жили в печерах.

КАНАЛІЗАЦІЯ

Що за дурні люди колись були! Будували такі вузьенькі коридори!

ПОВІТРОЛАЗ

Жінко, подай скафандра, я піду вирину нагору.

МІФ

Кажете, колись люди жили на поверхні землі? Казочки. З наукового погляду це безглуздя.

2200 року

Найбільший винахід нашої доби! Крем'яні знаряддя! Не іржавіють!

2500 року

—... Повернувся й запевняє, ніби там нагорі, на поверхні землі, цілком можливо дихати.

— Хай і так; але що з того?

1934

НАШІ ЧАСИ

ПОСТУП ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Стріляють влучніше, але тепер це хоч не називають війною.

ГЕТЬ ВІЙНУ

Ось доказ, що ми справді не хочемо війни: ми воюємо без оголошення війни.

МІЖНАРОДНІ УГОДИ

...Так, безперечно; але з ким ми воюємо — це наша внутрішня справа.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ми ввели в бій дві нові дивізії з танками й літаками. Ворог відступає з великими втратами. Мир не порушено.

МИР

Ми не хочемо війни. Проти слабших вистачить каральної експедиції.

НОТА

На доказ нашої миролюбності ми висловлюємо згоду на те, щоб ворог здався нам на ласку й неласку.

ПРОТЕСТ

Ми протестуємо перед усім цивілізованим світом, що ті варвари, наші вороги, замість прийняти висунуті нами умови, й далі дозволяють нашій авіації нищити їхніх дружин і дітей.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Наша авіація з великим успіхом бомбардувала ворожі сили. Вбито одного солдата, сімдесят жінок і сто дітей.

ВОВК І КОЗА

Домовимось на економічній основі: я не їстиму твоєї трави, а ти за це добровільно постачатимеш мені своє м'ясо.

ДОКАЗ

На доказ нашого прагнення мирно домовитися з сусідньою державою ми розпочали бомбардування її відкритих міст.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ворог намагався підступно обстрілювати наші літаки, що мирно скидали бомби на його місто.

ДОБРА ВОЛЯ

Ми згодні винести наш конфлікт на міжнародну конференцію — звичайно, за умови, що розв'язання буде на нашу користь.

ПРИНЦИП

Де мудріший поступається, там хитріший б'ється.

ДВА ТИГРИ В ДЖУНГЛЯХ

Ми зустрілись в інтересах миру. Домовилися, що полюватимемо разом.

ЛИСИЦЯ

Не вірте курячому кудкудаканню. Коли я наїмся, в курнику завжди настає мир.

ГАНГСТЕР

Добродію, якщо ви оборонятиметесь, я вважатиму це за недружній акт.

ВОВК

Я наївся. Ще раз перемогла вища моральність!

ГРАБІЖНИК

Він напав на мене, хоч я тільки захищав своє зацікавлення його гаманцем.

ЧОТИРИСТА СТРАЧЕНИХ

За їхнім власним признанням, вони мали намір пошкодити орбіту Сонця.

СМЕРТЬ

Я бачу, *такий* мир теж непоганий!

1937

УРИВКИ

I

— Чого ви дивитесь на ту покрівлю?

— Та мені так страшно, що той бляхар зірветься й упаде, а він, поганець, усе не падає!

Щирість: «Я нікого не суджу, я тільки кажу те, що думаю».

Одна сарана — це ще не кара єгипетська, вона стає такою тільки тоді, коли її багато. Так само з дурнями.

Націоналіст: «Чорт бери націю, нам ідеться тільки про її престиж».

Політико-економіст: «Нинішнє становище невтішне, бо знехтувано мою теорію».

— Я на сто відсотків переконаний...

— Може, трохи скинете?

Солідарність: «Звісно, мій брат негідник, але як про це скаже хтось сторонній, то образить честь нашої родини».

Критик: «Критикувати — це вказувати авторові, що він робить не так, як робив би я, коли б умів».

Одне з найбільших лих цивілізації — вчений дурень.

Наша мова мудра: вона вбачає принципову різницю між «я переконаний» і «я переконався».

Краще коритись наглядачеві, ніж фразі.

Релігійний принцип: «Хто не зі мною, той проти мене». Політичний принцип: «Хто не зі мною, той негідник».

У суперечці: «Що мені з правди, коли вона — не моя?»

Тільки дрібні люди б'ються за престиж; великі його просто мають.

Доба машин: замість мети — швидкість.

Уявіть собі, яка була б тиша, якби люди казали тільки те, що знають!

Боротьбу створила природа, ненависть винайшла людина.

«Я вже не змінюся», — сказав пень.

ГОРДУБАЛ

У жовтні 1932 року верховний суд у місті Брно розглянув у другій інстанції справу про вбивство закарпатського селянина Юрая Гардубея його односельцем Василем Маняком. 14 жовтня 1932 року газета «Лідове новіни», постійним співробітником якої був Карел Чапек, під заголовком «Підкарпатська трагедія» опублікувала ось такий звіт журналіста й письменника Бедржіха Голомбека про цей процес:

«У маленьке сільце Барбове під Мукачевим торік влітку приїхав автомобіль, і, на подив усього села, з нього вийшов Їржі Гардубей, який після восьмирічної відсутності повернувся з Америки. Він уже надіслав своїй дружині багато грошей і деякі речі привіз із собою: щастя було прихильне до нього. Свої речі він привіз у чемоданах, які викликали захоплення всього села. Лише дружина не виявила до всього цього великої цікавості, бо, як про це невдовзі дізнався і Їржі Гардубей, під час його відсутності вона компрометуюче поводи́ла себе з наймитами, особливо з двадцятитрирічним Василем Маняком, з яким заручила свою одинадцятирічну доньку Гафію. Гардубей невдовзі навів у домі лад, відмінив заручини своєї донечки, а Маняка вигнав.

Але діло на цьому не закінчилося. Полана Гардубейова, яка була на одинадцять років старша за свого коханця, ще кілька разів зустрічалася з Маняком, після чого він якогось дня знайшов на полі свого зятя й пообіцяв йому пару волів, якщо той уб'є Гардубея. Зять відповів йому на це, що такого він не зробить хоч і за сто пар волів. Тому Маняк зважився на злочин сам і вчинив його в ніч на 27 жовтня 1931 року. Судячи з усього, Гардубейова відчинила йому двері хати, і Маняк сам або разом зі своєю коханкою проштрикнув Гардубейові серце шилом, яким плетуть кошики, потім вирізав алмазом скло в вікні, щоб здавалося, ніби злочинець проник через нього. А для того, щоб усе мало вигляд, ніби вбивство вчинено з метою пограбування, він забрав і гроші,— всього їх було в Гардубея майже 45 000 чехословацьких крон. Жандарми, обстеживши місце вбивства, одразу встановили, що злочинець проник у хату через двері, і аж ніяк не через вікно, і невдовзі заарештували Маняка. Він уперто відмагався, але потім, коли в смітнику знайшли шило, яким було вчинене вбивство, зізнався в злочині, однак стояв на тому, що вбив сам і ніхто йому не допомагав. Переконавшись, що ніхто йому не вірить,

нібито він проник у помешкання через вікно, Маняк заявив, що проник у нього через ляду в стелі, але й це було неправдоподібно, оскільки ляда на горіщі була засипана кукурудзою.

На суді присяжних в Ужгороді, де Манякові пред'явили звинувачення разом з його коханкою, проти якої свідчили чимало обставин справи, він спершу заперечував свою вину, але потім зізнався і знову твердив, що вчинив вбивство сам. Свідки показали, що дружина погано обходилася з чоловіком, не розмовляла з ним і спроваджувала його, діти Гардубейової теж свідчили проти своєї матері, і присяжні визнали обох обвинувачуваних винними — Маняка в убивстві, Гардубейову, яка до кінця процесу все заперечувала, — в спільництві. Суд засудив Маняка на довічне ув'язнення, а Гардубейову до дванадцяти років тюрми.

Проти цього вироку Гардубейова, її захисники та захисники Василя Маняка подали касаційні скарги. Верховний суд розглянув їх сьогодні під головуванням радника верховного суду Чабрада. На пропозицію представника генеральної прокуратури д-ра Стівара верховний суд частково відхилив касаційні скарги, частково відмовився їх задовольнити. Тим самим вирок залишається в силі».

До останнього часу вважалося, що безпосереднім імпульсом, під впливом якого виник задум роману Чапека «Гордубал», послужила ця кореспонденція Б. Голомбека від 14 жовтня 1932 р. Але тим часом ще 8 серпня 1932 року Чапек писав братові: «Любий Йозефе і решта всі, щойно, в понеділок, тільки-но годинник почав відбивати полудень, я закінчив роман... Писав я його чотири тижні й три дні, останнім часом сторінок по десять щодня. Доведеться змінити прізвище Гардубей, оскільки процес переглядається... Дивний, важкий твір, є в ньому щось гнітюче. Цього разу ніякої охоронної лояльності щодо держави». Уже 27 листопада 1932 року роман почали друкувати з продовженням у газеті «Лідове новіни». Публікація його була завершена 21 січня 1933 року. Того ж року він вийшов окремою книжкою в видавництві Франтішека Борового.

Задум свого твору Чапек розкриває в неопублікованому листі «До одного читача», знайденому серед паперів письменника чеським літературознавцем Мірославом Галіком. «У «Гордубалі» я спробував продемонструвати, якою різною може бути доля людини та обличчя людей, коли їх бачать і оцінюють з різних боків; наскільки викривленою й насильницькою буває реконструкція дійсності в наших ретроспективних точках зору...» Чапека цікавила перш за все філософська проблема можливостей людського пізнання, його відносність і суб'єктивність. Слід відзначити проте, що Чапек не заперечує існування об'єктивної правди, а тільки підкреслює її складний і діалектичний характер.

Якщо ми порівняємо «Гордубал» з репортажем Бедржіха Голомбака, то побачимо, що Чапек іде шляхом типізації тих соціальних явищ, які свідчили про неблагополуччя буржуазного суспільства (розповідь про перебування Гордубала в Америці, опис його повернення, змальовування соціальних протиріч на селі та економічної кризи, характеристика слідства і суду).

Радянська критика 30-х рр. показала, що зміст роману значно ширший і глибший, ніж філософська концепція автора. Трагедія Гордубала — це трагедія простої й чистої людини праці, котра зіткнулася з ворожим їй буржуазним суспільством. Благородному людському серцю нема місця у світі загальної ворожнечі та егоїстичного розрахунку, а на боротьбу з ним Гордубал не здатний.

БІЛА ПОШЕСТЬ

Про те, як укладався задум п'єси «Біла пошесть», К. Чапек детально розповів у передмові до драми свого друга, празького зубного лікаря Іржі Фоустки «Знаряддя життя» (1937).

На самому початку 30-х років Фоустка запропонував Чапекові написати утопічний роман про лікаря, котрий, знайшовши засіб боротьби з епідемією раку, яка охопила всі континенти, диктує урядам і народам свої умови і створює ідеальну світову державу. Ідея не захопила автора, тому що він, з одного боку, не міг собі уявити ідеальний світовий устрій, який прагнув би нав'язати свою волю всьому людству, а з другого — вже використав подібний сюжетний мотив у романі «Кракатит». Згодом Чапек, батько якого був лікарем, хотів написати справжній «панегірик» цій професії, але образ лікаря-диктатора не вкладався в його уявленні про медичний світ, адже лікар перш за все «захисник життя» і боротьба, яку він веде, — боротьба оборонна. «Цим я не заперечую,— писав Чапек,— що людству іноді буває потрібен лікар — вождь і реформатор; але у світі мого досвіду для нього не було місця...»¹

У середині 30-х років ставлення письменника до цього задуму змінилося: «Мені раптом стало ясно,— згадував він,— що той лікар, фахівець у галузі життя, який воює з обов'язку професії і за внутрішнім покликанням за життя кожної людини, не міг бути диктатором, але, навпаки, повинен був стати людиною, що до останку бореться за індивідуальне людське право на життя. (...) Тим самим первісний задум повернувся, так би мовити, на сто вісімдесят градусів від управління світом до захисту кожної людини; тим самим він набув

¹ К. Чапек. Divadelnikem proti své vůli, s. 323.

для мене нової актуальності в епоху, коли гуманізм, демократія, людське право й особиста свобода перебувають в обороні; і одним порухом руки із цього виникла основна концепція «Білої пощесті»¹.

На запитання, чи довго він працював над п'єсою, Чапек відповів: «Місяць. У голові я виношував її три роки»². Ймовірним додатковим імпульсом послужило повідомлення про те, що ряд відомих медиків відмовились лікувати Гітлера (в чеській літературі воно з'явилося в січні 1936 р.). До роботи над текстом Чапек приступив на початку березня 1936 року. Перший варіант, робота над яким була закінчена влітку 1936 року, суттєво відрізнявся від остаточної редакції (кінець літа — середина грудня 1936 р.). У першому варіанті головного героя, який протистояв Маршалові, звали Герцфельд, при цьому підкреслювалось його єврейське походження. Сігеліус іменувався не радником двору, а всього лиш медичним радником. Основний конфлікт п'єси трактувався вужче, протиставлення головного героя п'єси і Сігеліуса було менш різке.

Незадовго перед прем'єрою в журналі «Чин» було опубліковане інтерв'ю з Чапекем під промовистим заголовком «Сигнал застереження». «Ви запитуйте мене,— сказав письменник,— чи біла пощесть — символ. Спершу я не задумував її як символ. Біла пощесть — просто драматургічний прийом, тло, на якому можна краще й чіткіше змалювати конфлікт. [...] А втім, згодом біла пощесть стала для мене символом сучасного розкладу білої раси і світу. Біла пощесть у моїй п'єсі викликає і спогад про середньовіччя з його грізними епідеміями; це теж якась епідемія, і проти неї люди не знають ліків. Зараз, коли ми багато в чому бачимо довкола себе повернення до середньовіччя, до його методів, то й сама природа ніби вернулася до такого варварського втручання. [...] Чи повинна настати така страшна катастрофа, щоб людство схаменулось на шляху до згубних потрясінь і смертоносної гонки озброєнь? Як драматург, я використовую, звичайно, рішучий засіб проти людства, що помиляється. Звісна річ, якби я не вірив, що людей можна розбудити на шляхах розуму і духу, «Біла пощесть», очевидно, не виникла б. Саме тому, що я вірю, я використовую цей рішучий заклик: «Біла пощесть» — заклик до совісті й чесного розуму всіх, чиєму серцю близька доля Європи, доля спокійного розвитку, доля людства взагалі [...]»³.

Прем'єра п'єси відбулася 29 січня 1937 року в Становому театрі в Празі (допоміжна сцена Національного театру). Того ж року п'єса вийшла окремим виданням у видавництві Франтішека Борового.

¹ К. Сапек. Divadelníkem proti své vůli, s. 324—325.

² F. Feigl. Karel Čapek o úspěchu „Bílé nemoci“.— „A — Zet ranni“, 5. III. 1937.

³ К. Сапек. Varovné znamení.— „Cin“, 14. I. 1937. N 1, s. 3—4.

Довкола «Білої пошесті» розгорнулася гостра політична боротьба. Ще до прем'єри німецький посол у Празі зажадав, щоб було змінено прізвище барона Крюга (натяк на німецьке *der Krieg* — війна), оскільки вбачав у цьому тенденційний випад проти німецьких королів зброї. Тому в постановці Національного театру цей персонаж фігурував під скандинавізованим іменем Олаф Круг. Бурхлива реакція залу відображала політичні симпатії глядачів. Реакційна преса почала цькування п'єси та її автора. На захист Чапека найрішучіше виступила комуністична преса (Ю. Фучік, Л. Штолл).

Чапек взяв участь у роботі над сценарієм кінофільму «Біла пошесть», поставленого в кінці 1937 року. В фіналі фільму доктор Гален посилав свої ліки народові однієї з малих країн, щоб він міг боротися проти хвороби й агресії.

Після мюнхенської капітуляції п'єса і фільм були заборонені.

21 травня 1937 року Томас Манн писав Чапекові із Цюриха: «Ви, мабуть, уже знаєте про тріумфальний успіх, що мала вчора ввечері ваша п'єса «Біла пошесть», але, незважаючи на це, я хотів би поділитися власними враженнями і сказати вам, який винятковий вплив вона зробила на нашу публіку і на нас, присутніх при цьому. Справді, я повинен привітати Вас із перемогою. Не можу не вражатися майстерною сміливістю, з якою Ви оволодіваєте театром і використовуєте його засоби для реалізації й формування духовного та ідеального. В п'єсі є фантастика й символіка, їх можна знайти і в Вашій прозі, і тут вони, так само, як і там, поєднуються із щонайбільшою жвавістю й пластичністю [...]»¹.

Російською мовою «Біла пошесть» вперше опублікована 1950 року.

МАТИ

Задум п'єси, в якій мертві мали виступати на сцені як живі, виник у Чапека, за свідоцтвом його приятеля, письменника Франтішека Лангера, незабаром після написання п'єси «Адам-творець». Та він не був здійснений.

Наприкінці червня 1937 р., під час перебування у Франції, дружина Чапека Ольга Шайнпфлюгова в автобусі поділилася з чоловіком ідеєю нової п'єси: «Це мала бути вистава про матір у країні, на яку напав ворог. Мати хоче врятувати сина від війни. Коли вона бачить, що батьківщина справді під загрозою, то сама посилає сина на війну, хоч виховувала його в огиді до неї»². Чапек попросив

¹ K. Čapek. *Divadelníkem proti své vůli*, s. 386.

² „České slovo“, 13. II. 1938.

дружину віддати цей сюжет йому. 13 листопада 1937 р. в газеті «Лідове новіни» була опублікована фотографія з підписом «Жінка з Леріди», що зображувала іспанку, яка плаче над трупом сина. Фотографія стала останнім поштовхом для кристалізації задуму. Чапек так коментував його: «При конфронтації жінки з війною виявляється, що основне покликання жінки не має нічого спільного з війною.

І так виникає конфлікт між чоловіком, який повинен за щось жити й умирати, і жінкою, яка захищає життя і яку — в її дітях — частинами вбивають.

Конфлікт між життєвим покликанням жінок і чоловіків»¹.

Пояснюючи дружині, чому він залишає загиблих персонажів на сцені, письменник казав: «Я гадаю, що той, хто загинув за щось путяще, не вмирає й не зникає, що він лишається й далі тут, серед нас, своєю моральною цінністю чи справою, яку здійснив [...], я ще ніколи не писав про мертвих [...], вони весь час мене оточують і наполягають, уперті, тихо й скромно на своєму. І вони живі, страшенно живі, сповнені інтересу до своєї країни й небезпеки, навислої над нею, сповнені цікавості й занепокоєння з приводу того, хто і як продовжує їх незавершену справу»².

10 лютого 1938 р. в журналі «Чин» було опубліковано інтерв'ю з Чапеком:

«...війна в Іспанії має пряме відношення до вашої нової п'єси?»

«Це було сказано не зовсім правильно. Іспанія — одна з кривавих ран сучасного світу; драма «Мати» узагальнює стан, який тепер незримо панує в усій Європі; вона показує, як дорого розплачуються звичайні громадяни і їхні родини за те, що тепер діється в світі...»

«На чьому ви боці в п'єсі?»

Чи розв'язаний [...] фатальний конфлікт у «Матері?»

«Накидати розв'язки чи вказувати шлях не входить до завдання драматурга. Я сприймаю всіх персонажів п'єси як людей благородних, що керуються своїми переконаннями. Обидва елементи, чоловічий і жіночий, не знаходять і не можуть знайти ні примирення, ні згоди: Мати просто не розуміє, хоч і скоряється; вона не розуміє й не погоджується з тим, що люди, яких вона любить, мають право йти на смерть за свою справу.

Вираз жіночої точки зору я бачу в словах Матері: «Самому вмерти — це кожен зуміє; але втратити чоловіка або сина...»

В цьому Чапек вбачав «трагічну неминучість» і «метафізичну несправедливість»³.

¹ „České slovo“, 13. II. 1938.

² O. Scheinpflugová. Český román, s. 429.

³ Karel Čapek o své hře „Matka“. — „Pestrý týden“, 12. II. 1938. N 7, s. 8.

Цікава праця Чапека над фіналом п'єси. В первісному варіанті Мати ще до приходу Тоні дізнавалася, що на дитячий садок упала бомба. Заключна сцена мала такий вигляд:

«Г о л о с Т о н і. Мамо! Матусю, ти тут?

М а т и. Тут. Іди сюди, Тоні.

Т о н і (*входить до теплої кімнати*). Мамо, ти повинна зійти в підвал! Прошу тебе, ходімо...

М а т и. Зачекай. Відчини віконниці.

Тоні відчиняє віконниці. Сірувате світло. Кімната порожня, в ній тільки Мати й Тоні.

(*Простягає Тоні рушницю*). Іди, Тоні, ти повинен іти».

В остаточному варіанті боротьба в душі Матері триває до останньої хвилини дії п'єси, а її рішення визначене закликком жіночого голосу по радіо, який повідомляє про загибель школярів під час бомбардування села Горга, і виражене одним словом: «Іди!»

Прем'єра «Матері» відбулася 12 лютого 1938 р. в празькому Становому театрі. Окремою книгою п'єса була видана того ж року видавництвом Борового.

ОПОВІДАННЯ З ОДНІЄЇ КИШЕНІ

ОПОВІДАННЯ З ДРУГОЇ КИШЕНІ

Книга «Оповідання з однієї кишені» вперше вийшла в січні 1929 року у видавництві «Авентіnum». Книга «Оповідання з другої кишені» вийшла в грудні того ж року в тому самому видавництві.

Оповідання з першої збірки раніше публікувалися в різних періодичних виданнях. Всі «Оповідання з другої кишені» були опубліковані з 1 січня 1929 р. по 1 вересня 1929 р. в газеті «Лідове новіни» в тій самій послідовності, що і в книжці.

Про роботу над оповіданням Карел Чапек не раз згадує в листах до Ольги Шайнпфлюгової (листи від 16, 20, 24 липня 1928 р.). В інтерв'ю 1930 р. К. Чапек говорив: «Матеріалу було досить, і збирався він упродовж усіх двадцяти років моєї журналістської практики. Це дозволило мені кожного дня писати оповідання. Я придумував його, коли їхав на передній площадці трамвая в редакцію... Казуси й дотепи? Я черпав їх у редакціях газет від людей, котрі були при цьому. На силу-силенну цікавих випадків звернув мою увагу колега Гел...»

У другому інтерв'ю (1931 р.) Чапек таким чином пояснював зміст книжки: «В «Оповідання з однієї кишені» входять оповідання

гносеологічні і юридичні. Юридичні оповідання, як мені здається, трохи кращі»¹.

Про етичний зміст «Оповідань із другої кишені» Чапек писав відомому чеському літературознавцеві Яну Мукаржовському: «Другий том... тематично вільніший, мене радше цікавили тут пошуки проблисків людяності і ніжності в рутині життя, ремесла і звичних оцінок»².

В обох книжках Чапек вирішував проблему побудови «короткого оповідання». «Формально тому, хто це робить,— говорив Чапек,— таке оповідання на 8—10—12 сторінок дає не менше задоволення, ніж сонет...»³

БЛАКИТНА ХРИЗАНТЕМА

С. 261. *Лубенець* — гора в західній Чехії.

Ліхтенберги — німецький графський і князівський рід.

ВОРОЖКА

Імовірним прототипом героїні оповідання була пражка ворожка мадам де Феб, що жила на Золотій вуличці в Празі. Карел Чапек розповідав про неї своєму видавцеві Отакару Шторху-Марієну.

С. 267. *Кенсінгтон* — західне аристократичне передмістя Лондона.

Бромптон — лондонський квартал; *Бейсуотер* — лондонський проспект.

С. 269. *Сент-Джонс-Вуд* — фешенебельний лондонський квартал.

ЯСНОВИДЕЦЬ

Найімовірніший реальний прототип героя оповідання — Ерік Ян Гануссен (Герман Штайншнайдер, 1889—1933), єврей, що видавав себе за німця і згодом став астрологом Гітлера (Ліон Фейхтвангер вивів його у романі «Брати Лаутензак», 1943). В 1927—1928 рр. Гануссен виступав у різних містах Чехословаччини з сеансами ясновидіння. В 1928—1930 рр. у м. Літомержіцях відбувся публічний процес над Еріком Гануссеном, обвинуваченим у шарлатанстві. В ході процесу обвинувачений для доведення своїх здібностей ясновидця визначав характер і факти біографій низки осіб по їхньому почерку. 26 травня 1930 р., всупереч висновкам судово-медичних експертів, суд виправдав Гануссена.

¹ К. Чапек. *Poznámky o tvorbě*, s. 95—97.

² J. Mukařovský. *Karel Čapek — spisovatel. Přítomnost*, 1939, s. 156.

³ К. Чапек. *Poznámky o tvorbě*, s. 96.

С. 272. Доксанський ставок — великий ставок поблизу м. Докси в північній Чехії, що дістав назву «Махове озеро» (на честь чеського поета-романтика К.-Г. Махи, 1810—1836).

ТАЄМНИЦЯ ПОЧЕРКУ

У другій половині 20-х років К. Чапек виявляв певний інтерес до так званої «наукової графології». З квітня 1926 р. в рецензії на книжку Роберта Саудека «Наукова графологія» він писав у «Лідових новинах»: «...графології було б на користь, якби вона глибше усвідомила свій методологічний характер інтуїтивного мистецтва замість того, щоб обтяжувати себе марним зусиллям уподобитися науковій методиці...» У шпальті «Таємниця почерку» («Лідове новіни», 1926, 7 лютого) Чапек після прочитання німецької праці з графології з іронією відгукувався про суперечності графологічних даних та невідповідність їх справжньому характерові людини і писав про те, що реальна людина завжди значно складніша, ніж вона постає з наслідків графологічного аналізу. «Те, що написано, таємничіше й дивовижніше, ніж почерк, яким воно написано. Велика таємниця почерку — слово. Прихований смисл почерку містить у собі не той, хто пише, а його твір. Але, ясна річ, таємницям такого читання не можна навчитися»,— писав Чапек, підбиваючи підсумки своїх роздумів.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОФЕСОРА РОУССА

З 1920 р., коли була опублікована книжка К. Чапека «Критика слів», і до своєї смерті письменник невтомно боровся з журналістським фразерством та словесними газетними шаблонами. В передмові до іронічного «Журналістського словника» (1933) свого приятеля письменника Карела Полачека він писав: «Фраза — це не усталений зворот мови, а усталена брехня». Численні публіцистичні мініатюри К. Чапека були присвячені критиці таких усталених зразків «механізованої нещирості». Цій темі присвячене й оповідання «Експеримент професора Роусса».

С. 289. Колісниця Джагернаута.— Джагернаут (Джанатха) — одне з втілень індійського бога Вішну.

УКРАДЕНИЙ ДОКУМЕНТ № 139/УІІ ВІДД. «В»

С. 291. Випадак на Сазаві — випадок, який трапився 1927 р. під час слідства в справі ватажка чеських фашистів, колишнього генерала Рудольфа Гайди. На Сазаві група фашистських молодчиків проникла в замську віллу міністерського чиновника й викрала документи, що викривали Гайду як організатора антиурядового путчу.

За свідченням чеського журналіста Франтішека Гела (Фейгела, 1901—1972), випадок, подібний до сюжету новели Чапека, стався з письменником Карелом Полачеком, на очах якого був убитий чеський міністр фінансів, колишній редактор газети «Народні лісти» Алоїс Рашін (1867—1923). Проте ім'я героя оповідання Ярослав Нерад натякає на двох провідних представників чеського поетизму, літературного напрямку, багато в чому близького до французького сюрреалізму,— поетів Вітезслава Незвала (1900—1958) і Ярослава Сейферта (нар. 1901).

ПРИГОДИ З ПАНОМ ЯНІКОМ

Сюжет новели був підказаний Чапеку Франтішеком Гелом.

С. 313. *Бубенеч* — у 20-ті роки заново забудований район фешенебельних вілл у Празі.

РЕКОРД

С. 317. *Кук Джозеф* — американський спортсмен, олімпійський чемпіон 1928 р. в штовханні ядра.

Гіршфельд Еміль — німецький спортсмен, чемпіон світу 1928 р. в штовханні ядра.

С. 318... у *Владивостоці*...— З контексту оповідання видно, що Гейда був у Росії в складі чехословацького добровольчого корпусу (так званого «Легіону»), сформованого з колишніх австрійських військовополонених, і пройшов разом з ними шлях через Сибір і Владивосток на батьківщину.

С. 319. *Непомуцький Ян* (Ян Непомук, пом. 1393 р.)— генеральний вікарій празького єпископату, з наказу короля Вацлава IV (1361—1416) кинутий у Влтаву за опір антицерковній політиці короля; 1729 р. був приєднаний католицькою церквою до святих. Скульптурні зображення Яна Непомуцького, що вважався святим патроном Чехії, часто стояли не тільки в храмах, а й просто неба.

КУПОН

В основу оповідання лягло сенсаційне вбивство у Гостіваржі під Прагою в кінці 1920-х рр.

С. 328. *Стршелецький острів* — острів на річці Влтаві в центрі Праги; на острові є парк з рестораном на вільному повітрі.

С. 334. «*Еген*» («Рай») — народний сад у Празі з розважальними закладами.

ЗНИКНЕННЯ АКТОРА БЕНДИ

3 вересня 1928 р. Чапек писав Ользі Шайнпфлюговій: «Д-рові Штейнбаху скажи, що я написав про нього оповіданнячко, але воно вийде, мабуть, тільки в наступну неділю...»¹ Оповідання «Зникнення актора Бенди» справді було опубліковане в газеті «Лідове новіни» 9 вересня 1928 р.

С. 343. Освальд — персонаж драми Генріха Ібсена (1828—1906) «Привиди» (1881).

ВІДПУЩЕНИЙ НА ВОЛЮ

26 квітня 1926 р. в газеті «Народні політика» була опублікована замітка «Трагічна пригода з демонстрантом», у якій розповідалась історія Йозефа Барти, засудженого на довічне ув'язнення, амністованого і... знову засудженого на довічне ув'язнення за випадкову участь у комуністичній демонстрації. В архіві канцелярії президента Чехословацької республіки збереглося письмове клопотання Чапека про нову амністію для Барти, адресоване Т.-Г. Масарикові.

ВИКРАДЕНИЙ КАКТУС

Приятель братів Чапеків письменник Франтішек Лангер згадує, що відтоді, як Карел Чапек заразився «кактусовою лихоманкою», вони часто відвідували разом оранжереї чеського мандрівника по Південній Америці Альберта Войтеха Фріча (1882—1944), вілла якого була в празькому районі Кошірже. Карел Чапек набув згодом таких знань про кактуси, що міг рецензувати відповідні наукові монографії.

РОЗПОВІДЬ СТАРОГО КРИМІНАЛЬНИКА

Уже в «Автобіографічній передмові» до «Краконошевого саду» брати Чапеки писали, що критика знаходила в їхніх оповіданнях «впливи іспанські, італійські, французькі, англійські й американські», на жаль, звичайно, без точніших вказівок. В зв'язку із «Сяючими глибинами» критика згадала понад 50 письменників, які нібито впливали на молодих авторів. Щось подібне повторювалось при появі майже кожного нового твору Карела Чапека. Коли в пресі з'явилося есе братів Чапеків «Як ставиться п'єса і позалаштунковий путівник» (1925), критик Бедржіх Фучік негайно вказав на його «справжнє» джерело — брошуру німецького письменника Пауля Ліндау «Як ставиться і йде на сцені комедія» (1876). Карел Чапек вимушений був нагадати, що вони з братом певним чином причетні до театру і мали змогу звернутися до значно ближчого

¹ К. Чапек. Listy Olze, s. 245.

джерела — власного досвіду. (К. Чапек. Бездоріжжя. — «Лідове новіни», 1928, 2 червня). Таке автобіографічне підґрунтя письменника Яндери в «Розповіді старого кримінальника».

ГРАФИНЬКА

С. 389. «Політїчка» — «Нáродна політїка», безпринципна буржуазна бульварна газета, яка підтримувала вкрай праві політїчні угруповання.

ІСТОРІЯ ДИРИГЕНТА КАЛІНИ

Дописом «Один із наймолодших» («Лідове новіни», 1928, 14 серпня) Чапек попрощався з композитором Леошем Яначеком (1854—1928), який написав у 1923—1925 рр. оперу за комедією «Рецепт Макропулоса» (1922). Письменник і композитор приятелювали. Обидва відвідали Англію (Чапек — влітку 1924 р., Яначек — навесні 1927 р.). Ян Мікота, який був секретарем і перекладачем Яначека під час його поїздки до Англії, звернув увагу на подібність висловлювання композитора в інтерв'ю 1928 р. про те, як він сприймав англїйську мову, з сюжетом оповідання Чапека «Історія диригента Калїни» (Я. Мікота. Чапек і «Вїконця в душу» Яначека. — «Лїдова демократїє», 1963, 25 серпня).

БАЛАДА ПРО ЮРАЯ ЧУПА

В інтерв'ю 1930 р. Карел Чапек зауважив: «Лише одна історія, — та, яка відбувається на підкарпатській Русї, — сталася в Словаччинї, а я її перенїс на підкарпатську Русь. Але люди, які побували там, підтвердили, що становище там справді таке, яким я його зобразив».

С. 398. *Підкарпаття* — вживана в Чехословаччинї в 1918—1938 рр. назва Закарпатської України.

С. 421. *Сьєрра-Леоне* — колишня британська колонія в Західній Африцї, нинї республіка, що входить до складу Британської співдружності нацїй.

АПОКРИФИ

«КАРА ПРОМЕТЕЄВИ» і всі дальші оповідання взятї зі збїрки «Книга апокрифів».

У звичайному розумїннї слова апокриф (з грецьк. — таємний) — це неканонїчна релїгїйна легенда, заборонена церквою. Чапек звернувся до цього «єретичного» виду лїтератури і, розвиваючи досвїд Вольтера, Г. Келлера, А. Франса, Ж. Леметра, Б. Шоу, створив жанр іронїчного оповідання на бїблїйний, античний, легендарний або лїтературний сюжет, яке так чи інакше спростовує

звичні, традиційні уявлення про викладені факти. Апокрифічні мотиви з'являються вже в ранніх гумористичних мініатюрах братів Чапеків («Гамлет, принц Датський», «Публій Децій Мус. Геракл. Ахілл, Квінт Муцій Сцевола. Александр» 1910). У грудні 1917 р. австро-угорська цензура конфіскувала апокрифічний образок К. Чапека про царя Ірода та його воїнів. Перше апокрифічне оповідання було написано Чапеком у 1920 р. («Агафон, або Про мудрість»). У 1932 р. Чапек видав п'ять апокрифів на біблійні та євангельські теми («Про десятих праведників», «Свята ніч», «Марфа і Марія», «Лазар», «Вечір Пілата») окремою книжкою під назвою «Апокрифи», а в останній рік життя готував повніше видання своїх апокрифів, однак смерть перешкодила здійсненню цього задуму. Видавець посмертної збірки творів братів Чапеків доктор Мірослав Галік (1901—1975) за текстами, що збереглися у архіві письменника, видав у 1945 р. «Книгу апокрифів». У пізніших виданнях «Книги апокрифів» витримано принцип розміщення творів згідно зі списком самого Чапека, знайденим 1950 р. в його архіві.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

С. 428. *Гірканія, Дрангіана, Гегросія, Бактрія* — грецькі назви областей стародавнього Ірану.

С. 429. *Херонея* — селище в Греції, біля якого 338 р. до н. е. Александр Македонський під проводом свого батька македонського царя Філіппа II взяв участь у бою з військами кількох грецьких полісів; вигравши цей бій, долю якого вирішив Александр Македонський із довіреною йому частиною війська Філіпп II захопив владу над Грецією.

Гранік — річка в Малій Азії, біля якої Александр Македонський здобув видатну перемогу в 334 р. до н. е., під час свого перського походу.

С. 430. *Тарс* — місто в південно-східній частині Малої Азії (на території нинішньої Туреччини).

...гірські береги — Тір — фінікійське портове місто, захоплене Александром Македонським у 332 р. до н. е.

Гавгамели — ассирійське селище, біля якого в 331 р. до н. е. Александр здобув перемогу над Дарієм.

Ареї — жителі стародавнього краю Арею (район нинішнього Герата).

Арахосія — гірська область на території нинішнього Афганістану.

Філота — друг і сподвижник Александра, без достатніх доказів обвинувачений у змові проти нього й страчений. *Калісфен* (бл. 370—бл. 327 рр. до н. е.) — придворний історик Александра Македонського.

кого; помер у в'язниці, куди попав у 327 р. до н. е. за висловлювання проти принизливого церемоніалу, що його Александр, за прикладом східних деспотій, хотів запровадити при своєму дворі. *Парменіон* — полководець Філіппа II і Александра Македонського, після бою під Гавгамелами — правитель Мідії; батько Філоти. Боячись, що Парменіон мститиметься за сина, Александр звелів убити його.

МАРФА І МАРІЯ

С. 435. *Назарет* — місто на півночі стародавньої Палестини, де, за легендою, народився Ісус Христос.

З М І С Т

ГОРДУБАЛ. Роман

Переклав Дмитро Андрухів

6

П'ЄСИ

Переклав Юрій Лісняк

Біла пошесть	126
Мати	194

ОПОВІДАННЯ

Переклав Юрій Лісняк

ОПОВІДАННЯ З ОДНІЄЇ КИШЕНІ

Випадок з доктором Мейзліком	258
Блакитна хризантема	261
Ворожка *	266
Ясновидець *	271
Таємниця почерку	277
Експеримент професора Роусса *	283
Украдений документ № 139/ УІІ, відд. «В»	290
Чоловік, що нікому не подобався	297
Поет *	302
Пригоди з паном Яніком	307
Рекорд *	315
Сліди *	321
Купон *	328
Злочин у селянській родині *	335
Зникнення актора Бенди *	339
Замах на життя *	349
Відпущений на волю *	354
Злочин на пошті	358

ОПОВІДАННЯ З ДРУГОЇ КИШЕНІ

Викрадений кактус	365
Розповідь старого кримінальника	371
Пригоди з грабіжником і палієм *	375
Пригода з немовлям	381
Графинька	388
Історія диригента Каліни	393
Балада про Юрая Чупа	398
Оповідання про втрачену ногу	402
Запаморочення	407
Усна сповідь	411
Голка *	415
Колекція марок *	419

АПОКРИФИ

Кара Прометееві *	425
Александр Македонський *	428
Смерть Архімеда *	432
Марфа і Марія *	435
Ромео і Джульєтта *	439
Як робиться газета (З книги «Як це робиться»)	445

АФОРИЗМИ ТА БАЄЧКИ

Переклав Юрій Лісняк

Афоризми з книги «Краконошів сад»	466
Баєчки	467
О. Малевич. Коментарі	496

КАРЕЛ ЧАПЕК

Сочинения в двух томах

Том второй

ГОРДУБАЛ. Роман

ПЬЕСЫ

РАССКАЗЫ

АФОРИЗМЫ И ПОБАСЕНКИ

Перевод с чешского

Д. С. Андрухова и Ю. Я. Лисняка

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1987

(На украинском языке)

Редактор О. Т. Ленік

Художник Г. С. Ковпаненко

Художній редактор В. А. Кононенко

Технічний редактор Б. С. Грінберг

Коректор Н. І. Забаштанська

Інформ. бланк № 3982

Здано до складання 29.04.87.

Підписано до друку 19.08.87. Формат 84×108^{1/32}.

Папір друкарський № 2. Гарнітура балтика.

Друк високий. Умовн. друк арк. 26,88.

Умовн. фарбовідб. 27,3. Обл.-вид. арк. 27,624.

Тираж 100 000 пр. Зам. 7—256. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства

РВО «Поліграфкнига»

на Київській книжковій фабриці,

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Чапек К.

Ч-19 Твори: В 2-х т. Т. II. Гордубал: Роман; Біла пошесть; Мати: П'єси; Оповідання; Афоризми та басочки / Перекл. з чес. Д. Андрухів, Ю. Лисняк. Приміт. О. Малевича; — К.: Дніпро, 1987.— 511 с.

До другого тому двотомника творів Карела Чапека ввійшли соціально-філософський роман «Гордубал», п'єси «Біла пошесть», «Мати», а також гумористичні оповідання, афоризми та басочки.

Ч 4703000000—176 176.87
М205(4)—87

84.4Че